"Küçük" KEREM
ile
"Minik" SİNAN'a...

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XVI. Dizi — Sa. 66

TÜRK - ALMAN İLİŞKİLERİ
(1923 - 1939)

İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler

Dr. CEMİL KOÇAK

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1991

ISBN 975-16-0393-5

İÇİNDEKİLER

Sayfa

SUNUŞ IX
GİRİŞ 1

I. BÖLÜM

WEİMAR CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ (1923 – 1933)

A) SİYASAL İLİŞKİLER 4
1) Dış Politikada Benzerlikler 5
2) İlişkilerin Yeniden Kuruluşu: Türk-Alman Dostluk Antlaşması 6
3) Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türk-Alman İlişkilerinin Yeniden Güçlendirilmesine Yönelik Çaba ve Faaliyetleri 10
4) Ankara'nın Başkent İlân Edilmesi ve Almanya 13
5) Kemaleddin Sami Paşa'nın Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne Atanması 15
6) Almanya ve Türk İnkılâbı: Almanya'nın Türkiye'nin "Avrupalılaşma" Sürecine Bakışı 16
7) Alman-Sovyet İlişkileri ve Türkiye 17
8) Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi Sorunu ve Almanya 19
9) Musul Sorunu ve Almanya 23
10) Türk-İtalyan İlişkileri ve Almanya 26
11) Almanya ve "Yeni Türkiye": Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'u Ziyareti 28
12) Almanya Açısından Diplomatik Sorunlar 30
13) Türkiye Açısından Alman Dış Politikası 30
14) Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras)'ın Almanya'yı Ziyareti 31
15) Antlaşmalar 36

B) KÜLTÜREL İLİŞKİLER 38
1) Türkiye'de Alman Uzmanlar 38
2) Almanya'da Türk Görevliler 42
3) Almanya'da Türk Öğrenciler 43

4) Latin Alfabesiyle İlk Türkçe-Almanca Sözlük 43
5) Güzel Sanatlar Alanında İlişkiler 43
6) Almanca Günlük Gazete: "Türkische Post" 44

C) ASKERİ İLİŞKİLER 45

1) Türk Ordusunda Görevli Alman Subaylar 45
2) Almanya'da Eğitim Gören Türk Askeri Öğrenciler ve Subaylar 47
3) Emden Kruvazörünün İstanbul'u Ziyareti 48
4) Silah Ticaretine ve Türk Savunma Sanayiine Yapılacak Alman Yatırımlarına İlişkin Görüşmeler 51

D) EKONOMİK İLİŞKİLER 55

1) Alman Sermayesi ve Türkiye 56
1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Alman Sermayesi 56
Alman Sermayesinin Türkiye'de Demiryolu Yatırımları 58
Bağdat Demiryolunun Millileştirilmesi 61
Sovyet Gözü İle "Alman İktisadi Yayılması" ve Türkiye 62
Kredi Sorunu 62
Dünya Ekonomik Bunalımının Başlangıcında Alman Gözü İle Türk Ekonomisi 64
2) Junkers ve Kayseri Uçak Fabrikası'nın Kuruluşu 66
3) Lufthansa ve Türkiye'de Hava Ulaşımının Kurulması Girişimi 72
4) T.C. Merkez Bankası'nın Kuruluş Sürecine Alman Uzmanların Katılımı 83
5) Ticaret Antlaşmaları 84
6) Dış Ticaret 86

II. BÖLÜM
NAZİ DÖNEMİNDE TÜRK - ALMAN İLİŞKİLERİ (1933 - 1939)

A) SİYASAL İLİŞKİLER 97

1) Dış Politikada Farklılıklar 97
2) Türkiye Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti 97
3) Nasyonal Sosyalist Dış Politika ve Türkiye 99
Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde Değişiklik 100
4) Nazi Yönetiminin Başlangıcında İlişkiler 101
5) Balkan Paktı ve Almanya 106
6) Almanya'nın Versay Antlaşması'ndan Kurtulma Çabaları ve Türkiye 108

Almanya'nın Yeniden Silahlanması:
Zorunlu Askerlik Hizmeti Sisteminin Kurulması ve Türkiye 109

Almanyanın Ren Bölgesi'ni Askerileştirmesi (Militarizasyonu) ve Türkiye 110
Habeşistan'ın İşgali ve Türk-Alman İlişkileri 111
7) Boğazlar Sorunu, Montrö Antlaşması ve Almanya 112
8) Almanya'nın Moskova Büyükelçisinin Bir Gözlemi: Türk-Sovyet İlişkilerinde Soğuma 124
9) Avusturya'nın İlhakı ("Anschluss") ve Türkiye 126
10) Münih Antlaşması Öncesinde İlişkiler 127
11) Münih Antlaşması, Çekoslovakya'nın İlhakı ve Türkiye 132
12) Arnavutluk İşgali ve Türkiye 138
13) Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Almanya 153
14) Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu ve Almanya 163
Hatay Sorunu ve Almanya 172

B) KÜLTÜREL İLİŞKİLER 174

1) Türkiye'de Alman Uzmanlar 174
2) Türkiye'de Nazi Örgütlenmesi ve Propagandası 177
3) Türkiye'de Alman Okulları 180
4) Almanya'daki Türk Öğrenciler ve Türk Öğrenci Örgütleri 181
5) Türk Öğrencilerin Almanya'yı Ziyaretleri 182
6) Türk Basın Mensuplarının Almanya'yı Ziyareti 183
7) Güzel Sanatlar Alanında ve Diğer Alanlarda İlişkiler 183

C) ASKERİ İLİŞKİLER 184

1) Türk Ordusunda Görevli Alman Subaylar 184
2) Türkiye'yi Ziyaret Eden Alman Subaylar 186
3) Almanya'da Eğitim Gören Türk Subaylar 187
4) Silah Ticareti ve Askeri Malzeme Sevkiyatına İlişkin Sorunlar; Türk Savunma Sanayiine Yapılacak Alman Yatırımları 188

D) EKONOMİK İLİŞKİLER 199

1) Almanya'nın Türkiye'de Ekonomik Hegemonya Kurma Çabaları .. 200
2) Ticari Görüşmeler ve Ticaret Antlaşmaları 209
3) Alman Ekonomi Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı Schacht'ın Türkiye'yi Ziyareti 231
4) Türk-Alman Kredi Antlaşması 232
Alman Ekonomi Bakanı Funk'un Ankara'yı Ziyareti 236
5) Dış Ticaret 239

SONUÇ 247

KAYNAKÇA 251

DİZİN 269

SUNUŞ

Bu kitabı, bir dönemin Türk dış politikasının tarihine değil de, sadece iki dünya savaşı arasındaki dönemde Türk-Alman ilişkilerinin tarihine ışık tutmak amacıyla kaleme aldım. Bu çalışmayı yaparken, iki ülkenin temel dış politika sorunlarını ele alarak, bu sorunlar karşısında diğer ülkenin aldığı tutuma açıklık kazandırmaya çalışarak, iki ülke arasındaki ilişkilerin niteliğini ve ilişkilerde dönemden döneme ve konudan konuya değişen yakınlığı ve sorunları saptamaya gayret ettim. Kitabı esas olarak iki ana bölüme ayırdım. İlk bölümde Weimar Cumhuriyeti dönemindeki, ikinci bölümde ise Nazi dönemindeki siyasi, kültürel, askeri ve ekonomik ilişkileri mümkün olduğunca belirli bir bütünlük içinde incelemeye çalıştım. Böylece ilişkilerin değişik boyutlarını ortaya koymayı ve bu boyutlar arasındaki yakın ilişkileri göstermeyi amaçladım.

Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) kitabımda II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin izlediği dış politikayı anlatırken, bu dönemdeki Türk-Alman ilişkilerini özellikle vurgulamaya çalışmıştım. O zaman Türk-Alman ilişkileri üzerine çalışırken, daha önceki yıllara ait Alman dış politika belgelerini de *(Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Auswaertigen Amts)* görme fırsatım olmuştu. Söz konusu kitabımda dönemin Türk-Alman ilişkilerini yazarken bu belgelerin D ve E serilerinden yararlanmıştım. Bu kez 1923-1939 yılları için söz konusu belgelerin B, C ve D serilerinden yararlandım.

Alman dış politika belgelerini içeren söz konusu dizinin A serisi henüz yayınlanmamış. Ben bu kitapta B, C ve D serilerinde (B serisinde toplam 17 ciltte 49 belgeden; C serisinde toplam 12 ciltte 25 belgeden; D serisinde ise toplam 7 ciltte 98 belgeden) toplam 36 ciltte 172 belgeden yararlandım. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* kitabımda ise, aynı biçimde, D ve E serilerinde (D serisinde toplam 10 ciltte 137 belgeden; E serisinde ise toplam 8 ciltte 51 belgeden) toplam 18 ciltte 188 belgeden yararlanmıştım. İki kitap bir arada ele alındığında, dört seride (B, C, D ve E serilerinde) toplam 54 ciltte 360 belgeden yararlanmış oluyorum.

Tabii gerek Türkçe, gerekse Almanca ikincil el kaynaklara da mümkün olduğunca erişmeye çalıştım. Ancak her iki dilde de bu konuda hemen hemen hiç çalışma yapılmamış olduğunu yine bu sırada fark ettim.

Bu aşamada elime tesadüfen kalın bir dosya dolusu dönemin Türk-Alman ilişkileri hakkında Alman Dışişleri Bakanlığı (Auswaertiges Amt-Bonn) Arşivi'nden alınmış ve daha önce kullandığım belgelerin aksine yayınlanmamış dış

politika belgeleri geçti. Arşivdeki belgelerden bir araştırma sırasında kopyalar alınmıştı. Ben de bu kopyalardan (toplam 90 belge) kendim için birer kopya aldım.

Gerçi belgeler ilginçti; ancak belgelerden yararlanma aşamasında, benim için metodolojik bir sakınca ortaya çıktı. Belgelerin hangi amaçla toplandığı konusunda hiçbir fikrim yoktu. Ancak kopyaların tamamını gözden geçirince, bende şöyle bir izlenim uyandı: Sanki bu belgelerin kopyalarını alan kişi, belirli bir amaçla (yani, belirli bir konuda somut bir çalışmaya kaynaklık etmek amacıyla) değil de, sadece arşivin değişik bölümlerinden ve tesadüfen bazı belgelerin kopyalarını almıştı. Bu izlenim yararlandığım belgesel malzemenin önemini, değerini ve ilginçliğini azaltmasa da, nihayet şu düşünceyi doğurmaktan da geri kalmıyordu: Bu çalışma için bizzat arşivde bulunmadığım için, elime tesadüfen geçen bu belgesel malzeme ile sınırlanmak ve onunla yetinmek zorundaydım. Bu aşamada da metodolojik sorun kendini gösteriyordu: Acaba elimdeki malzemeye dayanarak ele aldığım konuların dışında, bu dönemde başka hangi ilginç ve belki de önemli gelişmeler vardı; acaba benim ele aldığım konular ve olaylar gerçekten en önemli konular ve olaylar mıydı, yoksa elimdeki malzeme eksik ve sınırlı olduğundan, bir yanılsama olarak bana mı en önemli olaylar olarak bunlar görünmüştü? Yayınlanmamış belgeleri, yayınlanmış belgeler ile denetlemek ve tamamlamak olanağı da yoktu. Çünkü yayınlanmış belgeler 1926 yılından sonraki gelişmelerle ilgiliydi. Ayrıca 1930 yılı Ekim ayından 1933 yılına kadarki dönemle ilgili belgeler henüz yayınlanmamıştı. Yayınlanmamış arşiv belgeleri ise, daha çok bundan önceki tarihe aitti. Buradaki metodolojik sorunu çözmek benim için şu anda bile mümkün değil.

Bu nedenle bu kitabı hazırladığım sürece, yazdıklarımı hep bir "puzzle" oyununa benzettim. İşin başında ortaya kalın çizgileri ile olsun bir resim çıkıp çıkmayacağından bile emin değildim. Sonra çalışma ilerledikçe, kitabın sonunda kalın çizgileriyle de olsa bir resmin ortaya çıkacağını anladım. Hatta çalışmanın sonunda, "puzzle"ın resmi gibi renkleri de ortaya çıkmış oldu. Resim gerçekten kalın çizgili ve belirgin; renkler ise kısmen yerinde, kısmen de uçuk gibi. Bunu biliyorum. Bilemediğim asıl önemli nokta, "puzzle"in eksik kısımları. Gerçi onları da, belki ortaya çıkan resme göre akıldan kestirmek mümkün, ama bu sorunu çözmek o kadar basit değil. Çünkü resmi oluşturan "puzzle"ın hangi kısımlarının eksik olduğunun farkında değilim. Belki geniş bir kısım, belki de birkaç önemli parçanın dışında sadece ayrıntılar eksiktir. Ancak eğer önemli parçalar eksikse, o takdirde, ortaya çıkan resim onların eklenmesi ile değişebilir. "Puzzle"ın tamamlanması resmi daha belirgin bir hale getirecek ve renklendirecektir.

Bu alanda daha önce herhangi bir çalışma yapılmamış olması, beni elimde olan tüm malzemeyi kullanarak (ne kadar eksik olursa olsun) bir kitap hazırlamaya ve yayınlamaya zorladı. Öyle sanıyorum ki, bundan sonra Türk-Alman

ilişkileri (1923-1945) üzerine yapılacak çalışmalar, benim şimdiye kadar bu alanda yazdıklarımı genişletecek, eksik bıraktığım kısımları tamamlayacak ve hataları da düzeltecektir.

Ben, her iki kitapta 1923-1945 yılları arasındaki dönemde Türk-Alman ilişkileri alanında, kalın çizgileri ile de olsa, bir resim meydana getirmiş olmayı umuyorum.

Geçen defa olduğu gibi, bu kitabın da el yazmalarını eşim Gülayşe (yine tüm ev işlerinin, bu kez iki çocuk bakımının yanı sıra ve sonlara doğru da çalışma hayatının içinde) okudu, düzeltti. Önerilerde bulundu. Yanlışlardan ve hatalardan ise doğal olarak yalnızca ben sorumluyum.

Umarım, işe yarar bir çalışma yapmışımdır....

Cemil KOÇAK

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı'nın iki müttefiği Osmanlı Devleti ile Almanya, savaş sonunda yenilen taraflar olarak kendi sorunları ile başbaşa kaldılar.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesi gereğince, Almanya ile her türlü ilişkisini kesme yükümlülüğü altına girdi[1]. Almanya tarafından 28 Haziran 1919 tarihinde imzalanan Versay Barış Antlaşması'nın da 22. maddesinin 4. fıkrası ile 155, 258-261 ve 434. maddelerinin amacı, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında herhangi bir ilişki kurulmasını engellemekti[2]. Diğer yandan, Osmanlı Devleti'nce 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Barış Antlaşması'nın 275. maddesi ise, 1 Ağustos 1914 tarihinden bu antlaşmanın yürürlüğe girmesine dek geçen süre içinde, iki devlet arasında imzalanmış tüm sözleşme ve antlaşmaların geçersiz kalacağını öngörmekteydi[3].

Zaten savaşın sonuna doğru iki devlet arasındaki siyasal ve diplomatik ilişkiler en alt düzeye inmişti: Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Kont Johann von Berntroff, Mondros Mütarekesi'nden iki gün önce, 28 Ekim'de İstanbul'dan ayrılmıştı. Osmanlı Devleti'nin son Berlin Büyükelçisi Rıfat Bey ise, güven mektubunu ancak mütarekeden birkaç hafta önce, 2 Eylül'de sunmuş, savaşın sona ermesiyle yeniden İstanbul'a dönmüştü. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına dek, İsviçre'nin Berlin Büyükelçiliği'ne bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçiliği'nde görevlendirilen Numan Tahir (Seymen) Bey, siyasal olmayan işleri yürütmüştür[4].

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında siyasal, kültürel, askeri ve ekonomik ilişkiler kurulması, savaştan zaferle çıkan devletlerin barış antlaşmalarında ortaya çıkan talep ve baskıları sonucunda, olanaksız hale gelmişti. Bununla birlikte, savaş sırasında iki devlet arasında kurulan yakın ilişkilerin birdenbire sona ermesi de elbette mümkün değildi. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin

[1] Seha L. Meray ve Osman Olcay; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri,* (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler), Ankara, 1977, s.4. İsmail Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları* (1920-1945), Cilt: 1, Ankara, 1983, s. 14. Lothar Krecker; *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg,* Frankfurt, 1964, s. 11.

[2] Krecker; *a.g.e.,* s. 11.

[3] Meray ve Olcay; *a.g.e.,* s. 130.

[4] Soysal; *a.g.e.,* s. 83-84. İstanbul'daki Alman Büyükelçilik mensupları ise, 20 Aralık 1918'de İstanbul'u terk etmişlerdir. Gotthard Jaeschke (Erich Pritsch ile birlikte); "Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928", *Die Welt des Islams,* 10, 1929, (Berlin, 1929) (Bundan sonra kısaca *JK 1* olarak anılacaktır). *JK 1,* (20.12.1918), s. 8-9.

önde gelen yöneticileri Enver, Cemal ve Talât Paşalar, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından çok kısa bir süre sonra Almanya'ya gitmişlerdi[5]. Ayrıca mütarekenin imzasını takiben, Osmanlı Devleti'nde çeşitli cephelerde görev almış Alman subaylarının ve askeri birliklerinin, ülkeden ayrılarak Almanya'ya geri dönmeleri de elbette zaman alacaktı[6].

İki ülke arasında uzun zamandır süren yakın ve yoğun ilişkilerin bir anda kopma noktasına gelmesinde, sadece antlaşmalardan doğan hukuki ya da fiili uygulamalar rol oynamamıştır. Bunların yanı sıra, savaştan sonra her iki ülkenin karşı karşıya kaldığı iç ve dış sorunlar, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında bir ilişki kurulmasını ayrıca güçleştirmekteydi[7].

[5] Enver, Cemal ve Talât Paşalar 1-2 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısı ile İstanbul'dan ayrıldılar. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 5 Kasım'da Berlin Büyükelçiliği aracılığıyla Alman Hükümeti'nden Almanya'ya giden İttihatçıları resmen geri istedi. Berlin Büyükelçisi Rıfat Bey 20 Kasım'da Sadrazama verdiği yanıtta; 18 Kasım'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na başvurduğunu ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın da suçluların iadesi (iade-i mücrimin) antlaşmasına göre hareket edeceğini açıkladığını bildirmektedir. İstanbul ile haberleşmenin kesilmesi sonucunda, suçluların geri verilmesi için antlaşmanın öngördüğü evrakın gecikeceğini belirten Rıfat Bey, kaçakların, tarafsız bir ülkeye geçmelerini ya da Almanya'da saklanmalarını engellemek için, bu antlaşma gereğince tutuklanmalarını talep etmiştir. Alman Hükümeti bu başvuruya 22 Kasım'da verdiği yanıtta; Enver Paşa'nın Almanya'da bulunmadığını, suçluların iadesi antlaşmasının ise, Talât Paşa dışındaki diğer kaçaklar için uygulanacağını belirtmiştir. Berlin Büyükelçiliği'nden 17 Mart 1919 tarihinde İstanbul'a gönderilen bir haberde; Alman Hükümeti'nin, birçok girişimde bulunulmasına karşın, kaçakları yakalamadığından, bulmadığından şikâyetçi olunmakta, ayrıca kaçakları korumaya çalıştığı iddia edilmektedir. Oysa Enver Paşa 1918 yılı sonlarında Berlin'dedir. Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan 30 Nisan 1919'da Rıfat Beye gönderilen bir yazıda; suçluların iadesi antlaşmasına göre, ilgili suçluluk evrakının iki ay içinde hazırlanarak sunulması gerektiği, oysa aradan dört ay geçmesine karşın, bunun yerine getirilmediği belirtilmektedir. Yusuf Hikmet Bayur; *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt: III, Kısım: 4, (1914-1918 Genel Savaşı-Savaşın Sonu), Ankara, 1967, s. 779-783. Hasan Ünal; *İttihat ve Terakki Liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurtdışı Faaliyetleri,* 1918-1922, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985. Gotthard Jaeschke, "Die Türkei seit dem Weltkriege II. Türkischer Geschichtskalender für 1929" (mit neuem Nachtrag zu 1918-1928), *Die Welt des Islams,* Band: 12, Heft: 1/2, (Berlin, 1930) (Bundan sonra kısaca *JK 2* olarak anılacaktır). *JK 2,* (9.2.1918), s. 25.

[6] Liman von Sanders, anılarında, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın 30 Ekim 1918 tarihli telgrafında, komutayı Mustafa Kemal Paşa'ya bırakarak İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildirdiğini yazıyor. Telgrafta ayrıca, Alman subaylarının ve askeri birliklerinin de İstanbul'a gönderilmeleri talebi yer alıyordu. Sanders, Alman askerlerinin Almanya'ya geri gönderilmelerinin bizzat Sadrazam tarafından, onun talebi ve ısrarı ile mütarekede kabul ettirildiğini açıklamaktadır. Alman askeri birliklerinin sevkine 1 Kasım'da derhal başlanılmıştır. Ancak sevk edilmesi gereken Alman askerlerinin sayısı onbinin üzerindeydi ve sevk işlemleri olanaksızlıklar nedeniyle güçlükle yapılabiliyordu. Bu nedenle sevkiyat uzun sürmüş ve ancak 1919 yılının ikinci yarısında kısmen tamamlanabilmiştir. Liman von Sanders; *Türkiye'de 5 Yıl,* İstanbul, 1968, s. 355-358. İstanbul'daki Alman askerleri 18 Kasım'dan itibaren Kadıköy'de ve subayları ise 19 Aralık'tan itibaren Büyükada'da enterne edilmişlerdir. *JK 1,* (18.11 ve 19.12.1918), s. 8. Sanders; *a.g.e.,* s. 355-358.

[7] "Özel görevle Türkiye'ye gelen Tevfik Abud Bey" 20 Haziran 1920'de TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta; Almanya'da General Falkenheim ile Goltz Paşa'yı gördüğünü; bu kişilerle olan görüşmelerinden sonra, Almanya'nın Türkiye'ye en küçük bir yardımda dahi bulunamayacak durumda olduğunu, hatta Almanya'nın Türkiye ile hiçbir biçimde ilgilenemeyeceğini anladığını, kişisel görüşü olarak yansıtmaktadır. Bilâl N. Şimşir; *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923),* Ankara, 1981, s. 67-68.

Milli Mücadele yıllarında Anadolu hareketinin güçlendiği bir sırada, Ankara Hükümeti'nin, başka Avrupa devletlerinden olduğu gibi, Almanya'dan da askeri malzeme sağlamak için bazı gayri resmi girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır[8].

[8] "Ali Fuat Paşa'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Tel. No 727. Moskova, Trabzon, 23.3.337 (1921).

1. Enver Paşa tarafından Anadolu Erkânı Harbiyei Umumiye Riyasetine Almanya'dan esliha, mühimmat tedarik ve irsali hakkında yazılan mektup İbrahim Tali Beyle gönderilmiştir. Paşa bu mektubunda Almanya'da parasıyla silah, cephane ve malzeme mübayaasının mümkün olduğundan ve Fiume vasıtasıyla gönderileceğinden bahseyliyor. Sonra en mühim madde sâbık şimendiferler müdiriyeti umumiyesinin Almanya'da mübayaa edilmiş takriben ondört milyon liralık ray ve saire gibi malzemesi ayrıca Almanya'da kalmış malzemeler varmış.
2. Enver Paşa sâbık levazım reisi ile görüşmüş. Hakkı Paşa az çok nazlandıktan sonra Anadolu Hükümeti kendi nâmına bir vekâletname gönderirse bunları Anadolu Hükümeti nâmına devir ve onların parasıyla mühimmat, malzeme mübayaa ettirebileceğini söylemiş, Enver Paşa haizi itimat bir Erkânı harp zabiti selâhiyet ve itimatname ile Hakkı Paşa nezdine göndererek bu işi müştereken tedvir eylemeyi teklif etti. Anadolu'nun Hakkı Paşa'ya resmi bir vekâletname vereceğini tahmin etmediğim için itimat ve selâhiyeti kâmileyi hâmil bir mütehassıs zabitin Hakkı Paşa'ya bir iltimasname ile hemen İsviçre'ye izamını arzeylerim. Ali Fuat (Yazının altına şu not düşülmüş: "Muhtar Beyefendiye, Bu işe ahiren Almanya'ya izam kılınan kaymakam Nuri Beyi memur edelim. 26/3/37"). Şimşir; a.g.e., s. 110-111.

Enver, Cemal ve Talât Paşalar Almanya'da iken, Almanya'dan Anadolu'ya askeri malzeme sağlamak için çaba harcamışlardır. Ünsal; a.g.e., s. 83,130.

"Almanya'dan Türkiye'ye İtalya üzerinden silah sevkedildiği ve buna İtalyanların da yardım ettiklerini Amerikan belgeleri doğrulamaktadır". Ünsal; *a.g.e.*, s. 130.

I. BÖLÜM

WEİMAR CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE TÜRK - ALMAN İLİŞKİLERİ (1923-1933)

A) SİYASAL İLİŞKİLER

1. Dış Politikada Benzerlikler

Savaştan hemen sonra Almanya ile Türkiye arasında dış politikada bazı benzerlikler, yakınlıklar ve paralellikler saptamak mümkündür. Herşeyden önce her iki devlet de kendilerine zorla kabul ettirilen barış antlaşmalarını temelde haksız bulmakta ve reddetmekteydi. Türkiye, bu karşı çıkışta başarılı olmuş ve başarısını Lozan'da kabul ettirmiştir; Almanya ise, bir yandan fiili uygulamalarla, diğer yandan da yeni antlaşmalarla Versay Antlaşması'nı tartışma konusu haline getirmeye çalışmıştır. Weimar Cumhuriyeti döneminde Almanya, dış politika alanında kendisini birçok yönden kısıtlayan Versay Antlaşması'nın hükümlerinden kurtulmak için verdiği mücadelede güç gösterilerinde bulunmamış (zaten bu tür güç gösterilerinde bulunacak olanağı da yoktu) ve taleplerini daima barışçı yollardan, görüşmeler ve antlaşmalar yoluyla elde etmeye çalışmıştır. Almanya'nın bu yöntemi, benzer konularda (örneğin, bu dönemde Musul konusunda) Türkiye'nin uyguladığı dış politika yöntemleriyle de uyuşuyordu. Bu açıdan, her iki devletin de birbirlerinin dış politika hedeflerini hoşgörü ve anlayışla karşıladıkları anlaşılıyor.

Ayrıca her iki ülkenin düşmanları da ortaktı: Almanya'nın can alıcı düşmanı Fransa, Türkiye'ninki ise İngiltere'ydi. Her iki devlet de bu iki muzaffer müttefik tarafından uluslararası politikada tecrit edilmişti.

Diğer yandan, coğrafi bakımdan göreli uzaklık, her iki devletin de uluslararası politikada süregelen tecridi ve nihayet içinde bulunulan iç ve dış politika sorunlarının önemi ve farklılığı, Almanya ile Türkiye arasında derhal yakın ilişkiler kurulmasını olumsuz yönde etkilemiştir[1].

[1] Türkiye'de bir Anayasa değişikliği sonucunda 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilân edildiği ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanlığı'na seçildiği, hükümetin ise İsmet (İnönü) Paşa tarafından kurulduğu hakkındaki haber, bu sırada İstanbul'da TBMM Hükümeti'nin Hariciye Vekâleti temsilcisi olarak görevli Dr. Adnan (Adıvar) Bey tarafından, İstanbul'daki yabancı temsilciliklere bir tebliğ biçiminde sunulmuş ve bu tebliğ hakkındaki rapor ancak 7 Kasım'da Berlin'e ulaşabilmiş ve 8 Kasım'da da yetkililerce incelenebilmiştir. "İsveç'in İstanbul Elçiliği'nde Görevli Alman Diplomat Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Freiherr von Maltzan'a", (Berlin, 7.11.1923, St. S. Pol., 8.11.1923), *Auswaertiges Amt (AA)*, (Alman Dışişleri Bakanlığı Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1.

2. İlişkilerin Yeniden Kuruluşu: Türk-Alman Dostluk Antlaşması

Türkiye, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması sonucunda, Almanya ile diplomatik ilişkiler kurulmasını engelleyen daha önceki antlaşma hükümlerini geçersiz hale getirdi. Diğer yandan, bu sıralarda Almanya'da olduğu gibi galip devletlerde de Versay Antlaşması'nın artık ne ölçüde geçerli olduğu tartışılmaya başlanmıştı; yani Almanya da bu alandaki hukuki engelleri bir anlamda fiilen ortadan kaldırmaya başlamıştı.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından daha birkaç ay sonra Türkiye, Almanya ile yeniden diplomatik ilişkiler kurmak ve bir dostluk antlaşması imzalamak için girişimlerde bulunmaya başladı.

Almanya'nın Stockholm Elçisi Rudolf Nadolny 1923 yılı sonunda kaleme aldığı raporunda; İsveç Hükümeti'nin, İsveç'in İstanbul'daki Elçilik kaynaklarından aldığı bilgiye dayanarak, Türk Hariciye Vekâleti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in 3 Aralık'ta İsveç'in İstanbul Elçisine, Türkiye ile Almanya arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanmasından sonra, Türkiye'nin Almanya ile halen kesik olan diplomatik ilişkilerini yeniden kurmaya memnuniyetle hazır olduğu yolunda bir açıklama yaptığını bildirdiğini haber veriyor. Ancak raporda, her ne kadar Türk Hükümeti bu konuda olumlu bir tutum içinde olsa da, Türkiye ile Antant devletleri arasında diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasının, muzaffer devletlerce konuya ilişkin bir karara varılıncaya değin, bir sorun olarak askıda kalacağı anımsatılmaktadır. Diğer yandan, Lozan Antlaşması'nın onaylanmasından sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin İstanbul'a Büyükelçi atayacaklarını ilân etmeleri, fakat Büyükelçiliklerini kesinlikle ve hiçbir koşulda Ankara'ya taşımayacaklarını da açıklamaları; yani Batılı üç büyük devletin Türk Hükümeti'ne karşı izledikleri sertlik yanlısı politika ve bu konudaki olası gelişmeler, sorunun çözümünün güç olacağını gösteriyordu. Nadolny, İsveç'in İstanbul Elçisi Wallenberg'in, bu nedenle, yeni gelişmelerin dikkatle izlenmesi ve ihtiyatlı bir bekleyiş içine girilmesi gerektiğini tavsiye ettiğini yazmaktadır[2].

Alman Hükümeti, Batılı diğer büyük devletlerin Türkiye'ye karşı sert bir politika izledikleri bu dönemde, muhtemelen, bu ülkelere rağmen, hatta onlara karşı çıkarak Türkiye ile yeniden diplomatik ilişki kurmaktan çekiniyordu; çünkü böyle bir durumdan, Almanya'nın diğer Batılı devletlerle olan ilişkileri doğal olarak zarar görecekti.

Alman Hükümeti'nin bu alanda ileri bir adım atıp atmamaya yönelik tereddütlerinin çok uzun sürmediği ve yeni yıl başında konuya ilişkin bir karara vardığı anlaşılıyor.

[2] "Almanya'nın Stockholm Elçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na (ABD'ye)", (24.11.1923 Tarih ve 258 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Stockholm, 6.12.1923, Nr. B. 2331, L 016274), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 1.

Nitekim Alman Dışişleri Bakanlığı 5 Ocak 1924 tarihinde Almanya'nın Bükreş Elçisi Dr. Hans Freytag'ı, bir dostluk antlaşması imzalaması amacıyla Türk Hükümeti ile ilişki kurmak ve görüşmelere başlamakla görevlendirdi. Alman Devlet Başkanı Ebert tarafından Freytag'a verilen yetki belgesi ise, hemen bu sıralarda İstanbul'a gönderilmekteydi. Freytag'a verilen talimatta, İstanbul'a gitmek üzere hemen yola çıkması isteniyordu. Freytag İstanbul'da, Türk Hariciye Vekâleti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) Bey ile, İsveç'in İstanbul Elçisi Wallenberg aracılığıyla ilişki kurmalı ve görüşmelere başlanılması için onunla konuşmalıydı. Türk Hükümeti eğer görüşmelerin İstanbul'da değil de, mutlaka Ankara'da yapılmasını talep ederse, bu talebin kabulü için de Freytag'a ayrıca yetki veriliyordu. Freytag'a Berlin'de hazırlanmış bir antlaşma taslağı da gönderilmişti. Ancak eğer Türkiye bu antlaşma taslağında bazı değişiklikler yapmayı talep ederse, bu takdirde söz konusu değişiklikler için Freytag'ın önce Berlin'in talimatını alması isteniyordu. Fakat asıl önemlisi Berlin, Türkiye ile Almanya arasında diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasının halen hiçbir biçimde görüşmelere konu olmamasını özellikle vurgulayarak istemekteydi. Bu konuda kesin çözüm ancak, şimdiye dek iki devlet arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasını olanaksız kılan devletler hukukuna ilişkin engellerin, Lozan Antlaşması'nın Türkiye tarafından onaylanmasından sonra ortadan kalkıp kalkmadığına ya da Lozan Antlaşması'nın, imzacı bütün devletler tarafından onaylanıncaya dek müttefiklerce yürürlükte kabul edilip edilmediğine bağlıydı. Lozan Antlaşması'nın özellikle İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından onaylanıp onaylanmayacağı henüz belli değildi. Söz konusu ülke parlamentolarının bu konuyu ne zaman ele alacakları ve bu konuda nasıl bir karara varacakları henüz belirlenmemiş ve anlaşılamamıştı. Diğer yandan, Paris kaynaklı son haberlere göre, Fransız parlamentosunda antlaşmanın onaylanmasına karşı belirli bir isteksizlik oluşmuştu; buna göre, Türkiye'nin sürüncemede bıraktığı ve geciktirdiği iddia edilen bazı yükümlülüklerini yerine getirmesinden önce, antlaşmanın onaylanmaması isteniyordu. Dolayısıyla bu konuda Almanya'nın henüz kesin bir karara varmaması gerekmekteydi. Almanya, ne olursa olsun, Türkiye'de diplomatik temsilcilik açmakla, bu alanda Lozan Antlaşması'nın asıl imzacı güçlerinden daha önce davranmak niyetinde değildi. Diplomatik ilişkilerin bütün biçimleriyle yeniden kurulması için en uygun zamanın ne olacağı konusunda bir karara varmadan önce, her durumda bir süre daha beklemenin uygun olacağı talimatta vurgulanıyordu. Diğer yandan Almanya, ülkesinin geniş ekonomi çevrelerinin Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulmasa da, Alman ekonomisinin yararları adına en azından dar kapsamlı resmi ilişkiler kurulması gereğini sürekli yineleyerek şikâyette bulunmalarına, gerçekte daha uzun süre aldırmazlık edemeyecekti. Bu nedenle, belki de diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasından önce, geniş düzeyde bir Konsolosluk temsilciliği ağı oluşturulması yoluna gidilerek, mevcut boşluğun doldurulması bir gereklilik olarak ortaya çıkacaktı. Bizzat Türkiye'nin müttefik devletlerle ilişki kurmadan önce Marsilya'da, Londra'da ve Trieste'de Konsolosluklar açmaya başlaması ve İngiltere'nin de İstanbul ve İz-

mir'de birer Konsolosluk açmak için görüşmelerde bulunması, Anadolu'da (İzmir'de) bir Alman Başkonsolosluğu açılması ihtimalinin göz önünde tutulmasını gerektirmekteydi. Freytag, Türk Hükümeti ile yapacağı görüşmelerde Alman görüşlerini sırası geldiğinde ılımlı bir biçimde ortaya koymaya yetkiliydi.

Diğer yandan, Türk Hükümeti'nin görüşmeler sırasında, Freytag'a bir dostluk antlaşmasının yanı sıra, bir ticaret antlaşması imzalanması konusunda talepte bulunması, muhtemel değilse de, olanaksız da değildi. Aslında Almanya bu tür antlaşmalar imzalamaya hazırdı; hatta antlaşma taslakları Berlin'de hazırlanmaktaydı. Eğer bu konuda Türkiye tarafından bir öneri getirilirse, Freytag bunları Berlin'e iletmeliydi. Berlin'in, bu konuda Freytag'ın kendi girişimi ile ileri bir adım atmasını istemediği görülüyor; bu tür antlaşmalar için görüşmelerde bulunmak üzere bir başka Alman temsilci görevlendirilecekti[3].

Alman Devlet Başkanı Ebert 12 Ocak 1924 tarihinde Freytag'a, Almanya adına Türkiye ile bir dostluk antlaşması imzalaması için görüşmelerde bulunmaya ve bu tür bir antlaşmayı imzalamaya yetkili olduğuna ilişkin bir vekâletname vermiştir[4].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan 2 Şubat tarihli bir raporda; Türkiye ile ilişkilerin henüz yeniden kurulmadığı anımsatılarak, konuya ilişkin bir durum değerlendirmesi yapılıyor: 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girmesiyle, Türkiye mütarekenin 23. maddesi gereğince Antant devletleriyle ilişkilerini kesmek zorunda kalmış ve o tarihten itibaren Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkiler kopmuştu. Ancak 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Mondros Mütarekesi yürürlükten kalkmış olmaktaydı. Türkiye ile Almanya arasında ulaşımı ve karşılıklı ilişkilerin kurulmasını, İstanbul'u işgal altında bulundurmaları dolayısıyla zorla engelleyebilen müttefik devletler, Ekim ayı başlarından itibaren İstanbul'dan ayrılmışlardı. TBMM'nin 24 Ağustos'ta Lozan Antlaşması'nı onaylamasından sonra, iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasını engelleyen devletler hukukuna ilişkin hükümler ortadan kalkmıştı. Buradan yola çıkılarak başarılı ilk adımlar da atılmıştı: Alman Dışişleri Bakanlığı, o güne dek Almanya'nın Türkiye'deki çıkarlarını korumakla görevli olan İsveç'in İstanbul Elçiliği aracılığıyla, Türkiye ile ilişki kurmuştu. Raporda, resmi ilişkilerin kurulmasından ve temsilcilerin karşılıklı olarak atanmalarından önce, bazı ön antlaşmalar, özellikle de bir dostluk antlaşması imzalanmasının kabul edilebileceği belirtilerek; Türkiye'nin artık yeni bir devlet olduğu, eski Osmanlı Devleti ile bir ilişkisi bulunmadığı ve bunun sonucu olarak da uluslararası ilişkilerinde yeni temeller

[3] "ADB'den Almanya'nın Bükreş Elçisi Dr. Hans Freytag'a", (Berlin, 5.1.1924, e.o. III E 30/24, L 016287-016291), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

[4] "Alman Devlet Başkanı Ebert'in Freytag'a Yetki Verilmesine İlişkin Vekâletnamesi", (Berlin, 12.1.1924), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

yaratacağı, Türkiye'nin görüşü olarak ortaya konulmakta ve savunulmaktaydı[5]. Bu rapor, Almanya'nın bazı tereddütlerinin tedricen azaldığını gösteriyor.

Türkiye ile Almanya arasındaki resmi görüşmeler 26 Şubat'ta Ankara'da başladı[6]. Görüşmelerin İstanbul'da değil de, Ankara'da yapılması, Ankara'nın başkent ilân edilmesi üzerine Türkiye ile diğer Batılı devletler arasında ortaya çıkan diplomatik ve siyasal sorunların Almanya için söz konusu olmadığını gösteriyordu. Berlin'in bu tutumu, bu sorunda Almanya'nın Türkiye'ye açık diplomatik destek sağladığı biçiminde yorumlanabilir. (Almanya'nın Ankara'nın başkent ilân edilmesi karşısında aldığı siyasal ve diplomatik tutum, ileride daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır). Görüşmelerin, ortaya ciddi bir pürüz ya da anlaşmazlık çıkmadan hızla ilerlediği ve olumlu bir sonuca bağlandığı anlaşılıyor[7].

Türk-Alman Dostluk Antlaşması (Türkiye İle Almanya Arasında Mün'akit Muhadenet Muahedenamesi) 3 Mart 1924 tarihinde Ankara'da imzalandı[8]. Bu antlaşmayla Türkiye ile Almanya arasında 1918 yılından beri –yaklaşık altı yıldır– kesik olan diplomatik ve siyasal ilişkiler yeniden kuruluyordu. Hariciye Vekâleti Müsteşarı Tevfik Kâmil Bey ile Alman temsilci Elçi Freytag arasında imzalanan antlaşma, TBMM tarafından 13 Nisan'da onaylandıktan[9] ve 1 Mayıs'ta da onay belgelerinin değişiminden[10] sonra, 16 Mayıs'ta yürürlüğe girdi[11].

[5] "ABD'nin Raporu", ("Türkiye"), (Berlin, 2.2.1924, L 016309), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

[6] *JK 1*, (26.2.1924), s.82.

[7] Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart'ta TBMM'nin 2. dönem 1. toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada, Almanya ile bir antlaşma imzalanması için görüşmelere başlanıldığını bildirmiştir. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (1906-1938), Ankara, 1981, s. 331.

[8] A. Gündüz Ökçün ve Ahmet R. Ökçün; *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, Ankara, 1974, s. 9. Soysal; *a.g.e.*, s. 246, 251. *JK 1*, (3.3.1924), s. 82. Muzaffer Gökman; *50 Yılın Tutanağı*, İstanbul, 1973, s. 18. Freytag, 3 Mart'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda; antlaşmanın aynı gün imzalandığını ve bazı küçük ve önemsiz değişiklikler dışında, (18 Aralık 1923 tarihinde İstanbul'da imzalanan) Türk-Macar Dostluk Antlaşması'na benzediğini belirtmektedir. Antlaşmanın onay belgelerinin İstanbul'da teati edileceğini ve antlaşmanın, onay belgelerinin değişiminden onbeş gün sonra yürürlüğe gireceğini bildiren Freytag, hemen ertesi gün Türkiye'den ayrılacağını da haber vermektedir. "Freytag'dan ADB'ye", (Ankara, 3.3.1924, Nr. 6. v. 3/3. L 016340), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

[9] "Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Cumhuriyeti Arasında Münakit 3 Mart 1340 (1924) Tarihli Muhadenet Muahedenamesi Hakkında Kanun", Kanun No: 483, (TBMM'de Görüşülme Tarihi: 13.4.1340 - 9 Ramazan 1342), *Düstur*, (3. Tertip), Cilt: 5, s. 828, 832-835. Ökçün-Ökçün; *a.g.e.*, s. 9. *JK 1*, (13.4.1924), s. 84. Gökman; *a.g.e.*, s. 20.

[10] İsveç'in İstanbul Elçiliği'nden 2 Mayıs'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan raporda; antlaşmanın onay belgelerinin 1 Mayıs'ta İstanbul'da (Hariciye Vekâleti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in Babıâli'deki bürosunda) teati edildiği bildirilmektedir. Törende Türk tarafını Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in, karşı tarafı ise, Wallenberg, Holstein ve bir Alman yetkilinin temsil ettiği bildirilen raporda; Alman belgelerinin İsveç'in İstanbul Elçisi Wallenberg tarafından teslim edildiği; törenin hayli mütevazi geçtiği ve Wallenberg'in arzusu üzerine geleneksel konuşmaların yapılmadığı açıklanmaktadır. Ayrıca tarafların temsilcileri bulunmakla birlikte, Wallenberg'in törende Alman temsilcilere düşen rolü yine kendi arzusu ile üzerine aldığı ve töreni yönettiği ha-

Dostluk antlaşması ile birlikte birer mektup değişimiyle de, her iki devlet, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren iki yıl süreyle, diğer devletlerin Konsolosluklarının bulunduğu yerlerde karşılıklı olarak Konsolosluk açma hakkını birbirlerine tanıdılar[12].

3. Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türk-Alman İlişkilerinin Yeniden Güçlendirilmesine Yönelik Çaba ve Faaliyetleri

Türkiye ile Almanya arasında diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasından hemen sonra sıra, iki devletin karşılıklı olarak Elçi atamalarına gelmişti. Nitekim Türk Hükümeti 8 Mayıs 1924'de Rudolf Nadolny için agreman vermiş, Nadolny bu tarihten geçerli olmak üzere Türkiye'ye Elçi olarak atanmış ve Büyükelçi sıfatını da taşımaya başlamıştır[13].

Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny[14] anılarında, Türkiye'ye atandığı tarihi yazmadığı gibi, trenle İstanbul'a varış tarihini de belirtmemiş; ancak Nadolny'nin 24 Mayıs'ta son görev yeri olan Stockholm Büyükelçili-

---

ber verilmektedir. "Padel'den ADB'ye", (İstanbul, 2.5.1924, B.R. No. 52, L 016396), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2. *JK 1,* (1.5.1924), s. 85.

[11] *JK 1,* (16.5.1924), s. 85. Ökçün-Ökçün; *a.g.e.,* s. 9. Soysal; *a.g.e.,* s. 246.

[12] Freytag, raporunda, daha önce Berlin tarafından kendisine verilen talimata uygun olarak, Konsolosluk açma yetkisi sorununun da, nota değişimi ile çözüldüğünü bildirmektedir. "Freytag'dan ADB'ye", (Ankara, 3.3.1924, Nr. 6. v. 3/3, L 016340), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2. "Konsolosların Tayini Hakkında Alman Murahhaslarına Gönderilen Mektubun Sureti ve Alman Murahhasların Cevabı (3 Mart 1924 Tarihli Dostluk Antlaşmasına Ek)"; "Hariciye Vekâleti'nden 3 Mart 1924 Tarihli Alman Murahhas Mösyö Freytag'a Gönderilen Tahririn Tam Tercümesi"; Ökçün-Ökçün; *a.g.e.,* s. 94. A. Gündüz Ökçün; *A Guide to Turkish Treaties (1920-1964),* Ankara, 1966, s. 63. *JK 1;* (3.3.1924), s. 82. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 5, s. 828 (422).

[13] "ADB'de Müsteşar Maltzan'dan Wallenberg'e", (22 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Berlin, 7/8.5.1924, L 016779), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2. Rudolf Nadolny; "Die Türkische Innenpolitik unter Atatürk", *Atatürk in Deutscher Sicht,* Köln, 1982, s. 11.

[14] Rudolf Nadolny 12 Temmuz 1873'te Doğu Prusya'da Gross-Stürlack köyünde doğdu. 1896 yılı sonbaharında öğrenimini tamamlayarak, stajyer yargıç olarak çalışmaya başladı. Dokuz ay süren stajyerlik döneminden sonra, Königsberg'de Asliye Mahkemesi'nde görevine devam etti. 1901 yılı yazında ise, Alman Dışişleri Bakanlığı'na müracaat etti ve 1902 yılının Nisan ayında Berlin'de yeni görevine başladı. Önce 1903-1907 yılları arasında St. Petersburg'da bulundu; 1907-1909 yıllarını Berlin'de geçirdikten sonra, 1909'da Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. 1911'de ise, yeniden Rusya'da (St. Petersburg ve Moskova'da) görev yaptı. 1916 yılının Temmuz ayında İran'a Maslahatgüzar olarak atandı, oradan da İstanbul'a geçti. Böylece ilk kez Türkiye ile tanıştı; bu sırada Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Graf Wollf-Metternich idi. 1917 yılının kışında yeniden Berlin'e dönen Nadolny, 1920'de Stockholm Elçisi oldu. 1924 yılı ilkbaharında Türkiye'ye atandı ve 1933 yılı sonbaharına dek bu görevde kaldı. Nadolny, 1 Şubat 1932'de Cenevre'deki Silahsızlanma Konferansı'nda Alman Delegasyonu Başkanı oldu ve bu nedenle artık sürekli olarak İsviçre'de bulunmak zorunda kaldığından, bu tarihten itibaren fiilen Türkiye'de bulunamadı, ama 1933 yılının Ekim ayında Ankara'dan resmen ayrılıncaya dek, görevini sürdürdü. Aynı yıl Moskova Büyükelçisi oldu. Ancak bu görevde sadece dokuz ay kalabildi. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı izlemesi gereken dış politika konusunda Hitler ile anlaşmazlığa düştüğünden, 32 yıllık hizmet

ği'nden ayrıldığı ve bir süre sonra da (muhtemelen Haziran ayının ilk yarısında) Türkiye'ye geldiği anlaşılıyor[15].

Nadolny, İstanbul'da Haydarpaşa Garı'nda, savaştan sonra Türkiye'de Alman çıkarlarını korumayı üzerine almış olan İsveç'in İstanbul Elçisi Wallenberg tarafından karşılandı; İsveç Elçiliği'nde Alman çıkarlarının korunmasını sağlamak üzere görevlendirilen Alman diplomat Holstein ile de yine İstanbul'a geldiği aynı gün İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nde bir görüşme yaptı. Bu sırada Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Mondros Mütarekesi'nden beri asılı duran İsveç bayrağı indirilerek, yerine yeniden Alman bayrağı çekildi. Büyükelçilik binası kısa süre içinde esaslı bir tamirat görecek ve hizmete girecektir. Nadolny, yine aynı gün, Alman Büyükelçiliği'nin Tarabya'daki yazlık binasını da ziyaret etti. Burası da kısa zamanda tamir edilecektir[16].

Nadolny bir süre sonra, 15 Haziran'da trenle İstanbul'dan Ankara'ya geldi ve garda Başvekil ve Hariciye Vekili (vekili) İsmet (İnönü) Paşa'nın özel temsilcisi tarafından karşılandı. Ankara'da o tarihte kalacak yer bulamayan Nadolny, Ankara'da bulunduğu sürece gardaki vagonunda ikamet etmiş ve ziyaretlerini de oradan yapmıştır. Hükümet üyelerinin birçoğu sıtma nedeniyle hasta yattıkları için, kendisini kabul edememişlerdir[17].

Aynı gün, yine 15 Haziran'da Hariciye Vekâleti'ne giden Nadolny, burada Başvekil ve Hariciye Vekili (vekili) İsmet (İnönü) Paşa ile görüştü. Ortak geçmişe ilişkin kısa bir sohbetten sonra, İsmet Paşa Nadolny'e, Ankara'da bir Büyükelçilik kurup kuramayacaklarını sormuş ve Nadolny de bu soruyu olumlu biçimde yanıtlamıştır. Hatta Elçilik mensuplarının 13 Ağustos'ta Haydarpaşa'da olabileceğini de söylemiştir. Nadolny, bu görüşmeden hemen sonra, Başkonsolos Padel tarafından Almanya'ya ısmarlanan ahşap evi Ankara'ya göndermiştir. İsmet Paşa, bu evin portatif bir ev olup olmadığını sormuş; Nadonly de, evin portatif olmadığını, ancak bir kez kurulabildiğini, bir kez kurulduktan sonra artık bir daha sökülemediğini anlatmıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa, Alman Büyükelçiliği için gereken arazinin verileceğini bildirmiştir. Nadolny'nin sorusu

---

süresinden sonra, kendi isteği ile emekliye ayrıldı. Nadolny, bundan sonra Almanya'da Almanya'nın dış politikasını eleştiren konferanslar verdi, fakat bu faaliyetleri Hitler tarafından yasaklandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1947 yılı sonbaharında Batı Almanya'ya geçen Nadolny, 18 Mayıs 1953'te Düsseldorf'ta öldüğünde, hâlâ anıları üzerine çalışmaktaydı. Anılarını notlar halinde bizzat kaleme alan Nadolny'nin ömrü, onları bir düzene koyarak yayınlamaya yetmediğinden; anıları ile ilgili notları karısı Anny Nadolny ile yakın çalışma arkadaşı Wipert von Blücher birlikte düzenlemiş ve yayına hazırlamışlardır. Ancak bu sayede anılardaki bazı boşluklar da doldurulmuştur. Rudolf Nadolny; *Mein Beitrag,* Wiesbaden, 1955.

Nadolny'nin anılarının tanıtımı ile ilgili olarak bkz. Cemil Koçak; "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 40, Nisan 1987, s. 57-58.

[15] Nadolny; *a.g.e.,* s. 91-92.

[16] Nadolny; *a.g.e.,* s. 93-94.

[17] Nadolny; *a.g.e.,* s. 96.

üzerine İsmet Paşa, Elçinin güven mektubunu ertesi gün sunabileceğini, bunun için Hariciye Vekâleti Protokol Şefi Tevfik Kâmil Bey ile; ticaret antlaşması ile diğer antlaşmalar için ise, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir Bey ile görüşmesi gerektiğini açıklamıştır. Nadolny, İsmet Paşa ile olan konuşmasından hemen sonra Tevfik Kâmil Bey ile görüşmüş ve bu görüşmede Elçinin güven mektubunu ertesi gün sunmasına karar verilmiştir. Daha sonra Münir Bey ile görüşen Nadolny, bu görüşme sırasında bir ticaret antlaşması imzalanabileceği yolunda bir izlenim edinmiştir. Ancak Münir Bey, ticaret antlaşmasında eski kapitülasyonları andıran bir yön bulunmasının asla söz konusu olamayacağını da özellikle vurgulamıştır[18].

Nadolny 16 Haziran'da güven mektubunu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sundu. Türk tarafının törene olağanüstü bir önem verdiğini belirten Nadolny tören sırasında yaptığı konuşmada; Türkiye ile Almanya arasında resmi ilişkilerin yeniden kurulmasında üzerine düşen görevden şeref duyduğunu, "Yeni Almanya"dan "Yeni Türkiye"ye geldiğini, ancak Alman halkının Türk halkına olan sıcak duygularının eskisi gibi devam ettiğini ve Alman halkının, Türk halkının son yıllardaki başarılarını hayranlıkla izlediğini belirtmiştir. Elçi, iki halk arasındaki gerçek dostluğu karşılıklı olarak artırmayı başarmayı ve bu konuda Türk Hükümeti'nin de kendisini destekleyeceğini umduğunu açıklamıştır. Cumhurbaşkanı, cevabi konuşmasından sonra, Nadolny ile kısa bir görüşme yapmış ve bu görüşmede Türkiye ile Almanya arasındaki dostluk ilişkilerine ve özellikle de ekonomik ilişkilere büyük önem ve değer verdiğini belirtmiştir. Görevi sırasında Nadolny'e mümkün olan her türlü desteği sağlayacağını açıklayan Cumhurbaşkanı, Nadolny'i en kısa zamanda yeniden Ankara'da görmeyi umduğunu da vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın, Ankara'da bir Alman Büyükelçiliği inşa edilip edilemeyeceği yolundaki sorusunun Nadolny tarafından olumlu biçimde yanıtlanması, büyük memnuniyet uyandırmıştır. Nadolny'nin Cumhurbaşkanının eşi Latife Hanım tarafından kabulü de programda yer almakla birlikte, bu ziyaret gerçekleşmemiş ve bir başka zamana ertelenmiştir. Ziyaretin iptaline resmi neden olarak Latife Hanım'ın diş ağrısı gösterilmiştir. Oysa bir süre sonra Nadolny, Latife Hanım'ın kendisine yapılacak bu ziyaret için merasim kıtası talep ettiğini, talebi reddedilince de kabulden vazgeçtiğini bir söylenti olarak duymuştur. Sonuçta, bu ziyaret hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir[19].

[18] "Nadolny'den ADB'ye", ("Türk Cumhurbaşkanına Güven Mektubunun Sunulması"), (16 Haziran Tarihli Ankara Kaynaklı Numarasız Telgrafa Ek), (İstanbul, 20.6.1924, B.J. Nr. 38, L 016784-016787), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2. Nadolny; *a.g.e.*, s. 96-97.

[19] "Nadolny'den ADB'ye", ("Türk Cumhurbaşkanına Güven Mektubunun Sunulması"), (16 Haziran Tarihli Ankara Kaynaklı Numarasız Telgrafa Ek), (İstanbul, 20.6.1924, B.J. Nr. 38, L 016784-016787 ve L 016782), *AA*, Abteilung III, Türkei, P 10, Bd. 2. Nadolny; *a.g.e.*, s. 97. *JK 1*, (18.6.1924), s. 86.

4. Ankara'nın Başkent İlân Edilmesi ve Almanya

Alman Büyükelçiliği'nin Ankara'ya taşınması sorununun daha ilk resmi görüşmede hem İsmet Paşa ve hem de Mustafa Kemal Paşa tarafından vurgulanarak gündeme getirilmesi, bu sırada Türkiye'nin, yeni başkentin yarattığı diplomatik ve siyasal soruna verdiği önemi göstermektedir. Diğer yandan, Almanya'nın bu konuda Türkiye'ye verdiği açık ve kesin siyasal, diplomatik destek de, Türk Hükümeti'nce Büyükelçilik binası için Ankara'da yer gösterilmesi ve verilmesi suretiyle bir ölçüde karşılanmaktadır.

Nadolny, 1924 yılının sonlarında yazdığı bir raporda; Ankara'nın başkent ilânının yarattığı iç ve dış sorunlara değiniyor. Başkent sorununun Türkiye'nin iç ve dış politikasında eskiden olduğu gibi halen de en çok tartışılan konu olduğunu belirten Nadolny, kısa bir süre önce kurulan muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hükümet merkezinin İstanbul'a yeniden taşınmasını programının en önemli noktası olarak ortaya koyduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte, hükümet çevreleri Ankara'nın başkent olarak kalacağını ve kısa zamanda modern bir kent haline getirileceğini vurgulamışlardır. Nadolny, ilk görüşünün üzerinden altı ay geçtikten sonra kenti yeniden gördüğünde, daha yapılması gereken birçok hususlar olmasına ve birçok hususun da eksik ve hatalı yapılmış olmasına karşın, bazı ilerlemeler kaydedildiğini anlatmaktadır. Ankara'nın bundan sonra kesinlikle Türkiye'nin başkenti olarak kalacağı yolundaki güçlü kanısını vurgulayan Nadolny, başkentin yeniden İstanbul'a taşınmasının düşünülmesinin dahi mümkün olmadığını bildirmektedir. Ayrıca bu kanıda olanlar sadece yönetimde olanlar da değildir; bu sırada Mustafa Kemal Paşa en küçük bir işaret verse, Batı ile tamamen bütünleşmekten yana olanlar dahi bu görüşte olduklarını belli etmektedirler. Bu sırada iktidara gelse dahi, muhalefet partisinin başkenti İstanbul'a taşıyıp taşımayacağını hiç kimse bilmemektedir; böyle bir durumda belki de, sadece bazı merkezi kuruluşlar (öncelikle de Hariciye Vekâleti) yeniden İstanbul'a taşınacaktır; ulusal savunmaya yönelik merkezler ise, kesinlikle Ankara'da kalacaktır. Bununla birlikte Nadolny, birçok diplomatik ve siyasal soruna neden olan Hariciye Vekâleti'nin Ankara'da bulunması kararının değiştirilerek, bu Vekâletin hiç olmazsa bir süre için yeniden İstanbul'a taşınmasının yerinde bir davranış olacağını ve sevinç yaratacağını raporuna eklemektedir. Ancak Nadolny, Alman Büyükelçiliği'nin en geniş kadrosu ile Ankara'da olmasının, Türkiye ile siyasal ve ekonomik ilişkilere olumlu etkide bulunacağını özellikle vurgulamaktadır[20].

[20] "Nadolny'den ADB'ye", ("Türk Başkenti"), (21 Haziran 1924 Tarihli ve A 25 Sayılı Habere İlişkin), (İstanbul, 13.12.1924, J. Nr. A 775), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1.

Nadolny'nin raporunun Türkçe çevirisi için bkz. "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözüyle Başkent Ankara", (Çev. Gülayşe Koçak), *Tarih ve Toplum*, Sayı: 42, Haziran 1987, s. 61-63.

Almanya'nın bu konuda Türk Hükümeti'ne gösterdiği anlayışın ve diplomatik desteğin derecesini daha iyi saptayabilmek için, İngiltere'nin aynı konuda aldığı olumsuz tutum göz önüne alınmalıdır:

Her ne kadar İsmet Paşa Alman Büyükelçiliği için gereken arazinin verileceği konusunda Nadolny'e söz vermişse de, bu söz Nadolny'e yeterince inandırıcı gelmemiş olmalı ki, Alman Büyükelçiliği'nde görevli Elçi Freytag bu sırada Çankaya civarında arazi aramaya başlamış ve bu amaçla Almanya'dan 16 bin Alman Markı (RM) gönderilmesini istemiştir. Satın alınmak istenen arazi kente yaklaşık dokuz kilometre uzaklıktaydı. Nadolny, araziyi görmek için araba ile çıktığı yolu, arabasının çamura saplanması nedeni ile ancak yaya olarak tamamlayabildiğini anılarında anlatıyor. Bununla birlikte, arazinin 30 bin metrekarelik bir kısmı 16 bin Alman Markı'na satın alınmıştır. Arazinin satın alınmasından sonra Nadolny, binaların yapımı için Almanya'dan danışmanlar getirtmiş ve bir inşaat planı hazırlattırmıştır. Hazırlanan plana göre, Büyükelçiliğin altı binadan oluşması düşünülüyordu.

Böylece Almanya, Ankara'da Büyükelçilik binasının yapımına başlayan ilk devlet olmuştur.

Nadolny, 1925 yılının Mart ayında Ankara'ya geldiğinde, İsmet Paşa'ya inşaat çalışmalarıyla ilgili bilgi vermiş, Almanya'nın bu konuda öncülük ettiğini ve diğer ülkelere de örnek olduğunu vurgulayarak, kendisine daha ilk görüşmede söz verilen araziyi yeniden hatırlatmıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa Nadolny'e, Almanya'nın diğer ülkelerden daha fazla arazi elde edeceğini belirtmiştir. Gerçekten de, arazi sözünün yerine getirilmesiyle, Alman Büyükelçiliği'ne, Nadolny'nin satın aldığı araziye ek olarak, 21 bin metrekare arazi daha verilmiştir. Büyükelçiliğin yapımında, başta mali konularda olmak üzere birçok güçlükle karşılaşılmış ve toplam yedi binanın yapımı ancak 1928 yılının sonbaharında tamamlanabilmiştir[21].

"İngiltere ... 13 Ekim 1923'te ... başkent ... ilân edilen Ankara'ya Büyükelçisini göndermeyip, İstanbul'da oturtmakta ısrar" etmiştir. "İstanbul'dan Mr. Henderson'un, 20 Kasım 1923'te gönderdiği raporda, Türk Hükümeti'nin ileri gelenlerinden Adnan Adıvar Bey'in Ankara'da Elçilik binası yapımı için İngiltere'ye resmen bedelsiz arsa önerisinde bulunduğu belirtildikten sonra, Ankara'da oturmanın güçlüğü ve Ankara'nın bir başkent olarak 'yetersiz olduğu' bildiriliyordu.

"Daha sonra, Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain 17 Kasım 1924'te Paris'teki İngiltere temsilcisi Lord Crewe'a gönderdiği bir yazıda yine bu konuya değinerek; İngiltere'nin, Büyükelçi düzeyindeki bir diplomatını, 'Anadolu'nun ortasında kirli ve küçük bir dağ köyü olan Ankara'ya sürgüne yollayamayacağını' bildiriyor ve şunları ekliyordu: 'Türkiye, Avrupa'da kaldığına göre, buradaki varlığından, ne kadar az da olsa yararlanmağa bakalım'". Ömer Kürkçüoğlu; *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978, s. 289 ve dipnot 5.

[21] Nadolny; *a.g.e.*, s. 99-101, 108-109. Nadolny; "Türk-Alman Münasebetleri", *Illustrierte Zeitung*, Yeni Türkiye 1923-1933, c. 181, Numara: 4624, Leipzig, 1933. "Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde İnşaat Dairesi Başkanı Listmann'dan ADB'ye", ("Gezi Raporu"), 1927, *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 975.

Alman Büyükelçiliği, İstanbul'dan Ankara'ya 1 Aralık 1928'de, yani Büyükelçilik inşaatının tamamlanmasından sonra, tamamen ve kesin olarak taşınabilmiştir. *JK 2*, (1.12.1928), s. 124.

Ankara'daki yeni Büyükelçilik binaları tamamlanıncaya dek, Alman Büyükelçiliği olarak Atatürk Orman Çiftliği'ndeki, Süt Fabrikası'nın -istasyondan bakıldığında- hemen solunda bulunan bahçe içinde ahşap bir bağ evi kullanılmıştır. Bu bağ evi halen yerinde durmaktadır.

Binaların yapımı sürerken, daha ilk binalar tamamlandığı bir sırada, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa 9 Şubat 1924 tarihinde Alman Büyükelçiliği'ni ziyaret etti. Ziyaret, Cumhurbaşkanının Çankaya Köşkü'nden kente inerken, yolda Büyükelçiliği görmek istediğini yaverleri aracılığıyla bildirmesi ve ziyaret için izin rica etmesi üzerine ani biçimde gerçekleşmişti. Bir saate yakın süren ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı büyük bir olasılıkla kendisi için de bir prefabrike ev inşa ettireceğini açıklamış, konuyla ilgili olarak Christoph und Ummach firmasının fabrika katoloğunun kendisine iletilmesini istemişti. Nadolny bu sırada İstanbul'da olduğundan, ziyarette bulunamamıştı[22].

5. Kemaleddin Sami Paşa'nın Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne Atanması

Türk Hükümeti Nadolny'e karşılık, Kemaleddin Sami Paşa'yı Berlin'e Büyükelçi olarak atamış ve Kemaleddin Sami Paşa güven mektubunu 8 Ekim 1924 tarihinde Berlin'de sunmuştur[23]. Bunun üzerine Nadolny Büyükelçiliğe resmen atanmış ve Büyükelçi olarak 30 Mart 1925'de güven mektubunu sunmuştur[24].

Alman Devlet Başkanı Friedrich Ebert'in 28 Şubat 1925'de ölümü üzerine aynı gün Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a bir başsağlığı mesajı yollanmıştır[25].

Ebert'in ölümü üzerine 26 Nisan'da Alman Devlet Başkanlığına seçilen Hindenburg, görevine başladığı gün, 12 Mayıs 1925 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, iki ülke arasındaki ilişkilerin korunmasına ve bu ilişkileri daha da güçlendirmeye çaba harcayacağını bildirmiştir[26].

Cumhurbaşkanının gezide olması nedeniyle, bu mektup ancak 14 Eylül'de kendisine sunulabilmiştir. Nadolny'nin bu vesile ile Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşmeyi Mustafa Kemal Paşa sıtma nedeniyle hasta yatağında sürdürmek zorunda kalmış, ancak buna karşın görüşme bir saat sürmüştür. Cumhurbaşkanı

[22] "Almanya'nın Ankara Elçiliği'nde Elçi Holstein'dan Nadolny'e", (Ankara, 10.2.1924), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 974. "Nadolny'den ADB'ye", ("Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Tarafından Ankara'da Alman Elçilik Binasının Ziyaret Edilmesi"), (10.2.1924 Tarihli ve J. Nr. B 186 Numaralı Habere Ek), (J. Nr. B 189), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2. *JK 1,* (9.12.1924), s. 91.

[23] *JK 1,* (8.10.1924), s. 87. Kemaleddin Sami Paşa'nın güven mektubu, tören sırasında yaptığı konuşma ve Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'ın cevabi konuşması için bkz. *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2.

[24] *JK 1,* (30.3.1925), s. 93. Rudolf Nadolny; a.g.m., *Atatürk in Deutscher Sicht,* s. 11.

[25] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a", (Berlin, 28.2.1925), *AA,* Protokoll VII, 12, Bd. 3, Tod Eberts. *JK 1,* (28.12.1925), s. 92.

[26] "Alman Devlet Başkanı Hindenburg'dan Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine", (Berlin, 12.5.1925), *Atatürk'ün Millî Dış Politikası,* (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge), 1923-1938, Belge: 5 (Çeviri), Cilt: II, Ankara, 1981, s. 96-98.

görüşme sırasında, I. Dünya Savaşı'nda Hindenburg ile olan ilişkilerine ve konuşmalarına dair savaş anılarını anlatmış, fakat hiçbir biçimde herhangi bir politik konuya temas etmemiştir. Mustafa Kemal Paşa görüşmenin sonunda Hindenburg'a iyi dileklerini iletmiştir[27].

Cumhurbaşkanı, Hindenburg'un mektubuna 16 Ocak 1926 tarihli bir mektupla yanıt vermiş ve mektubunda, Devlet Başkanlığına seçilmesinden dolayı kendisini tebrik ederek, Hindenburg'un mektubunda belirttiği görüş ve düşünceleri paylaştığını bildirmiştir[28].

Nadolny, anılarında, Cumhurbaşkanı ile yakın ilişkiler kurduğunu; arada sırada bir kadeh içki içmek için Cumhurbaşkanınca davet edildiğini, ancak hiçbir zaman sarhoş edilmeye çalışılmadığını; Gazi'nin Yalova'daki çiftliğine Alman Büyükelçiliği'nin Tarabya'daki yazlığından ağaçlar getirttiğini, bir kez de İsmet Paşa tarafından Yalova'daki kaplıcalara davet edildiğini, Yalova'da Gazi'nin çiftliğine İsmet Paşa ile birlikte gittiklerini ve bu ziyaret sırasında sadece süt içildiğini dikkate değer bir husus olarak anlatmaktadır[29].

6. Almanya ve Türk İnkılâbı: Almanya'nın Türkiye'nin "Avrupalılaşma" Sürecine Bakışı

Doğu'da Şeyh Sait Ayaklanması'nın yeni bastırıldığı, ancak etkilerinin devam ettiği bir sırada, Türkiye'nin "Avrupalılaşması" açısından şapka inkılâbına (Atatürk, şapka inkılâbını ilân edeceği Kastamonu seyahatine —23/31 Ağustos 1925— henüz çıkmamıştır) ilişkin olarak, Nadolny'nin 6 Ağustos 1925 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı rapor, bu dönemde Türkiye'nin iç politikasının Almanya tarafından nasıl görüldüğünü göstermesi bakımından ilginçtir.

Nadolny'e göre, Türk devrimi, İslâm dininin temelleri üzerinde duran Türk kültürü ve devlet görüşü ile tüm ilişkileri koparmayı kendisine görev edinmiştir. Bu görev, devrimin en önemli amaçlarından sadece birisidir. Devrim; bu hedefini, sadece dış görünüşte dahi olsa, İslâm-Doğu geleneklerini ortadan kaldırmak suretiyle vurgulamaya ve kendisinin Avrupa'ya olan aidiyetini açıklamaya çaba harcamaktadır. Türk, Arap ya da İranlı için olsun, İslâmi Doğu'nun en göze çarpan vasıflarından biri, bugüne dek serpuş olmuştur. Nadolny, bu saptamayı yaptıktan sonra, o günlerde gündeme gelen şapka inkılâbına değinmektedir. İnkılâptan önce bir Türk vatandaşının, Hıristiyan dahi olsa, Türkiye'de Avrupa tipi bir serpuş giymesi halinde, bunun halk arasında dinsel bir suç ve eski Osmanlı gelenekleri açısından da ulusal hislerin incinmesi olarak kabul edildiğini

[27] "Nadolny'den ADB'ye", ("Devlet Başkanı Hindenburg'un Göreve Başlamasına İlişkin Haberin Takdimi"), (İstanbul-Tarabya, 16.9.1925, A 1433), *AA*, Protokol VII, 13, Bd. 2, Amtsantritt Hindenburgs. *JK 1*, (26.4.1925), s. 94; ayrıca bkz. *JK 1*, (13.9.1925), s. 97.

[28] "Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan Alman Devlet Başkanı Hazretlerine", (Ankara, 16.1.1926), *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, s. 116-118.

[29] Nadolny; *a.g.e.*, s. 99.

belirten Nadolny; henüz çok kısa bir süre öncesine değin, Türk olarak bilinen ve sokakta şapka giyen kişilerin tutuklanmakta ve cezalandırılmakta olduklarına dikkat çekmektedir. Nadolny'e göre; fesin kısa zamanda ortadan kaldırılmasını ve Avrupa tipi şapkaların onun yerini almasını sağlayabilmek için gösterilen kararlılık, sadece hükümetin değil, halkın da bir kısmının -ama özellikle aydınların- Avrupalılaşma yolunda gösterdiği çabanın önemli bir işaretidir. Birdenbire, göze doğrudan gelen güneş ışığının rahatsız edici etkisi olduğu anlaşılmış, bunu önlemek için de güneşin doğrudan göze gelmesini engelleyici serpuşların giyilmesi savunulmaya başlanmıştır. Yine birdenbire fesin aslında bir Rum serpuşu olduğu da hatırlanmıştır. Bundan kısa bir süre önce de, yukarıdan gelen bir talimat, ya da daha yakın bir ifade ile bir emirle, fese ve ona benzer siperliksiz her türlü serpuşa karşı bir "Haçlı Seferi" başlatılmıştır. Tutucu düşüncelilerle, hele kırsal kesimle önemli bir çatışmaya girmekten kaçınılmış, aksine yüksek makam sahiplerinden bazı fikir önderleri, örneğin yüksek yargı organı (Yargıtay) başkanı, serpuşun dinle ilgisi bulunmadığı konusunda halka güvence vermiş ve bu güvence basında da yayınlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bizzat işin başında, muhafız kıtasıyla birlikte daha çok İtalyan ordusununkine benzeyen bir kasket giymiştir. Bunu Bahriye Vekili (Topçu) İhsan (Eryavuz) Bey izlemiş; donanmada da Alman serpuşu usulünde bir yol izlenmiştir. Resmi görevliler arasında üniforma taşıması zorunlu olanlar da şapka giymeye başlamışlardır. Sivil hayatta ve sokakta, gündelik hayatta şapka giyenlere rastlanmaya başlanmıştır. Hatta Hariciye Vekili de dahil olmak üzere, tanınmış bazı Türklerin şapka giymeye başladıklarını görmek artık mümkündür. Nadolny, şapka inkılâbını Avrupalılaşma çabalarının çok özel ve sert vurgulu bir görünümü olarak değerlendirmektedir[30].

7. Alman-Sovyet İlişkileri ve Türkiye

Savaştan hemen sonra, Sovyetler Birliği, Almanya ve Türkiye'nin uluslararası politikada tecrit edilmeleri, bu üç devlet arasında bir yakınlaşma temeli sağlıyordu. Nitekim Milli Mücadele yıllarındaki Türk-Sovyet dostluğu 17 Aralık 1925 tarihinde iki ülke arasında dostluk ve saldırmazlık antlaşmasının imzalanmasıyla daha önemli bir aşamaya ulaştı. Almanya ile Sovyetler Birliği arasında ise, bu tarihten çok daha önce, 16 Nisan 1920'de Rapollo Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmayla iki devlet arasında sadece diplomatik ilişki kurulmakla kalmıyor, aynı zamanda Sovyetler Birliği Versay Antlaşması'nın geçerlik derecesini –üstü kapalı biçimde de olsa– tartışma konusu yapıyordu. Bir süre sonra, 24 Nisan 1926'da iki devlet arasında bir tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması imzalandı.

[30] "Nadolny'den ADB'ye", ("Türkiye'nin Avrupalılaşması"), (İstanbul-Tarabya, 6.8.1925, A 1477), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 2.

Nadolny'nin raporunun Türkçe çevirisi için bkz. "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözü İle Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı", (Çev. Gülayşe Koçak), *Tarih ve Toplum*, Sayı: 40, Nisan 1987, s. 6-7.

Bu antlaşmadan önce Sovyetler Birliği ile Almanya arasında başlamış olan görüşmeler, Türkiye'nin yakın ilgisini çekmiş olmalı ki, Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Müsteşar Schubert, antlaşmanın imzalanmasından birkaç gün önce, 16 Nisan'da, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa'yı, Paşa'nın talebi üzerine, kabul etti ve kendisine görüşmeler hakkında bazı açıklamalarda bulundu[31].

Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nde görevli Elçi Holstein, Nisan ayının son günü, yine aynı konuda Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) ile görüştü. Tevfik Rüştü, görüşme sırasında, Almanya ile Sovyetler Birliği arasında yapılacak bir antlaşmadan Türkiye'nin ancak memnuniyet duyacağını ifade etmiştir. Nitekim Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nde görevli Müsteşar Moltke de 25 Nisan tarihli bir başka raporunda, aynı görüşü belirtmektedir[32].

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Salih Bey, antlaşmanın imzalanmasından birkaç hafta sonra, Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Graf von Brockdorff-Rantzau'ya, Alman-Sovyet ilişkilerindeki yeni yakınlaşmanın Türk-Alman ilişkileri üzerinde de olumlu etkide bulunacağını açıklamıştır[33].

Brockdorff-Rantzau ise 3 Nisan 1927 tarihli bir raporunda; Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Suriç'in, Almanya ile Sovyetler Birliği arasında oluşan yakınlaşmanın, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nde sadece memnunluk uyandıracağını açıkladığını yazmaktadır[34].

Almanya, Sovyetler Birliği ve Türkiye'den oluşan üçlü grubun kendi içindeki ikili ilişkilerinin olumlu ya da olumsuz eğilimler taşıması, doğrudan doğruya diğer ülke ile olan ilişkilerini de yakından etkiliyordu. Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşma, Türkiye tarafından memnunlukla karşılanıyordu; çünkü bu durum, hem Türk-Alman ve hem de Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesine olumlu yönde katkıda bulunuyordu. (Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi sorununda anlaşmazlığa düşen Almanya ile Sovyetler Birliği'nin bu anlaşmazlığının, iki ülke arasındaki ilişkileri ne ölçüde olumsuz yönde etkilediği ve

[31] *Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik (1918-1945),* Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie B: 1925-1933, Band II, 1, (Dezember 1925 bis Juni 1926), Göttingen, 1967 (Bundan sonra kısaca *ADAP* olarak anılacaktır). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Görevli Müsteşar Schubert'in Raporu", Nr. 144, 16.4.1926, (4562/E 157 091-93); "Schubert'in Raporu", 16.4.1926, (4562/E 157 090).

[32] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band III, (Dezember 1925 bis Dezember 1926), Göttingen, 1968. *ADAP,* "Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nde Görevli Müsteşar Moltke'den ADB'ye", Nr. 125, 1.5.1926, (2980/D 583 889) ve (2980/D 583 890-91).

[33] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band II, 2, (Juni bis Dezember 1926), Göttingen, 1967. *ADAP,* "Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Graf von Brockdorff-Rantzau'dan Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a", Nr. 41, 8.7.1926, (9101/H 224 038-46).

[34] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP,* "Brockdorff-Rantzau'nun Telgrafı", 3.4.1927, (Telgraf Nr. 47), (2980/D 583 978-80).

bunun sonucunda ilgili ülkeler arasındaki ilişkilerde ne ölçüde yeni sorunlar oluştuğu, ileride ele alınacaktır).

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Jakob Suriç ile son derece sıcak ve yakın ilişkiler içinde olduğunu ve bu ilişkinin sonuna dek sürdüğünü anılarında anlatan Nadolny, Suriç ile bir centilmenlik anlaşması yaptıklarını açıklamaktadır. Bu anlaşmaya göre, Almanya'nın Türkiye ile sadece ekonomik, Sovyetler Birliği'nin ise sadece politik ilgisi bulunmaktaydı ve Almanya politik konularda Sovyetler Birliği'ni, Sovyetler Birliği ise ekonomik konularda Almanya'yı desteklemekteydi. Daha sonra Hariciye Vekili olacak olan Tevfik Rüştü, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra (ki, bu antlaşma ile büyük devletlerin Türkiye'deki hayır kurumlarına bazı özel haklar tanınmıştı), konuyla ilgili bir sorusu üzerine Nadolny'e; Almanya'nın eski müttefik ve Türkiye tarafından (eskiden olduğu gibi) bir büyük devlet olarak tanınıyor olması nedeniyle, diğer büyük devletlere bu konuda tanınan ayrıcalıkların aynılarının, haklarını geri aldığı zaman Almanya'ya da tanınacağını bildirmiştir[35].

8. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi Sorunu ve Almanya

Almanya, Sovyetler Birliği ve Türkiye, uluslararası politikada tecrit edilmiş durumlarının doğal bir sonucu olarak Milletler Cemiyeti'nin dışında kalmışlardı. Milletler Cemiyeti'ne üye olmak için ilk başvuruyu 9 Şubat 1926 tarihinde Almanya yaptı[36] ve aynı yıl üyeliğe kabul edildi. Oysa diğer iki ülke, Türkiye ile Sovyetler Birliği, henüz Milletler Cemiyeti'nin çok uzağında oldukları gibi, esas itibarile İngiltere ile Fransa'nın denetiminde olan bu organa karşı genel bir güvensizlik ve soğukluk duyuyorlardı. Dolayısıyla Almanya'nın bu adımla Batılı devletlere yakınlaşması üzerinde diğer iki ülkece dikkatle duruldu. Almanya'nın bu adımı Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni en azından tedirgin etmiş olmalıydı, çünkü Almanya her iki ülke için de nispeten iyi ilişkiler içinde olunan pek az sayıdaki ülkeden (hem de en önemli ülkelerden) biriydi. Ayrıca bu durumda, Almanya'nın artık üçlü gruptan ayrılarak İngiltere ile Fransa'nın yanında yer aldığı ve sadece bununla da kalmayarak, dış politikasında bundan sonra Batılı büyük devletler lehine önemli değişiklikler yapacağı, nihayet onların lehine hareket ederek, uluslararası politikada yeni bir tutum alacağı endişesi özellikle Sovyetler Birliği'nde güçlendi. Sovyetler Birliği, aynı zamanda Almanya'nın Türkiye üzerinde, bunun uzantısı olarak da Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde olumsuz yönde etkili olabileceğinden çekiniyordu.

Nadolny, 1926 yılının yaz aylarında Suriç ile Ankara'da yaptığı görüşmede; Milletler Cemiyeti'nde Sovyetler Birliği'ne de yer olduğunu belirterek, Almanya'nın bu konuda Sovyetler Birliği'ni teşvik ettiğini söylemiştir. Ancak bu tavsiye reddedilmiştir; Nadolny, konunun tartışılması sırasında, bu tür bir tavsiyenin

[35] Nadolny; *a.g.e.*, s. 100-101.

[36] *JK 1*, (9.2.1926), s. 101.

Sovyetler Birliği üzerinde yaratabileceği olumsuz etkiyi dikkate almış olacak ki, konuşmasının ve tavsiyesinin tamamen kişisel olduğunu belirtmek gereğini duymuştur. Gerçekten de bu tavsiyeden Berlin'in haberi yoktu. Nadolny aylar önce, daha kış aylarında, Türkiye'de, Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini savunmanın anlamı olmadığını; bu konuda Türkiye'nin de Sovyetler Birliği ile aynı yönde görüş bildirdiğini ve bu alanda Sovyetler Birliği'ne danışmadan bir adım atmayacağını vurgulamıştı. Ayrıca Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Çiçerin, Türkiye'nin, Milletler Cemiyeti'ne giriş konusunda, Almanya'nın etkisi altında kalmasından çekiniyordu; Çiçerin'e göre Almanya, bu konudaki gerçek tutumunu sergilemediği gibi, konuyla ilgili resmi bir açıklama yapmaktan da kaçınıyordu [37].

Sovyetler Birliği'nin Berlin Büyükelçisi Krestinski ile 19 Kasım'da görüşen Schubert, bu görüşmede; Sovyetler Birliği'nin, Almanya'nın Türkiye'yi etkileyerek, Türkiye'nin de Almanya gibi Milletler Cemiyeti'ne girmesini sağlamaya çalıştığı ve bu politikanın ardında da aslında İngiltere'nin bulunduğu yolundaki iddialarını reddetti. Moskova'ya göre; Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, Brezilya ve İspanya gibi Milletler Cemiyeti'nin dışında kalan ülkeler kadar güçlü bir ülkeydi ve Milletler Cemiyeti'nin dışında kalması halinde daha da güçlenecekti. Aslında İngiltere, Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne almaya ve böylece onun Fransa'ya karşı tutum almasını sağlamaya çalışıyordu, diğer yandan, Fransa da aynı politikayı İngiltere'ye karşı uygulamak istiyordu. Almanya ise, İngiltere ve Fransa'ya karşı kendisine destek olması için Türkiye'yi Milletler Cemiyeti üyesi olarak görmek istemekteydi; bununla birlikte Sovyetler Birliği, Almanya'nın Moskova'nın Milletler Cemiyeti'ne karşı olan görüşlerini bilerek ve dikkate alarak, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini herhangi bir şekilde teşvik etmeyeceğini ümit etmekte ve buna güvenmekteydi. Moskova'nın bu iddiaları Schubert tarafından kesinlikle reddedilmiştir. Schubert, Almanya'nın Milletler Cemiyeti'ne girmesi yolunda Türkiye'ye baskı yapmadığını, etkide bulunmadığını açıklamıştır. Bu konu sadece Türkiye'nin kararına bağlıydı ve Almanya bu konuya müdahale etmiyordu. Almanya sadece, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinin, Türkiye'nin kendisi ile ilgili bazı sorunların çözümüne dolaylı ya da dolaysız biçimde katılabilmesi açısından, bu ülkenin çıkarlarına uygun düşebileceğini ve ülkenin bu sayede güçlenebileceğini düşünmekteydi. Gerçi Türkiye bu konuda Almanya'ya danışacak olursa, Almanya Türkiye'ye konuya ilişkin olumlu ya da olumsuz bir yanıt vermeyecekti; ancak Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi olması açıkça Almanya'nın da lehine bir durum yaratacaktı. Schubert, 11 Kasım'da Odesa'da yapılan Çiçerin-Tevfik Rüştü görüşmesinde bu konunun da konuşulmuş olabileceğine dikkat çekiyor. Almanya, bu buluşma hakkında Krestinski'den resmen bilgi istemişse de, yanıt elde edememişti. Ancak ısrar karşısında, bu görüşmede somut bir ko-

[37] *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 154, 25.6.1926, (2980/D 583 907-08); "Nadolny'nin Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na Mektubu", 4.2.1926, (4567/E 166 908-13).

nunun ele alınmadığı ve sözü edilen konunun da gündeme gelmediği açıklanmıştı. Bununla birlikte Krestinski, Moskova'dan yeni haberler aldıkça, bunları aktarmaya hazır olduğunu da bildirmişti[38].

Kasım ayında bir başka görüşme Çiçerin ile Brockdorff-Rantzau arasında oldu. Bu görüşmede de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi sorunu ve bu sorunun Alman-Sovyet ilişkileri üzerindeki muhtemel olumsuz etkileri söz konusu edildi. Çiçerin, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi için teşvik edici yönde yayın yapan Alman basınının tutumunu kınamış ve bu tutumun Alman Hükümeti'nce de desteklenmesinden şikâyet etmiştir. Çiçerin'e göre, Alman Hükümeti bu konuda adeta Alman basınının politikasını saptamaktaydı. Ayrıca, Cenevre'de toplanan ilk silahsızlanma konferansından sonra, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Salih Bey Çiçerin'e, Almanya'nın Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişini yürekten desteklediğini açıklamıştı. Schubert'in, bu bilginin bir söylentiden, muhtemelen de yanlış bir söylentiden ibaret olduğunu düşündüğünü ve Almanya'nın Moskova ile iyi ilişkiler sürdüren bir ülke olduğunu bildirmesi, Çiçerin tarafından suskunlukla karşılanmıştı[39].

Çiçerin, Krestinski ve Schubert arasında 2 Aralık'ta yapılan görüşmede ise, Odesa'daki Çiçerin-Tevfik Rüştü buluşmasına pek az değinilmiştir[40].

Schubert, Çiçerin ile ertesi gün 3 Aralık'ta bir görüşme daha yaptı. Bu görüşmede Çiçerin, Almanya'nın Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişini onaylaması durumunda, Sovyetler Birliği'nin tutumunun ne olacağı yolundaki bir soruyu yanıtlarken; Fransa'nın Türkiye'ye bu konuda İngiltere'ye oranla daha fazla baskı yaptığını, Milletler Cemiyeti'ne girmesi yolunda Alman basınında yayınlanan Türkiye'yi teşvik edici yazıların bir hayli etkili olduğunu ve Türkiye'nin söz konusu yazıları, Almanya'nın Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'nde üye olarak görmek istediği biçiminde yorumladığını bildirmiştir. Çiçerin de, Almanya'nın gerçek düşüncesinin bu olduğu görüşündeydi. Çiçerin, Odesa'da Tevfik Rüştü ile olan görüşmesi konusunda Schubert'e bilgi vermiş ve davetin Türkiye'den geldiğini, Tevfik Rüştü'nün Frankfurt'u önermesine karşılık, iki ülke başkentine eşit uzaklıktaki Odesa'nın buluşma yeri olarak seçildiğini ve görüşmede Türk-Sovyet ilişkilerinin tüm yönleriyle ele alındığını, ancak ele alınan en önemli konunun Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi sorunu olduğunu açıklamıştır. Odesa'daki görüşmede, Milletler Cemiyeti'ne girişin Türkiye için aleyhte sonuçlar doğuracağına dikkat çeken Çiçerin, bu görüşmede Tevfik Rüştü'nün de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmek istemediğini söylediğini anlatmıştır. Çiçerin, Milletler Cemiyeti'ne giriş için ön koşulların, karşılıklı ve daimi bir fikir alışverişi ile ve ancak bunun sonucunda ortaya çıkabileceğini

[38] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band II, 2, (Juni bis Dezember 1926), Göttingen, 1967. *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 137, 19.11.1926, (4562/E 157 905-13).

[39] *ADAP*, "Brockdorff-Rantzau'dan ADB'ye", Nr. 142, 25.11.1926, (4562/E 157 930-34).

[40] *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 148, 2.12.1926, (4562/E 157 986-99).

açıkça vurgulamıştır. Buna karşılık Tevfik Rüştü de, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile görüş alışverişinde bulunmaksızın bu tür bir girişim içinde olmayacağını ve ancak bir anlaşma halinde Milletler Cemiyeti'ne girebileceğini, gerçekte Türkiye'nin zaten Milletler Cemiyeti'ne girmek istemediğini, fakat bu konuda dış baskılara mâruz kaldığını açıklamıştır. Odesa'da ayrıca iki ülke arasında sürüncemede kalmış bazı ekonomik sorunlar da ele alınmıştır. Diğer yandan, Türkiye'nin bir zamanlar arzu ettiği, fakat —İran ile olan bazı anlaşmazlıklar sonucunda— artık düşünülmeyen bir büyük Asya Ligi projesi de görüşmelerde söz konusu olmuştur[41].

Schubert 6 Nisan 1928'de Nadolny'e yazdığı raporda, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne karşı uyguladığı politikayı ve bu politikaya karşı Almanya'nın tutumunu bir kere daha açıklamaktadır. Schubert, Silahsızlanma Konferansı dolayısıyla Tevfik Rüştü'nün Cenevre'de önde gelen kişilerle görüşme fırsatı bulduğunu belirtmektedir. Tevfik Rüştü'nün konferans sırasında gösterdiği dikkatli ve itinalı, çoğunluğa karşı açık bir tavır almaktan çekinen tutumunu, İtalyan ve Fransız delegasyonlarına olan kişisel yakınlığını, bu delegasyonlarla olan ilişkilerini, basına karşı olumlu tutumunu ve açıklamalarını öven Schubert, bu tutumun, sonunda Milletler Cemiyeti sekreteryası ile Alman delegasyonunun önde gelen kişilerini, Tevfik Rüştü'nün de kişisel olarak arzu ettiği gibi, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişini onaylamaya ve tanımaya götürdüğünü açıklamaktadır. Bununla birlikte Tevfik Rüştü'nün Milletler Cemiyeti Meclisi'ne giriş sorununda çekingen davrandığı raporda belirtilmektedir. Konferans sırasında Türkiye'nin Genel Kurul'a giriş konusunda olumlu yönde etkilendiği, kendi konumunu güçlendirmek için ise, Milletler Cemiyeti'nin Türkiye'nin kendisine katılması yönünde girişimde bulunmasını istediği bildirilen raporda; Tevfik Rüştü'nün kısa bir süre önce İspanya ile Brezilya'ya yapıldığı gibi Türkiye'ye de konuyla ilgili bir sempati açıklaması yapılmasının gerektiğini düşündüğü açıklanmaktadır. Tevfik Rüştü Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda Alman Heyeti Başkanı Grafen Bernstorff ile bu konuda bir görüşme yapmıştır. Bernstorff'tan, Almanya'nın bundan sonra yapılacak Milletler Cemiyeti Meclisi toplantısında bu konuda teşvik edici yönde bir girişimde bulunmasını isteyen Tevfik Rüştü; aynı zamanda Meclis oturumu için Almanya'nın destek vereceğini umduğunu da belirtmiştir. Bernstorff ise, Almanya'nın Türkiye'nin talebini mümkün olduğunca desteklemeye hazır olduğunu açıklamıştır. Schubert, Tevfik Rüştü'nün Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne, Türk Hükümeti'nin kuruluşun tüm çalışmalarına katılmak istediğini açıkladığını da bildirmektedir. Raporda Schubert, Türkiye'nin doğru bir zamanlama yaparak, zamanı geldiğinde Milletler Cemiyeti'ne katılma talebinde bulunması durumunda, Eylül ayındaki Genel Kurul toplantısında Milletler Cemiyeti'ne katılma için gerekli olan üçte iki çoğunluğu sağlayacağının kesin olduğunu belirtmektedir. Schubert'e göre, Türkiye'nin, İspanya ve Brezilya örneğinde olduğu gibi, Milletler Cemiyeti'nin

[41] *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 149, 3.12.1926, (4562/E 158 008-29).

bizzat kendi girişimi sonucunda üyeliğe davet edilmesi isteğinin gerçekleşmesi ise, hiçbir biçimde mümkün değildi; çünkü İspanya ile Brezilya'nın durumları tamamen farklıydı. Schubert, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Türkiye'ye yönelik resmi giriş davetinin ise hiç alışılmamış bir durum olacağını savunmaktadır. Bununla birlikte, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Haziran ayındaki toplantısında, Türkiye'nin Cenevre Silahsızlanma Konferansı'ndaki işbirliğinden duyulan memnuniyetin gerek Almanya, gerekse bir başka devletçe vurgulanabileceğini ve bu işbirliğinin bir başlangıç olmasının, gelecekte de sürmesinin arzu edildiğinin açıklanabileceğini bildiren Schubert, raporunun sonunda, Almanya'nın bu konudaki politikasının saptanması sorununa değiniyor. Buna göre, eğer Almanya Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini istiyorsa, Almanya ile Türkiye arasında bu konuda belirli bir işbirliği olacaksa ve Türkiye Milletler Cemiyeti'ne katıldıktan sonraki çalışmalarında Almanya'nın çıkarlarını savunacaksa, bu takdirde, Almanya'nın Cemiyet'e giriş sorununda şimdilik çekingen ve ihtiyatlı davranması, bir yükümlülük altına girmemesi ve somut girişimlerde bulunmaması gerektiği tavsiye edilmektedir. Raporda ayrıca, Tevfik Rüştü'nün Bernstorff'a karşı aynı konuları yeniden gündeme getirmesi durumunda, Büyükelçinin soruları bu görüşler ve düşünceler çerçevesinde yanıtlaması isteniyordu [42].

Almanya, Sovyetler Birliği'nin açıkça karşı çıkmasına rağmen, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasını gerçekten istemekteydi ve bu isteğini zaman zaman açıkça belirtmekten de kaçınmıyordu. Ancak Almanya bunun Sovyetler Birliği için hassas bir konu olduğunu bildiğinden, kesin bir tutum almak da istememekte, sorunun Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilememesi için ılımlı davranmaktaydı. Bu nedenle Almanya, konuya ilişkin olumlu yöndeki düşüncesini Türkiye'ye sadece bir görüş biçiminde açıklıyordu. Ancak Almanya her ne kadar Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişini desteklemeye hazırsa da, bu konuda Türkiye'nin arzu ettiği biçimde bir katılma yöntemini (yani, Türkiye'nin, Milletler Cemiyeti'nin bizzat kendi daveti üzerine bu kuruluşa katılma önerisini) onaylamak konusunda bir hayli çekingendi. Hatta bu tür bir yöntemin başarı ile uygulanabileceğinden de kuşku duyuyordu. Almanya'nın gözünde, Türkiye'nin bu tür bir giriş yöntemini gerçekleştirmesi ve kendi talep ettiği biçimde Milletler Cemiyeti'ne katılması hemen hemen olanaksızdı.

9. Musul Sorunu ve Almanya

Lozan Antlaşması'ndan sonra, Musul sorunu Türk dış politikasındaki en önemli sorunlardan biri olarak kaldı. Ayrıca Musul sorunu, Türk-İngiliz ilişkilerini gergin tutan en önemli konuyu oluşturuyordu.

[42] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band VIII, (1. Januar bis 30. April 1928), Göttingen, 1976. *ADAP*, "Schubert'ten Nadolny'e", Nr. 218, 6.4.1928.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Röpke'den Almanya'nın Londra Büyükelçiliği'ne daha 1925 yılı sonunda yazılan bir raporda, Musul sorununda Türk-İngiliz çatışmasına ve Almanya'nın alması gereken tutuma ışık tutulmakta, diğer yandan da Almanya'nın bu konudaki görüşleri ayrıntılı biçimde ve açıklıkla dile getirilmektedir. Musul'un Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından 16 Aralık 1925 tarihinde Irak'ın mandasına bırakılması kararından sadece birkaç gün önce kaleme alınan raporda; Nadolny'den alınan bilgilere göre, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (tabii başta da İngiltere ve Fransa'ya) karşı tutumunun gittikçe sertleşmekte olduğu ve hatta bunun tehdit edici bir hale geldiği açıklanmaktadır. Musul sorununda karar safhasına yaklaşıldığı bir sırada Türk-İngiliz ilişkileri askeri açıdan da sertleşmekteydi. Gerçi Nadolny, Türkiye'nin Musul nedeniyle bir savaşa gireceğini tahmin etmemekteydi, ama doğabilecek bir krizin Almanya'yı rahatsız edeceği görüşündeydi. Nadolny ayrıca, Cenevre görüşmelerinde egemen olan sert havanın Türkiye'yi yakın bir zamanda Milletler Cemiyeti'ne girmekten alıkoyacağını ve bu durumun Almanya tarafından hoşnutsuzlukla karşılandığını açıklıyordu. Bu konuda Tevfik Rüştü ile, seyahati nedeniyle görüşme olanağı bulamadığını belirten Nadolny, Musul sorununda, yani kendi yorumuna göre Türkiye'nin hayati önemdeki mücadelesinde, Almanya'nın Türkiye'ye karşı İngiltere'nin yanında olduğu izlenimini vermekten kesinlikle kaçınması gerektiğini vurguluyordu. Oysa İngiltere Musul konusunda mutlaka başarılı bir sonuç almak istemekteydi ve bu nedenle de Türkiye'yi sıkıştırıyordu. Bu durum Türkiye'yi savunma konumuna sokmakta, hatta Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ittifakını gündeme getirmekteydi. Ayrıca Türkiye aynı nedenle Batı'dan da uzaklaşıyordu. Hatta Tevfik Rüştü Nadolny'e, gizli bir girişim için Belgrad, Sofya ve Atina ile anlayış birliği içinde olduklarını ve bu üç ülke ile (Yugoslavya, Bulgaristan ve Yunanistan) bir Balkan Paktı kurulacağını, Türk ve Slav halklarının Batı'ya karşı bir birlik oluşturacaklarını söylemişti. Diğer taraftan Tevfik Rüştü, İngiltere'nin, Musul ve civarını elinde tutması sayesinde Türkiye'yi her an bir saldırı ile tehdit edebileceğini, dolayısıyla bölgedeki huzursuzluğun süreceğini bildirmişti. Buna karşılık Nadolny, eğer Türkiye kabul ederse, sınırda küçük bir değişiklik önermişti[43].

Nadolny 1926 yılının ilkbaharında yine aynı konuda yazdığı raporda, Türk dış politikasının zor durumda olduğunu, genel bir karamsarlığın egemen bulunduğunu, hatta her zaman iyimser ve gerçekçilikten hayli uzak olduğunu bildirdiği Tevfik Rüştü'nün dahi bu sırada son derece gerçekçi davrandığını belirtmektedir. Nadolny'e göre, dış politikadaki en önemli güçlük Musul sorunu ol-

[43] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band III, (Dezember 1925 bis Dezember 1926), Göttingen, 1968. *ADAP*, "Röpke'den Almanya'nın Londra Büyükelçiliği'ne", Nr. 1, 2.12.1925, (4578/E 174 412-18).

Nadolny, Milletler Cemiyeti'nin kararından sonra, Tevfik Rüştü'nün açıkça "İngiliz budalalığı"ndan söz ettiğini raporunda yazmaktadır. "Nadolny'nin Raporu", Nr. 212, 29.12.1925, (K 1936/K 503 668-70).

maya devam ediyordu. Türkiye'nin bu sorun dolayısıyla Sovyetler Birliği ile imzaladığı antlaşma (17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması), İngiltere ile olan çatışmayı daha da sertleştirmişti. İngiltere, Türkiye'yi çembere alma politikasını sürdürmekteydi; bu politikanın, Türkiye'nin Musul'a olası bir saldırısına karşı bir savunma politikası mı, yoksa Türkiye'nin İngiltere tarafından parçalanmasına yönelik bir saldırı politikası mı olduğu da belli değildi. Oysa Türkiye savaşın eşiğine gelmişti. Gerçi hâlâ görüşmelere devam edilmekteydi, ancak İngiltere Türkiye'den ağır bir bedel istiyordu. Öte yandan Suriç ise, Musul ve civarının tarafsızlaştırılması gerektiğini düşünüyordu, çünkü ona göre, sorunun çözümünde Türk Hükümeti'nin de prestiji göz önüne alınmalıydı. Tevfik Rüştü Nadolny'e, Türk Hükümeti'nin, Musul'dan vazgeçmek üzere olunduğu yolunda bir izlenimin ülkeye yayılmasını arzu etmediğini, İngiltere'nin hiç olmazsa yararlanılabilecek bazı haklar tanıması gerektiğini söylemişti; ancak Nadolny, İngiltere'nin bu tür haklar tanımasını mümkün görmüyordu. Nadolny, Türkiye ile İngiltere arasında ortak ekonomik çıkarlardan bol bol söz edildiği halde, Türk Hükümeti'nin henüz herhangi bir uzlaşma ve anlaşma noktasından çok uzak olduğunun görüldüğünü bildirmektedir. Türkiye'de egemen olan görüş, ülkenin yeniden bölünmesinin gündeme geldiği yolundaydı ve ülkede bu yönde bir hava esiyordu. Tevfik Rüştü de gelecek günlerin hiç güven vaad etmediğini vurgulamıştı. Sovyetler Birliği ise bu sorunda Türkiye'ye son derece yardımcı oluyordu. Öyle ki, Nadolny, eğer Türkiye daha fazla sıkıştırılmaya devam edilirse, ülkenin Sovyet askeri gücünü kendisine destek olarak alabileceğine ve bu durumda Avrupa'da savaş tehlikesinin artacağına işaret etmektedir. Diğer yandan, Türkiye de Suriye'de huzursuzluk yaratılmasını sağlayarak, Musul sorununda Fransa üzerinde etkide bulunmaya çaba harcamaktaydı. Türk yetkililer bir yandan da, İngiltere ile anlaşmazlığın bu safhasında olumlu bir sonuç alınması durumunda, iki ülke arasındaki diğer tüm sorunların da çözümünün mümkün olacağını belirtiyorlardı. İngiltere'nin Türkiye'yi yıkmaya çalışmasının bu ülkenin çıkarına olmadığını ve bu safhada Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile karşı karşı getirmek için koşulların uygun olduğunu kendi yorumu olarak belirten Nadolny, Türkiye, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasındaki bu çatışmada, Almanya'nın dengeli bir tutum içinde olması gerektiğini yazmaktadır[44].

Moltke iki hafta sonraki bir raporunda, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi sorunu ile Musul sorunu arasındaki yakın bağa dikkat çekerek, Nadolny'nin açıklamalarını doğrular biçimde, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinin Musul sorununun çözümüne ve Milletler Cemiyeti Meclisi'ne bağlı olduğuna bir kere daha işaret etmektedir[45].

[44] *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 115, 14.4.1926, (K 151/K 016 795/802).

[45] *ADAP*, "Moltke'den ADB'ye", Nr. 125, 1.5.1926, (2980/D 583 895).

Musul sorununun 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan antlaşma ile Türkiye aleyhine kesin olarak çözüme kavuşmasından hemen sonra, Nadolny, Musul sorununda Almanya'nın Türkiye'ye bir etkide ya da baskıda bulunmasının mümkün olmadığını, böyle bir tutum içine girmesi halinde Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin zedeleneceğini açıklamıştır[46]. Nadolny bu açıklaması ile, Musul sorununda İngiltere'ye karşı Türkiye'ye olan Sovyet desteğinin derecesini de bir kere daha vurgulamış oluyordu.

Almanya, Musul sorununda, her ne kadar Türkiye'nin yanında ve İngiltere'ye açıkça karşı bir tutum almaktan kaçınmaktaysa da; diğer yandan, bu sorunun Türkiye için taşıdığı önemi değerlendirerek, gerek Türk-Alman, gerekse Alman-Sovyet ilişkilerinin bu sorun dolayısıyla zarar görmesini engellemek için, İngiltere'nin yanında ve Türkiye'ye karşı bir tutum almaktan da aynı biçimde kaçınmaya çalışmaktaydı. Almanya'nın bu hassas ve kritik sorunda, dengeli bir tutum içinde, Türk-Alman ilişkilerinin herhangi bir biçimde zarar görmesini engellemek yönünde çaba harcadığı anlaşılıyor.

10. Türk-İtalyan İlişkileri ve Almanya

Mussolini'nin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra İtalya'nın yayılmacı bir dış politika izlemeye başlaması, Türk-İtalyan ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi ve gerginleştirdi. 12 Ada ile aslında Türkiye'ye komşu olan İtalya, Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir tutum izlemekteydi. Türkiye, İtalya'nın kendisine yönelik saldırgan eğilimlerini görüyor ve bundan tedirgin oluyordu.

Nadolny 14 Nisan 1926 tarihli bir raporunda; Türk-İtalyan ilişkilerindeki gerginliği söz konusu etmekte ve İtalya'nın saldırı tehdidinin Türk dış politikasında ön planda yer alan sorunlardan biri olduğunu, Türk-Yunan Muhtelit Mübadele Komisyonu çalışmalarında bazı sorunlar ortaya çıktığını da ekleyerek, Yunanistan'ın İtalya ile birlikte davranacağına ilişkin söylentilerin dahi var olduğunu bildirmektedir. Ancak İtalya'nın Ankara Büyükelçisi Nadolny'e, İtalya'nın Türkiye'ye saldırmayacağına ilişkin garanti vermiştir. Nadolny, Türkiye'nin, Sovyetler Birliği ile olan tüm dostluk gösterilerine karşın, İtalyan saldırı tehdidi karşısında Sovyetler'in askeri gücüne güvenmediğini de kendi yorumu olarak eklemektedir[47].

Schubert hemen bu sırada 16 Nisan'da Kemaleddin Sami Paşa ile Türk-İtalyan ilişkilerine ilişkin bir görüşme yaptı. Schubert bu görüşmede, Mussolini'nin ne zaman ne yapacağının belli olmadığına ve genel tutarsızlığına işaret ederek, yıllar önce Mussolini'nin Anadolu'yu, hatta belki de Adana'yı almak is-

[46] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 154, 25.6.1926, (2980/D 583 907-08).

[47] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band III, (Dezember 1925 bis Dezember 1926), Göttingen, 1968. *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 115, 14.4.1926, (K 151/K 016 795-802).

tediğine ilişkin bazı söylentiler duyduklarını anlatmıştır. Gerçi o zamanlar bu söylentiler doğrulanmamıştı. Fakat geçen Mart ayında İtalya'nın bir provokasyonla Türkiye'ye saldırmak istediğinin Bern'de duyulduğu, hatta Almanya'nın Roma Büyükelçisinin de bu yönde söylentiler duyduğuna ilişkin raporlar kaleme aldığı, ancak bu konuda henüz askeri bir hazırlık olmadığının görüldüğü, bununla birlikte İtalyan faşistlerinin böyle bir girişimin bu yıl içinde olacağını söyledikleri de Schubert'in raporunda yer alıyordu. Diğer yandan, Schubert'in Kemaleddin Sami Paşa'ya anlattığına göre, Almanya'nın Paris Büyükelçisi 25 Mart tarihli raporunda, Türk-İtalyan ilişkilerindeki gerginlikten İngiltere'nin de kendi lehine yararlanmaya çalıştığını yazmıştı. Görüşme sırasında Kemaleddin Sami Paşa, İtalya'nın Anadolu'da belirli sayıda İtalyanı iskân etmek istediğini ve bu talebin açıkça kendisine iletildiğini, ancak bu isteği derhal reddettiğini ve durumu hemen Ankara'ya bildirdiğini belirtmiş; ayrıca İtalya'nın, İngiltere'nin onayı olmaksızın, tek başına Türkiye'ye saldıramayacağı yolundaki görüşünü açıklamıştır. Schubert ise, İngiltere'nin bu tür bir saldırıdan çekinebileceği gibi, bu tür bir saldırıyı duruma göre destekleyebileceğini de bildirmiştir. Ancak kendisi kişisel olarak, İngiltere'nin böyle bir saldırıda İtalya ile birlikte yer almayacağını tahmin etmektedir. Ayrıca İngiltere'nin Yunanistan'ı Türkiye'ye karşı kışkırtmaya çalışmasındaki yanlışlığa da işaret eden Schubert; Musul sorununda ise, Türk-İngiliz çatışmasının süreceğinin anlaşıldığını, Almanya'nın bu koşullarda İngiltere'nin ve İtalya'nın yeni eylemlerini desteklemeyeceğini ve gerekirse bu konuda İngiltere ile görüşmeye hazır olduğunu anlatmıştır. Gerçekten de Schubert 22 Nisan'da İngiliz yetkililerle görüşmüş ve daha sonra İngiltere'nin İtalya'yı desteklemeyeceğine ilişkin görüşünü bir kez daha bildirmiştir. Kemaleddin Sami Paşa ise, görüşmenin sonunda, Schubert'in görüşlerini paylaştığını, fakat Mussolini'nin tutumunun önceden kestirilemeyeceğini söylemiştir[48].

Schubert 3 Aralık'ta Çiçerin ile bir görüşme yaptı ve Almanya'nın Türkiye ile ilgili politikasını daha ayrıntılı olarak açıkladı. Buna göre, Almanya Boğazlar sorunuyla ilgileniyordu. Ayrıca Schubert, Türkiye'nin Balkan Birliği kurulması konusunda istekli olduğuna dikkat çekiyor ve böyle bir düşüncenin gerçekleşmesi durumunda, Türkiye'nin doğal olarak güçleneceğine işaret ederek, Almanya'nın da Balkanlar'daki gelişmelerle yakından ilgilendiğini vurguluyordu. Çiçerin ise, kendisinin Türkiye'ye bir İtalyan saldırı tehdidini ciddiye almakla birlikte, Tevfik Rüştü'nün kendisine bütün bunların bir İngiliz gösterisi olduğunu ve İtalyan tehdidine inanmadığını söylediğini açıklamıştır. Tevfik Rüştü, İtalya'nın Türkiye'ye saldıracağı yolundaki söylentilerin kaynağının Londra olduğuna inanıyordu. Ona göre, tehlike mevcutsa da, büyük değildi[49].

[48] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band II, 1, (Dezember 1925 bis Juni 1926), Göttingen, 1967. *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 117, 16.4.1926, (4578/E 174 690-94); "Almanya'nın Paris Büyükelçisi von Hoesch'ten ADB'ye", Nr. 99, 25.3.1926, (2784/D 538 321-23).

[49] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band II, 2, (Juni bis Dezember 1926), Göttingen, 1967. *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 149, 3.12.1926, (4562/E 158 008-29).

Alman raporları, bu sırada İtalyan tehdidinin ardında İngiltere'nin de yer aldığını göstermesi açısından ilginç ve dikkat çekicidir. İngiltere'nin Türkiye'ye Musul konusunda daha fazla baskıda bulunabilmek için, İtalyan tehdidini kullanmaya çalıştığı görülüyor. Almanya ise, bu konuda dengeli bir politika izliyor, Türkiye'ye karşı İngiltere ile İtalya'nın yanında yer alıyor izlenimini vermekten özenle kaçınıyor ve bu tür girişimleri desteklemeyeceğini de açıkça bildiriyordu.

11. Almanya ve "Yeni Türkiye": Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'u Ziyareti

Nadolny 7 Temmuz 1927 tarihli raporunda, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın aradan uzun yıllar geçtikten sonra 1 Temmuz'da ilk kez yeniden İstanbul'a gelişi dolayısıyla, Türkiye'nin iç politikasına ilişkin dikkat çekici gözlem ve değerlendirmelerde bulunmakta, ilginç saptamalar yapmakta ve sonuçlara varmaktadır. Nadolny raporunun başında ziyarete ilişkin haberler vermektedir: Gazi'nin İstanbul'a gitme kararına varması ile İstanbul'a gelmesi arasındaki süreden yararlanılarak, kent bu tarihsel ziyaret için hazırlanmıştır. Yerel yönetim bu fırsattan yararlanarak, mümkün olduğunca parlak ve şanlı bir karşılama töreni hazırlamıştır. O zamana dek ihmale uğramış olan yollar olabildiğince onarılmış, en uzak banliyöler de dahil olmak üzere tüm kent taklarla donatılmış ve her yer ziyaretin kent için önemini vurgulamak için bayraklarla süslenmiştir. Hatta ziyaret günlerinin parlak geçmesini sağlamak için bir de komisyon kurulmuş ve bu komisyon ayrıntılı bir kutlama programı hazırlamıştır. Programa göre, bütün kent üç gün arka arkaya ışıklandırılacak ve gösteriler düzenlenecektir; ilk gece Venedik tipinde bir su gösterisi, ikinci gece ise bir feneralayı, programın en önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu hazırlıkların yanı sıra bütün İstanbul basını, kent için bu yüksek ziyaretin önemini vurgulamak ve halkı sevinç çılgınlığına yöneltmek çabasında birbiri ile yarışmaktadır. Onbinlerce kişi, Adalarla Asya ve Avrupa yakasında toplanmış ve Gazi'nin eski imparatorluk yatı ile kıyıya paralel geçişinde onu alkışlayarak kendisine gereken ve yakışan tezahüratta bulunmuştur. Ancak gerçek doğal olarak, bütün sarf edilen çabalara karşın, bu tür propaganda aşırılıklarının ardında kendini gösteriyordu: Örneğin eski Türk donanmasının ve yine pek modern olmayan ticaret filosunun resmi geçidi hiçbir biçimde etkili olmamıştı. Zaten Türk halk karakteri, sevincini coşku biçiminde göstermeye pek az eğilimliydi. Çoşku yeteneği çok daha faz-

---

Çiçerin, Schubert ile görüşmesinde Türkiye'deki iç politika gelişmelerine de değiniyor ve Kemalizmi tahlil ediyordu. Çiçerin'e göre Kemalizm, eskinin yanlışını düzelterek, karışık ve çok uluslu bir imparatorluğu yıkarak, Türk ulusuna dayanan küçük, fakat güçlü bir ulusal devlet yaratma amacındaydı. Türkiye, ekonomik güçlükler içinde olması nedeniyle kredi biçiminde borç almaya hazır olmakla birlikte, sömürge olmak da istemiyordu. Türkiye, bu konuda tıpkı Sovyetler Birliği gibi davranıyor ve onu örnek alıyordu. Hatta ülkedeki yeni ekonomik sistem de yine Sovyetler Birliği örnek alınarak devletçi bir görüşle oluşturulmaktaydı. Bu arada ilk denemeler ve çabalar başarılı da olmuştu. Oysa Türkiye bunu Sovyetler Birliği'ndeki siyasal sistemi kabul etmeden uygulamaktaydı ki, bu da Çiçerin'e göre ilginç bir sorun olarak ortaya çıkıyordu.

la olan Rum unsurlardan ise, böyle bir durumda özellikle etkileyici bir coşku beklenilmemeliydi. Nadolny, Mustafa Kemal Paşa'nın bu karşılamadan memnun olması gerektiğini ve olduğunu belirtiyor. Gazi, ziyaretin ilk gecesindeki resmi kabulde İstanbul'a gelmekten duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Diğer yandan, yaptığı konuşmadan, Cumhurbaşkanı olarak kendisinin de, eski Sultanlar gibi, Dolmabahçe Sarayı'nda kalacağı anlaşılıyordu. Gazi'nin bu ziyareti, Ankara'nın başkent olması ve İstanbul'un o güne dek üvey evlat muamelesi görmesi sonucunda Gazi ile eski imparatorluk başkenti arasında oluşan kırgınlığı artık ortadan kaldırmıştı. Hatta halkın arzusuna karşılık vermek üzere, Gazi'nin bir olasılıkla gelecek Meclise İstanbul mebusu olarak seçilip gireceği dahi söz konusu edilmekteydi. Nadolny bu ziyaretin, Ankara'daki yöneticilerin, her ne kadar dış görünüş öyle bir izlenim uyandırıyorsa da, aslında İstanbul'un kaybına kayıtsız kalmak gibi bir tutum içinde olmadıklarını gösterdiğini bildirmektedir; zaten Gazi de bunu bizzat vurgulamıştır. Nadolny, Mustafa Kemal Paşa'nın büyük özgürlük eylemini takdir etmekte ve Halife'nin bulunduğu kentin eski suçlarının ve günahlarının cezasını artık sona erdirmeye yönelik çabasını anlayışla karşılamaktadır. Ancak raporunda, bugünkü İstanbul'lu devrimci ve demokrat Türklerin Bizantinizminin, eski Bizanslılardan hiç de aşağı kalmadığını özellikle vurgulamak gereğini duymaktadır. Nadolny, raporunun bundan sonraki kısmında doğrudan iç politika gelişmelerine ilişkin görüşlerini dile getiriyor. Ziyaretin iç politikadaki önemine değinen ve daha önceki bir raporunda ziyaretin asıl nedenini açıklamış olan Nadolny, ziyaret sırasında da seyahatin gerçek nedeninin açıkça görüldüğünü yazıyor. Nadolny'e göre, ziyaretin asıl önde gelen siyasal nedeni, Gazi'nin gelecekteki yeni Mecliste uysal ve itaatkâr bir mebus grubunu avucunda tutmak çabasıydı ve barışma gezisi bu çabaya vesile olmuştu. Yeni Mecliste sadece güvenilir unsurlar olması gerektiği düşüncesinin İstanbul ziyaretinin önde gelen nedeni olduğunu, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın statüsündeki (nizamnamesindeki) kısa değişiklik de göstermekteydi; bu değişikliğe göre, artık Parti Büyük Divanı değil, Parti Genel Başkanı, yani Gazi Meclise girecek mebus adaylarını bizzat atayacaktı. Nadolny, bu değişikliğin amacının, Parti Büyük Divanı'nda bulunan, fakat artık orada kalması arzu edilmeyen bazı üyelerin tasfiyesi olduğunu duyduğunu da yazmaktadır[50].

[50] "Nadolny'den ADB'ye", ("Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'u Ziyareti"), (25 Haziran Tarihli ve A 1207 Numaralı Habere Ek), (İstanbul-Tarabya, 7.7.1927, J. Nr. A 1294), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 10-1, Bd. 1.

Nadolny'nin raporunun Türkçe çevirisi için bkz. "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Atatürk'ün 1927 Yılında İstanbul'a Yaptığı İlk Ziyarete İlişkin Raporu", (Çev. Gülayşe Koçak), *Tarih ve Toplum*, Sayı: 39, Mart 1987, s. 44-45.

Mustafa Kemal Paşa'nın 22/23 Mayıs 1927 tarihinde geçirdiği bir rahatsızlık üzerine, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in önerisi ve bizzat Gazi'nin de izni ile, Eylül ayında Almanya'dan iki uzman doktor çağrılmasına karar verilmiş ve Kemaleddin Sami Paşa aracılığıyla Berlin Tıp Fakültesi 2. Dahiliye Kliniği Şefi Prof. Dr. Friedrich Kraus ile Münih Tıp Fakültesi Dahiliye Kliniği Şefi Prof. Dr. Ernest von Rosenberg, Gazi'ye konsültasyon yapmak üzere Türkiye'ye davet edilmişler ve bu davet gerçekleşmiştir. Bedi Şehsuvaroğlu; *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 12. Gökman; *a.g.e.*, s. 51.

12. Almanya Açısından Diplomatik Sorunlar

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Freiherr von Richthofen'in 1927 yılının sonbaharında hazırladığı bir raporda, bu sırada diplomatik ilişkilerdeki sorunları görmek mümkündür. Rapor, öncelikle Almanya'nın Türkiye ile dostluk politikası sürdürmekte ve Türkiye'nin politik önemi olan bağımsız bir devlet olarak kalmasında çıkarı olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte, diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasından sonra geçen üçbuçuk yılda hâlâ sürüp giden bazı diplomatik zorlukların kaldırılması gerektiğine dikkat çekilen yazıda, bu zorluklar sıralanmaktadır. Buna göre; Alman diplomatik memurlarının hareket özgürlükleri polis talimatları ve ilgili mevzuat dolayısıyla kabul edilemez nitelikte ve olağanüstü derecede kısıtlanmaktaydı. Alman diplomatların ülkeye gelişlerinde, her türlü kişisel eşyalarının gümrükten geçirilmesi sırasında kendilerine karşı iyiniyet eseri olmayan ve her türlü güçlük çıkarmaya hevesli tutum sürüyordu. Hatta Alman Büyükelçiliği'ndeki birçok memurun eşyası hâlâ İstanbul gümrüğündeydi ve aradan aylar geçmiş olmasına karşın, bunları teslim almak mümkün olmamıştı. Alman Dışişleri Bakanlığı'nca Hariciye Vekâleti'nin dikkati değişik zamanlarda çekilmişse de, bu başvurulara gereken önem verilmemişti; hatta Nądolny, bir süre önce 31 ayrı konudaki talebini içeren bir listeyi Hariciye Vekâleti'ne sunmuş, ancak bu girişim kısmen yanıtlanmamış, kısmen de sürüncemede bırakılmıştı. Rapora göre, Türkiye'deki Alman vatandaşlarının seyahat özgürlüğü de engelleniyordu, oysa onlar da Türk vatandaşlarına tanınan seyahat ve hareket özgürlüğünden aynı biçimde yararlanabilmeliydiler. Bu tür sorunların çözüme kavuşturulmasını sağlamak için, halen Berlin'de bulunan Nadolny'nin Kemaleddin Sami Paşa ile görüşmesi istenen raporda, bu görüşmede varılacak anlaşmaya göre, Nadolny'nin Ankara'da konuya ilişkin girişimlerini sürdürmesi talep ediliyordu[51].

13. Türkiye Açısından Alman Dış Politikası

Schubert, Kemaleddin Sami Paşa ile 1928 yılının Temmuz ayında bir görüşme yaptı. Kemaleddin Sami Paşa'nın, Ağustos ayında Berlin'e yeniden dönmeyi öngörerek Türkiye'ye izne gitmeden önce ve bu vesile ile gerçekleştirdiği ziyaret sırasındaki uzun süren görüşmede, önemli siyasal sorunlara da değinildi. Kemaleddin Sami Paşa, Almanya'nın Avusturya politikası ("Anschluss" sorunu) hakkında Alman Başbakanı ile yaptığı görüşmeden sonra, Almanya'nın Avusturya politikasının bir ilhak ("Anschluss") politikası olmadığına inandığını belirtmiştir. Schubert ise Büyükelçiye verdiği yanıtta, Almanya'nın doğal gelişmesinden, Almanya ile Avusturya arasındaki kültürel beraberlikten ve ekonomik ve hukuksal ilişkilerden söz ederek, Almanya'nın Avusturya ile birleşmesinin

[51] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band VII, (1. Oktober bis 31. Dezember 1927), Göttingen, 1974. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Freiherr von Richthofen'in Raporu", Nr. 35, 17.10.1927, (L 101/L 016 484-86).

("Anschluss") gereklerini sıralamıştır. Bu yanıt aslında Kemaleddin Sami Paşa'nın inancının pek de gerçekçi olmadığını ve bir inançtan çok bir ümidi yansıttığını ortaya çıkarmış olmalıydı. Schubert, ayrıca Almanya'nın Çekoslovakya ile olan ilişkilerini ve Çekoslovakya Cumhurbaşkanı Benes ile yapılan görüşmeleri, Çekoslovakya sorunu hakkında Almanya'nın görüşlerini anlatmıştır. Diğer yandan, Almanya 30 Mayıs 1928 tarihli Türk-İtalyan Antlaşması'nı belli bir ihtiyatla karşılaşmıştı, çünkü Almanya temelde İtalya'nın yayılmacı eğilimini haklı ve doğal görüyordu. Bu antlaşma da İtalya'nın genişleme politikasının bir başlangıç aşaması olarak değerlendirilmekteydi ve İtalya'nın bu politikası olumlu karşılanıyordu. Kemaleddin Sami Paşa ise, Türkiye'nin her türlü genişleme talep ve politikasına kesinlikle karşı olduğunu bildirmiş, ayrıca İtalya'nın tehlikeli eğilimler taşıyan Balkan politikasını da eleştirmiştir. Yugoslavya'nın İtalya tarafından çevrilmesi politikasını da, bizzat yine Yugoslavya'nın yanlış politikasının bir sonucu olarak değerlendiren Büyükelçi, Yugoslavya için bu durumda en iyi çözüm yolunun Bulgaristan ile yakınlaşmak ve birleşmek olduğunu savunurken, Makedonya sorununun böyle bir birleşmeye engel olduğunu da sözlerine eklemiştir. Schubert görüşmenin sonunda, Almanya'nın, Kemaleddin Sami Paşa'nın görevinden alınacağına ilişkin haberlerin sadece birer söylentiden ibaret kalması dileğini ifade etmiştir; Büyükelçi ise, bu dileği yanıtlarken, yakında ülkesine döneceğini bildirmiş ve mânidar biçimde asker olduğunu belirtme gereğini duymuştur[52].

1928 yılı ortasındaki bu görüşme Türkiye'nin Almanya'nın dış politikasında yeni yeni oluşmaya başlayan eğilimlere karşı tutumunu yansıtması bakımından önemlidir. Türkiye Almanya'nın Avusturya politikasını ("Anschluss") onaylamadığını açıklıyordu. Ama daha da önemlisi Almanya'nın artık İtalya'nın yayılmacı dış politikasına açıktan açığa destek olduğunun ortaya çıkmasıydı. Türkiye elbette bu konudaki Alman görüşlerinden ve İtalya'ya verilen destekten tedirgin olmuştu. Bu görüşme aynı zamanda Almanya'nın daha önceki dengeli dış politikasından ayrılarak, daha bu sıralarda dahi dış politikasında aktif bir tutum almaya hazırlandığını gösteriyordu. Almanya'nın Türkiye'ye karşı İtalya'yı savunmasının kısa zamanda Türk-Alman ilişkilerini olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdı.

14. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras)'ın Almanya'yı Ziyareti

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) 20-25 Nisan 1929 tarihleri arasında Berlin'e resmi bir ziyaret yaptı[53].

[52] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band IX, (1. Mai bis 30. August 1928), Göttingen, 1976. *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 124, 7.7.1928, (4578/E 174 838-40).

Türk basınının, 1931 yılı başında Almanya ile Avusturya arasında bir gümrük birliği kurulmasına karşı olumsuz bir tepkide bulunmadığı görülüyor. Bkz. *Ayın Tarihi, (AT)*, Cilt: 23-24, Sayı: 79-81, (Birinciteşrin-Birincikânun 1930), s. 6626-6627. *AT*, Cilt: 25, Sayı: 84-85, (Mart-Nisan 1931), s. 7338-7342 (Almanya'nın Avusturya politikasına ve bu konuda Türkiye'nin aldığı siyasal tutuma, ileride yeniden değinilecektir).

[53] *JK 2*, (23.4.1929), s. 6.

Aslında bu ziyaretin gerçekleşmesi için hazırlıklar bir yıl önce başlamıştı. 1928 yılında Türk Hükümeti Tevfik Rüştü'nün girişimi üzerine, ilk kez Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nın toplantı hazırlıkları ile meşgul olan ve konferansın bir anlamda ön hazırlığını oluşturan Silahsızlanma Komisyonu toplantısına katışmıştı ve bu toplantıda Tevfik Rüştü Türkiye'nin delegasyon başkanlığını bizzat yapmıştı. Tevfik Rüştü Cenevre'ye hareket etmeden önce İstanbul'da Nadolny ile görüşmüş ve ona, Cenevre'deki toplantının tamamlanmasından sonra Paris ve Roma'yı ziyaret etmesi için Fransız ve İtalyan Hükümetlerinden davet aldığını bildirmişti. Tevfik Rüştü, Alman Hükümeti tarafından kendisine yapılacak bir daveti de memnunlukla karşılayacağını bu sırada imâ etmişti. Bunun üzerine Alman Dışişleri Bakanı Stresemann, Tevfik Rüştü'yü Almanya'yı ziyaret etmesi için Cenevre'deki Alman Delegasyonu Başkanı Grafen Bernstorff aracılığıyla davet etmişti. Tevfik Rüştü, her ne kadar bu davetten son derece memnun olduğunu açıklamışsa da, ziyaretin birdenbire ortaya çıkan engeller nedeniyle bu kez gerçekleşemeyeceğini bildirmiş, ancak ziyaretini bir sonraki yıl, yani 1929 yılında, gerçekleştirebileceğini umduğunu belirtmişti. Ancak Tevfik Rüştü, Nadolny'e sözünü ettiği gibi, Paris ve Roma ziyaretlerini de yapmamış, Cenevre'den doğrudan Ankara'ya dönmüştü. Fakat dönüşte İtalya'dan geçerken Roma'ya uğramamakla birlikte, ülkenin kuzeyinde yolculuğuna bir süre ara vererek, burada Mussolini ile bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Türk-İtalyan tarafsızlık antlaşmasının sonuçlandırılması konusu ele alınmıştı. Bir ay önce, yani Mart ayında ise, Tevfik Rüştü bu kez Türk Hükümeti'nin temsilcisi olarak Cenevre'de Silahsızlanma Konferansı'nın toplanması hazırlıklarını sürdüren Silahsızlanma Komisyonu toplantısına giderken, bu kez de Nadolny ile görüşmüş ve bu görüşmede, geçen yılki daveti hâlâ geçerli gördüğünü ve kabul ettiğini, eğer Alman Dışişleri Bakanı Cenevre'de bu daveti bir kez daha yinelerse, bu kez davetin kendisince kabul edileceğini açıklamıştır. Bu görüşmeden sonra Almanya'nın daveti bir kez daha yinelenmiş, Tevfik Rüştü de bunun üzerine daveti memnuniyetle kabul ettiğini bildirmiştir. Cenevre'de daha uzun bir süre kalmayı planlamış olan Tevfik Rüştü, bu fikrini değiştirmiş olmalı ki, Cenevre'den zamanından önce beklenmedik şekilde ayrılmış ve 20 Nisan'da Berlin'e gelmiştir. Kendisine, Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda Türk Delegasyonu İkinci Başkanı ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri, aynı zamanda da Türkiye'nin Moskova eski Büyükelçisi Tevfik Bey eşlik etmektedir. Hariciye Vekili eşini ve kızını da yanına alarak Berlin'e gitmiştir. Tevfik Rüştü'nün Berlin'de beş gün kalması öngörülmüştür; bu sırada iki ülke arasında uzun süreden beri sürüncemede kalmış olan Hakem ve Uzlaşma Antlaşması'nın tamamlanmasına ve imzalanmasına çalışılacaktır. Diğer yandan, Tevfik Rüştü'nün Berlin'den sonra Mussolini'nin daveti üzerine Roma'yı da ziyaret edeceği haber verilmektedir[54].

[54] "Alman Dışişleri Bakanlığı'nca Hazırlanmış İmzasız Rapor", ("Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in Ziyareti"), (Berlin, L 235710-235711, 47-48), *Bundesarchiv, (BA),* Reichskanzlei, R 43 II/1499; "Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Alman Başbakanı'na", (Berlin, 18.4.1929, L 235709), *BA,* Reichskanzlei, R 43 II/1499.

Tevfik Rüştü 22 Nisan'da Alman Dışişleri Bakanı Stresemann ile, Kemaleddin Sami Paşa'nın da bulunduğu, bir görüşme yaptı. Bu görüşmede, Türkiye'nin politikası, Afganistan'daki durum, Balkan politikası, İtalya ile anlaşma ve Milletler Cemiyeti konuları ele alındı. Görüşmenin başında Stresemann, I. Dünya Savaşı'ndan beri Türkiye'ye gelemediğini, "Yeni Türkiye"yi tanımayı çok arzu ettiğini bildirmiş, fakat Dışişleri Bakanlarının ziyaretlerinin her zaman çeşitli yorumlara neden olduğunu belirterek, bu tür yorumlardan çekindiğini imâ etmek istemiştir. Tevfik Rüştü ise, bu tür gezilerin gerçekten pek çok anlama alındığını onaylamış, fakat artık yavaş yavaş bu tür ziyaretlere alışıldığını da vurgulamıştır. Tevfik Rüştü, sözü derhal Türkiye'nin politikasına getirmiş, kendisi Hariciye Vekili olduğundan, yani son dört yıldan beri bir tasfiye süreci yaşandığını anlatmıştır. Türkiye, Lozan Antlaşması'nı gerçekleştirdikten sonra kendi iç sorunları üzerinde yoğunlaşmak zorunda kalmış, bununla birlikte komşu ülkelerle olan ilişkilerini de yeniden düzenlemiştir. Tevfik Rüştü, şimdi artık bu sürecin tamamlandığını açıklamıştır.

Türkiye, Yunanistan ile olan sorununu çözmüştür; Suriye ile olan sınır sorunu da (Hatay) yakın bir zamanda çözülecek gibi görünmektedir. Tevfik Rüştü bu büyük görevleri yerine getirebilmiş olmasını Gazi ve Başvekilin kendisine sağladığı güçlü desteğe borçlu olduğunu anlatmıştır. Tevfik Rüştü, Hariciye Vekilliğine atandığında, Türkiye'nin coğrafi konumunun ona Yakın Doğu'da önemli bir rol tanıdığını düşündüğünü belirterek; politik durumun Türkiye'yi bütün komşularıyla ve Yakın Doğu'da etkili olmaya çaba harcayan İtalya ile iyi ilişkiler kurmaya yönelttiğini açıklamıştır. Ancak bu politika her zaman halkın hoşuna giden bir politika olmamıştır. Yunanistan ile görüşmeler sırasında bir Türk gazetesi Tevfik Rüştü'nün resminin altına "Yunan Delegesi" sıfatını yazmıştır. Fakat Tevfik Rüştü jeopolitik gerçeklerin nihayet bu olumsuz tepkileri ortadan kaldıracak güçte olduğu görüşünü koruduğunu; bugün Türkiye'nin artık bütün komşularıyla, hatta yüzyıllardır ilişkilerin son derece kopuk olduğu İran ile dahi, dostluk antlaşması olduğunu anlatmıştır. Tevfik Rüştü, Stresemann'ın Afganistan'daki duruma değinmesi ve Türkiye'nin bu konudaki düşüncelerini öğrenmek istemesi üzerine, İran'ın Afganistan'a karşı çekimser bir tutum almasını desteklediklerini bildirmiştir. Tevfik Rüştü Stresemann'ın, –Afganistan'da Emanullah Han'ın modernleşme yönündeki reformlarına karşı sert bir tepki olduğu yolundaki– görüşlerine katıldığını belirtmiş, Türkiye'nin bu durumda Afganistan'a, sorumlu bir Başbakan ile hükümet kurulmasını tavsiye ettiğini bildirmiştir. Reformlara karşı sert bir muhalefetin huzursuzluk yaratması durumunda Emanullah Han'ın Başbakanı görevden uzaklaştırabileceğini, böylece Hanedanın bu zor durumdan zarar görmesinin önlenebileceğini ifade eden Tevfik Rüştü, Türkiye'nin durumu halen Afganistan yönetimi için elverişsiz olarak gördüğünü açıklamıştır. Ancak Türkiye'nin durumu güçlüdür ve Emanullah Han Türkiye ile dostluğunu korumak istemektedir. Tevfik Rüştü, Almanya Kâbil'deki Büyükelçisini geri çekmediği takdirde, Türkiye'nin bunu memnunlukla

karşılayacağını da söylemiştir. Tevfik Rüştü, Türkiye'nin Avrupa'da iki gelişmeye özellikle dikkat ettiğini belirterek, bunlardan birincisinin Balkanlar'daki gelişmeler, ikincisinin ise Almanya'nın gelişmesi olduğunu açıklamıştır. Türkiye Almanya'nın gelişmesini büyük bir sempati ve Almanya'nın geleceğine ilişkin büyük güvenle izlemektedir. Türkiye, Balkanlar'da eski Osmanlı İmparatorluğu ya da eski Avusturya biçiminde devletler kurulmasının herhangi bir biçimde meydana gelmesini, barış için büyük bir tehlike olarak görmektedir. Küçük Antant Fransa'nın desteği ile bu hedefe yönelmiştir. Fakat Tevfik Rüştü, Türkiye'nin Bulgaristan ve Macaristan ile imzaladığı antlaşmalar ile —Türkiye tarafından olağanüstü derecede ciddi kabul edilen— bu tehlikeyi tamamen ortadan kaldırdığını da sözlerine eklemiştir. Bükreş'te son zamanlarda Fransız etkisinin yeniden arttığına, buna karşılık Belgrad'ın garip ve orijinal bir biçimde barış görüşmelerine başladığına dikkat çeken Tevfik Rüştü, Küçük Antant içindeki son önemli gelişmeleri anlatmıştır. Stresemann ise Küçük Antant'ın güçlü olmadığı görüşünü savunurken, İtalyan devlet adamları —bu arada bizzat Mussolini— ile görüşme fırsatı bulamamış olmaktan üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Tevfik Rüştü'nün sözü Milletler Cemiyeti çalışmalarına getirmesi ve Stresemann'a Milletler Cemiyeti hakkındaki görüşlerini sorması ve bu arada Türkiye'nin her yıl bir kez Milletler Cemiyeti'ne giriş sorununu gündeme getirdiğini, fakat konuyu yeterince olgunlaşmamış bulunca da, yeniden gelecek yıla dek bir daha konunun üzerinde durmadığını belirtmesi üzerine Stresemann, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi, ayrıca İtalya'nın bu kuruluşta etkin rol oynaması ve Fransa tarafından yönlendirilen küçük güçlerin bağımsız Meclis üyeleri konumuna gelebilmeleri durumunda, Milletler Cemiyeti'nin gerçekten güç ve önem kazanacağını düşündüğünü bildirmiştir. İki saate yakın süren görüşmenin sonunda Tevfik Rüştü, Berlin'den ayrılmadan önce, bir kere daha görüşme arzusunu dile getirmiş, Stresemann da bu talebi kabul etmiştir[55].

Tevfik Rüştü 23 Nisan'da yanında Kemaleddin Sami Paşa ve Tevfik Bey olduğu halde Alman Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından da kabul edildi[56].

[55] "Alman Dışişleri Bakanı Stresemann İle Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Arasındaki 22 Nisan 1929 Tarihli Görüşme Hakkında Elçilik Sekreteri Pfeiffer'in Raporu", (Berlin, 22.4.1929, 189-194, E 174867-174872), *AA*, Büro St 5, Türkei, Bd. 2, 68/3. *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band XI, (1. Januar bis 31. Mai 1929), Göttingen, 1978. *ADAP*, "Elçilik Sekreteri Pfeiffer'in Raporu", Nr. 188, 22.4.1929, (2980/584 063-68).

18 Nisan tarihli bir başka imzasız raporda ise, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü ile yapılan görüşmede ele alınan konular sıralanmaktadır. Muhtemelen Tevfik Rüştü'nün Cenevre'de olduğu sırada Grafen Bernstorff ile olan görüşmesine ilişkin olarak kaleme alınan raporda; görüşmede, savaş öncesi suçluların durumunun düzenlenmesi (suçluların geri verilmesi antlaşması), Suriye ile olan sınır anlaşmazlığı ve sınırdaki çatışmalar ve Milletler Cemiyeti'ne giriş sorununun ele alındığı açıklanmaktadır. *ADAP*, 18.4.1929, (L 104/L 016 671-75), (aynı ciltte).

Öte yandan, Nadolny'den 13 Nisan'da Stresemann'a yollanan raporda; Tevfik Rüştü'nün uyguladığı dış politikanın karakterine değinilmekte ve Tevfik Rüştü'nün, Almanya'nın Türkiye'nin ekonomik ve kültürel gelişmesine olan olası desteğinin Türkiye'nin yararına olacağını düşündüğü özellikle vurgulanmaktadır. *ADAP*, 23.4.1929, (2980/D 584 052-55), (aynı ciltte).

[56] *JK 2*, (23.4.1929), s. 6.

Tevfik Rüştü görüşmenin başında Cenevre Ekonomi Konferansı'nın başarılı çalışmalar yaptığını, konferansta ilerleme kaydedildiğini anlatarak, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin ortaya koyduğu ekonomik önlemlerin önemine dikkat çekmiştir. Tevfik Rüştü, Silahsızlanma Konferansı'nın başarısından daha az ümitlidir ve aradan en az bir yıl geçmeden somut bir ilerleme sağlanamayacağını, bununla birlikte bir anlaşmaya varmak için yine de zaman olduğunu düşünmektedir. Türk-Alman Hakem ve Uzlaşma Antlaşması görüşmelerinde bazı küçük anlaşmazlıklar çıktığına dikkat çeken Tevfik Rüştü, Türkiye'nin antlaşmaya çekince koymak ve antlaşmada Milletler Cemiyeti'ne yapılan atıfı da kaldırmak istediğini bildirmiş, antlaşmanın, –kendisi Almanya'da iken henüz imzalanmaya hazır olmadığını da belirtmek için olacak– önceden öngörüldüğü gibi Ankara'da imzalanacağını hatırlatmıştır. Tevfik Rüştü, Almanya'ya ve Almanya'nın dış politikasına olan sempatisini açıklamaktan kaçınmamış, bu arada Türkiye'nin dış politikasından da söz etmiştir. Almanya'nın Lokarno politikasına ve Sovyetler Birliği'ne karşı izlediği politikaya hayran olduğunu belirten Tevfik Rüştü, bu alanda Türkiye'nin Almanya ile aynı konumda olduğunu bildirmiştir. Türkiye güçlü komşusu ile iyi ilişkilere sahipti, ama ona tâbi ve angaje de değildi. Tevfik Rüştü, Berlin ziyaretinden hemen sonra artık Milletler Cemiyeti'ne uğramadan doğrudan Roma'ya gideceğini belirtmiştir[57].

Tevfik Rüştü 24 Nisan'da Stresemann ile bir görüşme daha yaptı. Bu görüşmeye Kemaleddin Sami Paşa ile Tevfik Bey de katıldılar. Stresemann, Türk-Alman Hakem ve Uzlaşma Antlaşması'nın tamamlanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirerek, konuyu Almanya ile Polonya arasındaki olumsuz ilişkilere getirmiştir. Tevfik Rüştü de Stresemann'ın bu konudaki görüşlerini kabul etmiş, ayrıca Türkiye'nin de Polonya ile ilişkilerinin olumlu olmadığını açıklamıştır. Tevfik Rüştü konuyu Balkanlar'daki gelişmelere çekerek, Yugoslavya'nın Bulgaristan'a saldırması durumunda, Türkiye'nin Bulgaristan'ın yanında yer alacağını söylemiştir. Bu durumun Türk-Sovyet ya da Türk-İtalyan blokunun müdahalesi ile önlenebileceğini ifade eden Tevfik Rüştü, Yugoslavya'nın, kendisi Belgrad'da iken yaptığı, Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzalaması önerisini de reddettiğini açıklamıştır. Türkiye Balkanlar'da dengenin korunmasını istemekte ve bunu sağlamak için de Balkanlar'ın kuzey devletlerine (örneğin, Yugoslavya'ya) karşı güney devletlerini (örneğin, Yunanistan'ı) desteklemektedir. Diğer yandan, Yunanistan'ın Türkiye'ye yaptığı denizlerde silahsızlanma önerisini Tevfik Rüştü ciddi bulmamıştır. Türkiye zaten bir donanma sahibi olmadığı gibi, ayrıca yalnızca Akdeniz ülkelerinin silahsızlanmasını da anlamlı bulmamaktadır. Diğer yandan, Arnavutluğun İtalya'nın koruyuculuğu altına girmesi de olumlu bir gelişme olmuştur, çünkü Arnavutluğun Yugoslavya'nın etki ve nüfuz alanına girmesi ancak bu şekilde önlenebilmiştir. Bu nedenle Almanya'ya İtalya ile yakınlaşma tavsiye edilmektedir. Tevfik Rüştü, ayrıca İtalya ile, Al-

[57] *ADAP*, "Schubert'in Raporu", Nr. 190, 23.4.1929, (4578/E 174 877-81).

manya'nın Avusturya ile birleşmesi ("Anschluss") sorununu da görüştüğünü ve İtalya'ya bu girişimin İtalyan çıkarlarına aykırı olmadığını söylediğini bildirmiştir[58].

Nadolny, anılarında, kendisinin tam bu sırada Stresemann'a Almanya, Türkiye, Sovyetler Birliği, Macaristan ve İtalya arasında bir pakt yapılmasını önerdiğini yazıyor. Nadolny'e göre, böyle bir kombinasyon Almanya'nın durumunu rahatlatacaktı. Ancak Stresemann öneriye yakınlık göstermemiş, ilgi duymamıştır[59].

Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'ın 3 Ekim'de ölümü üzerine, Tevfik Rüştü aynı gün Alman Başbakanı Herman Müller'e Türk Hükümeti ve kendi adına bir başsağlığı telgrafı çekmiştir[60]. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa ise 8 Ekim'de Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Schubert'e yolladığı başsağlığı mesajında, "Bu hususta telâkki ettiğim emre tevfikan, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin de Alman Reichs Hükümetinin bütün teessürlerine iştirak ederek beyanı tâziyet etmekte olduğunu" ifade etmiştir[61].

15. Antlaşmalar

* Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Mün'akit İkamet Mukavelenamesi (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Hükümeti Arasında İkametgâh ve Ticaret Mukavelenamesi)[62]

Antlaşmanın İmza Tarihi ..... : (11) 12 Ocak 1927 (Ankara)
Antlaşmanın Kabul Tarihi ..... : TBMM/ 26 Mayıs 1927 Tarih ve 1408 Sayılı Yasa
Onay Belgelerinin Değişim Tarihi ..... : 27 Haziran 1927 (Berlin)

[58] *ADAP,* "Pfeiffer'in 24 Nisan Tarihli Tevfik Rüştü-Stresemann Görüşmesi Hakkındaki Raporu", Nr. 191, 24.4.1929, (2980/D 584 069-71).

[59] Nadolny; *a.g.e.,* s. 111.

[60] "Tevfik Rüştü'den Alman Başbakanı Herman Müller'e", (3.10.1929), *AA,* Büro St S, Türkei, Bd. 2, 68/3; karşılıklı mesajlar için bkz. *AT,* Cilt: 21, Sayı: 70, (İkincikânun 1930), s. 5460.

[61] "Kemaleddin Sami Paşa'dan Schubert'e", (Berlin, 8.10.1929, 8878/108), *AA,* Protokoll VII, 105 a, Bd. 5- Tod Stresemanns.

[62] *JK 1,* (12.1.1927), s. 109. Ökçün; *a.g.e.,* s. 74. *JK 1,* (28.10.1926), s. 108. *Resmi Gazete (RG),* (8.6.1927), Sayı: 605. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 8, s. 1359 (611); ayrıca bkz. "Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Hükümeti Arasında Akit ve İmza Olunan İkamet Mukavelesine Merbut İmza Protokolünün 8 inci Maddesine Müteferri İkinci Mebhasının Tashihi Hakkında Heyeti Umumiye Kararı", (16 Mayıs 1929 Tarih ve 504 Sayılı TBMM Kararı). Ökçün; *a.g.e.,* s. 75. *RG,* (25.5.1929), Sayı: 1198. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 10, s. 1050 (628). *Der Deutsch-Türkische Niederlassungsvertrag und der Deutsch-Türkische Handelsvertrag,* (herausgegeben von der "Türkische Post"), Konstantinopel, Verlag von Ritgen und Co., Druckerei Phoenix, Galata, 1928. Republique Turque, Ministre des Affaires Etrangeres, *Convention d'etablissement et Convention Commerciale Entre la Republique Turque et la Reich Allemand,* Imp. Ebuzzia Constantinople, Angora, 1927.

Antlaşmanın Yürürlüğe Giriş Tarihi .. : 27 Temmuz 1927
Antlaşmanın Geçerlik Süresi ..... : 2 Yıl (3 Ağustos 1929 tarihinden itibaren fesh edildi)

* Türk-Alman Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Hakem ve Uzlaşma Muahedenamesi ve Nihai Protokol)[63]

Antlaşmanın İmza Tarihi ..... : 16 Mayıs 1919 (Ankara)
Antlaşmanın Kabul Tarihi ..... : TBMM/ 2 Haziran 1929 Tarih ve 1526 Sayılı Yasa (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Mün'akit Hakem ve Uzlaşma Mukavelesinin Tasdiki Hakkında Kanun)

Antlaşmanın Almanya Tarafından
Kabul Tarihi ..... : 26 Mart 1930
Onay Belgelerinin Değişim Tarihi ..... : 31 Temmuz 1930 (Berlin)
Antlaşmanın Yürürlüğe Giriş Tarihi .. : 1 Eylül 1930

* Türk-Alman Konsolosluk Antlaşması (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Hukukî ve Ticarî Mevadd-ı Adliyeye Müteallik Münasebat-ı Mütekabiliyeye Dair Mukavelename)[64]

Antlaşmanın İmza Tarihi ..... : 28 Mayıs 1929 (Ankara)
Antlaşmanın Kabul Tarihi ..... : TBMM/ 15 Mayıs 1930 Tarih ve 1622 Sayılı Yasa

Antlaşmanın Almanya Tarafından
Kabul Tarihi ..... : 3 Mayıs 1930
Onay Belgelerinin Değişim Tarihi ..... : 18 Ağustos 1931 (Berlin)
Antlaşmanın Yürürlüğe Giriş Tarihi .. : 18 Kasım 1931
Antlaşmanın Geçerlik Süresi ..... : 5 Yıl

* Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Konsolosluk Mukavelenamesi ve Eki[65]

[63] Ökçün-Ökçün; *a.g.e.*, s. 526. Ökçün; *a.g.e.*, s. 223. *JK 2*, (16.5.1929), s. 7. Soysal; *a.g.e.*, s. 354-357. *Düstur*, (3. Tertip), Cilt: 10, s. 1834 (912). *RG*, (17.6.1929), Sayı: 1218. Gotthard Jaeschke; "Die Türkei seit dem Weltkriege III. Geschichtskalender für 1930", *Die Welt des Islams*, 12/4, 1930-1931, s. 137-166, Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, Berlin, 1931 (Bundan sonra kısaca *JK 3* olarak anılacaktır). *JK 3*, (1.9.1930), s. 155. Gotthard Jaeschke, "Die Türkei seit dem Weltkriege IV. Geschichtskalender für 1931-1932", *Die Welt des Islams*, 15/1-2, 1933, s. 1-33 (Bundan sonra kısaca *JK 4* olarak anılacaktır). *JK 4*, (17.8.1931), s. 9.

[64] Ökçün; *a.g.e.*, s. 64-65. Ökçün-Ökçün; *a.g.e.*, s. 98. *JK 2*, (28.5.1929), s. 8. *RG*, (4.6.1930), Sayı: 1511. *Düstur*, (3. Tertip), Cilt: 11, s. 470 (219).

[65] Ökçün-Ökçün; *a.g.e.*, s. 94. Ökçün; *a.g.e.*, s. 63. *JK 2*, (28.5.1929), s. 8. *RG*, (8.6.1930), Sayı: 1514. *Düstur*, (3. Tertip), Cilt: 11, s. 1148 (407). *JK 3*, (22.5.1930), s. 147. *JK 4*, (17.8.1931), s. 9.

Antlaşmanın İmza Tarihi ..... : 28 Mayıs 1929 (Ankara)
Antlaşmanın Kabul Tarihi ..... : TBMM/ 22 Mayıs 1930 Tarih ve 1634 Sayılı Yasa (Hükümetimizle Almanya Hükümeti Arasında Akit ve İmza Edilmiş Olan Konsolosluk Mukavelenamesinin Tasdiki Hakkında Kanun)
Antlaşmanın Almanya Tarafından Kabul Tarihi ..... : 3 Ocak 1930
Onay Belgelerinin Değişim Tarihi ..... : 18 Ağustos 1931 (Ankara)
Antlaşmanın Yürürlüğe Giriş Tarihi .. : 18 Eylül 1931

* Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında İade-i Mücrimin Muahedesi[66]

Antlaşmanın İmza Tarihi ..... : 3 Eylül 1930 (Berlin)
Antlaşmanın Kabul Tarihi ..... : TBMM/ 26 Mart 1931 Tarih ve 1800 Sayılı Yasa (Türkiye Cumhuriyeti İle Alman Hükümeti Arasında Mün'akit İadei Mücrimin Muahedenamesinin Tasdikına Dair Kanun)
Onay Belgelerinin Değişim Tarihi ..... : 19 Mayıs 1932 (Ankara)
Antlaşmanın Yürürlüğe Giriş Tarihi .. : 19 Haziran 1932

B) KÜLTÜREL İLİŞKİLER

İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasından hemen sonra, kültürel ilişkilerde de bir yakınlaşma başladı. Örneğin, Mondros Mütarekesi'ni takiben, 1918 yılının Kasım ayında kapatılmış olan İstanbul'daki Alman Okulu, 16 Kasım 1924'de, yani Nadolny'nin göreve başlamasından yaklaşık altı ay sonra, yeniden açıldı[1].

Türkiye ile Almanya arasındaki kültürel ilişkilerin daha çok -kelimenin en geniş anlamıyla- eğitim alanında yoğunlaştığı göze çarpıyor.

1. Türkiye'de Alman Uzmanlar

Türkiye, yeni kurulmakta olan bir devlet olarak, birçok alanda bilgisinden ve deneyiminden yararlanmak amacıyla Almanya'dan uzman davet etti.

[66] Ökçün-Ökçün; *a.g.e.*, s. 55. Ökçün; *a.g.e.*, s. 37. *RG*, (6.4.1931), Sayı: 1767. *Düstur*, (3. Tertip), Cilt: 12, s. 456 (214). *JK 3*, (3.9.1930), s. 155. G. Jaeschke, antlaşmanın 30 Mart 1931 tarihinde onaylandığını ve 18 Mayıs 1932'de yürürlüğe girdiğini belirtiyor. *JK 4*, (18.5.1932), s. 18.

[1] *JK 1*, (16.11.1924), s. 89. Gökman; *a.g.e.*, s. 32. Okul binaları ise 1 Eylül 1925 tarihinde devredilmiş; okulun öğrenci sayısı da kısa zamanda artarak, 50'den 900'e yükselmiştir. *JK 1*, (1.9.1925), s. 96.

İstanbul'daki Alman Hastahanesi de bir süre sonra Fransızlardan geri alınmış ve onarımdan geçirilerek hizmete açılmıştır. Nadolny; *a.g.e.*, s. 102.

Diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasının üzerinden henüz birkaç ay geçtikten sonra, Türk Hükümeti, Dahiliye Vekâleti'nin personel dairesini kuracak ve Vekâleti yeniden düzenleyecek bir uzman gönderilmesi için Almanya'dan talepte bulundu[2]. Alman Hükümeti bu talebi kabul etmiş; bu konuda Schmid ve Max Mühl adında deneyimli iki uzman önererek, uzmanlar ile Türk Hükümeti arasında aracılık etmeye hazır olduğunu açıklamıştır[3].

Ziraat Vekâleti'nin, Berlin Büyükelçiliği aracılığıyla 1926 yılı başlarında Doç. Dr. Karl Julius Horn ile hayvancılık alanında bir sözleşme imzaladığı anlaşılıyor. Sözleşmeye göre Horn, dört yıl süreyle hayvancılık alanında genel müfettiş olarak görevlendiriliyordu. Sözleşmenin ilk altı ayı içinde tarafların fesih hakkı saklı kalmak koşulu ile, Türk Hükümeti, Horn'a –Berlin Büyükelçiliği aracılığıyla seyahat masrafı olarak ödenen 2.000 TL. dışında– ayda 500 TL. ücret ödemeyi kabul etmişti[4].

Türk Hükümeti, 1926 yılı sonbaharında, bu kez de devlet fabrikalarında görevlendirilmek üzere bir başka Alman uzmanı, Fritz Neumann'ı davet etti[5].

Bu sırada mühendis Dr. Hermann Lüscher adında bir Alman uzmanın Ankara'da Harita Umum Müdürlüğü'nde 1 Şubat 1928 tarihine dek görev yaptığı anlaşılıyor[6].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Dr. Ziemke'nin 11 Haziran 1930 tarihinde kaleme aldığı bir raporda, bu sırada Türkiye'de görevli Alman uzmanların ayrıntılı bir listesi sunulmaktadır. Rapora göre, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nde –muhtemelen 1926 yılının sonbaharından beri– görev yapmakta olan Kimyacı Dr. Scheller'in sözleşmesi 1930 yılında sona erecek ve sözleşme Dr. Scheller tarafından muhtemelen yenilenmeyecektir. Ormancılık uzmanı Bernhard ise Türkiye'de dört yıldan –yani 1926 yılından– beri görev yapmaktadır. Mühendis Spetzler 1930 yılının Mart ayından bu yana silah tamiri işyerinde (Kırıkkale ?) yönetici olarak çalşmaktadır. Spetzler, Türk Hükümeti'nden ayda 1.750 TL. ücret almaktadır. Yine Ziemke'nin raporuna göre, inşa-

[2] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 4.11.1924), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1. Uzmana ayda 800 TL ücret ödenecekti.

[3] "ADB'den Kemaleddin Sami Paşa'ya", (Berlin, 24.12.1924, Zu III 0 1015-1063), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

[4] "ADB'den Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'ne", (8.2.1926 Tarih ve A 333 Sayılı Yazı), (Berlin, 27.1/2.1926, III 0 332), *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 727. Raporda, Horn'un Türkiye'ye hemen bu sırada hareket edeceği bildirilmektedir.

[5] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 30.10.1926), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

[6] "Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nden ADB'ye", ("Dr. Lüscher'in Türk Hizmetinden Ayrılması Hakkında"), (İstanbul-Tarabya, 4.10.1927, A 1941), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

at uzmanı Gustav Wesemann[7], bir süre önce askeri işyerlerinin (Türkiye İmalâtı Harbiye Fabrikaları) yöneticisi olarak görevlendirilmiş ve kendisinden öncelikle, üç aylık bir süre içinde, bu işyerleri hakkında bir rapor hazırlaması istenmiştir. Kendisinin bu göreve kesin olarak atanması da beklenmektedir. Wesemann, Türk Hükümeti'nden ayda 2.000 TL. ücret almaktadır. Prof. Dr. Kisskalt'ın ise, Türkiye'nin sağlık alanındaki çalışmalarına yönetici olarak atanacağı tahmin edilmektedir. Kisskalt, Türk Hükümeti'nden ayda 2.500 TL. ücret alacaktır. Ancak atama, Türkiye'nin içinde bulunduğu mali güçlükler nedeniyle, şimdiye dek geciktirilmiştir. Türk Hükümeti ayrıca meteoroloji alanında bir Alman uzman görevlendirmeyi de amaçlamaktadır. Bu konuda belirli bir uzmanla görüşmeler sürmekteyse de, halen bu görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Diğer yandan, Türk Hükümeti, genel mali durum hakkında, posta, telgraf hizmetlerinde, devlet inşaatlarında, yani birçok değişik alanda, her üç ayda bir uzmanlık raporu hazırlamaları için Alman uzmanların hizmetini talep etmektedir. Türk Hükümeti ile talep edilen uzmanlar arasındaki aracılığı birçok durumda Alman Dışişleri Bakanlığı gerçekleştirmektedir. Ayrıca rapordan, bazı Alman uzmanların Türk Hükümeti'nden aldıkları ücretin yanı sıra, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan da ayrıca tahsisat aldıkları anlaşılmaktadır. Alman demiryolu uzmanları ile mali uzmanlarına ise, bu uzmanlara aracılık etmeleri dolayısıyla, Alman Merkez Bankası ile Alman Demiryolları Şirketi'nce ayrıca ücret ödenmektedir. Fakat genel olarak Alman uzmanlara ücretleri Almanya tarafından herhangi bir ek tahsisat olmaksızın doğrudan Türk Hükümeti'nce ödenmektedir[8].

Ankara'da Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kurulmasını ve düzenlenmesini sağlamak üzere, 1928 yılı ilkbaharında Oldenburg'un başkanlığında 14 üyeden oluşan bir uzman Alman Tarım Heyeti Ankara'ya geldi. Heyet, Etlik'de Enstitü ve

[7] Gustav Wesemann'ın görevlendirilmesi şöyle olmuştur: Türk Hükümeti, 29 Temmuz 1929'da Berlin Büyükelçiliği aracılığıyla Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazı ile; "Türkiye İmalatı Harbiye Fabrikalarının iktisadi bir surette işlemelerini temin edecek tarzda teşkilâtı yapacak bir tecrübeli idare adamına ihtiyaç" olduğunu, "Bu zatın fişek, topçu mühimmatı, barut, top ve tüfek fabrikaları pirinç dökümhane ve haddehane gibi silah ve mühimmat ve malzeme fabrikalarında çalışmak suretiyle nihayet maruz müesseselerden mürekkep fabrikalar grubunu iktisadi bir surette tertip etmiş ve müstakilen bu gibi fabrikalar grubunun başında bulunmuş olması" gerektiğini bildirmiştir. Türk Hükümeti, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Türkiye Askeri Fabrikaları Umum Müdürlüğü'nde görev yapacak bu nitelikte bir uzmanın önerilmesini talep etmektedir. "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 29.7.1929, 8455/75), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1. Alman Savunma Bakanlığı; Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 8 Ağustos 1929 tarih ve III o 4092 sayılı yazısı ile kendisine Türk Hükümeti'nin talebini iletmesi üzerine, söz konusu başvuruyu 28 Ağustos 1929 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazı ile yanıtlamış ve Gustav Wesemann'ın uzman olarak görevi kabul ettiğini bildirmiştir. "Alman Savunma Bakanlığı'ndan ADB'ye", (Berlin, 28.8.1929, Nr. 155.8.29 T. 3. III), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

[8] "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Dr. Ziemke'nin Raporu", ("Türkiye'de Alman Uzmanlar"), (Berlin, 11.6.1930), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

Nadolny, Türkiye'nin sağlık alanında sıtmaya karşı verdiği mücadelede, Alman doktorların da görev aldıklarını yazıyor. Nadolny; *a.g.e.*, s. 105.

laboratuvarlar kurarak, 1930'da açılan Yüksek Ziraat Okulu'nun temellerini de attı. Ancak aynı yıl, yani 1930'da, heyetten geriye sadece üç uzman kalmıştı; ayrıca bu üç uzmanın da sözleşmeleri yine aynı yıl içinde sona erecekti. Heyet, hem Ankara'da hem de bölgede çalışmalar yapmış, ama grup içinde başgösteren çatışmaları Nadolny'nin çabaları, hatta hakemliği dahi önlenmeye yetmemişti. Bunun üzerine Oldenburg da dahil olmak üzere, heyet üyelerinden bir kısmı sözleşmelerinin uzatılmasını reddetmişlerdi[9].

Yüksek Ziraat Okulu'nda 1930-1933 yılları arasında dört Alman öğretim görevlisi görev almıştı. Okul, 30 Ekim 1933'de Yüksek Ziraat Enstitüsü adı altında açıldı. Okulun yönetimi ise daha önceden oluşturulmaya çalışılmıştı.

Leipzig Üniversitesi Ziraat Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Friedrich Falke, 1932 yılı sonlarında Türk Hükümeti tarafından, Ankara'da kurulmak üzere olan Yüksek Ziraat Okulu'nun düzenlenmesi ve bu okulda Rektör olarak görev alması, aynı zamanda da bir Ziraat Enstitüsü'nün kurulmasını sağlaması ve bu enstitüyü yönetmesi için, hemen yeni yılın başında Ankara'da olmak üzere, davet edildi. Bu davet sırasında Falke, Ankara'daki durumu somut olarak görecek ve kendisine üstleneceği görevler konusunda bilgi verilecekti. Ayrıca Falke, sorunların çözüm yolları konusunda da kişisel görüşlerini ortaya koymak fırsatını bulacaktı[10].

Falke, gerçekten de Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün ilk yıllarında, bu okulda Rektör olarak görev yaptı ve 1938 yılında Türkiye'den ayrıldı. (Yüksek Ziraat Enstitüsü'ndeki son Alman öğretim görevlisi de 1942 yılında ülkeden ayrılacaktır). Enstitüde bu yıllarda (1933-1938) 30 civarında Alman öğretim görevlisinin görev aldığı anlaşılıyor[11].

Türk Hükümeti, 17 Mayıs 1931 tarihli bir yazıda, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan "Türkiye polisinin asrın ihtiyacatına göre esaslı surette ıslahı için malûmatı umumiye ve tecrübe sahibi bir mütehassısın" önerilmesini rica etmekte; "işbu mütehassısın, yukarda zikredilen vazifeden başka polis mektebinin asrî bir şekilde ifrağı, polise ait fenni hususatın Türkiye tatbiki gibi işlerle de iştigal

[9] "Dr. Ziemke'nin Raporu", ("Türkiye'de Alman Uzmanları"), (Berlin, 11.6.1930), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1. Nadolny; *a.g.e.*, s. 104-105. Horst Widmann; *Exil und Bildungshilfe*, Frankfurt, 1973, s. 37-38.

Widmann, Oldenburg Tarım Heyeti'nin 11 kişiden oluştuğunu yazıyorsa da, söz konusu raporda sayı 14'tür.

[10] "Prof. Dr. F. Falke'den Nadolny'e", (Leipzig, 12.12.1932), *AA*, Narklap Nadolny, Varia II.

[11] Widmann bu sayının 20 kadar olduğunu yazıyor. Widmann; *a.g.e.*, s. 38-40. Oysa tarihsiz bir Alman raporunda; Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde çalışan Alman öğretim görevlilerinin isimleri, ev adresleri ve okulda çalıştıkları birimler açıklanmaktadır. Bu listede toplam 18 Alman öğretim görevlisinin adı geçiyor (bir de Macar öğretim görevlisinin adı vardır). Widmann'ın verdiği liste ile bu raporda belirtilen liste karşılaştırıldığında raporda adı geçen 11 Alman öğretim görevlisinin Widmann'ın listesinde yer almadığı görülüyor. "Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Görevli Almanların İkametgâhları", *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 731; ayrıca bkz. Nadolny; *a.g.e.*, s. 105.

edeceğinden kendisinin kıymeti ilmiye ve meslekiyesi bu vezaifi ifaya müsait ve Avrupaca tanınmış bir mütehassıs olması"nın gerektiğini bildirmektedir. Türk Hükümeti, söz konusu uzmana, seyahat masraflarının dışında ayda 700 TL. ücret ödeyecek ve emrine bir de tercüman verecekti[12].

2. Almanya'da Türk Görevliler

Türk Hükümeti, Türk görevlilerin Almanya'da mesleki eğitim görmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Türkiye, güvenlik örgütlerinde görevli personelin Almanya'da eğitim görmesini ve bu sırada Alman güvenlik örgütü içinde fiilen çalışarak deneyim kazanmasını ve bilgi edinmesini amaçlamıştır.

Nitekim Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden 15 Ekim 1931 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda, "Berlin Polis Enstitüsü'nde amelî ve nazarî olarak mesleki zabıtai fenniye'yi tahsil etmek üzere Berlin'e gelen İhsan Bey'in" okula kabulü için gerekli girişimlerin yapılması rica edilmektedir[13]. Aradan bir ay geçtikten sonra yazılan ikinci bir yazıyla, İhsan Bey'in eğitimine iki ay sonra başlayacağı bildirilerek, bu süreyi Berlin Polis Müdürlüğü'nde fiilen çalışarak değerlendirmesinin sağlanması talep edilmektedir[14].

İki yıl sonra, "polis organizatör namzedi İhsan Bey'in" üç ay çalıştığı Berlin Polis Müdürlüğü'nde dokuz ay daha çalışmasına izin verilmesi rica edilecektir[15].

[12] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 17.5.1931, 1993/55), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

Diğer yandan, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden 4 Mayıs 1933 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir başka yazıda ise; "Almanya'da son zamanlardaki yeni ihtiyaçları tevfikan inşa edilmiş olan en yeni polis merkez ve karakollarının ne tarzda inşa edilmiş olduğu hakkında bazı malûmat tedariki Türkiye Cumhuriyeti'nin dairesi aidesi tarafından arz" olunmakta ve "Bu gibi binalara ait plan ve krokilerle izahatı lâzımanın ne suretle tedariki"nin mümkün olacağı sorulmaktadır. "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 4.5.1933, 1966-38), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

[13] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 15.10.1931, 2069/116), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

[14] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 14.11.1931, 2707/132), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

[15] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 2.11.1933, 2510-22), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

Söz konusu talep, Prusya İçişleri Bakanlığı'ndan 28 Kasım'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazı ile yanıtlanmıştır. Yazıda, bu konuda Bakanlığın herhangi bir yetkisi olmadığı belirtilmekte, Berlin Büyükelçiliği'nin bundan sonra doğrudan Berlin Polis Müdürlüğü ile ilişki kurması gerektiği açıklanmaktadır. "Prusya İçişleri Bakanlığı'ndan ADB'ye", (8.11.1933 Tarih ve III o 4012 Sayılı Yazıya Yanıt), (Berlin, 28.11.1933, II C I 106 Nr. 75 III/33), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

3. Almanya'da Türk Öğrenciler

1932 yılı yazında Almanya'da 137 Türk öğrenci çeşitli yüksekokullarda öğrenim görmekteydi[16].

4. Latin Alfabesiyle İlk Türkçe-Almanca Sözlük

Türkiye'de Latin alfabesinin kabulünden sonra, yeni harflerle kaleme alınmış ilk Türkçe-Almanca sözlük 1931 yılının sonbaharında yayınlandı. İstanbul'daki Alman Lisesi'nde öğretmen olan Heuser tarafından hazırlanan sözlük İstanbul'da, İstanbul'da yayınlanmakta olan Almanca günlük gazete "Türkische Post"un yayını olarak basıldı. Bu konuda uzman bir çevrenin belirttiğine göre, özenle ve ayrıntılı olarak hazırlanan sözlük, bu alandaki boşluğu da doldurmuş olmalıydı[17].

5. Güzel Sanatlar Alanında İlişkiler

Maarif Vekâleti 2 Temmuz 1927 tarihinde Alman Büyükelçiliği aracılığıyla, Prof. Arthur Kampf'ın Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bir portresini hangi koşullarda ve nasıl bir ücret karşılığında yapabileceğini sormuş; bu arada Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Benndorf'a, gizlice ve saygılı bir ifade ile bu hizmet karşılığında 12.000 TL. ücret ödeneceği de bildirilmiştir. Sözleşmenin imzalanması için Kamp'ın mümkün olduğu kadar çabuk Ankara'ya gelmesi arzu ediliyordu[18]. Bu talep Alman Kültür Bakanlığı'nca değerlendirilmiş ve Kampf'ın Ekim ayında Ankara'da olmasına karar verilmiştir[19]. Almanya'da yayınlanan bir gazete haberinden de Kampf'ın 1928 yılının Ocak ayında Ankara'da Gazi'nin bir portresini yaptığı öğrenilmektedir[20].

Aynı yönde bir başka girişim bundan birkaç yıl sonra olmuş; bu kez 1934 yılı sonbaharında heykeltraş Prof. Josef Thorak Cumhurbaşkanının heykelini yapmak üzere davet edilmiştir[21].

[16] *JK 4*, (19.1.1931), s. 31.

Berlin Türk Talebe Cemiyeti, 1933 yılında "Almanya'da Türk Talebesi" adlı yazıda; halen 120 Türk öğrencinin Almanya'da devlet hesabına ve 80 öğrencinin ise kendi hesabına yüksek öğrenim gördüğünü açıklamaktadır. *Illustrierte Zeitung*, Yeni Türkiye 1923-1933, Leipzig, c. 181, Numara: 4624.

[17] "Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden ADB'ye", ("Yeni Türkçe-Almanca Sözlük"), (Ankara, 21.11.1931, B 920/31), *AA*, Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

[18] "Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden (Benndorf'tan) ADB'ye", (Ankara, 2.7.1927), *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 485.

[19] "Alman Kültür Bakanlığı", (Elyazısı Rapor, Nr. 609/194), *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 485.

[20] "Ankara'da Alman Sanatı", (31.1.1928), *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 485.

[21] "Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", (Berlin, 16.11.1934, Nr. III 4329), *AA*, Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

Raporda; Thorak'ın hemen ertesi gün Ankara'ya hareket edeceği haber verilmektedir.

Öte yandan, Mustafa Kemal Paşa, Alman tarihçi Emil Ludwig'i 30 Kasım 1929'da kabul etmiştir. Gökman; *a.g.e.*, s. 62.

Almanya'da yayınlanan bir gazete haberinden de, Prof. Clemens Holzmeister'in, Ankara'nın imar planını incelemek için eski asistanı Prof. Dr. Egli ile birlikte Ankara'ya gelmesine ilişkin Türk Hükümeti'nin davetini kabul ettiği öğrenilmektedir. Haberde, Türkiye'nin yeni başkentinin imar planının yanı sıra, bir dizi görkemli, etkili ve temsili nitelikte inşaatın da planlandığı belirtilmektedir[22].

Ankara Şehremaneti, yeni Ankara'nın imar planının hazırlanması için 1927 yılının Mayıs ayında Berlin'de, Prof. Hofmann ile görüşmelerde bulundu. Prof. Hofmann'ın tavsiyesi üzerine, Prof. Herman Jansen ve Prof. M. Brix ile ilişki kuruldu. Nihayet Ankara'nın imar planı için açılan uluslararası yarışmayı Jansen kazandı. Jansen Planı, Türk Hükümeti'nce 23 Temmuz 1932'de kesin olarak onaylandı; hazırlanan beş yıllık uygulama planı da 9 Haziran 1934'de yine Türk Hükümeti'nin kararı ile uygulamaya konuldu. Jansen ise, 1938 yılı sonuna dek Ankara İmar Müdürlüğü'nde danışman olarak görev yaptı[23]. Jansen ayrıca 1937'de İzmit'in, 1938'de Mersin ile Gaziantep'in, 1939'da Ceyhan ile Tarsus'un, 1940'da da Adana'nın imar planlarını hazırladı. Prof. Dr. Egli ise, 1937'de Niğde'nin imar planını yaptı[24]. Diğer yandan, mimar Holzmeister da, genç Cumhuriyet'in ve yeni başkentin en önemli kamu binalarına imzasını attı. Türk Hükümeti, bilindiği gibi, genç Cumhuriyet'in özellikle mimari alandaki yeni eserlerinde Alman mimarlardan geniş ölçüde yararlanmıştır.

İstanbul Valiliği 1932 yılının ortalarında, Schöneberger kentinin kanalizasyon projesini hazırlamakla tanınan Wild ile bir sözleşme imzaladı. Sözleşmeye göre; Wild, Beyoğlu ve Galata (yani Pera) için bir kanalizasyon projesi hazırlayacaktı. Bu türden son derece önemli bir kentsel girişimin hazırlanmasının bir Almana verilmesi, Almanya'da memnunluk yaratmıştı. Ayrıca söz konusu projenin yapımının da bir Alman firmasına verilmesi söz konusuydu. Wild'in, halen İstanbul kentinin büyük bir bölümünün kanalizasyon yapımını yürüten Wayss und Freytag Şirketi'nin hazırladığı İstanbul kanalizasyon projesinde çalıştığı, söz konusu şirket tarafından İstanbul Valiliği'ne bildirilmiş ve Wild bu çalışma için özellikle tavsiye edilmişti. Ayrıca halen devam eden kanalizasyon yapımı, 1927 yılında imzalanmış antlaşmaya göre on yılda tamamlanacak ve yaklaşık olarak 7,5 milyon TL.'ye mal olacaktı. Yapımın halen üçte ikisi bitmiş durumdaydı[25].

6. Almanca Günlük Gazete: "Türkische Post"

Türkische Post Almanca bir günlük gazete olarak, siyasal ilişkilerin yeniden kurulmasından hemen sonra, Rudolf Nadolny'nin girişimleri sonucunda, adeta

[22] "Ankara'da Alman Sanatı", (31.1.1928), *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 485.

[23] İlhan Tekeli-İlber Ortaylı; *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ankara, 1978, s. 42-43.

[24] Tekeli-Ortaylı; *a.g.e.*, s. 110-115.

[25] "Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'ndan ADB'ye", (İstanbul, 8.6.1932, Nr. KC 128/32), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

yarı resmi nitelikte kuruldu. Gazetenin ilk sayısı 17 Mayıs 1926 tarihinde İstanbul'da yayınlandı[26].

Nadolny, anılarında, gazetenin yayını için bir matbaa satın aldıklarını ve gazeteyi bizzat bastıklarını yazıyor. Ancak girişimden beklenen verimlilik sağlanamamış ve matbaanın çok masraflı çalışması nedeniyle, başlangıçta 40 bin TL. zarara girilmiştir. Bunun üzerine Nadolny, Deutsche Orient Bank'ın Müdürü Posth ile görüşmüş ve bankadan kendi hesabına 40 bin TL. kredi alarak, zararı bizzat kapatmıştır. Ancak Nadolny daha sonra kredinin geri ödenmesi sırasında Alman Dışişleri Bakanlığı'nın sorun çıkardığını, ödemeden kaçındığını yazıyor. Çünkü Nadolny, gazetenin zararını kapatmak için kredi alırken bunu Berlin'e bildirip yetkililerin onayını almamış ve krediyi kendi adına almıştı. Bununla birlikte, bakanlık sonunda bu krediyi ödemek zorunda kalmıştır[27].

Aslında gazetenin ticaret ve banka çevreleriyle yakın ilişkileri vardı. Deutsche Bank'ın da arasında olduğu bir grup Alman şirketi gazeteye maddi destek sağlıyordu. Nazi döneminde Alman Hükümeti'nin Basın Dairesi 24 Mart 1933 tarihinde, gazetenin faaliyetlerini övmüş; bunun üzerine Deutsche Bank'ın Genel Müdürü Weigelt, gazeteye yardımı yılda 500 TL.'den 1.000 TL.'ye yükseltmiştir. Gazeteye daha sonra Heinz Mundhenke Genel Yayın Müdürü olarak atandı[28].

Gazetenin Nazi iktidarına dek, Alman Hükümeti'nin resmi görüşlerini yansıtmakla birlikte görece bağımsız bir çizgide yayınına devam ettiği, fakat Nazi iktidarından sonra, tamamen resmi hükümet organı haline geldiği anlaşılıyor.

C) ASKERİ İLİŞKİLER

I. Dünya Savaşı yıllarından kaynaklanan Türk-Alman "silah arkadaşlığı", iki ülke arasında siyasal ilişkilerin yeniden kurulmasından hemen sonra, askeri ilişkilerde de hızlı bir yakınlaşma sürecine olumlu yönde katkıda bulunmuş olmalıdır.

1. Türk Ordusunda Görevli Alman Subaylar

Versay Antlaşması gereğince Almanya'nın silahsızlandırılması sonucunda işsiz kalan Alman kara subayları birçok alana dağılmışlar, bu arada Türkiye'ye de gelmişler ve Yıldız Askeri Harp Akademisi'nde ders vermişlerdir. Alman deniz subayları da aynı biçimde Türkiye'de kendi alanlarında çalışmışlardır[1].

[26] *JK 1*, (17.5.1926), s. 103.

[27] Nadolny; *a.g.e.*, s. 103.

[28] Johannes Glasneck; *Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei vor und waehrend des Zweiten Weltkrieges*, Halle (Saale), 1966, s. 11-12. Ayrıca bkz. Cemil Koçak; *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara, 1986, s. 425-431.

[1] Nadolny; *a.g.e.*, s. 104.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müşavir Freiherr von Richthofen'in 1927 yılı başlarında kaleme aldığı bir rapor, bu sırada Türkiye'de görevli bulunan yabancı subaylar hakkında bilgiler içeriyor. Richthofen, Nadolny'nin kendisine Türkiye'deki yabancı subaylar hakkında bilgi verdiğini, Nadolny'nin bu bilgileri Ankara'da Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nde (Genelkurmay Başkanlığı) Kâzım Paşa ile olan görüşmesinde elde ettiğini yazmaktadır. Nadolny, daha önce 28 Şubat'ta yazdığı bir başka raporda; Kâzım Paşa'nın kendisine, bundan sonra Türkiye'ye artık askeri heyet çağrılmayacağını, yalnızca bazı uzman öğretmen ve danışmanların davet edilebileceğini, fakat bunların da kesinlikle politik olmayan bir bakış açısı ile, yalnızca askeri konulardaki bilgi ve deneyimlerinden yararlanılmak amacıyla çağrılacağını ifade ettiğini bildirmektedir. Raporda, bu sırada Türkiye'de Alman ve Fransız subaylarının görevli oldukları, ancak Alman subayların sayı bakımından ilk sırada, Fransızların ise ikinci sırada yer aldıkları açıklanmaktadır. Alman subaylar, saldırı savaşının tekniğini ve stratejisini öğretmekte, birliklerin eğitimiyle ilgilenmektedir. Alman askeri eğitimi, esas itibariyle, saldırı savaşına önem vermektedir. Almanya'daki talimatlar Türkiye'de de geçerlidir. Alman subaylar savaş tarihi, Fransız subaylar ise savunma savaşı, istihkâm ve savunma hattı konularında ders vermektedirler. Kâzım Paşa, bu konuda Türkiye'nin bir politik görüş açısını dikkate almak zorunda olduğunu da vurgulamıştır. Kâzım Paşa, bu sözüyle herhalde, Türkiye'nin askeri stratejisini dış politika hedeflerine uygun biçimde oluşturmak zorunluluğuna dikkat çekmiş oluyordu. Ancak Nadolny, Alman ordusu ile Türk ordusu arasında bir görüntü benzerliği kurulmamasına her zaman dikkat edildiğini anlatmaktadır. Türk ordusundaki Alman subay sayısı halen beştir. Bu beş subay da İstanbul'da Yıldız Harp Akademisi'nde görevlidir. Türk Hükümeti'nin iki ya da üç Alman subay daha davet edeceği tahmin edilmektedir. Ayrıca yine İstanbul'da Yıldız Harp Akademisi'nde görevli dört Fransız subay vardır. Kâzım Paşa Nadolny'e, eski Alman subaylarının donanmadaki çalışmalarının başarılı olamadığını üzüntüyle aktarmıştır. Ayrıca Alman deniz subayları heyetinin Türkiye'deki faaliyetleri ve görevleri diğer ülkelerce yanlış anlaşılıyordu. Türk Hükümeti ise bu gelişmeden tedirgin olmuştu. Böyle bir gelişme karşısında, daha önce söz konusu edilen, bir Alman savaş gemisinin İstanbul'u ziyareti planı gerçekleştirildiği takdirde, bu yanlış izlenimin silinmesi daha da güçleşeceğinden, Türk Hükümeti'nce bu plandan vazgeçilmesi arzu ediliyordu. Bu öneri, Türk Hükümeti'nin bu tür bir askeri güç gösterisinin yaratabileceği olumsuz gelişmeler karşısında duyduğu rahatsızlığı ve bu konudaki dikkatini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte, Nadolny 29 Ekim 1926 tarihli raporunda; Alman Deniz Kuvvetleri'ne bağlı Hamburg kruvazörünün ziyaret planının iptal edilmesi önerisini benimsemediğini ve söz konusu iptalin, gerekli dahi olsa, Alman yetkililerce kabul edilmemesi gerektiğini yazmaktadır. Sonuçta Hamburg kruvazörünün ziyaretine ilişkin programda sadece biçimsel bir değişiklik yapılmış ve Hamburg kruvazörü

İstanbul yerine, 5 Ocak 1927'de Marmaris'i ziyaret etmek üzere Türkiye'ye gelmiştir[2].

2. Almanya'da Eğitim Gören Türk Askeri Öğrenciler ve Subaylar

Türk Hükümeti, Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından çok kısa bir süre sonra, Türk askeri öğrencilerinin ve subaylarının Almanya'da eğitim görmelerini sağlamak üzere girişimlerde bulunmaya başladı.

Milli Müdafaa Vekâleti, 1924 yılının yazında yedi sanat okulu ve mühendislik öğrencisini birkaç yıllık teknik eğitim için Almanya'ya gönderdi. Bu grubu bir süre sonra beş öğrenci daha izleyecekti. Yaşları 16 ilâ 19 arasında değişen öğrencilerin, süresi beş yıl olarak öngörülen eğitimleri sırasında, masrafları Türk Hükümeti'nce karşılanacaktı; buna karşılık öğrenciler yurda dönüşlerinde Türk askeri fabrikalarında sekiz yıl mecburi hizmete tâbi tutulacaklardı. Ayrıca öğrencilerin gelecekte Türkiye'de teknik personel kategorisini oluşturmaları amaçlanmıştı. İhsan Ali, Vasıf Abdurrahim, Tahsin Mustafa, Mustafa Şükrü, Faik Sim (?), Remzi Hüseyin, Ali Sami ve mühendislik öğrencisi Hayreddin Sa-

[2] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP,* "Freiherr von Richthofen'in Raporu", Nr. 8, 19.3.1927, (4578/E 174 822-23); "Nadolny'den ADB'ye", 28.2.1927, (4578/E 174 824-27); "Nadolny'den ADB'ye", 29.10.1926, (2980/D 583 937). *JK 1,* (5.1.1927), s. 109.

Askeri okullarda ders veren bazı Alman subaylar: Üstteğmen Voight-Ruscheweigh (1928-1932; Atış Okulu), Üstteğmen Schubert (1929-1931; Yıldız Harp Akademisi), Albay von Mantey (1931 - 1934; Yıldız Harp Akademisi), Üstteğmen (?) Müller (1930 - 1934; Yıdız Harp Akademisi), Tümgeneral Bauer (1934-1935; Yıldız Harp Akademisi), Tümamiral Wülfing von Ditten (1933-1939; Yıldız Harp Akademisi).

Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden 3 Ağustos 1932'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda ise; Yıldız Harp Akademisi'nde uzman olarak ders veren Bürman'ın sözleşmesinin 6 Aralık'ta sona ereceği ve uzatılmayacağı belirterek, Alman Savunma Bakanlığı'ndan (daha önce Akademide ders vermiş olan ve çok başarılı olduğu belirtilen Kleviç örnek gösterilerek) yeni bir uzman talep edilmektedir. "Böyle bir mütehassısa şimdilik ayda 600 Türk Lirası verilebilecek ve kendisinden istifade olunursa maaşının artırılması nazarı dikkate alınabilecektir. Ancak halen daha fazla maaş tahsisine imkân mevcut değildir; dünyanın her memleketine şamil olan iktisadi buhran ve Türkiye'deki hayat ucuzluğu nazarı itibara alınırsa mezkür 600 Liralık maaş hakikatte evvelce alınabilecek 850 Liralık bir ücrete tekabül etmektedir". "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 3.8.1932, 996/86, U a 7215), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

Nadolny, 6 Kasım 1926 tarihli bir raporunda, deniz kuvvetlerindeki Alman-Fransız rekabetine dikkat çekiyor. Nadolny'e göre; Alman deniz subaylarının Türkiye'deki faaliyetleri yeniden gündeme getirilmeli ve gözden geçirilmeliydi. Ayrıca Fransa, bu konuda Türk Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmaktaydı. Aslında Türkiye'deki Alman subaylarının durumu, Almanya'nın dış politikası ve Fransa ile ilişkileri açısından yeniden ele alınmalı ve kararlaştırılmalıydı. *ADAP,* "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 215, 6.11.1926, (K 152/K 017 071-72). Ayrıca bkz. Koçak; *a.g.e.,* s. 117.

Türk Hükümeti tarafından bir sergi gemisi olarak donatılan Karadeniz gemisi, 15 Temmuz 1926 tarihinde Hamburg'a uğramış ve 19 Temmuz gününe dek Hamburg limanında kalmıştır. "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Berlin, 5.7.1926), *BA,* Reichskanzlei R 43 II/ 1499. *JK 1,* (15.7.1926), s. 106 (Alman donanmasına bağlı bir savaş gemisinin -Emden- İstanbul'u ziyaretine ilişkin geniş bilgi ileride verilecektir).

mi adındaki gençler, 31 Temmuz'da İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nden ücretsiz seyahat vizesi aldılar. Birkaç gün içinde Almanya'ya hareket etmesi beklenen grup, Berlin'de Talebe Müfettişi Hüsnü Bey tarafından karşılanacaktı[3].

Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nde eğitim ve öğretim kısmının başkanı olan General (Hüseyin) Hüsnü Emir (Erkilet), beraberinde Maarif Vekâleti'nde uzman olarak görevli Üstteğmen Abdullah Bey ve bir grup yetkiliyle Berlin'e gelmiş ve 28 Haziran 1927'de burada, Almanya'da askeri eğitim ve askeri yetiştirme biçimiyle, askeri dal da dahil olmak üzere mühendislik eğitiminin her biçimine ilişkin bilgi almak üzere, uygulamaya ve pratiğe dönük olan teknik okulun müdürü ile bir görüşme yapmıştır[4].

Türk ordusunun topografya kısmında görevli Teğmen Hakkı Murad ile Ada Vasfi, Üstteğmen Ahmet Nuri ve Binbaşı Ömer Kadri Beyler, 1928 yılının sonbaharında topografya eğitimi için Berlin'e gelmişlerdir[5].

Diğer yandan; Binbaşı Ömer İskender Bey Rostok'da, Yüzbaşı Rahmi Bey Kolberg'de 5 Ağustos-15 Ekim; Piyade Teğmen İhsan Bey Neuruppin'de, Süvari Yüzbaşı Feyzi Bey Züllichau'da ve Topçu Yüzbaşı Cevdet Bey ise Itzehoe'de 5 Ağustos 1929-31 Mart 1930 tarihleri arasında Alman ordusunda komando olarak görev almak üzere kabul edilmişlerdi. Atamalar geçici bir süre için yapılmış, asıl eğitim süresi bir yıl olarak saptanmıştı. Subayların görev yerleri ileride değiştirilecekti. Ayrıca Türk subayları görevleri sırasında askeri üniformalarını taşıyacaklardı[6].

3. Emden Kruvazörünün İstanbul'u Ziyareti

Alman Deniz Kuvvetleri'ne ait bir savaş gemisi olan Emden kruvazörü, 30 Ağustos 1928 tarihli seyahat planı uyarınca, 11-16 Şubat 1929 tarihlerinde İstanbul'u ziyaret etti.

[3] "Nadolny'den ADB'ye", ("Türk Askeri Teknikerlerinin Eğitim Amacı İle Almanya'ya Seyahatleri"), (10.7.1924 Tarih ve J. Nr. B. 102 Numaralı Rapora İlişkin), (İstanbul, 31.7.1924, J. Nr. B. 175), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

[4] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Eski Yazı Başvuru ve Almanca Çevirisi), (Berlin, Haziran 1927, 4309/38, E 692293-E 692294), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan, Alman Eğitim Bakanlığı ile Savunma Bakanlığı'nın Türk askeri ziyaretçilerine programları süresince mümkün olan kolaylığı ve yardımı sağlaması için girişimde bulunmasını rica etmektedir.

[5] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Eski Yazı Başvuru ve Almanca Çevirisi), (Berlin, 15.10.1928, III o 5496/2, 6763/106), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 11, Nr. 4, Bd. 1.

Yazıda, söz konusu kişilerin Alman topografya çalışmalarını yürüten kuruluşları ziyaret edebilmeleri için gereken kolaylığın sağlanması talep ediliyordu.

Bu başvuru Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 22 Ekim'de olumlu biçimde yanıtlanmıştır. "ADB'den Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne", (III o 5496/2 Sayılı Yazı Karşılığı), (Berlin, 22.10.1928), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 11, Nr. 4, Bd. 1.

[6] "Alman Savunma Bakanlığı'ndan ADB'ye", (Berlin, 31.7.1929, T.A. Nr. 346/6.29 T 3 III, 4050), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

Türk Hükümeti, 24 Aralık 1928'de kruvazörün ziyaretine ilişkin kabulünü bildirdi ve İstanbul Komutanlığı görevinde bulunan General ile İstanbul'da olan Donanma Komutanlığı'ndan, ziyarete ilişkin kesin bir program hazırlanmasını istedi. Ayrıca Alman makamlarına da, Türk Hükümeti'nin ve Türk donanmasının komuta kademesinde bulunan kişilerin ziyarete büyük ilgi gösterdikleri bildirildi. Alman Hükümeti'nin, Alman Deniz Kuvvetleri'ne ait en modern ve en tanınmış savaş gemisini Türkiye'ye göndermesinin anlamının yeterince takdir edileceği de yine Türk Hükümeti'nce vurgulandı.

Emden kruvazörünün özel bir yakınlık, sıcaklık ve dostlukla karşılanması için bir program hazırlanmıştır. Türk donanmasına ait sancak gemisi Mecidiye kruvazörüne, Donanma Komutanı ile birlikte halen demirli bulunduğu Haliç'ten ayrılması, Boğaza doğru yola çıkması, Emden kruvazörünün demirleyeceği yer olarak öngörülen noktaya gitmesi ve Emden'in İstanbul'da kalacağı süre de ona orada eşlik etmesi için emir verilmiştir. Teğmen rütbesinde bir Türk subayı Emden kruvazöründe görevlendirilmiş ve kendisinden kruvazörü Çanakkale Boğazı'nın girişinde karşılaması istenmiştir.

Ziyaret sırasında Türk Donanma Komutanı, Ankara'nın talimatı üzerine, Mecidiye kruvazöründe bir yemek vermiştir. Yemeğe Emden kruvazörünün kumandanı ile subay kadrosunun çok geniş bir kısmı ve İstanbul'daki askeri-mülki erkân ile Rudolf Nadolny de davet edilmişlerdir. Mecidiye'de düzenlenen sergi ise, geleneksel biçimde Türk-Alman bayraklarıyla donatılmıştır; sadece Alman Devlet Başkanı Hindenburg'un resminin asılı olduğu bir salonda verilen yemek, Türk ve Alman donanmaları arasındaki dostluk bağlarının özel olarak vurgulanması ile sona ermiştir. Emden kruvazöründeki Alman askeri öğrencilerine Türk deniz subaylarınca, Heybeliada'daki Deniz Harp Okulu'na bir gezi düzenlenmiş; diğer yandan, Türk deniz subayları Alman meslekdaşlarına Dolmabahçe Sarayı'nı gezdirmişlerdir. Türk deniz subaylarının çok büyük bir kısmının ve özellikle de Donanma Komutanı Fahri Bey'in Almanca biliyor olmaları, her iki subay grubu arasında ilişki kurulmasını kolaylaştırdığı gibi, yine her iki subay grubu arasında son derece sıcak ve yakın dostça ilişkilerin gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü ile Nadolny arasında daha önce yapılan bir görüşmede alınan karar uyarınca, Emden kruvazörünün komutanı Ankara'yı ziyaret etmemiştir. O zamana dek sadece Amiraller kişisel raporlarını vermek için Ankara'ya davet edilmiş olduklarından, Tevfik Rüştü ile Nadolny, söz konusu ziyaretin bir gösteri biçimine dönüşmemesi gerektiği düşüncesi ile, Emden'in kumandanının Ankara'yı ziyaret etmemesini kararlaştırmışlardır.

Diğer yandan, Ankara'da önemli mevkiilerdeki yöneticiler de, Emden kruvazörüne özel bir dostluk gösterilmesi için gereken önlemleri almışlardır. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Başvekil İsmet Paşa, Alman kumandana, gelişini haber veren telgrafına karşılık derhal son derece dostça bir yanıt tel-

grafı göndermişlerdir. Ayrıca yüksek rütbeli Türk subaylarının yabancı diplomatlarla resmi ilişkilere girmemeleri yolunda daha önceki bir diğer yasak da, yayınlanan bir emirle kaldırılmış ve Nadolny tarafından Emden'de düzenlenen baloya böylece Türk deniz subayları ile karacı Generallerinin askeri üniformaları ile katılmaları sağlanmıştır. Emden'in ziyaretiyle ilgili olarak İstanbul'daki Alman kolonisi de Teutonia ve Alemannia adını taşıyan Alman kulüplerinde kutlama törenleri düzenlemiştir. Bu törenler dolayısıyla Nadolny'nin Cumhurbaşkanı ve Başvekile yolladığı telgraflara karşılık, birkaç gün sonra Gazi'den Nadolny'e, Gazi'nin, Alman kolonisine teşekkürlerini içeren bir telgrafı gelmiştir. Üç gün arka arkaya kutlama törenleri düzenleyen Alman kolonisine, üçüncü geceki törende Darül bedaî tarafından bir gösteri düzenlenmiştir. Ziyaretin son günü düzenlenen bir başka baloya ise, 30 Türk deniz subayı, İstanbul'da bulunan hemen hemen tüm karacı Generaller ile İstanbul Valisi ve Emniyet Müdürü ve kentin önde gelen kişileri eşleriyle birlikte katılmışlardır. Türk Hükümeti'nin özel talebi üzerine, Emden kruvazörünün kumandanı, öncelikle İstanbul'daki Türk deniz subaylarının tamamının, Yıldız Harp Akademisi'nde eğitim gören subaylar ile diğer bazı subay gruplarının Emden'i gezmelerini ve incelemelerini sağlamıştır. Türk basını da Emden'in İstanbul'a gelişinden haftalar önce başlayarak, ziyarete ilişkin olumlu yazı ve haberlere yer vermiştir[7].

[7] "Nadolny'den ADB'ye", ("Emden Kruvazörünün İstanbul'u Ziyareti"), (30 Ağustos 1928 Tarih ve Nr. II F 2630 Sayılı Genelgeye İlişkin), (İstanbul, 26.2.1929, Nr. KA 160/29), *AA*, II F-M Berichte-Emden Bd. 1. Nadolny; *a.g.e.*, s. 111-112. *JK 2*, (11-16.2.1929), s. 3. *AT*, Cilt: 21, Sayı: 70, (İkincikânun 1930), s. 5454. Nadolny, raporunda, Emden'in ziyaretinin olağanüstü başarılı geçtiğini yazmaktadır. Ancak Nadolny raporunda, siyasal bakımdan önemli bir konuya değiniyordu: Versay Antlaşması'nın Almanya'ya zorla kabul ettirdiği sınırlamalara ilişkin Alman şikâyetlerinin Türk basınında yayınlanması konusunda, Türkiye'de herhangi bir teşvik edici davranış görülmüyordu.

Diğer yandan, siyasal ve askeri bakımdan bir önemli nokta da, Türkiye üzerinde İngiliz, Fransız ve Alman rekabetinin bu erken dönemde dahi görülüyor olmasıdır.

Queen Elizabeth zırhlısının da içinde bulunduğu bir İngiliz filosunun (bir uçak gemisi, bir Amirallik gemisi ve üç muhripten oluşan beş gemi) 12-20 Ekim 1929 tarihleri arasında İstanbul'u ziyaret etmesi ile Filo Kumandanı Amiral Field'in bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kabulü; Fransız Edgar Quinet kruvazörünün ise 13 Kasım 1929'da İstanbul'u ziyaret etmesi; Emden kruvazörünün ziyaretine karşı Türk Hükümeti'nin bir denge politikası olarak yorumlanabilir. *JK 2*, (14.10.1929 ve 13.11.1929), s. 14 ve 15. *AT*, Cilt: 20, Sayı: 67, (Birinciteşrin 1929), s. 4974-4981.

Emden, 2-10 Kasım 1936 tarihlerinde İstanbul'u bir kez daha ziyaret edecektir. Gotthard Jaeschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1943*, Geschichtskalender, Leipzig, 1943 (Bundan sonra kısaca *JK 6* olarak anılacaktır). *JK 6*, (2.11.1936), s. 32.

Türk donanmasının 1935 yılında yapılması planlanan fakat ertelenen Malta ziyareti de 1936 yılının Kasım ayında (20-26 Kasım) gerçekleşmiştir. Ludmila Jivkova, *İngiliz-Türk İlişkileri*, 1933-1939, İstanbul, 1978, s. 125. Bu konuda ayrıca bkz. Fahri Çoker, "VII. Edward'ın Türkiye'yi Ziyareti ve Donanmanın Malta Seyahati", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 19, Temmuz 1985, s. 15-21.

Alman Hükümeti'nin Türk donanmasındaki eski Alman savaş gemileriyle de yakından ilgilendiği anlaşılıyor. Nadolny, 6 Kasım 1926 tarihli bir raporunda; ünlü Göben (Yavuz) zırhlısının onarımı konusunda ortaya çıkan mali sorunlara değinmekte ve geminin onarımının Fransız tersanelerinde yapılacağını, ancak onarımı gerçekleştirecek olan ondört Fransız firmasından oluşan kon-

4. Silah Ticaretine ve Türk Savunma Sanayiine Yapılacak Alman Yatırımlarına İlişkin Görüşmeler

Türk-Alman askeri ilişkilerinin önemli bir boyutunu da, iki ülke arasındaki silah ticareti ile Türk savunma sanayiine yönelik Alman yatırım talepleri oluşturuyordu.

Türk Hükümeti, 1925 yılı başından itibaren ülkenin bağımsız silah sanayiini kurmak ve geliştirmek için bir plan hazırladı. Türkiye, Alman Hükümeti'nin ve Alman sanayiinin gücünü ve konuya olan ilgisini göz önüne almak niyetindeydi; ayrıca Almanya'nın bu alanda ne oranda rol oynamaya hazır olduğunu da bilmek istiyordu. Junkers firmasıyla uçak fabrikası inşaatına ilişkin olarak yapılan görüşmeler, bu firmanın savunma sanayii ile silahlanma programına ilgi gösterebileceği izlenimini vermişti. (Junkers firmasının Kayseri Uçak Fabrikası'nı kurması girişimine ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir). Türk Hükümeti, 4 Mayıs-18 Haziran 1925 tarihlerinde Cenevre'de yapılan silah ticaretine ilişkin konferans ve antlaşmadan hemen sonra, soruna pratik bir çözüm yolu bulmak için girişimlerde bulunmaya başladı. Cenevre'deki görüşmelerde Türk delegesi olan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Paşa, bu girişimin bir ön adımı olarak Cenevre dönüşünde, Haziran ayında, Berlin'i ziyaret etti.

Tevfik Paşa, Alman Dışişleri Bakanlığı ile bazı görüşmeler yaptı. Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki toplantıda Tevfik Paşa, Alman Savunma Bakanlığı ilgilileri ve Alman sanayicileri ile de görüştü ve görüşmeler sırasında Türk Hükümeti'nin konuya ilişkin görüşlerini açıkladı. Tevfik Paşa, Türk Hükümeti'nin, savunma sanayii kurulması konusuna Alman Hükümeti'nin ilgi duyacağını düşündüğünü, hatta Türk Hükümeti'nin Alman sanayiine silah siparişleri vermek istediğini, ancak doğacak mali sorunları da göz önünde tuttuğunu belirterek; bir süre sonra yeniden Berlin'e gelmeyi ve Türk Hükümeti'nin konuya ilişkin somut önerilerini getirmeyi arzu ettiğini açıkladı. Görüşmeler somut bir sonuç elde edilemeden, başarısız bir biçimde sona erdi. Ayrıca Tevfik Paşa'nın bu alandaki Alman çıkarlarından hiç söz etmemesi karşı tarafın dikkatini çekmişti. Alman Dışişleri Bakanlığı, bazı Alman firmalarının zaten bir süreden beri Ankara'da Türk Hükümeti ile bu konuda daha geniş ve bütünsel programlar üzerinde görüşmelerde bulunduklarını göz önüne alarak, artık Türk Hükümeti'nin başka temsilcileri ya da aracıları ile yeni görüşmeler yapılmamasını kararlaştırdı. Ancak bu karardan birkaç ay sonra Alman Dışişleri Bakanlığı, tüm Al-

---

sorsiyumun Türk Hükümeti ile olan anlaşmalarında sorunlar ortaya çıktığını ve Fransız firmalarının onarım için daha yüksek fiyat talep ettiklerini; fakat bu talebin Türk Hükümeti'nce kabul edilmediğini açıklamaktadır. Diğer yandan, Fransız Hükümeti daha düşük bir fiyat vermeyi de kabul etmiştir. Raporda bu açıklamadan sonra, Türk-Alman askeri ilişkileri konusunda çok önemli bir noktaya dikkat çekilmektedir. Nadolny, Türkiye'nin savunma sanayii alanında Almanya'yı bir müttefik olarak görmediğini yazmaktadır. Diğer devletler ile de (İngiltere ve Fransa olmalıdır) ekonomik ilişkilerin canlanmasına ve gelişmesine, Türk Hükümeti'nce çok dikkat ediliyordu. *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 215, 6.11.1926, (K 152/K 017 071-72).

man resmi makamlarını kapsayan bu ilke kararına karşın, Tevfik Paşa'nın Alman Silah Dairesi (Waffenamt) ile görüşmelerde bulunduğunu haber aldı. Oysa Alman Dışişleri Bakanlığı, kendi hesabına, Tevfik Paşa ve heyetinin girişimlerini ciddi bulmamış ve konuyu derhal kapatmaya karar vermişti.

Yine aynı tarihlerde, 13 Eylül'de İsmet Paşa Nadolny'e Türk savunma sanayiinin gerekliliği hakkında açıklamalarda bulundu ve bu konudaki değişik sorunlardan söz etti. İsmet Paşa, Türk Hükümeti'nin, Alman Hükümeti'nin —hiçbir itirazı ve ön koşulu olmaksızın— teknik bakımdan yeterli Alman sanayi firmalarını saptamaya, bu konuda girişimde bulunmaya ve uygun fiyatlar önermeye hazır olup olmadığını öğrenmek istediğini bildirdi. Nadolny ise, bu soruya ancak Alman Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları ile görüşmelerde bulunduktan sonra yanıt verebileceğini belirterek, İsmet Paşa'nın mali sorunlardan söz etmesi üzerine de, mali alanda bir yardımın şimdilik mümkün olmadığını ifade etti.

Ayrıca zaten bu sırada Alman Silah Dairesi de, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi dışında iki temsilcisini Ankara'ya göndermişti. Alman Dışişleri Bakanlığı, Türk Hükümeti'nin taleplerinin mümkün olduğunca karşılanmasına çalışılmasını, fakat dış politika sorunları dolayısıyla Alman Silah Dairesi'nin bu konularda Türk Hükümeti ile her türlü doğrudan görüşmesinin kesilmesini talep etti. Ayrıca Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Junkers ile ilgili konularda güvenilir temsilcisi Thomas Brown'un Ankara'ya gönderilmesi ve Türk Hükümeti ile Türk taleplerini görüşmesi kararlaştırıldı. Nadolny'den de, Brown'u Türk Hükümeti'ne Alman Dışişleri Bakanlığı'nın güvenilir temsilcisi olarak tanıtması talep edildi. Thomas Brown 8 Ekim'de Ankara'ya geldi. Heyette Brown'un dışında Otto Wolf ile Baron Oppenheim da vardı. Oppenheim Ankara'da İsmet Paşa ve Milli Müdafaa Vekili Recep (Peker) Bey ile görüştü. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın temsilcisi Brown Heyeti ile birlikte silah ticareti görüşmelerinde bulunan iki ayrı Alman heyetinin aynı anda Ankara'da bulunması dikkat çekiciydi. Brown Heyeti'nin dışında, Alman Silah Dairesi'nin de temsilcileri (Prof. Grahl) Ankara'da aynı sırada ve aynı konularda görüşmelerde bulunuyorlardı. Bu duruma dikkat çeken Brown, Türkiye'de Alman Silah Dairesi'nin temsilcisi Prof. Grahl'a güvenilmediğini kişisel izlenimi olarak aktarmaktan kaçınmadı. Brown'a göre, Prof. Grahl ve heyeti resmi görüşmelerden tamamen ve kesin olarak çekilmeliydi. İki Alman heyeti arasındaki çekişme ve çatışma açıkça görülüyordu. Brown Heyeti 5 Kasım'da Ankara'dan ayrıldı. Alman Dışişleri Bakanlığı ile Alman Silah Dairesi arasında bu konuda bir ilişki kurulmamış olması, bir iletişimsizlik, bir koordinasyon eksikliği olması, gerek Alman gerekse Türk tarafınca yadırganmıştı. Dikkati çeken bir başka nokta da; iki ayrı kuruluşun bu konuda farklı politika izlemeleri ve değişik taleplerde bulunmalarıydı. Nitekim Prof. Grahl ile Brown Heyetlerinin birbirlerinden habersiz olarak görüşmelere katılmaları ve görüşmeler sırasında birbirlerini etkisiz hale getirmeye çalışmaları da buna işaret ediyordu. Ayrıca her iki heyet de Türk Hükümeti ile farklı ve çelişkili görüşler içeren görüşmeler yapmış; bu da Türk Hüküme-

ti'nde Almanya'ya karşı güvensizlik uyandırmıştı. Alman Dışişleri Bakanlığı ise, askeri alanda Türkiye ile ilişkilerde devre dışı bırakılmış olmaktan dolayı tedirgin olmuştu. Alman Dışişleri Bakanlığı, aslında her iki heyetin de görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlandığı görüşündeydi. Bu nedenle Alman Hükümeti öncelikle soruna bir çözüm yolu aramış ve bundan sonra Alman Dışişleri Bakanlığı ile Alman Silah Dairesi'nin birlikte koordinasyon halinde hareket etmelerini, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın temsilcisi Brown'un bu konudaki görüşmelerde bundan böyle tek temsilci olmasını ve Alman Silah Dairesi temsilcilerinin artık görüşmelere katılmayıp, Alman Silah Dairesi'ni de Brown'un temsil etmesini kararlaştırmıştır.

Nadolny 3 Aralık'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Tevfik Paşa'nın Milli Müdafaa Vekâleti'nin temsilcisi olarak Berlin'e geleceğini haber verdi. Brown ise 5 Aralık'ta Milli Müdafaa Vekâleti'nden aldığı telgrafta, Ankara'dan iki Türk temsilcinin geldiğini öğrenmişti. Tevfik Paşa Heyeti birkaç gün sonra, 10 Aralık'ta, Berlin'i ikinci kez ziyaret etti. Ziyaretin amacı, Alman Hükümeti'nin, Türkiye'nin silahlanma programı karşısındaki tutumunun aydınlatılmasını sağlamaktı. Tevfik Paşa, Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müşavir Richthofen, Ziemke ve Pfeifer ile görüşmelerinde, Türkiye'nin kendi silah sanayiini kesinlikle kuracağını vurguladı ve bunu birinci derecede Alman sanayiinin katkısı ile yapmak istediğini anlattı. Türk Hükümeti, Alman Hükümeti'nden, Almanya'nın Lokarno Antlaşması sonucunda Türk savunma sanayiine katılım payını daraltmak zorunda kalıp kalmayacağını ve bu konuda Alman firmalarını desteklemeye hazır olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Tevfik Paşa'ya, bir sınırlandırmanın söz konusu olmayacağı ve Alman Dışişleri Bakanlığı ile Savunma Bakanlığı'nın arzu edilen garantileri verebilecekleri, ancak konunun şimdilik resmi düzeyde ele alınmaması gerektiği biçiminde yanıt verilmiştir. Konunun resmi düzeyde görüşülmesinden çekinen Alman Dışişleri Bakanlığı bu nedenle, Tevfik Paşa'dan, konuyla ilgili tüm sorunları Brown ile görüşmesi talebinde bulunmuştur. Brown, Alman Hükümeti adına yetkili olduğu gibi, Brown aracılığıyla aynı zamanda artık Alman Silah Dairesi ile de görüşmek mümkündü. Tevfik Paşa ise, görüşmeden ve aldığı yanıtlardan duyduğu memnuniyeti belirterek, Brown ile hemen görüşeceğini açıklamıştır. Tevfik Paşa, bu sırada 11, 12 ve 15 Aralık günlerinde Binbaşı Senftleben ile de bir dizi görüşme yapmıştır. Brown ile 18 Aralık'ta görüşen Tevfik Paşa, konuya ilişkin bir protokol imzalanmasını talep etmiştir. Alman Hükümeti ise, Rhein-Metall firmasını önermiş ve Alman Silah Dairesi de söz konusu protokole katılmıştır. Ancak Tevfik Paşa'nın protokolde değişiklik yapılmasını istemesi üzerine, bu talebin Almanya tarafından yerine getirilmek istenmediği anlaşılmış ve Türk Hükümeti, bu gelişme üzerine resmi bir protokol önerisinden vazgeçmiş ve yalnızca bir sözlü açıklama ile de yetinebileceğini bildirmiştir. Ayrıca Türk Hükümeti, bu konuda artık hiçbir Alman temsilci ya da aracı ile görüşmeme kararı almıştır. İki taraf arasındaki anlaşmazlık noktası, Türkiye'nin görüşmelerin resmi düzeye çıkarılmasında direndiğini gösteriyordu. Bu gelişme üzerine, önce Alman Dışişleri Bakanlığı ile Alman

Silah Dairesi arasında bazı görüşmeler yapılmış; 19 Aralık'ta ise Brown, Kemaleddin Sami Paşa ve Tevfik Paşa ile Berlin'de Türk Büyükelçiliği'nde bir görüşme daha yapmıştır. Tevfik Paşa, bu görüşmede, Alman Dışişleri Bakanlığı ile Alman Silah Dairesi arasındaki çelişkilerin sözünü etmiş ve Brown'dan soruna pratik bir çözüm yolu bulmasını talep etmiştir. Brown, çözüm yolunun Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği ile Alman Silah Dairesi arasında bulunması gerektiğini belirtmiştir. Bu görüşmeden bir gün sonra, Brown, Kemaleddin Sami Paşa ve Tevfik Paşa arasında bir görüşme daha yapılmışsa da; tüm bu görüşmelerin sonucunda, Türk Hükümeti'nin görüşmelerde temsilci ya da aracı kullanılmasını onaylamadığı, Almanya'nın ise mali konuları ve sorunları gündeme getirmekten dikkatle kaçındığı görülmüştür. Alman Dışişleri Bakanlığı Tevfik Paşa'nın Berlin ziyaretinin başarılı geçtiği görüşündeydi ve Nadolny'e verilen talimatta da bu durumun İsmet Paşa'ya iletilmesi talep ediliyordu. Brown ise, 22 Aralık'ta Hollanda'ya giden Tevfik Paşa'nın Berlin gezisinin tamamen başarısız olduğunu ve sonuçsuz kaldığını düşünüyordu[8].

Görüşmelerin sonuçsuz kalmasının asıl nedeninin, Almanya'nın bu sırada Türk savunma sanayiinin talebini karşılayıp karşılamamakta tereddütlü davranması olarak görülmesi mümkündür. Alman Hükümeti, bir taraftan, Alman sanayiinin bu alanda girişimde bulunmasını desteklemek istiyor; diğer yandan, Batılı devletlerle her bakımdan çatışma içinde olan Türkiye'ye, İngiltere ile Fransa'ya rağmen açıkça askeri destekte bulunmaktan da çekiniyordu. Alman Hükümeti, böyle bir politikanın kendisini Avrupa'da güç durumda bırakacağından endişe ediyor olmalıydı. Almanya konunun tamamen kapanmasını da arzu

[8] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band III, (Dezember 1925 bis Dezember 1926), Göttingen, 1968. *ADAP*, "ADB'nin Tarihsiz ve İmzasız Raporu", ("Türk Silahlanma Planı Hakkında Rapor"), Nr. 14, (7.12.1925), (4580/E 174 990-5 004); "Richthofen'in Almanya'nın Cenevre Ticaret Delegasyonu'na Telgrafı", Nr. 81, 30.5.1925, (2980/D 583 742); "Haas'ın Nadolny'e Telgrafı", Nr. 133, 4.7.1926, (4578/E 174 469); "Nadolny'nin Telgrafı", Nr. 180, 3.12.1925, (4578/E 174 409-10).

Bu yöndeki girişimlerin sürdüğü anlaşılıyor. 1927 yılının Temmuz ayı ortalarında Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Mareşal Fevzi (Çakmak) ile Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nde görevli Hüsnü (Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet?) Paşa Almanya'yı ziyaret etmişlerdir.

Nadolny, daha önce Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda; Kemaleddin Sami Paşa'nın Berlin'de Alman subayları ile doğrudan kişisel görüşmeler yaptığını, bu tür doğrudan görüşmelere engel olunması gereğini bildirmektedir. Richthofen ise Nadolny'e yazdığı 13 Eylül 1927 tarihli raporunda; bu talebin yerine getirilmesinin olanaksızlığını belirtmekte, buna neden olarak da, Kemaleddin Sami Paşa'nın I. Dünya Savaşı yıllarından Almanya'da ve özel olarak da Berlin'de çok sayıda subay tanıdığı olduğunu açıklamaktadır. Berlin gibi sosyal yaşamı hayli canlı olan bir kentte bu tür kişisel ve doğrudan ilişkileri önlemek tamamen olanaksızdı. Richthofen, buna karşılık, Ankara gibi sosyal yönden cansız bir kentte ilişkilerin doğal olarak her zaman resmi düzeyde kalmak zorunda olduğuna işaret etmektedir.

Nadolny Temmuz ayında Richthofen'e yazdığı bir mektupta; Hollanda'dan alınan denizaltıların deneme gezisinde Alman uzmanlara verilecek izin konusunda bazı güçlüklerin ortaya çıktığını bildirmektedir. *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band VI, (1. Juli bis 30. September 1927), Göttingen, 1974. *ADAP*, "Richthofen'den Nadolny'e", Nr. 196, 13.9.1927, (L 101/L 016 480-83); "Röpke'nin Talimatı", 13.9.1927, (L 101/L 616 479).

etmediğinden, Türkiye'ye karşı tereddütlü ve çekingen bir politika izlemek zorunda kalıyordu. Türkiye'nin içinde bulunduğu mali güçlükler de, görüşmelerin ilerleyememesinde ayrıca rol oynamıştı.

Nadolny 1926 yılının hemen başında Alman Dışişleri Bakanlığı'na –ama özel olarak da Richthofen'e– yazdığı raporda, kısmen gizli tutulan Türk savunma sanayiinin oluşumuna katılmanın ekonomik alanda Alman etkisinin Türkiye'de yayılması için önemli bir sıçrama taşı olacağını vurgulamakta ve Alman firmalarının bir an bile duraksamadan, en kısa zamanda Milli Müdafaa Vekâleti'ne ya da doğrudan Kemaleddin Sami Paşa'ya başvurmalarının gereğine dikkat çekmektedir. Nadolny, tüm devletlerin Türkiye'nin savunma sanayii programını bildiklerini ve ona katılmak istediklerini bildiriyordu; sonuçta, söz konusu programa Almanya'nın katılması, Türk-Alman ekonomik ilişkilerini geliştirecek ve bu da siyasal ilişkilerin gelişmesini etkileyecekti[9].

Bir süre sonra, Milli Müdafaa Vekâleti askeri gereksinimler için bazı Alman firmalarına siparişler vermeye başladı. Örneğin, 1930 yılının sonbaharında Milli Müdafaa Vekâleti ile Büssing firması arasında, değeri bir milyon Alman Markı (RM) olan 29 adet motorlu kara aracının satın alınmasına ilişkin bir antlaşma imzalandı. Söz konusu motorlu kara araçları özel nitelikteydi ve firma, siparişi 1931 yılının Şubat ayından itibaren teslim etmeye başlayacaktı. Önceleri ortaya çıkan zorlu sorunlar görüşmeler sırasında giderilmişti. Ödemelerin tütün karşılığı olması yolundaki Türk önerisinin ilke olarak kabulünden sonra, görüşmeler hızla ilerlemeye başlamış ve kolaylıkla sonuçlanmıştı. Buna göre, tüm sipariş fiyatının yüzde 30'unun derhal, geri kalan ödemenin ise her defasında teslim sırasında yapılması kararlaştırılmıştı. Büssing firmasının temsilcisi Filbert, Milli Müdafaa Vekâleti ile İngiliz Armstrong and Vickers firması arasındaki motorlu kara araçları satışını öngören antlaşmanın artık bu durumda fesh edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Büssing firmasının yıl boyunca Türk ordusunun gereksinimlerini karşılayacağı da umulmaktaydı[10].

D) EKONOMİK İLİŞKİLER

Türk-Alman ilişkilerinin ağırlık noktasını siyasal ilişkilerden çok ekonomik ilişkiler oluşturuyordu. Nitekim Rudolf Nadolny de aynı görüştedir; anılarında, dikkatinin odak noktasının ekonomik ilişkilerde yoğunlaştığını yazıyor[1].

[9] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band III, (Dezember 1925 bis Dezember 1926), Göttingen, 1968. *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye (Freiherr von Richthofen'e)", Nr. 25, 8.1.1926, (4578/E 174 383-86).

[10] "Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden ADB'ye", ("Türk Milli Müdafaa Vekâleti 29 Adet Büssing Motorlu Kara Vasıtası Satın Alıyor"), (2.10.1930 Tarih ve J. Nr. A 1922 Numaralı Habere İlişkin), (Ankara, 27.10.1930, E 692336), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

[1] Nadolny; *a.g.e.*, s. 111.

Nadolny, 1926 yılı ilkbaharında kaleme aldığı bir raporda, Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik çıkarlarını öncelikle vurgulamakta ve kültürel alandaki etkinliklerin başarısının da nihayet ekonomik ilişkilerin düzeyine bağlı olduğunu bildirmektedir. Türkiye'nin ekonomik sorunlarını kısa zamanda çözmek istediğini belirten Nadolny, bunun için Avrupa'nın yardımının talep edildiğini, ancak ülkenin ekonomik alanda yeniden yabancı etkisine de girmek istemediğini; bu nedenle, Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik etkisinin tedricen artırılması gerektiğini anlatmaktadır[2].

1. Alman Sermayesi ve Türkiye

Savaştan sonra Türkiye, Alman sermayesi açısından geniş olanaklara sahip bir ülke görünümündeydi. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan siyasal ilişkilerinin soğukluğu, bu ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini de yakından ve olumsuz biçimde etkiliyor, ekonomik ilişkilerde Alman sermayesinin bir başka avantajını oluşturuyordu[3].

Ayrıca Türk-Alman siyasal ilişkilerinin herhangi bir sorundan uzak oluşu, ekonomik ilişkilerde de yakınlaşmayı kendiliğinden doğuruyordu.

Nitekim Türk Ticaret Odası'nca Berlin'de yayınlanan bir dergide şöyle denilmekteydi: "Türkiye bütün iddialara rağmen ciddi ecnebi sermayedarlar için gayet kârlı bir iş sahasıdır"[4].

1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Alman Sermayesi

Gündüz Ökçün'ün "1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye" adlı araştırmasından, aşağıda adları yazılı anonim şirketlerde Alman sermayesi olduğu anlaşılıyor:

1. Arslan ve Eskihisar Müttehit Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi[5]

[2] *ADAP,* "Nadolny'den ADB'ye", ("Türkiye'de Politik Durum ve Çıkarlarımız"), Nr. 115, 14.4.1926, (K 151/K 016 795-802).

[3] Ancak bu genellemenin her özel durumda geçerli olmadığı da görülmektedir:

"O günkü adıyla Posta Telgraf ve Telefon Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara ve İstanbul'da birer telsiz telgraf istasyonu kurulması amacıyla teknik bir komisyon oluşturmuştur. PTT, Milli Müdafaa ve Bahriye Bakanlıkları temsilcilerinden oluşan teknik komisyon bir şartname hazırlayarak istasyonların yapımını ihaleye çıkarmıştır. Başvuran beş şirketten üçünün teklifleri şartnameye uymadığı için geri çevrilmiştir. Geriye kalan Alman Siemens ve Fransız T.S.F. şirketi ile yapılan pazarlık sonucu istasyonları kurma işi Fransız şirketinin üzerinde kalmıştır". Uygur Kocabaşoğlu; *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna,* Ankara, 1980, s. 9.

[4] "Türkiye İktisat Siyaseti ve Ecnebi Memleketleri", *AT,* Cilt: 21, Sayı: 68, (İkinciteşrin 1929), s. 5175.

[5] A. Gündüz Ökçün; *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye,* Ankara, 1971, s. 22-23.

2. Elektrik-Radyo T.A.Ş. (Siemens)[6]
3. A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi[7]
4. Ankara Elektrik T.A.Ş.[8]
5. Adana Elektrik T.A.Ş. (Türk E.L.G.)[9]
6. Ankara Havagazı T.A.Ş.[10]
7. Ergani Bakırı T.A.Ş.[11]
8. Bulgardağı Madenleri T.A.Ş.[12]
9. Cenubî Anadolu Madenleri T.A.Ş.[13]
10. Adapazarı Madenleri İşletme T.A.Ş.[14]
11. Manganez T.A.Ş.[15]
12. Maadin, Sanayi ve Ticaret (MASAT) T.A.Ş. [16]
13. Keşfiyet ve İnşaat T.A.Ş.[17]
14. Türk-Alman Teşebbüsat-ı İktisadiye A.Ş.[18]

Alman sermayesinin çimento sanayiinde, elektrik ve havagazı üretiminde, madencilik, inşaat ve ticaret alanında faaliyet gösterdiği görülüyor.

Diğer yandan, Alman sermayesince kurulmuş Türk limited şirketleri de vardı:

1. Astro-Türk Limited: Tütün Komisyon Şirketi[19]
2. Numann Makineleri Satış Türk Limited Şirketi[20]

[6] Ökçün; *a.g.e.*, s. 31-33.
[7] Ökçün; *a.g.e.*, s. 33.
[8] Ökçün; *a.g.e.*, s. 37-38.
[9] Ökçün; *a.g.e.*, s. 38-39.
[10] Ökçün; *a.g.e.*, s. 40-41.
[11] Ökçün; *a.g.e.*, s. 42-43.
[12] Ökçün; *a.g.e.*, s. 43.
[13] Ökçün; *a.g.e.*, s. 47-48.
[14] Ökçün; *a.g.e.*, s. 48.
[15] Ökçün; *a.g.e.*, s. 49-51.
[16] Ökçün; *a.g.e.*, s. 51.
[17] Ökçün; *a.g.e.*, s. 54-55.
[18] Ökçün; *a.g.e.*, s. 81.
[19] Ökçün; *a.g.e.*, s. 164.
[20] Ökçün; *a.g.e.*, s. 165-166.

"1925'lerde bir gün Babıâli'deki yeni yazıhanesine, kalpaklı, çizmeli o zamanın müteahhidi tipindeki, bir adam gelir, güzel Türkçe konuşmasına rağmen şivesinden Alman olduğu bellidir.

3. Türk-Alman Bağcılık Limited Şirketi[21]

4. "Bitumuls" Asfalt Limited Şirketi[22]

5. "Industria" Türk Limited Şirketi[23]

Alman Sermayesinin Türkiye'de Demiryolu Yatırımları

Nadolny anılarında, Türkiye'nin demiryoluna şiddetle ihtiyacı olduğunu ve Alman Büyükelçisi olarak görevinin bu konuda Türkiye'ye yardımcı olmayı gerektirdiğini yazıyor[24].

Deutsche Bank'ın Mardin'e dek, Bağdat demiryolunun yaklaşık elli kilometre uzunluğundaki bağlantılarını inşa etmek üzere girişimde bulunduğunu yazan Nadolny, söz konusu demiryolu hattının artık sadece Türkiye sınırları içinde kalmadığına dikkat çekerek, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nin —askeri ve stratejik nedenlerle— hattın yapımına karşı çıktığını açıklamaktadır. İsmet Paşa'nın bu durumdan Nadolny'i haberdar etmesi üzerine, Nadolny, söz konusu taahhüdün basit bir biçimde fesh edilemeyeceğini, böyle bir durumda Deutsche Bank'a, zararını karşılamak amacıyla, bir başka taahhüt verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. İsmet Paşa da bu öneri üzerine, söz konusu demiryolu hattı yerine 325 kilometre uzunluğundaki Kayseri-Ulukışla hattını önermiş, fakat Deutsche Bank bu öneriyi kabule yanaşmamıştır. Nadolny'nin çabaları da bankayı ikna etmekte ve bankanın kararını değiştirmekte yeterli olamamıştır. Bunun üzerine Nadolny, doğrudan Dresdner Bank'ın Müdürü Jacob Goldschmidt'e müracaat etmiş ve ondan öneriye ilişkin olumlu bir karşılık almıştır. Goldschmidt, Deutsche Orient Bank'ın başkanlığında diğer Alman bankalarının

---

Gerçekten de Anadolu'da çeşitli taahhüt işlerine girmiş olan Friedrich Wilhelm Müller ismindeki bu Alman Türkleri ve Türkiye'yi sevmiş, Türkçeyi iyi öğrenmekten başka eski yazımıza merak sarmış ve Kûfi, Nestâlik vb. gibi hüsnühat'ı öğrenmiş, o zamanın deyimi ile hattat olmuş, neticede yazı-makinasına uygun bir eski Türkçe yazı tarzı geliştirmişti. Eski Türkçe'de F, C, H ve M gibi harfleri bazen satır üstünde, bazen de yarım kalkık yazmak zorunluluğu olduğundan, yazı makinaları çok fazla tuşlu ve pahalı olmaktan başka, yazı yazma hızları da düşüktü. İşte Müller efendi bu yarım yükseltme durumunu önleyen yazıyı gerçekleştirip, bunu Almanya'daki ERIKA yazı makinasına uygulamış, böyle bir portatif makinayı alıp babamın karşısına çıkmıştı. Babama gelmeden evvel makinayı şuna buna göstermiş, fakat mükemmel bir çözüm getiren bu buluşuyla kimse pek ilgilenmemişti. Babam, eski bir kurmay subayına yaraşır şekilde, bu makinayı inceledi, denedi ve denetti, sonunda bununla iş yapılabileceğine kanaat getirip makinanın satışını üstlendi. Kısa zamandaki gelişme, imalcı fabrikayı da ilgilendirdi, babamın şirketinin bu işe yatıracak fazla bir sermayesi olmadığından, başka acentelikleri gerektiren böyle bir satış teşkilâtını kuracak bilgisi de bulunmadığından 1927'lerde NAUMANN Limited Şirketi namındaki 50.000.- lira sermayeli bir şirket kuruldu, sermayesinin 2/3'ünü üstlenen Almanlar da böylelikle Türkiye'ye ecnebi sermaye getirenlerin öncülerine katıldılar. Şirketi bir Alman Müdür yönetiyor, kâr yarı yarıya paylaşılıyordu". A. Şefik Okday; *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa,* İstanbul, 1986, s. 118-119.

[21] Ökçün; *a.g.e.,* s. 166.

[22] Ökçün; *a.g.e.,* s. 167.

[23] Ökçün; *a.g.e.,* s. 168-169.

[24] Nadolny; *a.g.e.,* s. 105.

da katıldığı bir konsorsiyum oluşturmuştur. Bu arada önemli bir gelişme daha olmuş ve Türkiye'de üretilen kromun sevkiyatının sağlanması için, ikinci bir demiryolu hattı olarak Kütahya-Balıkesir demiryolu hattının yapımı gündeme gelmiş, bu suretle işin hacmi daha da genişlemiştir. Her iki demiryolu hattının yapımı için 60 milyon TL. -yaklaşık olarak 120 milyon Alman Markı (RM)- değerinde bir kredinin de Almanlarca sağlanması gündeme gelmiştir. Ancak bu aşamada Alman Bankalar Konsorsiyumu Alman Hükümeti'nden garanti talebinde bulunmuştur. Nadolny de bu talebin kabul edilmesini sağlamıştır. Bu gelişme üzerine Türkiye'nin Almanya'dan ilk kez kredi alma olanağı doğmuştur. Kredinin alınmasıyla birlikte, her iki demiryolu hattının da yapımı Julius Berger Tiefbau firmasınca üstlenilmiştir. Konuya ilişkin mali antlaşma Türk Hükümeti ile Deutsche Orient Bank arasında 15 Haziran 1927 tarihinde Berlin'de imzalanmıştır. Böylece ödemelerin Deutsche Orient Bank'ın İstanbul'daki hesabına Türk kambiyosuna göre yapılması üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Bu koşullar altında, Mardin'e demiryolu hattı yapımı projesi gerçekleşmemiş ve Deutsche Bank da söz konusu Bankalar Konsorsiyumu'na katılmıştır. Kredinin açılması ise, daha sonra son derece olumlu etkiler yaratmış ve Almanya açısından bir avantaj oluşturmuştur. Kredinin sekiz milyon TL'si aslında Alman müteharrik (hareketli) malzemesi alımına ayrılmıştır. Bir süre sonra, demiryolu hattının yapımı için öngörülen mali çerçevenin masrafı karşılayamayacağı anlaşılmıştır. Antlaşmayı imzalayan Behiç (Erkin) Bey'in yerine Nafia Vekili olan Recep (Peker) Bey, söz konusu sekiz milyon TL'nin demiryolu hattının yapımında kullanılmasının sağlanmasını talep etmiş ve zaten savaştan beri müteharrik malzemenin Türkiye'de yeterli olduğunu ifade etmiştir. Nadolny, bu talebin, başka herhangi bir görüşmeye gerek kalmadan kabul edildiğini; ancak Recep (Peker) Bey'den, sekiz milyon TL'lik müteharrik malzeme yerine, bir yıllık özel donanım ihtiyacının Almanya'ya ısmarlanmasının istendiğini ve bunun da onaylandığını bildirmektedir.

Almanya'da Krupp, Henschel, Schichau, Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg, Otto Wollf, Linke-Hofmann-Dusch Werke, Gutehoffnungshütte, Vereinigte Stahlwerke (Nadolny, anılarında, Ferrostahl ile Knorrbremse firmalarının da sözünü etmektedir) firmalarının oluşturduğu Krupp Konsorsiyumu'nun kurulması üzerine, Türkiye'ye kredi karşılığında Alman demiryolu malzemesi sevkiyatına ilişkin antlaşma 6 Ağustos 1930 tarihinde Ankara'da Nafia Vekili Recep (Peker) Bey ile Krupp Konsorsiyumu üyeleri adına temsilci Krupp Müdürü Bamberg arasında imzalandı. Antlaşmaya ilişkin bilgiler veren Alman basınının yayınladığı haberler derlendiğinde, antlaşmaya göre 1934 yılına dek, toplam değeri 40-50 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 20-25 milyon TL. = 10,138 milyon ABD Doları) olan demiryolu malzemesinin Türkiye'ye sevk edilmesinin öngörüldüğü anlaşılıyor. Sevkiyatın üçte birini yapı malzemeleri, kalanını ise lokomotifler, vagonlar, platformlar, köprüler, atölye ve fabrikalar için makinalar ile her çeşit yedek parça oluşturuyordu. Yine 30 adet yük ve hız

treni lokomotifi, 1.500 adet civarında vagon, büyük sayıda Knorr freni ve 70 bin ton ray da sevkiyata dahildi. Sevkiyata derhal başlanacak, ancak sevkiyatın asıl kısmı 1933 ve 1934 yıllarında gerçekleşecekti. Firmalar arasındaysa, sevkiyat yükümlülüğü şöyle paylaştırılmıştı: 70 bin ton ray ile 13 lokomotifi Krupp, 17 lokomotifi Henschel, vagon sayısının yüzde 70'ini Linke-Hofmann-Dusch Werke, yüzde 22,5'unu Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg ve geri kalan yüzde 7,5'unu da Wegmann-Kassel sevk edecekti. Yine Alman gazetelerinin haberlerine göre, Türkiye'nin şiddetle ihtiyaç duyduğu ve Krupp'un ise ancak 25 bin tonunu karşılayabildiği ray sevkiyatının hızla gerçekleşebilmesi, antlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmıştı; oysa bu alanda yabancı ülkeler arasında ciddi bir rekabet söz konusuydu. Ancak bilinen, tanınan Alman kalitesinin yanı sıra, Türkiye'nin de Alman firmalarıyla antlaşma imzalamak yönündeki arzusu, antlaşmanın imzalanmasında önemli rol oynamıştı. Yine antlaşmaya göre, Türk Hükümeti, siparişlerle birlikte antlaşmanın öngördüğü meblağın yüzde 10'unu derhal nakit olarak ve yüzde 25'ini ise sevkiyat sırasında ödeyecekti. Nihayet geri kalan yüzde 65'lik kısım ise, 1934 yılından başlanarak 1936 yılı sonuna dek, yani üç yılda, kredi karşılığı olmak üzere ödenecekti. Kredi antlaşmasına göre, kredi faizi yüzde 6'ydı. Ayrıca Türk Hükümeti kredi borcuna karşılık ödemelerini üç yıl daha uzatma ve böylece kredinin geri ödenmesini 1939 yılı sonuna dek ertelemeyi talep etme hakkına da sahipti. Böylece kredi ödeme süresini toplam altı yıla çıkarmak mümkündü. Alman Hükümeti Alman Bankalar Konsorsiyumu'na karşı, kredinin yüzde 65'inin geri ödenmesini garanti etmişti. Alman basını, Alman Hükümeti'nin Türkiye'ye açılan Alman kredisinin tamamını değil de, ancak yüzde 65'ini garanti etmesinin, krediyi açan Alman Bankalar Konsorsiyumu'na (Danatbank, Dresdner Bank ve Deutche Orient Bank) önemli bir risk yüklediğine işaret ediyor; Türkiye'nin üstlendiği yükümlülüklerin geri kalanını tamamlamaya gücünün yetip yetmeyeceği, buna durumunun elverişli olup olmadığı konusundaki bilinmezliğin ve ekonomik gelişmesinin açık olmayan durumunun, Bankalar Konsorsiyumu'nu ciddi olarak düşündürdüğünü yazıyordu. Ülkenin halen içinde bulunduğu nâzik duruma rağmen, bu kuşkulardan sıyrılmanın mümkün olduğuna işaret edilen basında, Türk iç politikasının özgürlükçü bir yöne doğru ilerlemesinin (burada muhtemelen Serbest Cumhuriyet Fırkası kast edilmektedir), bundan sonra ekonomik başarıların ve olanakların yönetimce daha çok dikkate alınacağını gösterdiği bildirilmekteydi. Diğer yandan, Türkiye'nin Doğu bölgesinde halen devam eden karışıklıklar da, ülkenin kredi ödeme gücünü sınırlayan bir başka önemli faktör olarak görülüyordu. Alman basınına göre, antlaşma Alman sanayiinin gelecek yıl için Türkiye'nin demiryolu ihtiyacını tek başına karşılayacağını gösterdiği gibi, ayrıca Alman firmaları için güven dolu bir faaliyet sahası da açmıştı; dolayısıyla son derece başarılı bir antlaşmaydı. Nadolny de anılarında, antlaşmanın, Alman sanayiinin Türkiye'deki yatırımları açısından oynadığı büyük ve önemli role değiniyor ve Alman basınının aynı konudaki görüşlerini destekliyor. Nadolny'e göre, Türkiye'de o zamana kadar demiryollarında Westinghouse frenleri kullanılmakta

iken, antlaşmadan sonra Alman Knorr frenleri kullanılmaya başlanmıştı. Nadolny, antlaşma ile Alman sanayiinin yabancı rekabetine karşı önemli bir zafer kazandığını ve Türkiye'deki ekonomik durumunu güçlendirdiğini vurguluyor.[25]

Diğer yandan, Türk Hükümeti, Mersin ve Samsun limanlarının yapımında Alman Hükümeti'nden yardım ve işbirliği talep etmiş; Alman danışmanlarının ve uzmanlarının yardımlarıyla, tarımın yeniden düzenlenmesinde işbirliğine gidilmesini, Türk tütününün ihracında bir ihracat örgütü yaratılmasını istemiştir[26].

Bağdat Demiryolunun Millileştirilmesi

Anadolu demiryolu hattının satın alınmasına ve onarımına ilişkin 506 ve 507 sayılı yasalar, 22 Nisan 1924 tarihinde TBMM'de kabul edildi[27].

Türk Hükümeti'nin Bağdat demiryolu hattını Almanya'dan satın almak istemesi üzerine başlayan görüşmelerin güçlüklerle karşılaştığı anlaşılıyor.

Nadolny, 4 Aralık 1926 tarihli raporunda, Türk Hükümeti'nin Bağdat demiryolu hattını, Deutsche Bank'tan –hisse senetlerinin çoğunluğunun satın alınması yoluyla– geri almak istediğini yazmaktadır. Deutsche Bank'ın takındığı olumsuz tutumun değişmesi gerektiğine işaret eden Nadolny, bankanın görüşünü değiştirmesinin zorunluluğuna da değinmektedir.

Nadolny 1927 yılı yazında, Türk Hükümeti ile Deutsche Bank arasında başlayan görüşmelerin sonuçsuz kaldığını ve Alman heyetinin ülkeyi terk ettiğini haber veriyor. Türk Hükümeti, satın alma işlemi için 35 milyon Fransız Frangı önerirken, Alman tarafı bu meblağın 48 milyon Fransız Frangı olmasını istemişti. Nadolny ise, bu önemli fiyat farkına rağmen, görüşmeler yoluyla uzlaşma sağlanabileceği görüşündeydi. Diğer yandan, Türkiye'de pazarlık yöntemi geçerli olduğundan, Deutsche Bank 40 milyon Fransız Frangı'na uzlaşma sağlanabileceğini düşünüyordu. Ayrıca zaten Türk Hükümeti de 35 milyon Fransız Frangı'ndan biraz daha yukarı çıkabileceğini imâ etmişti. Görüşmelere Alman Dışişleri Bakanlığı'nın aracılık etmesini öneren Nadolny, Türk Hükümeti'nin

[25] *JK 1,* (15.6.1927), s. 112. Nadolny; *a.g.e.,* s. 105-106. Berliner Börsen-Courier gibi bazı Alman gazetelerinin 7, 8 ve 13 Ağustos 1930 tarihli nüshalarında konuyla ilgili gelişmelere yer veren haberler için bkz. *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

[26] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band VII, (1. Oktober bis 31. Dezember 1927), Göttingen, 1974. *ADAP,* "Freiherr von Richthofen'den Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a", Nr. 35, 17.10.1927, (L 101/L 016 484-86).

[27] *JK 1,* (22.2.1924), s. 85. "Anadolu Demiryollarının Mubayaasına ve Müdiriyeti Umumiyesinin Teşkilât ve Vazaifine Dair Kanun", (18 Ramazan 1342 ve 22.4.1340), (Kanun Numarası: 506; Kanunun TBMM'ye Tevdi Tarihi: 8.4.1340; Kanunun TBMM'de Müzakere Tarihi: 22.4.1340). *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 5, s. 1126 ve 1128. "Anadolu Demiryollarile Mebani ve Müessesatının Esaslı Suretle Tamir ve Islahı İçin Muhtazi Tahsisatın İtasına Dair Kanun", (18 Ramazan 1342 ve 22.4.1340), (Kanun Numarası: 507; Kanunun TBMM'ye Tevdi Tarihi: 8.4.1340; Kanunun TBMM'de Müzakere Tarihi: 22.4.1340).

Deutsche Bank ile her türlü sorunu görüşmeye hazır ve kararlı olduğunu, ancak Deutsche Bank'ın da artık uzlaşmacı bir tutumu benimsemesi gerektiğini bildiriyordu[28].

Bağdat demiryolu hattının satın alınmasına ilişkin antlaşma 10 Aralık 1928 tarihinde Ankara'da imzalandı[29].

Sovyet Gözü İle "Alman İktisadi Yayılması" ve Türkiye

"Alman iktisadi yayılmasının başlıca iki esas istikameti vardır: Pazarlar kazanmak ve sınaileşmekte olan memleketlerin ziraat ve demiryolu işlerine ortaklık etmek (...)

"Türkiye'ye ihracat son üç sene zarfında 70 milyon miktarında temevvüç etmiştir (...)

"Bugün de Alman bankaları ve sınai grupları ve hükümet müesseseleri zirdeki üç memleketi Alman iktisadi yayılması için en müsait sahne olarak kabul etmişlerdir: Romanya, Türkiye ve İran (...)

"Almanya'nın Türkiye'deki faaliyeti daha fazladır. Orada birçok Alman kumpanya ve grupları büyük faaliyet ibraz etmektedirler. AEG Türkiye için temel sermayesi 2,5 milyondan ibaret olan ayrıca bir şirket tesis etmiştir ki, bu şirket Ankara'da ve diğer memleketlerde gaz ve elektrik merkezleri kurmaktadır. Siemens ve Şukkert birçok tayyare ve tramvay tesisatı yapmaktadır. Yulyus Berger 400 kilometre uzunluğunda bir demiryolu hattı inşa etmektedir. Bundan maada onlarca diğer imtiyaz mukaveleleri gösterebiliriz ki, Alman sanayii bunlara dayanarak, Türkiye'nin sınaileşmesinde rehberlik rolünü oynamaktadır"[30].

Kredi Sorunu

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 1926 yılı ilkbaharında hazırlanan bir raporda, Berlin'de Türkiye'ye gelmeye hazır ve istekli Alman sermayesinin bulunacağından kuşku duyulduğu açıklanmaktadır. Alman sermayesi Türkiye'de yatırım yapmak konusunda oldukça tereddütlüdür ve çekimser davranmaktadır. Bu çekimser tutumun ardında, Türkiye'nin içinde bulunduğu mali güçlüklerin, Al-

[28] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band VI, (1. Juli bis 30. September 1927), Göttingen, 1974. *ADAP,* "Nadolny'den Freiherr von Richthofen'e", Nr. 29, 13.7.1927, (4578/E 174 828-31). Johannes Glasneck, Inge Kircheisen; *Türkei und Afghanistan,* Berlin, 1968, s. 23.

[29] *JK 1,* (10.12.1928), s. 124. *JK 2,* (5.1.1929), s. 2. *AT,* Cilt: 18, Sayı: 57-58-59, (Birincikânun-İkincikânun-Şubat 1928-1929), s. 4298. "Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları ve Haydarpaşa Münakit Dört Kıt'a İtilâfname ve Merbutlarının Tasdiklerine Ait Kanun", (31 Kanunuevvel 1928), (Kanun Numarası: 1375; Kanunun TBMM'ye Tevdi Tarihi: 15 Kanunuevvel 1928; Kanunun TBMM'de Müzakere Tarihi: 31 Kanunuevvel 1928). *RG,* (12.1.1929), Sayı:1090. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 10, s. 233-275.

[30] "Almanya'nın İktisadi Yayılması", (İzvestia; Sovyetler Birliği'nden iktibas), *AT,* Cilt: 20, Sayı: 63-64, (Haziran-Temmuz 1929), s. 4588-4591.

manya'ya olan eski borçların ödenememesi sonucunu doğurması da yatmaktadır. Nitekim Nadolny de daha kısa bir süre önce, 23 Mart'ta yazdığı raporda, Türkiye'nin Almanya'ya olan eski borçlarını ödeyemeyecek durumda olduğunu bildiriyor ve bir Alman avansı ile Türkiye'nin mali sorununun bir kurala bağlanarak çözüme kavuşturulmasını talep ediyordu. Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı bu öneriyi kabul etmemiştir. Almanya, Türkiye'ye hali hazırda hiçbir biçimde avans ya da kredi vermeye hazır değildi. Bu nedenle de, Türkiye'nin kredi sağlamak için Alman Hükümeti nezdinde girişimde bulunması Berlin'de olumlu karşılanmıyordu. Bu koşullar altında, ticari ilişkilerde takas (kliring) sorununu yeniden ele almak da olumlu sonuç vermeyecekti. Ayrıca Nadolny, Türk taleplerinin bir kurala bağlanması için hesap komisyonunun üzerinde çalıştığı borçlar konusunda Kemaleddin Sami Paşa ile Berlin'de yapılan görüşmelerin de sonuç vermediğinden, görüşmelerde pek az ilerleme sağlandığından şikâyet etmektedir. Raporda, Alman firmalarının, alacaklarının ödenmesi yolundaki taleplerine karşılık resmi ve gayri resmi yollardan bir sonuç alınamaması durumunda, Ankara'daki diplomatik kanallardan derhal harekete geçilmesi istenmekte, Alman sermayedarlarının ve firmalarının alacaklarının mutlaka ödenmesi gerektiği vurgulanmaktadır[31].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 8 Eylül 1926'da hazırlanan bir raporda; Nadolny'nin 15 Haziran tarihli raporunda, Türkiye'nin mali durumunun güçsüz olduğunu bildirdiği ve Türkiye'ye kredi açılması konusunda olumsuz bir tutum içine girdiği anımsatılarak, Schubert'in –Nadolny'e yanıt niteliği taşıyan– 21 Temmuz tarihli raporunda, sorunun Berlin'de görüşülmesinin gerekli olduğunu açıkladığı belirtilmektedir. Aslında Alman Hükümeti Türkiye'ye kredi verip vermemekte kararsızdı. Öte yandan, Alman inşaat sanayii ve banka gruplarının Ankara-Ereğli demiryolu hattı ile Ereğli limanının yapımı projeleriyle ilgilendikleri ve projeye katılabileceklerini düşündükleri haber veriliyordu[32].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 1926 yılı sonunda yazılan bir başka raporda, Türk-Alman ticari ilişkilerindeki sorunlara değinilmekte, Türkiye'ye yeni bir kredi açılmasının güçlükleri belirtilerek, Almanya'nın bu konudaki isteksizliği dile getirilmektedir. Julius Berger Tiefbau firmasının Ankara-Ereğli demiryolu hattı yapımıyla gayet yakından ilgilendiğinin anlatıldığı raporda, bu konuda bir açıklık bulunmadığından yakınılmaktadır. Türk Hükümeti'nin demiryolu yapımını kesinlikle Alman firmasına ihale etmesi gibi bir zorunluluğu olmadığı gibi, aksine Türkiye, Belçika ve İsviçre firmalarıyla da görüşmelerde bulunmakta ve antlaşmalar imzalamaktaydı. Bu yöndeki önemli adımlar karşısında, Alman-

[31] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band III, (Dezember 1925 bis Dexember 1926), Göttingen, 1968. *ADAP*, "Richthofen'den Nadolny'e", Nr. 113, 13.4.1926.

[32] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP*, "ADB'nin Raporu", ("Türkiye'ye Kredi Kolaylığı Sağlanmasına İlişkin Görüşme Hakkında Rapor"), Nr. 191, 8.9.1926; "Nadolny'nin Telgrafı", Nr. 41, 15.6.1926, (4579/E 174 935-36); "Schubert'in Raporu", Nr. 161, 21.7.1926, (4579/E 174 943).

ya'nın ve Alman sermayesinin lakayt ve çekimser kalamayacağı raporda özellikle vurgulanıyordu[33].

Raporlar, Alman Hükümeti'nin Türkiye'ye kredi açmaya henüz hazır olmadığını göstermektedir.

Dünya Ekonomik Bunalımının Başlangıcında Alman Gözü İle Türk Ekonomisi

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Müşavir Ziemke, 1 Mart 1930 tarihinde, yani 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın Türkiye'yi etkilemeye başladığı dönemde, kaleme aldığı raporda, Türkiye'nin ekonomik durumunu değerlendiriyor. Rapora göre, Türk parasının değeri son zamanlarda sürekli olarak ve hızla düşmekteydi. 1 TL. = 2,10 Alman Markı (RM) iken, 1 TL. = 1,70 ya da 1,80 Alman Markı'na (RM) dek düşmüştü. Bunun üzerine Türk Hükümeti döviz alanında sert önlemler almıştı. Türkiye'nin dış borçlarını ödemekte güçlük çektiği ve bu nedenle moratoryum ilân edeceği yolunda söylentiler vardı. Üç ay sonra dış ödemeler dengesindeki açığın daha da büyüyeceği ve dış ticaretin yaklaşık 40-50 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 20-25 milyon TL.) açık vereceği tahmin ediliyordu. Türk Lirası'nın ise hiçbir geçerliği yoktu ve yabancı ülkelerde kabul gören bir para birimi de değildi. Türk Lirası, sadece ülke içinde geçerliydi, yabancı ülkelerde ne ticarette, ne de ödemelerde geçerli kabul ediliyordu. Türkiye'nin içinde bulunduğu döviz güçlüklerinin, dış borçların ödenmesiyle de ilgili olduğu belirtilen raporda, Türkiye'nin yıllık bütçesinin 440 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 220 milyon TL.) civarında olduğu, ihracatının ise 320 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 160 milyon TL.) tuttuğu, yıllık ödenen dış borç toplamının da 70-80 milyon Alman Markı'nı (RM) (yaklaşık olarak 35-40 milyon TL.) bulduğu açıklanmaktaydı. Ödenen yıllık dış borçların, 37 milyon Alman Mark'lık (RM) (yaklaşık olarak 18,5 milyon TL.) kısmı, yani savaş öncesi dış borç yükümlülüklerinin yaklaşık yüzde 38'i, Paris Antlaşması hükümleri uyarınca, antlaşmanın öngördüğü düzen içinde ödenmekteydi. Yabancı girişimler (demiryolları, limanlar, ulaştırma vb.) ve millileştirmeler için yılda 34-35 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 17-18 milyon TL.) ödeniyordu. Bu döviz harcamalarına, bir de, Bağdat demiryolu hattının satın alınması —ki, söz konusu hat, toplam 45 milyon Alman Markı'na (RM), yani yaklaşık olarak 22,5 milyon TL.'ye mal olmuştu— dolayısıyla, her yıl ödenmesi gereken 6 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 3 milyon TL.) düzeyinde bir meblağ eklenmeliydi. Ancak Türk Hükümeti, tüm döviz darlığına ve sıkıntısına, mali olanaksızlığına ve güçsüzlüğüne karşın, Nadolny'e, Almanya'ya olan tüm borçlarına sâdık olduğu yolunda güvence vermişti. Ziemke de raporunda, bu konuda gerçekten şüpheye yer olmadığını vurgulamaktadır. Ancak Türkiye'nin ekonomik bakımdan sağlığına kavuşmadan önce, borçlarını ödemesi çok güç olacaktı. Ayrıca Türk Hükümeti, şimdiye dek yabancı

[33] *ADAP*, "ADB'nin Raporu", Nr. 241, 3.12.1926, (4578/E 174 801-02).

ülkelerden borç almayı sürekli olarak ve kesinlikle reddetmişti. Bununla birlikte, Türk parasının değerinin korunması için Türkiye, İtalya ile Sovyetler Birliği'nden kredi talebinde bulunmuştu. Raporda İtalya'nın 2 milyon İngiliz Sterlini (hatta bu meblağın 5 milyon İngiliz Sterlini'ne dek çıkması dahi olasıydı) ve Sovyetler Birliği'nin de 2 milyon ABD Doları kredi vermeye hazır olduğu açıklanıyordu. Türk Hükümeti Nadolny'e müracaat ederek, Almanya'nın da Türkiye'ye kredi vermesini istemişti; ancak Ziemke, bu talebin, Almanya'nın ekonomik durumunun güçsüzlüğü ve elverişsizliği gerekçe gösterilerek, reddedilmesini tavsiye etmekteydi. Diğer yandan, raporda, Amsterdam'da Alman, İngiliz, Amerikan ve Hollanda bankalarının da katılacakları bir konsorsiyum kurulması mümkün olursa, bu takdirde Almanya'nın mali katkısının söz konusu olabileceğine işaret ediliyordu. Hatta bu konsorsiyuma Fransa'nın dahi katılması olasıydı; fakat Türk Hükümeti, Fransa ile olan siyasi ilişkilerinin olumsuzluğu nedeniyle, bir Fransız mali yardımını kesinlikle reddetmişti[34].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Haas, birkaç gün sonra yazdığı raporda, Türkiye'nin mali durumuna değinerek, Türkiye'ye olası bir Sovyet ya da İtalyan kredisini mümkün görmediğini bildirmektedir. Fransa'nın kredi önerisinin Türkiye tarafından reddedilmesinin ardında, sözleşme süresi 1932 yılında sona erecek olan Osmanlı Bankası'nın sözleşme süresinin uzatılması önerisi de yer almaktaydı. Türkiye, politik taleplerin ekonomik alanda kendini göstermesine karşı çok hassas davranıyordu. Ayrıca Haas, gerek Deutsche Bank, gerekse Alman Maliye Bakanı Schacht ile görüşmüştü. Bu görüşmeler sonunda da Almanya'nın Türkiye'ye kredi vermesine olanak olmadığı açığa çıkmıştı. Türkiye'ye verilecek bir Alman kredisi konusunda Berlin'de ne arzu, ne de mali güç vardı. Dolayısıyla, Türkiye'ye mali yardım ancak uluslararası temelde gerçekleşebilecekti. Oysa Hollanda, Fransa olmaksızın ileri bir adım atmamakta, Almanya ise halen tereddütlü ve kuşkulu tutumunu sürdürmekte, İtalya da Almanya'nın katılımını talep etmekteydi. Bu durumda uluslararası bir konsorsiyumun oluşumu güç görünüyordu[35].

Haas, bir ay sonra aynı konuda bir başka raporunda; Türkiye'nin 1930 yılında toplam 160 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 80 milyon TL.) dış borç ödemek zorunda olduğunu bildirmektedir. Bu meblağın yaklaşık 30 milyon Alman Mark'lık (RM) (yaklaşık olarak 15 milyon TL.) kısmı savaş öncesine ait borçlardı; yaklaşık 10 milyon Alman Mark'lık (RM) (yaklaşık olarak 5 milyon TL.) kısmı Bağdat demiryolunun satın alınmasına karşılık Deutsche Bank'a ödenecekti; 120 milyon Alman Mark'lık (RM) (yaklaşık olarak 60 milyon TL.) kısmı ise savaş sonrasına ait borçlardan oluşmaktaydı. Savaş sonrası

[34] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band XIV, (1. Januar bis 30. April 1930), Göttingen, 1980. ADAP, "ADB'de Müşavir Ziemke'nin Raporu", Nr. 130, 1.3.1930, (2980/D 584 108-12).

[35] *ADAP*, "ADB'de Görevli Haas'ın Raporu", Nr. 137, 5.3.1930, (2980/D 584 113-14); "Schubert'in Raporu", 19.3.1930, (4578/E 174 900-01).

borçların, savaş öncesi borçlara göre yüksek olmasının nedeni, demiryolları ve sanayi kuruluşlarına olan yabancı yatırımlar ile savunmaya yönelik askeri ihtiyaçların dışarıdan satın alınmasıydı. 1930 yılında yaklaşık 160 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 80 milyon TL.) tutarındaki dış borcun, 440 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 220 milyon TL.) tutarındaki bütçeden ve 330 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 165 milyon TL.) tutarındaki ihracat gelirlerinden karşılanması bekleniyordu. Diğer yandan, Türkiye'nin yıllık döviz borcunun, yıllık ihracatının yarısını oluşturduğu açıklanıyordu. Bu nedenle de, dış ticaret 100 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 50 milyon TL.) açık vermekteydi. İhracat gelirleri ise yıldan yıla düşüyordu. Ekonomi, özellikle de tarımsal durum güçlük içindeydi. Devlet harcamaları askeri alana yönelmişti, dolayısıyla da üretici olmayan, verimsiz harcamalardı. Türkiye'ye İtalya'nın 20 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 10 milyon TL.), Sovyetler Birliği'nin ise 1,6 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 800 bin TL.) kredi sağlamasının bu kez olası olduğuna işaret eden Haas; raporunda, Türk Hükümeti'nin yabancı ülkelerden kesinlikle borç almama kararından artık vazgeçmeye başladığını, borç almaya karşı olan düşmanlığını yitirdiğini, mevcut ekonomik bunalımdan ancak bu sayede çıkabileceğini düşündüğünü haber vermektedir. Haas, —Hollanda'nın öncülüğünde Alman, İngiliz ve Amerikan bankalarının katılımıyla— biri Amsterdam'da, diğeri Paris'te olmak üzere, Türkiye'ye borç vermeye hazır iki konsorsiyumun kurulduğunu; hatta bu iki kuruluş arasında bir işbirliğinin sağlanmasının da mümkün olduğunu belirtmekte ve Türkiye'nin kredi sağlamak için bu iki konsorsiyumdan birini tercih etmek durumunda olduğunu ifade etmektedir. Haas, Almanya'nın da uluslararası finans kuruluşlarıyla birlikte hareket etmek zorunda olduğunu vurgulamakta, Türkiye'nin uluslararası kuruluşlardan borç alması için Almanya'nın aracılık etmesinin yararlı olacağını bildirmekte ve diğer yanda da, Almanya'nın söz konusu krediye çok az bir oranda katılabileceğini açıklamaktadır. Alman Hükümeti'nin garantisi altında Julius Berger Tiefbau firmasının Türkiye'ye 85 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 42,5 milyon TL.) değerinde kredi verebileceğini belirten Haas; kredi süresinin sekiz yıl olacağını ve ilk bölümünün 30 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 15 milyon TL.) olarak 1 Temmuz'da ödeneceğini, geri kalan 55 milyon Alman Markı'nın (RM) (yaklaşık olarak 27,5 milyon TL.) ise uzun vadeli kredi olarak verileceğini bildirmektedir[36].

2. Junkers ve Kayseri Uçak Fabrikası'nın Kuruluşu

Türk Hükümeti, Kayseri'de bir uçak fabrikası kurulmasını sağlamak üzere bazı girişimlerde bulunduktan sonra, 1925 yılı yazında Alman Junkers şirketi ile, Türkiye'de bir uçak ve uçak motoru fabrikası kurulmasını öngören bir antlaşma taslağı üzerinde görüş birliğine vardı. Antlaşmaya göre, yeni kurulacak

[36] *ADAP*, "Haas'ın Raporu", Nr. 189, 4.4.1930, (2980/D 584 137-41).

şirketin sermayesi 7 milyon Alman Markı (RM) idi (yaklaşık olarak 3,5 milyon TL.) ve sermaye taraflar arasında eşit olarak paylaşılacaktı. Fabrikanın hizmete girmesine dek Türk Hükümeti, uçak malzemesinin tümünü Almanya'dan satın alacaktı ve fabrikanın ihtiyaçları için gerekli olan alüminyum, demir vb. hammaddeleri sadece Junkers ile ortak işletecekti. Alman Dışişleri Bakanlığı, konuya ilişkin raporunda; Junkers'in kendi hissesine düşen yaklaşık 3,5 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 1,75 milyon TL.) tutarındaki sermaye payını kendi olanaklarıyla sağlayamayacağına işaret ediyor ve Junkers'in bu nedenle 3,5-4 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 1,75-2 milyon TL.) tutarında bir meblağı patent hakkı olarak toptan bir ücret biçiminde Türk Hükümeti'nden talep etmek istediğine dikkat çekiyordu. Bu talep üzerine, Başvekil İsmet Paşa, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği aracılığıyla, söz konusu toptan ücretin geri ödenmesinin, fabrikanın cirosu üzerinden yüzde 5'lik bir oranda olmak üzere sürekli ödemelerle ve beş yılda tamamlanmasını önermişti. Ancak Junkers'in bu meblağın derhal ödenmesine ihtiyacı vardı ve şirket, bir kredi olanağı yaratılmasını sağlamak üzere Alman Dışişleri Bakanlığı'na başvurmuştu. Junkers, krediyi, Türkiye'nin önerdiği biçimiyle taksitle geri ödemek istiyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı, antlaşmanın uygulanmasının Alman uçak sanayii için, sadece Türkiye'de hayli revaçta olan bir alanın kazanılması anlamına gelmediğini; aynı zamanda hammaddelerin işletilmesinde, değerlendirilmesinde olduğu gibi, ağır sanayiinin kurulmasında da temelde Almanya'ya güvenen Türk Hükümeti'ni tatmin edeceğini düşünüyordu. Halen Cumhurbaşkanının güvendiği bir kişi olan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Paşa, Berlin'de bu konuda olumlu girişimlerde bulunmaktaydı. Ayrıca İsmet Paşa Nadolny'e, antlaşmanın gerçekleşmesini, Türkiye'nin Almanya'ya olan güveninin mihenk taşı olarak gördüğünü belirtmişti. Alman Dışişleri Bakanlığı ise, Türkiye'de hammaddelerin işletilmesi ve sanayinin kurulmasında Almanya'ya gösterilen güvenin, çeşitli alanlarda ortaya çıktığını belirtmekteydi. Almanya'nın ekonomik olduğu kadar politik çıkarları da, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Junkers'e 4 milyon Alman Markı (RM) tutarında kredi sağlamasını kesinlikle gerektiriyordu. Politik güçlüklerin yarattığı engellerden ve diğer Alman firmalarının rekabet ve müdahalelerinden kaçınabilmek için, raporda, Junkers'e kredinin şirketin kendi hesabına bir bankadan sağlanması gerektiğinin belirtilmesi tavsiye ediliyordu. Junkers'in ekonomik faaliyetlerinin olduğu gibi, şirkete açılan kredinin de geri ödenmesinin denetimi amacıyla, Alman Hükümeti'nin güvenini kazanmış kişilerin, kurulması öngörülen Türk-Alman ortak şirketinin denetim ve yönetim organlarında görev alması tavsiye edilmekte, söz konusu kişilerle resmi Alman makamları arasındaki ilişkilerin gizli kalması gerektiği de raporda ayrıca belirtilmekteydi. Kredi sağlanmasının sonuçsuz kalması durumunda, Alman Dışişleri Bakanlığı Türk Hükümeti'nin uçak fabrikası projesi için öncelikle bir Fransız şirketler grubuna başvurabileceğini düşünüyordu. Zaten söz konusu Fransız şirketler grubu Türk kamuo-

yunda hali hazırda bu konuda olağanüstü canlı bir propaganda faaliyeti yürütmekteydi[37].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın raporunda belirgin olan iki konu vardır. Birincisi, Türk Hükümeti'nin uçak sanayii kurma girişiminde Alman sanayiinin katkısını beklemekte olduğu ve Başvekil İsmet Paşa'nın bizzat, Almanların bu konuya yaklaşım tarzını göz önüne alarak, Almanya'nın Türk sanayi yatırımlarına olan gerçek ilgisini değerlendirmekte olduğudur. İkinci konu ise, girişimi üstlenme aşamasına gelmiş olan ve yakında Türk Hükümeti ile konuya ilişkin bir antlaşma imzalaması beklenen Junkers'in mali olanaklarının kısıtlı olduğunun ve bu projeyi gerçekleştirmekte daha baştan güçlükler içinde bulunduğunun açık biçimde ortaya çıkmasıdır. Bu durum, gerek Alman Dışişleri Bakanlığı'nca, gerekse firma tarafından bilinmekte, mali sorunların varlığı açıklanmakta, ancak bu konudan Türk Hükümeti'ne büyük olasılıkla hiç söz edilmemektedir.

Kayseri'de bir uçak ve uçak motoru fabrikası kurulmasına ilişkin antlaşma, Türk Hükümeti ile Junkers arasında 15 Ağustos 1925 tarihinde imzalandı[38].

Antlaşmaya göre; Junkers Kayseri Uçak Fabrikası inşaatını iki safhada tamamlamayı üstleniyordu. Fabrika 1926 yılı sonbaharında tamir yapabilecek hale gelmiş olacak, 1927 yılı içinde ise uçak fabrikasına başlanacaktı. Junkers yöneticileri bu tarihe uyulacağını açıkladılar. Fabrikanın inşaatı Philipp Holzmann und Co. firmasına ihale edildi ve inşaata hemen başlandı. Gerekli makinalar kısmen ısmarlanmıştı, kısmen de —teklifler halinde— incelenmekteydi. İnşaatın Philipp Holzmann und Co. firmasına ihalesi ise Kemaleddin Sami Paşa'nın onayı ile mümkün olmuştu. Geri kalan sevk antlaşmalarının ihaleleri de yine Kemaleddin Sami Paşa'nın girişimleri ile yapılmış, söz konusu ihaleler, inşaatın devamı süresince Junkers tarafından üstlenilmişti. Antlaşmada Kayseri'de yapılacak inşaat şöyle sıralanıyordu: Hangarlar, su kuyuları, depolar, antrepolar, memur ve işçi lojmanları. Fabrikanın donanımı için ise şunlar öngörülüyordu: Dizel motor tesisi, jeneratör tesisi, oksijen tesisi, asetilen tesisi, tazyikli hava üretimi, elektrik tesisleri, kalorifer tesisi, telefon ve telefon sayacı tesisi, yangını itfaiyeye bildirmeye mahsus telefon tesisi, yangın söndürme tertibatı, atölyelerin donanımı, nakil araçları, inşaat tesisleri, özel atölye makinaları, madeni levha işleyebilen makinalar, tahta işleyebilen makinalar, uçak yapımı için genel atölyeler, ham materyal, büro makinaları, fabrikaların ve büroların genel donanımı, ayrıca Eskişehir ve Dessau'da Junkers firmasında birer fabrika okulu kurulması[39].

[37] "ADB'nin Raporu", (Berlin, 13.7.1925, III o 1760, L 015688-015690), *AA*, Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

[38] *JK 1*, (15.8.1925), s. 96.

[39] "ADB'nin Raporu", (Tarihsiz ve İmzasız), Berlin, (Ağustos 1926?), (E 174918-174922 ve 14-18), *AA*, Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

Ancak Junkers'in içinde bulunduğu mali sorunların ve güçlüklerin projenin gerçekleşme aşamasında da sürdüğü, hatta daha da ağırlaştığı anlaşılıyor. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın raporları, bu sorunların varlığını, değerlendirilmesini ve sorunlara çözüm yolu bulma çabalarını yansıtmaktadır. Bu raporlar aynı zamanda, Alman Hükümeti içinde de girişimin başarısı konusunda önemli görüş farkları ve anlaşmazlıkları olduğunu ortaya koymaktadır.

Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nde görevli Moltke, 21 Mayıs 1926 tarihli bir raporunda, Junkers'in karşılaştığı mali güçlüklere değiniyor. Junkers'in iflası halinde, Kayseri Uçak Fabrikası projesinin tamamlanmasının olanaksızlığına dikkat çeken Moltke; diğer yandan da, Türk-Alman ortaklığında yeni kurulan ve projenin yürütülmesini üstlenen "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi"nin (Tomtasch) mali yönden güçlük içinde bulunduğunu bildirmektedir. Projenin başarısızlığa uğraması durumunda, tüm Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin bundan önemli ölçüde etkileneceği raporda belirtilmektedir. Hatta halen içinde bulunulan güçlükler nedeniyle, Milli Müdafaa Vekâleti şimdiden Alman firmalarıyla işbirliğinden kaçınmaya ve onlara karşı güvensizlik göstermeye başlamıştı. Bu durumda, Türk savunma sanayiinde –bazıları somut biçimler dahi almış olan– birçok proje değerlendirilmeme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı. Nitekim Milli Müdafa Vekâleti, 1926-1927 bütçe yılında artık Almanya'dan askeri malzeme ithal etmeyecekti. Alman sanayiine karşı şiddetli bir güvensizlik ve çekingenlik mevcuttu. Yine diğer Vekâletlerde de Alman sermaye gruplarının mali kapasitelerine karşı kuşku belirmişti. Hatta bu kuşku ve güvensizlik gittikçe şiddetlenmekteydi. Bu açıdan Junkers'in –devlet desteğiyle– iflastan kurtarılması gerekiyordu[40]. Gerçekten de Junkers'in iflası bu nedenle engellenecektir.

Bu rapordan yaklaşık bir ay sonra, 15 Haziran'da, Alman Ulaştırma Bakanı Krohne'den Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a yazılan bir raporda, Junkers ile Alman Hükümeti arasındaki anlaşmazlık konuları dile getirilmektedir. Krohne, Junkers'in Alman Dışişleri Bakanlığı'nın talimatları dışında kendi başına hareket ederek, girişimlerde bulunduğundan şikâyet etmekte ve bu tür davranışların Alman dış politikasında da güçlükler yarattığını bildirmektedir. Kayseri Uçak Fabrikası'nın yapım masraflarına Junkers'in yarı yarıya katılmasını öngören antlaşma da raporda eleştiriliyor ve Alman Hükümeti'nin bundan hoşnut kalmadığı açıklanıyordu. Krohne, antlaşmanın değiştirilmesini talep etmekteydi, çünkü Junkers bu katılım payını karşılayabilecek mali olanaklara sahip değildi. Hans Sachsenberg Danışma Heyeti'nin Ankara'da proje hakkında görüşmelerde bulunduğu sırada; Krohne, antlaşmanın, uygulanabilmesi için

[40] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. ADAP, "Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nde Görevli Moltke'den ADB'ye", Nr. 136, 21.5.1926, (K 150/K 016 166-67).

biçim ve içerik yönünden değiştirilmesinin zorunlu olduğunu vurguluyordu. Antlaşma bu haliyle son derece riskliydi ve mutlaka sınırlandırılmalıydı[41].

Nitekim Krohne, birkaç ay sonra 9 Aralık'ta Stresemann'a yazdığı bir başka raporda; "Junkers'in Türkiye'de bir uçak fabrikası yapımı için imzaladığı antlaşmanın Alman Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlandığını, oysa Alman Savunma ve Ulaştırma Bakanlıklarının bu antlaşmaya karşı olduklarını anımsatarak, antlaşmanın uygulanması durumunda, Junkers'in varlığının dahi tehlikeye gireceğini, şirketin büyük mali sorunlar içinde kalacağını, bu nedenle de antlaşmanın derhal iptal edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Krohne ayrıca, antlaşmanın sadece Junkers'i değil, fakat Türkiye'de faaliyet gösteren diğer Alman firmalarını da çok zor duruma düşüreceğine, hatta bu firmaların varlıklarına dahi son verebileceğine dikkat çekmektedir[42].

Richthofen 25 Haziran'da yaptığı bir görüşme sırasında Kemaleddin Sami Paşa'ya, halen Kayseri'de yapımı devam eden uçak fabrikasına ilişkin bir rapor sundu ve Junkers'in projeyi tamamlamaya gücünün yetmeyeceğini ve bu nedenle projeyi eksik bırakabileceğini açıkladı. Richthofen görüşme hakkında kaleme aldığı raporunda, Fransa'nın aylardan beri Junkers hakkında olumsuz yönde şiddetli propaganda yaptığını, Türkiye'de Junkers aleyhine söylentilerin yoğunlaştığını yazmaktadır. Gerçekten de Junkers yükümlülüklerini yerine getirebilecek durumda değildi. Türkiye de artık Junkers'e olan eski güvenini yitirmişti. Richthofen, Junkers'in içinde bulunduğu mali bunalımın süreceğini ve Alman Hükümeti'nin de Junkers'e kredi açıp açmamakta tereddüt geçirdiğini bildirmektedir[43].

Nadolny 18 Eylül tarihli raporunda, daha iyimser ve ılımlı bir dille de olsa, aynı endişeleri belirtiyor. Nadolny, Kayseri Uçak Fabrikası'nın yakında tamamlanacağını haber vermekte, ancak Türk Hükümeti'nce fabrikaya yapılması istenen zorunlu ek kısımların tamamlanmasının olanaksızlığını da açıklamaktadır. Alman Hükümeti'nin mali desteği olmaksızın projenin tam anlamıyla tamamlanmasının kuşkulu göründüğünü belirten Nadolny, Alman Hükümeti'nin Jun-

[41] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band II, (Juni bis Dezember 1926), Göttingen, 1967. *ADAP*, "Alman Ulaştırma Bakanı Krohne'den Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a", Nr. 3, 15.6.1926, (4564/E 163 763, E 163 766-91).

[42] *ADAP*, "Alman Ulaştırma Bakanı Krohne'den Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a", Nr. 161, 9.12.1926, (K 150/K 016 589-92).

Haas 18 Aralık'ta yazdığı raporda; Ziemke'nin 5 Aralık'ta kaleme aldığı nota değinerek, bu notta Ziemke'nin Junkers sorununun şimdilik geçiştirildiğini ve yeni görüşmelere başlanabileceğini açıkladığını belirttiğini anımsatmakta ve Kemaleddin Sami Paşa'nın Junkers'i desteklemeyen Alman Ulaştırma ve Savunma Bakanlıklarının bu tutumlarından hoşnut kalmadığını hissettirdiğini açıklamaktadır. *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band XIII, (3. September bis 31. Dezember 1929), Göttingen, 1979. *ADAP*, "Haas'ın Raporu", Nr. 210, 18.12.1929, (L 99/L 016 054-56).

[43] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP*, "Richthofen'in Raporu", Nr. 155, 28.6.1926, (4579/E 179 923-24).

kers'e Türkiye'deki tüm faaliyetlerinde destek olması gerektiğini vurgulamaktadır. Raporda, bu projeden dolayı Türk-Alman ekonomik ve politik ilişkilerinin tümden etkilenmesinin kaçınılmaz olduğuna işaret edilerek, Türk Hükümeti'nin taleplerine olumlu yaklaşılması istenmektedir[44].

Richthofen, 1926 yılı sonlarında kaleme aldığı raporda; Junkers'in iflasına değinmekte ve iflasın kaçınılmazlığını vurgulayarak, asıl sorunun iflasın ne zaman açıklanması gerektiğine karar vermek olduğunu belirtmektedir. Alman Hükümeti'nce Junkers'e mali yardımda bulunulmuyordu; oysa bu durumda Almanya'nın Türkiye ve İran'daki ekonomik ve politik çıkarları zarar görecekti. Ancak iflasın önlenmesi de olanaksızdı. Alman Dışişleri Bakanlığı ise, iflastan sonra Junkers'in yükümlülüğünde bulunan işlerin saklı kalmasını, uçak fabrikasının tamamlanmasını, bunun için de ihtiyaç duyulan 2,2 milyon Alman Markı'nın (RM) bakanlık tarafından karşılanmasını istiyordu[45].

Richthofen'in yine 1926 yılı sonlarında yazdığı bir başka rapordan da, Junkers'in, projenin ilk aşamasını dahi, ancak Alman Hükümeti'nin mali desteğiyle tamamlayabildiği anlaşılıyor. Raporda, Junkers'in Kayseri Uçak Fabrikası'nı, 1925 yılı Ağustos ayında Alman Dışişleri Bakanlığı'nın gizli bütçe tahsisatından aldığı meblağa ek olarak, Deutsche Orient Bank'tan aldığı 2 milyon Alman Markı (RM) tutarındaki kredi desteği ile inşa ettiği açıklanmaktadır. Ayrıca raporda, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın politik nedenlerle Türkiye ile ticareti geliştirme amacında olduğu da vurgulanmaktadır[46].

Junkers'in mali sorunlarına karşın, "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi" (Tomtasch) adını alan Türk-Alman ortak kuruluşunca[47] yürütülen projenin ilk aşaması kısa sürede, planlandığı gibi tamamlandı ve Kayseri Uçak Fabrikası 6 Ekim 1926 tarihinde açıldı[48].

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü, fabrikanın zamanında tamamlanmasından duyduğu memnuniyeti Nadolny'e Türk Hükümeti adına açıklamış; bunun Türk-Alman işbirliğine olumlu etkilerde bulunacağını ifade etmiştir. Nadolny, Milli Müdafaa Vekili Recep (Peker) Bey'in de aynı duygu ve düşünceleri paylaştığı görüşündedir[49].

[44] *ADAP,* "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 194, 18.9.1926, (K 150/K 016 466-68).

[45] *ADAP,* "Richthofen'in Raporu", Nr. 244, (11.12.1926 tarihinden sonra?), (K 150/K 016 585-86).

[46] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band II, 2, (Juni bis Dezember 1926), Göttingen, 1967. *ADAP,* "Richthofen'in Raporu", Nr. 188, 27.12.1926, (4579/E 174 979-80).

[47] *JK 1,* (15.8.1926), s. 96.

[48] *JK 1,* (6.10.1926), s 108.

[49] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP,* "Nadolny'nin Telgrafı", Nr. 73, 10.10.1926, (K 150/K 016-507). *ADAP,* "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 194, 18.9.1926, (K 150/K 016 466-68).

İstanbul'da Almanca olarak yayınlanan günlük Türkische Post gazetesinin 6 Ekim 1926 tarihli nüshasında, ertesi gün Kayseri Uçak Fabrikası'nın resmi açılışının yapılacağı ve idare binalarına ait inşaatın temelinin de atılacağı, bu münasebetle bir tören düzenleneceği haberi yer alıyor. Haberde, "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi"nin (Tomtasch) denetim kurulu üyesi Konya mebusu Refik, İzmit mebusu Süreyya, Ordu mebusu Recai ve Kemal Beylerin, Cumhurbaşkanı ile Başvekili törene davet ettikleri ve bu münasebetle Gazi tarafından kabul edildikleri belirtiliyor. Kabulde Cumhurbaşkanı törene katılamayacağından dolayı üzüntülerini bildirmişse de, fabrika hizmete girdiğinde, onu ve ürünlerini görmek üzere Kayseri'ye gideceğini açıklamıştır. Haberde, Milli Müdafaa Vekili Recep (Peker) Bey'in, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nden Kâzım Paşa'nın ve Milli Müdafaa Vekâleti'nden yüksek dereceli memurlar ile hava yollarından yöneticilerin törene katılmak üzere Kayseri'ye gidecekleri bildirilmektedir. 5 Ekim'de 22 kişinin törene katılmak için üç uçakla Ankara'dan Kayseri'ye gitmesi beklenmektedir; uçuş ise, iki saate yakın sürmektedir. Fabrikanın en kısa zamanda derhal faaliyete geçeceğinin vurgulandığı haberde, uçakların önce motorsuz olarak imal edilecekleri açıklanmaktadır[50].

Bir başka Alman gazetesi, 14 Ekim tarihli nüshasında törene ilişkin bilgi veriyor. Törenin Türkiye'deki Alman faaliyetleri için önemli olduğu belirtildikten sonra, bunun Vekiller Heyeti'nce Türkiye'deki reform hareketine Alman katkısı olarak görüldüğü açıklanmaktadır. Milli Müdafaa Vekili Recep (Peker) Bey de açış konuşmasında, ilk Türk uçak fabrikasının kuruluşunu, Türkiye ile yabancı ülkeler arasındaki yakın işbirliği olanaklarına bir örnek olarak sunmuş ve bunun aynı zamanda da, teknik bakımdan üstün yabancı sermaye katılımına Türkiye'nin hiçbir biçimde karşı olmadığını gösterdiğini belirtmiştir. Recep (Peker) Bey, diğer alanlarda da potansiyel işbirliği olanaklarına dikkat çekmiştir[51].

3. Lufthansa ve Türkiye'de Hava Ulaşımının Kurulması Girişimi

Lufthansa'nın Türkiye'de hava ulaşımı kurma projesi, Junkers'in Türkiye'de uçak sanayii kurmasını tamamlayan bir başka önemli Alman girişimiydi.

Nadolny, 1927 yılı kışında bu konuda yazdığı raporda; Lufthansa'nın Türkiye'de hava ulaşımı kurulması yolunda bir antlaşma imzalamak istediğini, Lufthansa'nın Müdürü Sachsenberg'in 19 Şubat'ta konuya ilişkin olarak Başvekil İsmet Paşa'ya bir yazı yazdığını haber veriyor. Sachsenberg yazısında, Türkiye'nin uçuş hattını askeri nedenlerle arzu ettiğini belirterek, bu konuda ekonomik ve politik amaçların da göz önüne alınması gereğini vurguluyordu. Luft-

[50] "Türkische Post", Nr. 128, (6.10.1926), *AA*, Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

[51] "Kayseri'de Türk Uçak Fabrikası", *AA*, Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1. *JK 1*, (6.10.1926), s. 108.

1926 yılında yapımına başlanan Kayseri Uçak Fabrikası 1934 yılının Mayıs ayında kendi yapımı olan ilk ürünlerini teslim etmeye başladı. Jaeschke; *Türkei*, Berlin, 1941, s. 61.

hansa'nın önerisi; Sofya, İstanbul, Ankara, Kayseri, Sivas, Diyarbakır, Van, Tebriz, Tahran ve Kâbul uçuş hattının kurulmasıydı. Yani Türkiye'de hava ulaşımını kurma projesi, Alman tarafınca genişletilmek istenmekteydi. Bu hattın öncelikle ekonomik, ikinci olarak da politik yönden önemli olduğu görüşü egemendi. Junkers İran'da da uçuş hattı kurulması için bir antlaşma imzalamıştı. Bulgaristan ile 26 Ocak 1926 tarihinde imzalanan uçuş hattı antlaşmasına göre, kurulması öngörülen şirket Junkers'in kuruluşu olacaktı; antlaşma 9 Şubat'ta Bulgaristan Parlamentosu'nca onaylandı. Aynı zamanda hattın karşılıklı olması da ilgili hükümetlerin talebi üzerine gerçekleştirilmişti. Lufthansa, talebinin Türk Hükümeti'nce kabulü halinde, derhal somut öneriler getireceğini bildiriyor; bundan tüm Türk-Alman ticari ilişkilerinin olumlu yönde etkileneceğini anımsatıyordu. Diğer yandan, 28 Mart'ta hazırlanan bir Junkers raporunda; uçuş hattının ancak üç ülkeyi de (Türkiye, İran ve Afganistan) kapsaması durumunda rasyonel ve verimli olacağı vurgulanıyor; uçuş hattının Berlin, İstanbul, Ankara, Tebriz, Tahran ve Kâbul (ve daha sonra da Hindistan ve Çin) olması öneriliyordu. Gerçekten de Afganistan Almanya'dan bir uçuş hattı kurulmasını istemişti. Afganistan bu projenin gerçekleşmesi için, Junkers ile anlaşmak istemekte ve uçuş hattının Kâbul'e dek genişlemesini talep etmekteydi. Afganistan, bu alanda bir Sovyet ya da İngiliz şirketinin faaliyet göstermesini ise hiç arzu etmemekteydi. Oysa Alman Dışişleri Bakanlığı, Almanya'nın hava ulaşımı politikası açısından bu önerilere ve projelere ilgi göstermiyordu[52].

Belirtilmesi gereken bir önemli konu da, Türkiye'de uçuş hattı kurulması girişiminde Lufthansa'nın tek başına olmadığı ve Junkers'in de Lufthansa ile rekabet ettiğidir. Junkers, bir yandan Kayseri Uçak Fabrikası inşaatını gerçekleştirirken, diğer yandan da uçuş hattının kurulmasını kendi üzerine almaya çalışmaktaydı[53]. Bununla birlikte, Alman Dışişleri Bakanlığı uçuş hattı için antlaşmanın Lufthansa ile yapılmasını istemekte, hatta bu konudaki görüş ve düşüncelerini Türk Hükümeti'ne bildirmeye hazır olduğunu da açıklamaktadır[54]. Yani Alman Dışişleri Bakanlığı, Junkers ile Lufthansa arasındaki rekabette açık bir tercih yapmakta ve bu tercihi yaparken de herhalde, Junkers'in içinde bulunduğu mali güçlükleri göz önüne almaktadır.

Haas, 1929 yılı sonunda yazdığı bir raporda, Junkers ile Lufthansa arasındaki rekabete ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu sorun karşısındaki tutumuna

[52] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band IV, (1. Januar bis 16. Maerz 1927), Göttingen, 1970. *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 205, 1.3.1927, (K 150/K 016 739-41); "Tahran'da Elçilik Müşaviri Meyer'den ADB'ye", Nr. 80, 29.1.1927, (L 80/L 014 368-70).

Diğer yandan, Junkers'in Bağdat-Tahran uçuş hattını kurmasının mümkün olup olamayacağı, buna mali gücünün yetip yetmeyeceği konusunda da önemli tereddütler vardır. *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Göttingen, 1972. *ADAP*, "Almanya'nın Tahran Büyükelçisi Graf von Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 200, 5.10.1926.

[53] *ADAP*, "Nadolny'den ADB'ye", Nr. 194, 18.9.1926, (K 150/K 016 466-68).

[54] *ADAP*, "Richthofen'in Raporu", Nr. 244, (Berlin, 11.12.1926 tarihinden sonra?), (K 150/K 016 585-86).

değiniyor. Haas, 12 Aralık'ta yapılan bir toplantıda, Junkers ile Lufthansa arasındaki rekabetin eşit koşullar altında cereyan etmesi gerektiğinin anımsatıldığını bildirmektedir. Buna göre, Junkers de diplomatik alanda desteklenmeli, ancak bu firmanın Türk Hükümeti ile antlaşma yapması engellenmeliydi. Çünkü Junkers'in Türk Hükümeti ile yapacağı bir antlaşma, ileride Lufthansa'nın Berlin-İstanbul uçuş hattını Bağdat'a dek geliştirme projesini engelleyebilecekti; böyle bir olasılığın gerçekleşmesine ise olanak tanınmamalıydı. Kemaleddin Sami Paşa'nın, Lufthansa ile Junkers arasında başgösteren ve süren anlaşmazlığa ve rekabete karışmak istemediği; tam aksine, bu çatışmadan uzak durmaya çalıştığı ve Alman firmalarının kendi aralarındaki iç çatışmaları, resmi Alman makamları aracılığıyla Türk Hükümeti'nin de öğrenmesini sağlamaya çaba harcadığı raporda belirtilmektedir. Türk Hükümeti'nin, eğer karşı taraf da arzu ediyorsa, Junkers ile anlaşmak istediğini yazan Haas; ayrıca Junkers ile Türk Hükümeti arasında bir antlaşma yapılmasının engellenmek istenmesine karşı Ankara'da olumsuz düşünceler oluştuğunu haber vermektedir. Junkers de bu konuya önem veriyordu, çünkü Junkers büyük çabalar sonucunda İran'da hava ulaşımını kurmayı başarmıştı. Bakû ve Bağdat ile uçuş hattı kurmuştu; halen Tahran-İstanbul ve Bağdat-İstanbul uçuş hattının kurulmasını sağlamaya çabalamaktaydı, ancak bu hatlar henüz eksikti. Raporda; son gelişmeler özetlendikten sonra, konu Alman Dışişleri Bakanlığı'nın politikasına getiriliyor ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Junkers aleyhine Lufthansa'yı desteklemesinin ve onun yanında ağırlık koymasının, Junkers'in yanı sıra Almanya'nın da çıkarlarına katlanılamayacak ölçüde ağır zararlar vereceği savunuluyordu. Diğer yandan, hava ulaşımında Fransız rekabetini karşılamak için, Türkiye'nin arzularına karşılık verilmesi gerektiği düşüncesi dile getirilmekteydi. Haas, Türkiye'deki uçuş hattının Lufthansa yerine Junkers tarafından gerçekleştirilmesinde Almanya'nın çıkarı olduğunu, bunun Alman ekonomisine de yararı olacağını, böylece Alman uçaklarının pazarlanmasının ve satışının kolaylaşacağını belirtmekteydi. Ancak Türkiye, halen ne tek başına Junkers ne de Lufthansa ile bir antlaşma imzalamaya hazırdı. Türk Hükümeti, aslında hava ulaşımı için bir Türk şirketi kurmayı ve yabancı şirketlerin de buna katılmasını istemekteydi. Ancak mali sorunlar nedeniyle bu projenin gerçekleşmesi mümkün değildi. Öte yandan, bu yönde bir girişim olduğunda, Junkers'in konuya artık ilgi göstermeyeceği ve bu alanda Lufthansa'nın tek başına kalacağı, bu sayede de Lufthansa'ya kendiliğinden yol açılmış olacağı kabul edilmekle birlikte; yine de iki şirket arasında bir anlaşma ve uzlaşma noktası bulunması gerektiği raporda vurgulanmaktaydı[55].

Türkiye'de hava ulaşımı kurulması sorununun uzun zaman çözülemeden sürüncemede kaldığı anlaşılıyor.

Ziemke, 12 Haziran 1930'da Kemaleddin Sami Paşa ile bu konuda görüştü. Kemaleddin Sami Paşa, 5 Temmuz'da Ankara'ya izinli gideceğini belirterek,

[55] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band XIII, (3. September bis 31. Dezember 1929), Göttingen, 1979. *ADAP*, "Haas'ın Raporu", Nr. 210, 18.12.1929, (L 99/L 016 054-56).

Türk Hükümeti'nin bu tarihten daha önce uçuş hattı sorununa bir çözüm yolu bulunmasını arzu ettiğini açıkladı. Aslında Türk Hükümeti, Junkers'i tercih etmekle birlikte, Lufthansa'nın Türkiye üzerinde uçuş hattı kurmasını onaylamakta, fakat Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa buna karşı çıkmaktaydı. Fevzi Paşa, ancak Lufthansa'nın, İstanbul-Ankara uçuş hattının yeniden düzenlenmesini kabul etmesi durumunda onay veriyordu. Diğer yandan, Ziemke görüşmeye ilişkin raporunda, Lufthansa'nın asıl uçuş hattı dışında yan uçuş hatları kurmaya hazır olmadığı gibi, fabrika kuracak gücünün de olmadığını, zaten Türk Hükümeti'nin de Junkers uçaklarını tercih ettiğini yazmaktadır. Kemaleddin Sami Paşa, sorunun pratik yoldan çözüme kavuşturulmasını sağlamak üzere, Junkers ile Lufthansa'nın anlaşıp işbirliği yapmalarını ve hava ulaşımını birlikte ortak kurmalarını önermiştir. Türk yetkililer de bu çözümü makul görerek onaylıyorlardı. Bu çeşit bir çözüm yolu Türk Hükümeti açısından da nihayet en tatmin edici formül olarak kabul edilmişti. Kemaleddin Sami Paşa, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın iki rakip şirket arasında aracılık etmesini istemişti. Ziemke ise, Junkers'in artık konuya ilgisini yitirdiği ve herhangi bir girişimde bulunmayacağı, Junkers'ten artık ileri bir adım atmasının beklenemeyeceği kanısındaydı. Diğer yandan, Jenke, Junkers'e, böyle bir işbirliği formülünü kabule hazır olup olmadığını da sormuştu. Junkers, Lufthansa'ya daha önce bu türden bir ortaklık ve işbirliği önermiş olduğunu bildirerek, projeyi yarı yarıya paylaşmaya hazır olduğunu açıklamıştı. Buna karşılık Lufthansa, hiçbir pazarlığa ve anlaşmaya yanaşmıyordu. Junkers ise, yaptığı açıklamada, Türk Hükümeti ile anlaşmaya hazır olduğuna ve fabrika ile teknik yardım sağlamayı da garanti edeceğini daha önce açıkladığına işaret etmişti. Üstelik Junkers, projeyi Lufthansa ile yarı yarıya paylaşmaya razı olduğunu da bildirmişti. Ancak Junkers'in önerilerinin reddi, iki rakip şirket arasında bir uzlaşma olanağını güçleştirmekteydi. Ziemke raporunda, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın politik açıdan Lufthansa ile Junkers arasında bir uzlaşma ve anlaşma sağlanması gerektiği görüşünde olduğunu ve bunun, sorunun en iyi çözüm yolu olduğunun bilincinde bulunduğunu belirtmektedir. Aksi halde, anlaşmazlığın devamı halinde, uçuş hattının bir Amerikan ya da Fransız şirketine verilebileceğine dikkat çeken Ziemke, zaten gerek Lufthansa'nın gerekse Junkers'in söz konusu projeyi tek başına üzerine alma imkânının olmadığını vurgulamaktadır. Ziemke'nin bir başka çözüm formülü de, Junkers'in İran'ın hava ulaşımında kazandığı başarının Türkiye'yi etkilemek amacıyla propaganda aracı olarak kullanılmasıydı. Bu yolla Lufthansa'nın Doğu'da hava ulaşımı projesiyle yakından ilgilenmesi sağlanacaktı[56].

İki Alman şirketinin Türkiye'deki rekabetinin önlenmesi ve soruna bir çözüm yolu bulunması için Alman Hükümeti'nin de çalışmalar yaptığı görülüyor.

[56] *ADAP*, Serie B: 1925-1933, Band XV, (1. Mai bis 30. September 1930), Göttingen, 1980. *ADAP*, "Ziemke'nin Raporu", Nr. 74, 12.6.1930.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Röpke 10 Temmuz 1930 tarihli raporunda, Türkiye'de Lufthansa ile Junkers'in ortak girişimleri sorununa ilişkin olarak 8 Temmuz'da Stresemann ile Junkers'in Müdürü ve milletvekili Sachsenberg arasındaki görüşmeye değiniyor. Raporda, iki şirket arasındaki rekabetin geçmişine ve hali hazırdaki durumuna açıklık getiriliyor. Alman Hükümeti, 1926 yılında Junkers (Junkers Hava Ulaşımı Şirketi) ile Lufthansa arasında, yabancı ülkelerde izlenmesi gereken Alman hava ulaşımı politikası hakkında ve asıl temel uçuş hatlarının saptanması konularında bir anlaşma sağlamıştı. Bu antlaşmada ayrıca, —uçak fabrikası kurmak için olmasa da— uçuş hattı kurulması için Lufthansa'nın tavsiye edilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece Lufthansa'ya mali yönden devlet desteği de sağlanacaktı. Bu kararın gerekçesi ise, uçak fabrikası yapımından tamamen bağımsız olarak hava ulaşımının kurulmasıyla ilgilenen girişimlerin desteklenmesini sağlamaktı. Ancak bu tarihten sonradır ki, iki şirket arasındaki ilişkiler tamamen kopmuştu. Yine bu tarihten sonradır ki, Lufthansa, devlet desteğiyle, uluslararası hava ulaşımında, özellikle de çok önemli uçuş hatlarında ileri adımlar atmaya başlamıştı. Junkers ise, herhangi bir devlet yardımı ya da desteği olmaksızın, sadece bazı yabancı ülkelerde ve özellikle de İran'da uçuş hatları kurmayı başarmıştı. İki rakip şirket arasındaki mücadele ise halen sürüyordu; çünkü Junkers Alman Hükümeti'nin Lufthansa'yı desteklemesini kabul etmemişti ve Lufthansa ile rekabetine devam etmekteydi. Ancak Junkers, değişik biçimlerde, kendisine yeniden devlet desteği sağlanmasını talep ediyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı, bu çatışmanın yabancı ülkelerde yarattığı hoşnutsuzlukları, artık her iki tarafa da eşit olanaklar sağlayarak çözmeye çalışmaktaydı. Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı aynı zamanda da, Alman Hükümeti'nin eski kararına büyük ölçüde bağlıydı ve bu kararı hâlâ geçerli sayıyordu.

Nadolny, Almanya'nın Türkiye'deki hava ulaşımı politikasını saptamıştı. Buna göre Lufthansa, devlet desteğiyle, Türkiye'de Berlin-İstanbul uçuş hattının, İstanbul-Ankara-Bağdat bölümünü üzerine alacaktı. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın baskısı sonucunda, Lufthansa bazı ikinci derecede önemli uçuş hatlarında Junkers'in haklarını dikkate almayı kabul etmişti. Ayrıca Lufthansa, Anadolu'da Junkers uçak fabrikası ile malzemelerinin varlığını da kabul ediyordu. Diğer yandan, Junkers İran'da hava ulaşımının Lufthansa ile birlikte gerçekleştirilmesi durumunda, Türkiye'de de hava ulaşımının kurulmasında, kendisinin de, Lufthansa gibi, Alman Hükümeti'nce desteklenmesi ve Türkiye'de kendisine eşit oranda bir pay verilmesi gerektiği görüşündeydi. Çünkü Junkers, Alman Hükümeti'nden hiçbir destek ya da yardım görmeksizin, İran'da hava ulaşımının kurulmasına tek başına öncülük etmişti. Uçuş hattının gerçekleştirilmesinde de yine Junkers tek başına başarı sağlamıştı. Oysa şimdi Alman Dışişleri Bakanlığı'nın önerisi yönünde bir uzlaşma, —uçuş hattını Lufthansa ile paylaşmayı zorunlu kıldığından— Junkers'in İran'daki çıkarlarından feragat etmesini gerektiriyordu. Buna karşılık Junkers, Türkiye'deki rekabette Lufthansa'nın ya-

nında eşit pay talep etmekteydi. Ancak bu kez de Junkers'in önerisi Lufthansa tarafından reddedilmişti. Junkers, İstanbul-Bağdat uçuş hattında ortak ve eşit pay talebinde bulunmuş, fakat bu önerisini Lufthansa kabul etmemişti. Çünkü Lufthansa, bu türden bir uzlaşmanın, tüm hava ulaşımı yapısını bozacağı görüşündeydi. Oysa Sachsenberg'e göre, Türk Hükümeti iki rakip Alman şirketinin olası bir ortaklığında, Junkers ile Lufthansa'nın birlikte bir konsorsiyum oluşturması durumunda, hava ulaşımını bu konsorsiyuma vermeye hazırdı. Kemaleddin Sami Paşa'nın Junkers ile yakın ve sıkı ilişkisi vardı; ancak Ankara'dan gelen haberler, bir antlaşma imzalanmayacağını da gösteriyordu. Lufthansa'nın ise, Türkiye'de hedeflerine varmasını engelleyen birçok güçlük bulunmaktaydı. Türk Hükümeti'nin içinde bulunduğu mali sorunlar bu güçlüklerin başında geliyordu. Diğer yandan, Türkiye'de hava ulaşımının kurulması ve uçuş hatlarının belirlenmesi konularında Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği de son derece etkin bir role sahipti; ancak konuya ilişkin görüşleri henüz açıklık kazanmamıştı. Bu noktada, Fransa'nın baskısı gündeme geliyordu. Fakat Fransa ile Almanya'nın tatmin edici bir uzlaşma ve anlaşmaya varmaları da mümkündü. Hatta bu alanda bir ortaklık dahi söz konusu olabilirdi. Sachsenberg, bir başka görüşme sırasında, Junkers'in Türk Hükümeti ile görüşmelerde bulunduğunu, uçak fabrikasının dörtte üçünün tamamlandığını, ancak şirketin iflası nedeniyle uçak fabrikasının satıldığını açıklamış; bununla birlikte, Türk Hükümeti, eğer Junkers uçak fabrikasına teknik yardım yapar ve lisans verirse, Junkers'in uzun zamandan beri arzu ettiği uçuş hattının gerçekleşmesinin mümkün olacağını belirtmişti. Diğer yandan, Türkiye'de hava ulaşımının Junkers tarafından kurulması da Alman Ulaştırma Bakanlığı'nca kabul edilmemişti. Bu durumda Junkers, Lufthansa ile bir ortaklık kurmak ve eşit koşullarda faaliyet göstermek koşuluyla, Türk Hükümeti'nin arzusu doğrultusunda uçak fabrikasına gerekli teknik yardımı yapmayı ve lisans vermeyi kabul etmekteydi. Alman Ulaştırma ve Ekonomi Bakanlıkları, ortaklık önerisini inceleyecekler ve konuyla yakından ilgileneceklerdi. Türkiye de bu türden bir uzlaşmaya dayanan ortaklık önerisini olumlu karşılıyordu[57].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca birkaç gün sonra hazırlanan bir raporda ise konuyla ilgili yeni gelişmelere yer verilmektedir. Raporda, Junkers'in İran'da önceleri Alman Hükümeti'nden mali destek görmüş olduğu, ancak bu desteğin artık kesildiği ve Junkers'in İran'da posta, yolcu ve kargo hava ulaşımını elinde tuttuğu bildiriliyordu. Diğer yandan, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği, Lufthansa'nın Türkiye'de İstanbul'dan Ankara'ya ve daha sonra da Bağdat'a dek uzanacak uçuş hattı kurulması yolundaki girişimlerini engellemişti; çünkü bu kuruluşun görüşüne göre, uçuş hattı kurulması ancak yanında uçak fabrikası yardımı olduğunda anlamlı olmaktaydı. Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği açı-

[57] *ADAP*, "ADB'de Görevli Röpke'nin Türkiye'de Lufthansa İle Junkers Ortak Girişimleri Sorunu Hakkında 8 Temmuz 1930 Tarihinde Alman Dışişleri Bakanı Stresemann İle Alman Milletvekili Sachsenberg Arasındaki Görüşmeye İlişkin Raporu", Nr. 131, 10.7.1930, (2980/D 584 156-59).

sından da, Junkers ile Lufthansa'nın projeyi ortak olarak işbirliği içinde yürütmesi tercih edilecek bir çözüm yoluydu. Ayrıca, Kemaleddin Sami Paşa da bu çözüm yolunun gerçekleşmesi için çaba harcıyordu. Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey ile Nafia Vekili Recep (Peker) Bey ise, bu konuda Lufthansa'nın yanında yer almaktaydılar ve etkili de oluyorlardı. Alman Dışişleri Bakanlığı ile Kemaleddin Sami Paşa şimdiye dek bu çatışmada tarafsız kalmışlardı. Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı, iki şirket arasındaki rekabetin yabancı ülkelerde Almanya'nın aleyhine bir durum yaratmamasına dikkat etmeye çalışmıştı. Junkers, Türk Hükümeti'ne, eğer Ankara'ya uçuş hattı elde ederse, Kayseri Uçak Fabrikası'nı tamamlayacağını ve gereken teknik yardımı da yapacağını açıklamıştı. Ama Junkers bu konuda devletten destek talep etmekteydi; bu girişim sırasında Ankara'da bulunan Kemaleddin Sami Paşa Junkers'in yanında bir tutum almıştı. Junkers, eğer önemli bir uçuş hattı elde edemezse, Kayseri Uçak Fabrikası'na teknik yardımdan kaçınmak istemekteydi. Lufthansa ise, Türkiye'de Junkers ile işbirliği ve ortaklık istemiyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı'na göre, iki şirket işbirliği yapmalı ve Türkiye'de uçak fabrikası ile hava ulaşımını birlikte kurmalıydılar. Raporda, Junkers'in İran'da gerçekleştirdiği uçuş hattının Almanya'nın iktisat politikası ve bölgedeki etkileri bakımından çok önemli olduğu bir kez daha vurgulanıyor ve bu girişimin Anadolu'da ve Yakın Doğu'da Alman etkisini sağladığı açıklanıyordu. Bu girişim ile, Bağdat'tan Sovyetler Birliği'ne, Hindistan'a ve Afganistan'a dek uçuş hatları kurulması gündeme gelmişti. Ön ve Merkezi Asya'da Alman hava ulaşımının yayılmasında, Junkers'in İran'da kurduğu hava ulaşımı bir dönüm noktası olmuştu. Junkers Türkiye'deki girişimini de başarıyla sonuçlandırabilirse, hem Türkiye'de hava ulaşımını kuracak ve hem de uçak fabrikasını tamamlayacak; bu durumda Türk ordusunun askeri malzeme ihtiyacını karşılamaya başlayacak ve bu sonuç, Almanya'nın ekonomik etkisinin yayılması açısından önem taşıyacaktı. Diğer yandan, rakip iki Alman şirketinin ortak çalışmaları, işbirliği yapmaları, Alman uçak sanayii için de yararlı sonuçlar doğuracaktı. Rekabetin devamı halindeyse, iki şirketten biri, yani kaybeden taraf, Türkiye'den ayrılmak zorunda kalacaktı. Lufthansa, Alman Hükümeti'nden mali destek talebinde bulunurken, Junkers buna kesinlikle karşı çıkıyordu. Junkers'in Türkiye'de somut ve önemli çıkarları vardı, çünkü Junkers Türkiye'deki uzun dönemli projelerini gerçekleştirmek amacıyla hayli yüksek meblağlara ulaşan mali yatırımlarda bulunmuştu. Oysa Lufthansa'nın bu düzeyde bir mali girişimi olmamıştı. Lufthansa sadece Türkiye'deki ekonomik çıkarlarını korumak istiyordu. Thomas Brown da Junkers'in yanında yer almaktaydı. Brown, daha geniş bir plan içinde, demiryolları ve petrol çıkarlarıyla, İran'da, Irak'ta ve Türkiye'de, Junkers'in hava ulaşımıyla yakından ilgileniyordu. Alman Hükümeti'nin Türkiye'de Junkers'i desteklemesi, aynı zamanda Brown'u desteklemesi anlamına gelecekti. Alman Ulaştırma Bakanlığı ise, Lufthansa'dan Türkiye'de Junkers'in de çıkarlarını tanımasını istiyordu[58].

[58] *ADAP*, "Ziemke'nin Raporu", ("Türkiye'de Junkers İle Lufthansa Ortak Girişimi Hakkında 10 Temmuz 1930 Tarih ve II F 2518 Sayılı Rapora Ek Saptamalar"), Nr. 152, 21.7.1930, (5667/H 013 274-78).

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu uzun, karmaşık ve hayli ayrıntılı raporlarında, bu konuda ne Alman ve ne de Türk Hükümeti'nin kesin bir karara varabildiği; Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ise, bir çözüm yolu ve formülü bulmak için başarısız öneri ve girişimlerde bulunduğu görülüyor.

Türkiye'de hava ulaşımı kurma yolundaki projelerin zamanla ağır aksak ve ancak kısmen gerçekleştiği anlaşılıyor.

Dahiliye Vekâleti ile Lufthansa arasında 9 Ocak 1930'da bir posta antlaşması imzalandı[59].

Antlaşmaya göre, Türk Hükümeti Lufthansa'ya Berlin ile İstanbul arasında uçuş hattı kurması için izin veriyordu. Ancak bu izin hiçbir biçimde bir tekel ya da imtiyaz anlamına gelmemekteydi. Antlaşmanın geçerlik süresi ise 20 yıldı (md. 1). Hava ulaşımı sadece posta ulaşımını içeriyordu (md. 2). Lufthansa, antlaşmanın onaylanmasından sonra en geç üç ay içinde –pazar günleri dışında– hergün posta uçuşuna ve sevkiyatına başlayacaktı. Lufthansa, bunu takiben antlaşmanın 6. maddesinde sözü edilen yükümlülükleri tamamlayıncaya dek geçecek süre içinde sadece altı ay ve ayrıca kış ayları da göz önüne alındığında, yılda sadece dokuz ay posta hizmetini sürdürecekti (md. 3). Türk Hükümeti, Anadolu'da uygun bir yeri, herhangi bir kira söz konusu olmaksızın Lufthansa'nın hizmetine sununcaya dek, Lufthansa Yeşilköy Havaalanı'ndan yararlanabilecekti. Buna karşılık, Lufthansa, antlaşmanın onaylanmasını izleyen yıl içinde Yeşilköy'de bazı gerekli inşaatı (bir ya iki adet ahşap olmayan hangar, atölye, depo vb.) tamamlayacaktı (md. 6). Yine aynı maddeye göre, Lufthansa antlaşmanın onaylanmasından sonra en geç iki ay içinde söz konusu inşaata ait plan ve önerilerini Türk Hükümeti'ne sunacaktı. Bu plan ve öneriler sunulduktan sonra, eğer en geç iki ay içinde Türk Hükümeti'nce değiştirilmez ve onaylanırsa, bu takdirde Lufthansa plan ve önerilerin aynı biçimde benimsendiğini kabul ederek, yapım çalışmalarına başlayacaktı. Aksi halde, iki ay içinde Türk Hükümeti'nce talep edilen değişiklikler yerine getirilecek ve çalışmalar en geç bir yıl içinde tamamlanacaktı. Eğer çalışmalar yıl sonuna dek tamamlanmazsa, bu takdirde Türk Hükümeti Lufthansa'yı yazılı olarak uyarabilecek ve bundan sonra üç ay içinde çalışmalar yine tamamlanmazsa, bu takdirde de antlaşmanın 15. maddesi işlerliğe kavuşacaktı (md. 6). Yeni inşa edilen yapılar, Lufthansa, aradan on yıl geçtikten sonra, artık posta hizmetini yerine getirmek istemediği takdirde ya da antlaşmanın sona ereceği tarih olan 20 yıl sonra, bir başka karara ihtiyaç olmaksızın, Türk Hükümeti'ne kalacaktı. Ancak her iki durumda da, Türk Hükümeti eğer talep ederse, hava ulaşımı için gerekli ve hizmette olan her türlü aracı ve malzemeyi satın alabilecekti. İki taraftan iki uzman görüşmeler için atanacak ve uzmanlar en geç bir ay içinde kararlarını açıklıyacaklardı. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda ise, Türk yüksek yargı organı, Yargıtay Başkanı'nca atanacak bir hakem komitesi kurulacaktı. Bu komite sorun hakkın-

[59] *JK 3*, (9.1.1930), s. 139.

da nihai karara varacaktı. Her iki taraf da bu karara uymakla yükümlüydü. Uzmanların ya da hakem komitesinin kararına dek posta hizmeti sürecekti. Ancak eğer antlaşmanın imza tarihinden on yıl sonra, Türk Hükümeti antlaşmayı uygulamaktan vazgeçerse, bu takdirde yeni yapılan inşaatlar rayiç bedellerinden yüzde 20 oranında daha düşük bir bedelle satılabilecek, fakat Lufthansa uçaklar da dahil olmak üzere diğer malzeme ve araçları satıp satmamakta tamamen serbest olacaktı. Ancak antlaşmanın imzalanmasından 20 yıl sonra, her iki taraf da antlaşmayı uzatmaya karar verirse, bu takdirde Lufthansa, Türk Hükümeti'ne kalan yapılardan, daha sonra üzerinde anlaşmaya varılacak koşullar altında, eskisi gibi ve aynı biçimde yararlanmaya devam edecekti (md. 7). Lufthansa, uzmanların ve teknik elemanların dışında, Türkiye'de havaalanlarındaki vasıfsız işlerde pist görevlileri olarak Türkleri istihdam edecekti. İstanbul-Sofya uçuş hattında her uçuşta her üç pilottan ve mekanik teknisyeninden birinin Türk olması zorunluluğu öngörülmüştü. Söz konusu Türk memur ve görevlilerin de, Lufthansa tarafından Türk Hükümeti'nin onayı ile Lufthansa'nın Türkiye'deki ya da Almanya'daki fabrika ve atölyelerinde eğitilmeleri hükme bağlanmıştı (md. 10). Lufthansa, gerekli yerlere meteoroloji istasyonlarıyla telsiz alıcı istasyonları kurabilecekti; telsiz vericilerinin kurulması ise yasaklanmıştı. Lufthansa, verici istasyonlarını telefon kanalı ile Türk verici istasyonlarına bağlayabilecekti. Kurulacak meteoroloji istasyonları ise, gözlem sonuçlarını Türk Hükümeti'nin saptadığı hükümet memurlarına iletmek zorundaydılar. Ayrıca Türk Hükümeti, Lufthansa'nın kuracağı istasyonların amaçlarına uygun biçimde çalışıp çalışmadığını her zaman denetlemeye yetkiliydi. Lufthansa ise bu denetlemelerin yapılmasını kolaylaştırmakla yükümlüydü (md. 12). Antlaşmanın uygulanması sırasında taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlık ya da uyuşmazlık baş gösterdiğinde, her iki taraftan ikişer kişinin atanacakları bir komisyon oluşturulacak ve bu komisyon da anlaşmazlık hakkında bir sonuca ya da karara varamadığı takdirde, yine Türk yüksek yargı organı, Yargıtay Başkanı'nca atanacak bir hakem komitesinin kararı geçerli olacaktı (md. 15). Ayrıca bu konuda 7. maddenin hükümleri de uygulanacaktı (md. 16). Lufthansa antlaşmanın imzalanmasından sonra bir ay içinde teknik uzmanlarını Ankara'ya göndermek zorundaydı; Lufthansa, Türk Hükümeti'nin onayı ile, antlaşmanın değişik ayrıntılarının gerçekleşmesi koşullarını saptayacaktı. Bu alandaki en önemli konular ise, meteoroloji istasyonları ile telsiz alıcı istasyonlarının kurulması, Türk görevli ve memurların teorik ve pratik eğitimleri ve bazı teknik sorunların çözüme kavuşturulmasıydı. Lufthansa bu süre içinde uzmanlarını Türkiye'ye göndermediği takdirde, Türk Hükümeti'nin herhangi bir görüşmeye gerek kalmaksızın antlaşmayı fesh etme yetkisi doğuyordu (md. 16). Ayrıca, Lufthansa'nın Türkiye'deki Müdürü ile çalışanlarının Türk vatandaşı olmaları gerekiyordu (md. 17). Nihayet Lufthansa, posta hizmeti ile ilgili birçok teknik sorunun da yükümlülüğünü üstleniyordu (md. 18-39)[60].

[60] "Lufthansa'dan ADB'ye", (16 Ağustos 1930 Tarihli Antlaşma Metninin Almanca Çevirisi), (Berlin, 5.11.1930, II F 4086), *AA*, II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

10 Ocak 1930 tarihli bir Alman gazetesinde, Berlin-Ankara posta uçuş hattının kurulmasını sağlayacak antlaşmanın 9 Ocak'ta Lufthansa ile Dahiliye Vekâleti arasında imzalandığı haber veriliyor. Antlaşma, söz konusu hattın ileride Doğu'ya doğru genişlemesini de öngörüyordu. Gazete, bu vesile ile, bir süre önce, 1929 yılının Ekim ayında, Lufthansa'nın Berlin-İstanbul arasında karşılıklı olmak üzere bir deneme uçuşu yaptığını anımsatmakta ve bu deneme uçuşunun, tarifeli posta uçuşu seferlerinin mümkün olduğunu gösterdiğini bildirmektedir[61].

İki başkenti birbirine bağlayan 1.850 km uzunluğundaki demiryolu hattına karşılık, Berlin-Ankara uçuş süresi sadece on saat olacaktı. Antlaşmaya göre, Lufthansa'ya 20 yıl süreli bir izin tanınıyordu. Düzenli posta ve kargo seferlerine ise 1930 yılının ilkbahar aylarında başlanacaktı[62].

19 Ocak 1930 tarihli bir başka Alman gazetesinde de konuya ilişkin bir haber yer almaktadır. Haberde, Berlin-Balkan ülkeleri-İstanbul-Ankara hava ulaşımının kurulması için yıllardan beri bir planın var olduğu, ancak mali güçlükler nedeniyle bunun gerçekleştirilemediği bildirilmektedir. Ayrıca Yugoslavya, uzun zaman kendi ülkesi üzerinde uçuş izni vermemiş, Alman Posta Bakanlığı'nın çabaları ile bu konuda görüşmelere başlanmış; zamanla Balkan ülkelerinin bu projeye katılmaları sağlanmıştı. Bu sayede hattın Belgrad ve Sofya'dan da geçmesi mümkün olacaktı. Berlin-İstanbul-Ankara uçuş hattında, önce iki yıl için demiryolu ve havayolu karışımı bir yöntem izlenecekti. Posta ile kargo, akşam hızlı trenle Berlin'den ayrılacak ve sabah Gleiwitz-Belgrad-Sofya-İstanbul hattı aşılacaktı. Böylece kargo ve gazete gibi acele posta, aynı akşam ya da en geç ertesi günün sabahında İstanbul'da olacaktı. Bu demiryolu, havayolu karışımı hat 1 Mayıs 1930'dan önce üç ay için hizmete girecekti. Gelecek yıl için ise, Berlin-Gleiwitz arasında gece hattı açılması planlandığından, bu projenin de gerçekleşmesi ile, bu hattan yılda karşılıklı olarak dokuz ay yararlanmak mümkün olacaktı. Hattan yararlanma süresi halen daha düşüktü. Antlaşma, pazar günleri dışında hergün posta hizmetini öngörüyordu. Beş ay içinde Berlin-Gleiwitz hattının da hizmete girmesi ile Lufthansa, İstanbul-Ankara hattını kurabilecek ve iki kent arası uçuş süresi yaklaşık iki saat olacaktı. Bu hattın hız avantajı gözle görülür nitelikteydi. Berlin-İstanbul demiryolu hattı dört gün, İstanbul-Ankara demiryolu hattı onbeş saat sürüyordu. Tüm hava ulaşımı Lufthansa tarafından yerine getirilecekti, çünkü Türkiye'nin bu hizmeti sağlayacak olanağı yoktu. Türkiye, Lufthansa ile olan görüşmelerinde, İstanbul Yeşilköy'de bir uçak hangarı ile bir hizmet binası inşa edilmesini ve nihayet Türk makinistler ve mekanistler kullanılmasını talep etmişse de, her iki talep de Lufthansa tarafından reddedilmişti. Türk Hükümeti, daha sonra, Lufthansa'ya Ankara'dan

[61] Berlin ile İstanbul arasında ilk posta uçuşu 25 Ekim 1929'da gerçekleştirilmiştir. *JK 2*, (25.10.1929), s. 14. Aksi yöndeki ilk posta uçuşu ise, 29 Ekim'de yapılmıştır.

[62] *AA*, Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 2, Bd. 1.

(Erzurum ve Konya gibi) diğer Türk kentlerine de uçuş hatları kurmasını önermişti. Ancak bu öneri de reddedilmişti. Çünkü Lufthansa'nın bu projeyi gerçekleştirebilecek mali gücü yoktu. Alman tarafınca daha sonrası için planlanmakta olan posta uçuş hattının Ankara'dan Uzak Doğu'ya doğru genişletilmesi projesi için ise, Türkiye bir koşul öne sürmüştü. Bu koşula göre, tüm Alman postası Berlin-Ankara uçuş hattından sevk edilmeliydi. Gazete haberinde, yolcu hava ulaşımının gerçekleşme şansının çok düşük olduğuna değinilmekte; bu konudaki tek ümidin ise, Alman uçak sanayiinin Türk Hükümeti ile olan görüşmelerinden başarılı bir sonuç alınmasına bağlı olduğu açıklanmaktadır[63].

Posta uçuşlarının planlanandan ancak birkaç gün sonra hizmete girebildiği anlaşılıyor.

Alman Ulaştırma Bakanlığı'ndan 3 Mayıs 1930 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda; daha önce, 7 Nisan tarihli yazıda da belirtildiği gibi, İstanbul'a Alman posta uçuşlarının planlandığı gibi 1 Mayıs'ta değil, fakat ancak 5 Mayıs'ta hizmete gireceği yinelenmektedir. Bu sırada Çekoslovakya üzerinden uçuş izni henüz alınamadığından, uçuş hattı geçici olarak, Gleiwitz'den değil, Viyana'dan başlayacaktı. Yazının ekinde, Alman posta ve kargo uçuşlarına ilişkin saptanmış Viyana-Budapeşte-Belgrad-Sofya-İstanbul tarifesine de yer veriliyordu. Tarifeye göre, seferler haftada altı gün yapılacaktı. Önce demiryolu hattı kullanılacak; akşam tren Berlin'den hareket edecek, ertesi sabah Viyana'ya varacak, uçak aynı sabah erkenden Viyana'dan hareket ettikten sonra, Budapeşte-Belgrad-Sofya üzerinden akşam İstanbul'da olacaktı. Dönüş güzergâhı için de aynı hat kullanılacak; sabah erkenden İstanbul'dan hareket eden uçak, bu kez Sofya-Belgrad-Budapeşte hattını izleyerek akşam Viyana'ya varacak ve aynı akşam Viyana'dan demiryolu ile yola çıkan posta, ertesi sabah erkenden Berlin'de olacaktı. Yazıda, 5 Mayıs-31 Ağustos tarihleri arasında yapılacak posta uçuşlarına ilişkin uçuş tarifesinin de belirlendiği, ancak 1 Eylül-31 Ekim tarihleri arasındaki uçuş tarifelerinin henüz saptanmadığı belirtilmektedir[64].

Lufthansa'dan 5 Kasım 1930 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda, Türk Hükümeti ile imzalanan antlaşma hakkında bilgi veriliyor. 9 Ocak'ta imzalanan antlaşmanın henüz onaylanmadığına dikkat çekilen yazıda, buna neden olarak da Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nin antlaşmada bazı değişiklikler yapılmasını istemesi gösteriliyordu. Bu konuda özellikle, Anado-

[63] *AA*, II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 1.

[64] "Alman Ulaştırma Bakanlığı'ndan ADB'ye", ("Viyana-İstanbul Alman Posta Uçuş Hattına İlişkin"), (Berlin, 3.5.1930, L. 4. 1004/30, II F 1536 30), *AA*, II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

Alman Posta Bakanlığı'na 29 Mayıs'ta PTT Genel Müdürlüğü'nden gelen bir telgrafta; bu plana karşılık, uçuş hattının Berlin'e kadar olması gerektiği, aksi halde ciddi zorlukların başgösterecegi açıklanmaktadır. "PTT Genel Müdürlüğü'nden Alman Posta Bakanlığı'na", (Ankara, 29.5.1930, II F 1600), *AA*, II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

lu'da bir havaalanı yapımı ile Ankara'ya dek genişleyecek uçuş hattının antlaşmada birer madde olarak yer alması talep edilmekteydi. Lufthansa, Nadolny'e, antlaşmanın imzalanması yolunda verdiği destekten ve görüşmeler sırasındaki danışmanlığından dolayı, ayrıca teşekkür ediyordu[65].

4. T.C. Merkez Bankası'nın Kuruluş Sürecine Alman Uzmanların Katılımı

Türk Hükümeti, Merkez Bankası kurulması girişimi sırasında, konuyla ilgili yabancı uzmanların da görüş ve önerilerinden yararlanmaya çalıştı.

Maliye Vekili Şükrü (Saraçoğlu) Bey 1928 yılının Ekim ayında bu konuda önce, Cenevre'de bulunan Schwab ile anlaşmaya çalıştıysa da, ücret ve zaman konularında başgösteren anlaşmazlık sonunda, bu girişimden bir sonuç alınamadı[66]. Bunun üzerine, bir başka girişimde bulunuldu ve "1929 yılı başlarında Türk Hükümeti "Merkezi bir Tedavül Bankası"nın kurulması olanaklarını araştırmak için Reichsbank Reisi Hjalmar Schacht'ı Türkiye'ye davet"[67] etti.

Selim İlkin ve İlhan Tekeli, bu daveti şöyle yorumluyorlar:

"Bu davetin savaş borç ve teminatları yüzünden diğer Batılı ülkelerle mücadele halinde bulunan Almanya'dan, hem de bu iş için kurulmuş bir komisyonun Alman başdelegesine yapılmış olması salt bir rastlantı olmasa gerektir. Türkiye'nin benzer sorunları için bu ünlü iktisatçının deneylerinden yararlanmak istediği kadar, bu uzmanın kişiliği etrafında Almanya'nın desteğini de sağlamayı arzuladığı söylenebilir"[68].

Ancak Türkiye'ye gelmesi mümkün olmayınca, Schacht, kendi yerine, daha önce de Türkiye'de bulunmuş olan çalışma arkadaşı Karl Müller'i tavsiye etti. Türk Hükümeti'nin daveti üzerine Karl Müller, 1929 yılının Nisan ayında Türkiye'ye geldi.

"Bu arada Maliye Vekili, kendisine "...Devlet Bankası'nın suret-i teşkili hakkında tasavvurlarını anlattı..." Tasavvurlar, Türk parasının istikrarını sağlamak ve bunu da kurulacak bir merkez bankası ile gerçekleştirmekti. Müller'den bir merkez bankası kurulması için ön koşulların var olup olmadığının araştırılması ve eğer yoksa, bu koşulların nasıl sağlanacağı konusunda bir rapor hazırlaması istenmiştir. Müller Haziran ayı ortalarına kadar Türkiye'de kaldı ve raporunu hazırlamak üzere Almanya'ya döndü (...)

[65] "Lufthansa'dan ADB'ye", (Berlin, 5.11.1930, II F 4086), *AA*, II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

[66] İlhan Tekeli, Selim İlkin; *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, Ankara, 1981, s. 261.

[67] İlhan Tekeli, Selim İlkin; *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, 1977, s. 110.

[68] Tekeli, İlkin; *a.g.e.*, s. 110.

"Müller raporunu 15 Ekim 1929'da bitirerek incelemesi için Schacht'a verdi. Bu raporu inceleyen Schacht, Müller raporunun bulgularına dayanan kendi önerilerini ayrı kısa bir rapor haline getirerek, 1930 Ocağında Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu'na sundu"[69].

Söz konusu raporlar bizzat Başvekil İsmet Paşa tarafından da incelendi. Ancak, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının etkisinde kalan ve bunalımın doğurduğu ekonomik sorunlarına çözüm arayan, bu nedenle de ekonomik yaklaşımlarında önemli değişiklikler yapmayı planlayan Türk Hükümeti üzerinde, liberal yaklaşımı temel alan içeriği nedeniyle, bu raporlar etkili olmadı. Hatta Müller raporu ile ilgili bir açıklama dahi yapılmadı[70].

5. Ticaret Antlaşmaları

Savaştan sonra iki devlet arasında kurulmasına çalışılan ticari ilişkiler alanında, sadece fiili değil, aynı zamanda bazı hukuki sorunlar ve güçlükler de vardı.

26 Ağustos 1890 tarihinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanmış olan ticaret antlaşması, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, 25 Haziran 1915'de, son kez bir yıl daha uzatılmak koşuluyla yürürlükten kaldırılmıştı. Savaş içinde yeni bir ticaret antlaşması imzalanmamış, hatta bu konuda bir görüşme dahi yapılmamıştı. Diğer yandan, Osmanlı Devleti 24 Haziran 1915'de gümrük tarifelerinde en ziyade müsaadeye mazhar devlet ilkesinin süreceğini Almanya'ya bildirmişti. Bu koşullar altında, iki ülke arasındaki ticari ilişkiler fiilen sürmüş ve savaşın sonuna dek bu durumda herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. 3 Mart 1924 tarihinde imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması ise, bir ticaret antlaşması imzalanmasını da öngörüyordu. Aynı yılın sonunda, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin durumu, bu alanda saptanması gereken sözleşme kurallarına ilişkin görüşmelerin derhal başlaması gerektiğini açıklıkla gösteriyordu. Lozan Antlaşması'nın 1924 yılının Ağustos ayında yürürlüğe girmesi, Türkiye'nin ticari ilişkilerini de ilgilendiriyordu. Ancak Türk Hükümeti, Lozan Antlaşması'nda saptanan gümrük tarife ve kurallarının Almanya'yı kapsamadığını, 1925 yılının Ocak ayında açıkladı. Bu açıklama, Almanya'nın, Lozan Antlaşması ile belirli bir süre için saptanmış düşük gümrük tarifelerinden, diğer imzacı ülkeler gibi yararlanmasını engelliyordu. Alman Hükümeti'nin girişimi üzerine Türkiye, Lozan Antlaşması ile saptanmış gümrük tarifelerinin sadece ticaret antlaşması yapılan ülkeler için geçerli olduğunu Alman Hükümeti'ne bildirdi.

[69] Tekeli, İlkin; *a.g.e.*, s. 111.

[70] Tekeli, İlkin; *a.g.e.*, s. 110-115, 133. Nadolny de anılarında, Alman uzmanların hazırladığı raporların yarattığı olumsuz tepkilerden söz ediyor. Nadolny, raporların neden olduğu olumsuz havayı dağıtmak ve hükümetin tutumunu değiştirmek için çaba harcadığını, ancak çabalarının başarılı olamadığını açıklıyor. Nadolny; *a.g.e.*, s. 112.

Almanya ile Türkiye arasında uzun bir süre ticaret antlaşması imzalanmadığından, Türkiye ile ticaret antlaşması imzalamış olan ülkeler, ticari açıdan Almanya'ya göre önemli ölçüde avantajlı durumdaydılar. Alman Hükümeti'nin ticaret antlaşması görüşmelerine derhal başlamaya hazır olduğu yolundaki çeşitli açıklamaları ise, Türk Hükümeti'nde yankı bulmuyordu. Alman Hükümeti, Ankara'nın tutumunu değiştirmemesi üzerine, artık bu durumda Türkiye'nin 29 Eylül 1921 tarihli en ziyade müsaadeye mazhar devlet sıfatını kaldıracağını bildirdi. Bu karar 15 Nisan 1925 tarihinde uygulamaya konuldu. Bununla birlikte, iki devlet arasında görüşmeler başlamış ve devam etmiştir. Alman Hükümeti, daha sonra Ankara'ya, Lozan Antlaşması ile saptanmış gümrük tarifelerinin Almanya için de geçerli olacağını açıklaması halinde, bu kararını değiştireceğini bildirdi. Bu gelişmeden sonra, 10 Temmuz 1925 tarihinden geçerli olmak üzere gümrük talimatları bir nota değişimiyle Ankara'da sunuldu. Aynı zamanda bir ticaret antlaşması imzalanması için ileri bir adım atıldı ve Nadolny, uzun zamandan beri hazırlanan Alman önerilerini Türk Hükümeti'ne sundu. Ancak görüşmelerin uzun süreceğini tahmin eden Türk Hükümeti, bu nedenle Alman Hükümeti'ne özel bir hukuki form olmaksızın, Almanya'ya en ziyade müsaadeye mazhar devlet sıfatını tanımayı kabul ettiğini bildirdi ve bunun için de 13 Aralık 1925 tarihinde Ankara'da nota teatisinde bulunuldu. Nota değişimine göre, her iki ülke de birbirlerine en ziyade müsaadeye mazhar devlet sıfatını karşılıklı olarak tanıyorlardı. Ayrıca Almanya da Lozan Antlaşması ile saptanmış gümrük tarifelerinden artık yararlanabilecekti. 25 Mart 1926 tarihinde yürürlüğe girecek olan antlaşma için bir geçerlik süresi öngörülmemişti, ama taraflar bir ay önce haber vermek koşuluyla antlaşmayı istedikleri zaman fesh etmeye yetkiliydiler. Türk Hükümeti, 20 Aralık 1926'da antlaşmayı 1927 yılı içinde tek yanlı olarak fesh edeceğini açıklamış ve böylece 1927 yılının Mart ayında ya da en geç Ekim ayına dek yeni bir ticaret antlaşması yapılmasının gereği açıklık kazanmıştı. Yeni bir ticaret antlaşması yapımı, sadece ticari ilişkilerin sağlıklı biçimde düzenlenmesi açısından bir gereklilik olmakla kalmayıp, aynı zamanda Alman sermayesi ile Alman sanayiinin Türkiye'de yatırım yapmasını teşvik edici bir zorunluluk olarak da beliriyordu[71].

Türk-Alman Ticaret Antlaşması 12 Ocak 1927 tarihinde Ankara'da imzalandı[72]. Antlaşma iki yıl süreyle yürürlükte kalacak, daha sonra taraflardan herhangi biri tarafından fesh edilmezse, geçerli sayılmaya devam edilecekti.

[71] *AA,* Ha Pol, Wiehl, Türkei. *JK 1,* (10.7.1925), s. 96. *JK 1,* (13.12.1925), s. 100. *JK 1,* (25.3.1926), s. 102. *JK 1,* (28.10.1926), s. 108; ayrıca bkz. Rifat Önsoy; *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914),* İstanbul, 1982.

[72] "Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Hükümeti Arasında Mün'akit Ticaret Mukavelenamesi", (TBMM tarafından 13 Nisan 1927 tarih ve 1009 sayılı yasa ile onaylanmıştır). Antlaşmanın onay belgeleri 22 Haziran'da Berlin'de teati edildi ve antlaşma 22 Temmuz'da yürürlüğe girdi. *JK 1,* (22.6.1927), s. 113. Ökçün-Ökçün; *a.g.e.,* s. 149. Ökçün; *a.g.e.,* s. 106. *JK 1,* (12.1.1927), s. 109. *RG,* (27.4.1927), Sayı; 588. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 8, s. 702 (172).

Nadolny, ticaret antlaşmasının imzalanmasını Alman politikasının yeni bir başarısı olarak değerlendiriyor, ayrıca Almanya'nın Türkiye'den bu denli koruma ve yardım görmesinin önemini ve başarısını vurguluyordu. Nadolny'e göre, Ankara da antlaşmadan memnun kalmıştı. Hatta bu memnuniyetin derecesinin Türk basınından da izlenmesi mümkündü. Türk basını özellikle antlaşmanın eşit koşullar altında yapılmış olmasının üzerinde durmaktaydı. Nadolny, Almanya'nın, karşılıklı olmak üzere benzer haklarla, Türkiye ile bu tür bir antlaşma imzalayan ilk büyük devlet olduğuna dikkat çekiyor ve bu durumu önemle vurguluyordu [73].

12 Ocak 1927 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması, 3 Ağustos 1929'da Türkiye tarafından 3 Şubat 1930 tarihine dek uzatıldı. Türk Hükümeti, Berlin'den yeni bir ticaret antlaşması için görüşmelere derhal başlanılması talebinde bulundu. Görüşmelere 1929 yılının Aralık ayında başlandı ve 4 Ocak 1930'da resmi düzeyde devam edildi. Eski ticaret antlaşması 3 Şubat 1930'da yürürlükten kalktığı için, kendiliğinden fesh oldu. Görüşmeler ise, 27 Mayıs 1930 tarihinde yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı [74].

6. Dış Ticaret

Türk-Alman ticari ilişkileri esas olarak, Türkiye'nin Almanya'ya tarım ürünleri ve sanayi hammaddeleri satması, buna karşılık Almanya'dan sanayi malları alması biçiminde özetlenebilir.

Almanya ve Prusya İktisat Bakanlığı'ndan Dr. Wilhelm Ter-Nedden bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"... bir taraftan daha ziyade ziraî ve hammadde istihsal eden memleketler ve diğer taraftan daha ziyade sınaî karakterde olan memleketler arasında doğrudan doğruya ticaret bilhassa ümitbahş bulunmaktadır. Alâkadar her iki millî iktisadiyat arasında daha faydalı bir mesaî taksimini mümkün kılması itibarile bu

[73] *ADAP,* Serie B: 1925-1933, Band IV, (1. Januar bis 16. Maerz 1927), Göttingen, 1970. *ADAP,* "Nadolny'den ABD'ye", Nr. 14, 18.1.1927, (2980/D 583 962).

[74] *AA,* Ha Pol, Wiehl, Türkei. *JK 2,* (3.8.1929), s. 11. *RG,* Sayı: 1412. *JK 3,* (4.1.1930), s. 138. *JK 3,* (3.2.1930), s. 140. *JK 3,* (27.5.1930), s. 147. Jaeschke; *Türkei,* s. 49.

Bu antlaşma bir yıl süreyle geçerli olacak, fakat sürenin tamamlanmasından üç ay öncesine dek taraflarca fesh edilmezse, süresi belirsiz olarak uzayacaktı. Ancak tarafların bu süre içinde herhangi bir zamanda antlaşmayı tek taraflı olarak fesh etme yetkisi vardı. "Türkiye İle Almanya Arasında Ticaret Mukavelenamesi, Son Protokol ve Ek Notalar", (24 ve 26 Mayıs 1930, Ankara), (TBMM tarafından 7 Haziran 1930 tarih ve 1689 sayılı yasa ile onaylanmıştır). Antlaşmanın onay belgeleri 11 Ağustos 1930'da teati edildi ve antlaşma 25 Eylül'de yürürlüğe girdi. *RG.* (26.6.1930), Sayı: 1530. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 11, s. 1608 (565).

Türk-Alman Ticaret ve Seyrisefain Muahedesi için bkz. *AT,* Cilt: 22-23, Sayı: 75-78, (Haziran-Eylül 1930), s. 6553 ve 6659. "26 Mayıs 1930 Tarihli Türkiye Almanya Ticaret Mukavelenamesine Merbut (B) Listesinin 136 (B) Fıkrasının Tadili Hakkında Kanun", (TBMM tarafından 26 Mayıs 1931 tarih ve 1863 sayılı yasa ile onaylanmıştır). *RG,* (30.7.1931), Sayı: 1860. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 12, s. 331. Ökçün-Ökçün; *a.g.e.,* s. 149-150. Ökçün, *a.g.e.,* s. 54, 106.

ticaret, bilhassa devamlı ve müstekar olmak bakımından her iki tarafın da arzu ve ihtiyacına tekabül eylediği takdirde, sağlam bir inkişafa namzet bulunmaktadır (...)

"Ziraatin vaziyetini iyileştirmek ve aynı zamanda sanayileşme programının icap ettirdiği ithalat için daha fazla tediye imkânları elde eylemek maksadiyle Türkiye, ziraat mahsulleri ihracaatını daha ziyade artırmaya gayret etmektedir (...) Türkiye, ziraat mahsulleri yanıbaşında sanayi hammaddeleri ihracatını artırmaya dahi çalışmaktadır (...) Türkiye'nin bu ihracat vaziyetine karşı Almanya'da da aynı vaziyette bir ithalat ihtiyacı mevcut bulunmaktadır. Tekrar kuvvetleşen ve serbestisini kazanan Almanya, hayat seviyesini tutabilmek ve daha ziyade yükseltmek için ziraat mahsulleri ve hammaddeler ithal etmek ihtiyacında bulunmaktadır. Bundan dolayı Almanya, Türk ihracat mahsullerini mutedil fiyatlarla, hem de devamlı surette alacak vaziyette ve almaya da âmâde bulunmaktadır (...) Türk mallarının Almanya tarafından alınması şekline gelince, Almanya'nın ithalat ve Türkiye'nin ihracat arzuları arasında sağlam ve mutedil bir muvazene daima temin edilebilecektir. Böylece Almanya... Türkiye'nin ziraat mahsulleri ve hammaddeleri için emin ve devamlı bir alıcı iken, Türkiye de bilmukabele Alman sanayi eşyası için daimî bir alıcı vaziyetinde bulunmaktadır (...) Almanya, Türk imar programlarının tatbiki hususunda lüzum görülen makinaları ve icap eden tesisatı Türkiye'ye dün olduğu gibi yarın dahi mutedil fiyatlarla verecek bir vaziyette ve vermeye de âmâde bulunmaktadır" [75].

Ancak Türk-Alman dış ticaret istatistikleri, Alman ya da Türk kökenli olmaları bakımından, birbirlerinden çok farklı, hatta bazen tamamen çelişkili ve zıt rakamlar içermektedirler. Bu nedenle öncelikle, söz konusu farkların ve zıtlıkların nereden kaynaklandığını açıklamak gerekmektedir.

Almanya'da Türk Ticaret Odası'nın Genel Sekreteri Osman Zeki Torgay, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"... Türkiye-Almanya ticaretini mütalâa edebilmek için, her iki memleket istatistiklerinin tetkiki lâzım gelmektedir. Bu tetkik ise iki memleket ticareti hakkındaki Almanya ve Türkiye istatistiklerinin birbirlerinden açık farklı olduklarını göstermektedir. Bu fark ehemmiyetsiz olsaydı, belki şurada ayrıca zikri icap etmeyecekti. Kaldı ki, mallarını münhasıran müşterek bir hudut üzerinden mübadele etmeyen ve bilhassa Türkiye ve Almanya gibi birbirlerinden hayli uzak bulunan memleketlerin aralarındaki ticarete mütedair istatistiklerin aynı neticeyi göstermemesi öteden beri devam edegelmektedir. Buna, umumi bakımdan da imkân mevcut değildir. Ancak bu hususta az çok normal addedilebilecek hadler Türkiye-Almanya ticaretinde oldukça mühim nisbette aşılmaktadır. Çünkü, sözgelimi, aynı yıl ticareti aynı zamanda her iki memleket istatistikleri tarafın-

[75] Dr. Wilhelm Ter-Nedden; "Die deutsch-türkischen Handelsbezihungen, (Almanya-Türkiye Ticaret Münasebetleri)", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, Berlin, 1938, s. 88-91.

dan kendi için pasif veyahut aktif gösterilmekte ve bazen de birbirlerinin tamamen aksi neticelere varılmaktadır (...) Her iki memleket arasındaki ticareti gösteren iki taraf istatistiklerinin birbirlerine karşı arz ettikleri farkların âmillerine gelince: Bunları bilhassa istatistiklerin tertibi hususunda takip olunan esas ve usullerde aramak icap eder. Filhakika Türkiye istatistikleri, ithalat ve ihracat memleketlerini kaydederek, mevzuubahs malın son olarak nereden gelip ilk olarak nereye gittiği esasını takip eylemektedir. Buna mukabil Alman istatistikleri, mevzubahs partinin daha ziyade nere menşe'li olup, yahut netice itibarile nereye gideceği kaidesi üzerinde yürütülmekte ve Türkiye'ce tatbik olunan usulden ancak istisnaî hallerde, yani ana usulün tatbiki kabil olmadığı takdirde istifade edilmektedir. Bu muhtelif sistemlerin ithalat ve ihracat istatistiklerinde tevlit eylediği farkların nisbet ve ehemmiyeti araştırılınca, Türkiye'nin ihracat ve Almanya'nın ithalat rakamları arasında ehemmiyetli farklara mukabil, bilakis Almanya'nın ihracat ve Türkiye'nin ithalat rakamları birbirlerinden daha az nisbetlerde farklı bulunmaktadır (...)... Türkiye'nin Almanya'dan ithalatında Türk istatistiklerinin kaydeylediği fazlalık, ticaret eşyasının Almanya'dan Türkiye'ye kadar icap ettirdiği masrafların değerler üzerine ilâvesinden ileri gelmiş demektir. Türkiye'nin Almanya'ya ihracat rakamları ile Almanya'nın Türkiye'den ithalatına ait istatistikler arasındaki farklar ise, bilhassa İtalya, İngiltere ve Hollanda gibi bazı memleketlerden transit olarak geçmesinin neticesi olsa gerektir. Filhakika Türk istatistikleri tarafından bilhassa 1934'den evvelki yıllarda yukarda adı geçen memleketlere diye kaydedilen ihracat bu memleketlerden yalnız transit olarak geçmiş ve neticede Almanya'ya varmıştır"[76].

TABLO 1: 1924-1932 Yıllarında Türk-Alman Dış Ticareti[77]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre Almanya İçin Sonuç (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre Türkiye İçin Sonuç (Milyon TL.)
1924	− 10,4	+ 9,2 (Milyon RM)
1925	− 3,9	+ 0,7 (Milyon RM)
1926	+ 20, 7	− 19,0 (Milyon RM)
1927	+ 4,5	− 33,4 (Milyon RM)
1928	− 6,1	− 9,5
1929	− 3,1	− 18,6
1930	− 20,7	− 7,5
1931	− 5,2	− 13,4
1932	− 9,1	− 6,3

[76] Osman Zeki Torgay; "Son 10 Yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticareti (Der deutsche-türkische Handel in den Jahren 1928-1937)", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, Berlin, 1938, s. 66-70.

Tablo 1'in sonuçlarına göre; 1923-1932 yılları arasında Türk-Alman dış ticareti, her iki ülke için de pasif olarak kapanmıştır. Bu durum, Türk ve Alman istatistikleri arasındaki farklılığı ve zıddiyeti son derece açık biçimde göstermektedir.

TABLO 2: 1924-1932 Yıllarında Türk-Alman Genel Ticareti[78]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon TL.)
1924	108,9	94,0	
1925	134,3	125,1	
1926	130,1	123,8	
1927	130,5	97,4	
1928	137,9	114,3 (115,0)	53,8
1929	148,1	118,4 (121,0)	59,7
1930	117,3	93,6 (92,6)	47,2
1931	100,0	81,0 (81,1)	40,7
1932	71,1	67,4 (68,2)	33,7

Tablo 2'ye bakıldığında ise, şu durum saptanmaktadır: Türk-Alman dış ticareti 1924-1929 yılları arasında nispeten istikrarlı bir gelişme; buna karşılık, 1930-1932 yıllarında ise, sürekli ve hızlı bir daralma eğilimi göstermiştir.

Aynı yönde bir başka açıklamada ise şöyle denilmektedir:

"... gerek Türkiye gerekse Almanya birbirlerile olan ticaretlerini kendi istatistiklerindeki kayıtlara göre ölçmekte (...) bunun neticesi olarak, hemen daima her iki taraf da diğerile olan ticaret bilançosunun kendi aleyhinde bulunduğunu beyan eylemektedir. Filhakika her iki tarafın da iddialarında haklı bulundukları kendi istatistiklerinin tetkikinden anlaşılmaktadır (...) Türkiye-Almanya ticaretine taalluk eden istatistiklerdeki farkların böyle ayrı ayrı şekilde inkişaf eylemelerine sebep, Almanya'dan Türkiye'ye vaki olan ihracatın ekseriyetle doğrudan doğruya yapılmasına mukabil Türkiye'den Almanya'ya giden emtianın –İtalya gibi– üçüncü bir memleket üzerinden ve üçüncü ellerden geçmesidir (...) İthalat ve ihracat istatistikleri arasındaki başkalığın tabii bir neticesi olarak Türkiye-Almanya ticaret bilançoları aktivite veya pasiviteleri de birbirlerinden farklı bulunmaktadırlar (...) ... Türkiye-Almanya ticaretine ait istatistikler yalnız rakam itibarile birbirlerinden ehemmiyetli surette ayrılmakla kalmamakta hatta bir tarafın diğerine karşı gösterdiği pasiviteyi diğer taraf bazen daha fazla kaydetmektedir (...) Türkiye-Almanya ticaretine ait istatistikler arasındaki farkların Almanya'dan Türkiye'ye vaki olan ihracatta o kadar mühim olmadığına mukabil Türkiye'den Almanya'ya yapılan sevkiyatta pek büyük yekûnlar tutmakta bulunduğunu (...) Filhakika Almanya'ya giren Türk mahsullerinin büyük bir kısmı Triyeste üzerinden geçmekte ve halbuki Türkiye iskelelerinden bu limana gelen vapurlara yapılan yüklemeler, partinin neticede nereye varacağı nazarı dikkate alınmayarak, gümrük istatistiklerinde İtalya'ya ihracat diye kayda geçmektedirler. Bundan dolayı Türk ihraç cetvelleri Almanya'ya vaki olan ihracatı hakiki miktarı ve kıymetinden noksan yazmaktadırlar. Diğer tabirle, Almanya'ya Türkiye'den gelen mal Türk istatistiklerinin gösterdiğinden daha fazladır (...) Türk ve Alman ve Türk-İtalyan istatistikleri arasında... yaptığımız mukayeselerde en ziyade nazarı dikkati celbeden bir netice; Türkiye'den Almanya'ya vaki

TABLO 3: 1924-1932 Yıllarında Türkiye'nin Almanya'ya İhracatı[79]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon TL.)
1924	59,6	51,6	
1925	69,1	62,9 (63,3)	
1926	54,7	52,4 (51,9)	
1927	63,0	32,0 (31,9)	
1928	72,0	47,1 (47,3)	22,2
1929	75,6	40,8 (41,7)	20,6
1930	69,0	39,4 (38,9)	19,8
1931	52,6	27,0 (27,2)	13,6
1932	40,1	27,4 (27,8)	13,7

TABLO 4: Alman İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'ya İhracatı[80]

Yıllar	Miktar (Ton)
1928	59.594
1929	54.038
1930	73.522
1931	60.008
1932	69.677

olan nakliyatın Türk istatistiklerinde Alman istatistiklerine kıyasla hemen daima noksan, buna karşı, Türkiye'den İtalya'ya vaki olan nakliyatın Türk istatistiklerinde İtalya istatistiklerine kıyasla hemen daima fazla gösterilmiş olmasıdır. Bu neticenin tarifi lâzım gelirse şöyle denir: Türkiye limanlarında İtalya'ya diye yüklenip Türk istatistiklerinde İtalya hesabına kaydedilen partilerin mühim kısımları hakikatte İtalya'da kalmamakta, İtalya üzerinden Almanya'ya gönderilmektedir".

"1924-1932 Senelerinde Türkiye-Almanya Ticareti Hakkında Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekâleti'ne Takdim Edilen Rapor", (Almanya'da Türk Ticaret Odası Tarafından), *Almanya da Türk Ticaret Odası*, Berlin, 1933, s. 65-108.

[77] Torgay; *a.g.m.*, 10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası, s. 67. Almanya'da Türk Ticaret Odası, Berlin, 1933 (Bundan sonra kısaca *ATTO* olarak anılacaktır). *ATTO*, s. 73. Bkz. "1924-1932 Senelerinde Türkiye-Almanya Ticareti Hakkında Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekâleti'ne Takdim Edilen Rapor", *ATTO*, s. 65-108.

[78] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 68, 74. *ATTO*, s. 88-89.

[79] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 76, 78. *ATTO*, s. 88-89.

[80] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 79.

TABLO 5: Türk İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'ya İhracatı[81]

Yıllar	Miktar (Ton)
1928	69.843
1929	46.741
1930	56.353
1931	52.116
1932	56.170

Tablo 3-5'e göre; Türk istatistikleri açısından, Türkiye'nin Almanya'ya ihracatı 1925 ve 1928 yılları dışında, sürekli düşme eğilimi göstermiş; buna karşılık, Alman istatistiklerine göre de, son yıllar dışında nisbi bir istikrar içinde olmuştur. Ancak her iki istatistik açısından da, 1929-1932 yılları arasında ihracatta sürekli bir düşüş eğilimi hemen fark edilmektedir.

TABLO 6 : 1924-1932 Yıllarında Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı[82]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon TL.)
1924	49,2	42,4	
1925	65,2	62,2 (62,8)	
1926	75,4	71,4 (71,2)	
1927	67,5	65,4 (65,0)	
1928	65,9	67,2 (67,7)	31,7
1929	72,5	77,6 (79,3)	39,2
1930	48,3	54,2 (53,7)	27,4
1931	47,4	54,0 (53,9)	27,0
1932	31,0	40,0 (40,4)	20,0

TABLO 7 : Alman İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı[83]

Yıllar	Miktar (Ton)
1928	68.819
1929	106.135
1930	83.190
1931	65.992
1932	43.611

[81] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 80.

[82] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 76, 78. *ATTO*, s. 88-89.

[83] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 79.

TABLO 8 : Türk İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı[84]

Yıllar	Miktar (Ton)
1928	82.131
1929	123.816
1930	106.410
1931	81.524
1932	67.127

Tablo 6-8; gerek Alman gerekse Türk istatistiklerine göre, Türkiye'nin Almanya'dan olan ithalatının, 1924-1929 yılları arasında nisbi bir istikrar; 1929-1932 yıllarında ise, düşme eğilimi içinde olduğunu göstermektedir.

TABLO 9 : 1923-1929 Yılları Arasında Türkiye'nin Ülkelere Göre İhracatı (Türk İstatistiklerine Göre)[85] (%)

Ülkeler/Yıllar	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Almanya	9,1	12,93	14,40	12,64	9,28	12,76	13,26
Fransa	12,41	11,82	12,49	12,15	10,69	10,63	12,64
İtalya	17,95	21,96	26,13	27,76	23,37	18,22	21,81
İngiltere	18,61	14,65	8,94	11,43	10,63	10,12	9,63
Avusturya	0,01	—	0,03	0,08	0,34	0,81	0,55
Sovyetler Birliği	2,05	1,26	2,54	2,81	3,93	3,71	3,49
Çekoslovakya	—	0,03	0,01	0,02	3,51	4,14	2,35
ABD	7,97	10,32	13,24	12,74	15,52	15,90	9,91

TABLO 10 : 1930-1932 Yılları Arasında Türkiye'nin Ülkelere Göre İhracatı (Türk İstatistiklerine Göre)[86] (%)

Ülkeler/Yıllar	1930	1931	1932
Almanya	13,10	10,72	13,54
Fransa	12,19	9,55	7,72
İtalya	21,14	24,16	16,15
İngiltere	8,93	8,52	9,84
Sovyetler Birliği	5,06	3,68	5,37
ABD	11,76	9,97	11,93

[84] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 80.

[85] Bilge Aloba Köksal, A. Râsih İlkin; *Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)*, 1973, s. 31-32.

[86] İlhan Tekeli, Selim İlkin; *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, 1982, s. 40b.

TABLO 11 : Türkiye'nin Toplam İhracatında Almanya'nın Payı (Türk İstatistiklerine Göre)[87] (%)

Yıllar	%		
1923	9,01		
1924	12,9	(9,9)	
1925	14,3	(11,3)	
1926	12,6	(13,8)	
1927	9,3	(14,2)	
1928	12,8	(14,2)	
1929	13,3	(15,3)	(13,8)
1930	13,1	(18,6)	
1931	10,7	(21,4)	
1932	13,9	(23,3)	(13,6)

Türkiye'nin toplam ihracatında Almanya'nın oranı değişik istatistiklerde farklı görünmekle birlikte; genel olarak bakıldığında, bu oranın 1923, 1927 ve 1931 yıllarında nisbi bir gerileme içinde olduğu, bunun dışında istikrar eğilimi taşıdığı anlaşılmaktadır. Almanya, Türkiye'nin ihracatında diğer ülkelerle kıyaslandığında, sadece 1927 yılında beşinci sıraya düşmüştür. Bunun dışında Almanya, 1925, 1926, 1929, 1930, 1931 ve 1932 yıllarında her zaman ikinci ülke olma özelliğini korumuştur.

TABLO 12 : 1923-1929 Yılları Arasında Türkiye'nin Ülkelere Göre İthalatı (Türk İstatistiklerine Göre)[88] (%)

Ülkeler/Yıllar	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Almanya	6,37	9,87	11,36	13,78	14,19	14,18	15,28
Fransa	9,14	9,45	10,78	13,67	13,80	13,05	10,41
İtalya	19,58	21,17	17,99	15,81	12,32	11,82	12,50
İngiltere	17,31	17,70	15,66	14,10	13,60	12,29	12,23
Avusturya	0,89	1,07	1,53	2,05	2,89	2,39	2,21
Sovyetler Birliği	2,10	3,29	2,53	3,64	3,26	5,40	6,43
Çekoslovakya	1,30	3,15	4,22	7,02	6,48	6,08	6,03
ABD	7,64	5,88	8,11	3,48	3,86	4,55	6,69

[87] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 78. *ATTO*, s. 38, 88-89, 102.

[88] Köksal, İlkin; *a.g.e.*, s. 29-30.

TABLO 13 : 1930-1932 Yılları Arasında Türkiye'nin Ülkelere Göre İthalatı (Türk İstatistiklerine Göre)[89] (%)

Ülkeler/Yıllar	1930	1931	1932
Almanya	18,56	21,36	23,34
İtalya	13,82	14,57	12,88
İngiltere	11,21	11,34	12,37
Fransa	10,50	10,10	8,36
ABD	6,09	4,12	2,64
Sovyetler Birliği	7,9	5,72	6,91

TABLO 14 : Türkiye'nin Toplam İthalatında Almanya'nın Payı (Türk ve Alman İstatistiklerine Göre)[90] (%)

Yıllar	%	
1923	6,37	
1924	9,9	
1925	11,3	
1926	13,8	
1927	14,2	
1928	14,2	
1929	15,3	
1930	18,6	(21,2)
1931	21,2	(21,4)
1932	23,3	(23,2)

Türkiye'nin toplam ithalatında Almanya'nın oranı, değişik istatistiklerde biraz farklı görünmekle birlikte; genel olarak bakıldığında, bu oranın son derece düzenli ve istikrarlı bir biçimde yükseldiği hemen anlaşılmaktadır. Almanya, Türkiye'nin ithalatında diğer ülkelerle kıyaslandığında, sadece 1923 yılında beşinci sıradadır. Bunun dışında Almanya, 1927 yılından itibaren her zaman birinci ülke olma özelliğini korumuştur.

Bu rakamlar, Almanya'nın Türkiye'nin ithalatında yaklaşık olarak dörtte bir, ihracatında ise altıda bir oranında yer aldığını göstermektedir.

[89] Tekeli, İlkin; *a.g.e.*, s. 40a.

[90] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 78. *ATTO*, s. 37, 88-89, 102.

TABLO 15 : Almanya'nın Toplam İhracatında Türkiye'nin Oranı (Türk ve Alman İstatistiklerine Göre)[91] (%)

Yıllar	%		
1924	0,7		
1925	0,7	(0,6)	
1926	0,7	(0,5)	
1927	0,6	(0,4)	
1928	0,6	(0,5)	
1929	0,5	(0,6)	
1930	0,4	(0,5)	(0,7)
1931	0,5	(0,8)	
1932	0,5	(0,9)	

TABLO 16 : Almanya'nın Toplam İthalatında Türkiye'nin Oranı (Türk ve Alman İstatistiklerine Göre)[92] (%)

Yıllar	%		
1924	0,7		
1925	0,7	(0,6)	
1926	0,7	(0,5)	
1927	0,6	(0,4)	
1928	0,5	(0,6)	
1929	0,6	(0,5)	
1930	0,7	(0,4)	(0,5)
1931	0,8	(0,5)	
1932	0,8	(0,5)	(0,9)

Oysa, görüldüğü gibi, Türkiye, Almanya'nın toplam ihracatında ve ithalatında hiçbir biçimde önemli bir yer tutmamaktadır.

Gerçekten de, dış ticaret istatistikleri dikkatle incelendiği takdirde, derhal fark edilmektedir ki, iki ülke arasındaki dış ticaret, Almanya açısından değil, fakat Türkiye açısından önem taşımaktadır.

[91] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 37, 89, 102.

[92] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 76. *ATTO*, s. 37,89, 102.

TABLO 17: "Türk istatistiklerinin Türk Lirası üzerinden gösterdikleri kıymetler Marka çevrilmişlerdir": ("Hesaplar İstanbul Kambiyo Borsası kayıtlarına göre yürütülmüştür. ( ) içindeki rakamlar 1 TL'nin Berlin Borsası'ndaki orta kayıtlarına dayanmaktadır. Bunlar TL'nin Marka çevrilmesinde göz önüne alınmamışlardır")[93]

Yıllar	Türk Lirası'nın Paritesi	1 Türk Lirası'nın Mark Karşılığı
1924	13,266	2,45 (2,23)
1925	12,487	2,31 (2,29)
1926	11,797	2,18 (2,20)
1927	11,708	2,16 (2,17)
1928	11,574	2,14 (2,14)
1929	11,028	2,04 (2,02)
1930	10,722	2,00 (1,96)
1931	10,722	2,00 (1,99)
1932	10,722	2,00 (?)

[93] *ATTO*, s. 107-108.

II. BÖLÜM

NAZİ DÖNEMİNDE TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ (1933-1939)

A) SİYASAL İLİŞKİLER

1. Dış Politikada Farklılıklar

Almanya'nın da, Türkiye'nin de barış antlaşmalarıyla düzenlenmiş coğrafi sınırları konusunda bazı talepleri vardı. Ancak Almanya'nın talepleri çok daha geniş kapsamlıydı. Türkiye ise, Lozan'da düzenlenen biçimiyle tatmin olmadığı için, bazı konularda (Hatay ve Boğazlar üzerinde) talepte bulunuyordu. Bu açıdan bakıldığında, her iki ülkenin de birbirlerinin dış politika hedeflerini hoşgörü ve anlayışla karşıladıkları düşünülebilir.

Fakat dış politika alanındaki bu benzerlikler nihayet bir noktada sona eriyordu; çünkü Almanya temelde, I. Dünya Savaşı'nın sonunda barış antlaşmalarıyla düzenlenmiş statükoyu kabul etmiyor ve onu eline geçen ilk fırsatta değiştirmeyi amaçlıyordu. Bu bakımdan Almanya'nın temeldeki tercihi revizyonist bir dış politikaydı. Oysa Türkiye aslında Lozan ile tatmin olmuş bir ülke olarak, temelde statükonun sürmesini destekliyor ve dış politika ile ilgili taleplerini ancak ikinci derecede önemli sorunlar olarak görüyordu.

Diğer taraftan, iki ülke arasında sadece dış politika amaçları bakımından değil, ama aynı zamanda yöntemleri bakımından da fark vardı. Almanya, dış politikada hedeflerini gerçekleştirmek için, fiili durum yaratıyor, güç gösterilerinde bulunuyor, zaman zaman da askeri güç kullanıyordu. Böylece uluslararası ilişkilerde mevcut antlaşmaları tanımaya yanaşmadığı gibi, tek yanlı kararlar alıp bunları uygulamayı temel ilke haline getiriyordu. Türkiye ise, dış politikasında, mevcut antlaşmaları kesinlikle tanımakta ve uygulamaktaydı; Türkiye bu alanda bir rahatsızlık duysa bile, bu rahatsızlığını, devletler hukuku çerçevesinde gündeme getirerek, arzu ettiği çözümü elde etmeye çalışıyordu. Bu alanda Türkiye, tek yanlı uygulamalara kesinlikle yanaşmadığı gibi, durumu ne denli uygun bulunursa bulunsun, bu tür tek yanlı kararları ilke olarak reddediyordu. Yani iki ülke arasında, dış politikada tercih edilen ve uygulanan yöntem açısından da tam bir çelişki vardı.

2. Türkiye Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti

Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Alman dış politikasında radikal bir değişim meydana geldi. Bir yandan, Versay Antlaşması temelinde Almanya'yı

güçsüz bırakan sistemi ortadan kaldırmak amacında olan Hitler, Almanya'nın coğrafi sınırlarının yeniden düzenlenmesini önerir ve bu önerilerini değişik yollardan uygulamaya koyarken; diğer yandan da, Almanya'nın Avrupa, hatta dünya politikasında önemli ve etkin bir devlet olmasını sağlamak için adımlar atmaya başladı. Güneydoğu Avrupa ülkeleriyle Balkan devletleri üzerinde öncelikle ekonomik ve daha sonra da bu ekonomik temel üzerinde siyasal egemenlik kurma mücadelesi bu adımın bir parçasıydı. Bu mücadele, esas itibariyle I. Dünya Savaşı sonunda İngiltere ile Fransa'nın önderliğinde oluşturulmuş Avrupa merkezli uluslararası politika dengesinin temelden bozulmasını ve yeniden düzenlenmesini öngörüyordu. Bu noktada asıl sorun, Batılı devletlerin, İngiltere ve Fransa'nın, Almanya'nın revizyonist politikasına ne ölçüde ve ne süreyle katlanmaya hazır oldukları; Almanya'nın ise, ne ile yetinmeye hazır olduğu sorusunda (ya da dengesinde) düğümleniyordu. Ancak İngiltere de, Fransa da, Almanya ile tüm dünyada bir iktisadi ve siyasi nüfuz ve egemenlik mücadelesine girmekten sonuna dek kaçınamazlardı. Hele Almanya'nın Güneydoğu Avrupa'nın, Balkanlar'ın, Ortadoğu'nun ve Doğu'nun (Afganistan gibi) iktisadi ve askeri yönden güçsüz, siyasi açıdan da istikrarsız ülkeleri üzerinde ekonomik ve siyasal nüfuz kurma mücadelesi, İngiltere ile Fransa'nın bu genişleme eğilimine müdahale etmesini gerektiren türden bir politikayı içeriyordu. Ayrıca Almanya, Avusturya, Çekoslovakya ve Polonya ile de sınır anlaşmazlıkları içindeydi.

Uluslararası politikaya 1933 yılından itibaren egemen olan ve II. Dünya Savaşı'na dek süren, revizyonist devletler ile anti-revizyonist devletler grubu arasındaki iktisadi, siyasi, ideolojik ve askeri mücadele, başlangıçta bir İngiliz-Alman rekabeti olarak belirginleşti.

Bir Balkan, Ortadoğu ve Akdeniz devleti olarak Türkiye, elbette bu mücadelenin ve rekabetin ağırlığını kendi üzerinde duyacaktı. Esasında Türkiye, Naziler iktidara gelinceye değin, Almanya ile genellikle iyi ilişkiler içinde idi; ancak aynı dönemde İngiltere ve Fransa ile olan ilişkileri için benzer bir değerlendirme yapılamaz, hatta bu dönemde her iki büyük Batılı devlet ile ilişkilerin neredeyse kesik olduğundan dahi söz edilebilir. Ancak Nazilerin 1933'de iktidara gelmesinden sonra, Türkiye'nin İngiltere ve Almanya ile olan ilişkilerinde, ilk dönemin aksine, belirgin bir değişime rastlanmaktadır. Öncelikle Almanya'nın gündemden hiç eksik etmediği sınır değişikliği taleplerini, sırasında askeri güç kullanarak uygulamaya koyması, Türkiye'nin çekindiği İtalya ile yakın ilişkiler kurması, Güneydoğu Avrupa, ama özellikle de Balkan ülkelerini —ve tabii bu arada Türkiye'yi— önce iktisadi, sonra da siyasi nüfuzu altına almaya çalışması; diğer yandan, Türkiye'nin dış politikadaki iki önemli talebine karşı (Boğazların yeniden askerileştirilmesi, Boğazlar üzerinde tam egemenlik yetkisi ve Hatay'ın ülke topraklarına katılması) uzak ve soğuk bir tutum içine girmesi; bu dönemde Türk-Alman ilişkilerinin eskisi kadar sorunsuz olmayacağını açıkça gösteriyordu. Öte yandan, 1930'lu yılların ortasında Türk-İngiliz ilişkilerinde önemli bir gelişme ve yakınlaşma süreci de başlamıştı.

Bu açıdan bakıldığında, 1933-1939 yılları arasındaki İngiliz-Alman nüfuz mücadelesi ve rekabeti Türkiye üzerinde de önemli oranda etkili oldu. Bu dönemdeki Türk-Alman ilişkileri, esas olarak bu rekabet ve sonuçları açısından ele alınmayı gerektirmektedir.

3. Nasyonal Sosyalist Dış Politika ve Türkiye

Adolf Hitler, daha iktidara gelmeden yıllar önce kaleme aldığı ünlü kitabı "Mein Kampf"da ("Kavgam"), I. Dünya Savaşı'nda ülkesinin müttefiği olan Türkiye'ye, III. Reich'ın ittifak politikası alanında yalnızca ikincil bir rol, hatta açıkça olumsuz bir rol yüklemekteydi. Hitler'e göre, Almanya'nın Türkiye gibi ülkelerle ittifak kurması, bu ülkenin savaşı kazanma olanağını zaten ortadan kaldırmıştı. Bu görüş açısından Türkiye, Nasyonal Sosyalist Alman dış politikasının ilgi alanının tamemen dışında kalıyordu[1]. Hitler'in bu yöndeki düşüncesi yalnızca kuramsal planla sınırlı kalmamış, fakat uygulamaya da yansımıştır.

Rudolf Nadolny, 1931 yılının Kasım ayında Berlin'de bulunduğu sırada, 1 Şubat 1932 tarihinde Cenevre'de başlaması öngörülen Silahsızlanma Konferansı'nda Alman delegasyonuna başkanlık etmesi önerisini kabul ettiği için, bu tarihten itibaren fiilen Ankara'daki Büyükelçilik görevinden ayrılmış oldu. Çünkü yeni görevi nedeniyle Nadolny artık sürekli olarak Cenevre'de bulunmak zorundaydı. Bu suretle Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, Nadolny'nin Büyükelçilikten resmen ayrıldığı tarih olan 29 Ekim 1933'e dek fiilen boş kaldı[2]. Fritz Neumark'ın, anılarında son derece silik bir kişiliği olduğunu yazdığı Almanya'nın ikinci Ankara Büyükelçisi Frederic Hans von Rosenberg, güven mektubunu ancak 11 Aralık 1933 tarihinde sunmuş; bu arada Alman Büyükelçiliği'nin iki yıla yakın bir süre boş kalması Türk Hükümeti'nin gözünden kaçmamıştı[3].

Bununla birlikte, gündelik diplomatik ilişkilerde daha farklı bir tutum izleniyordu. Örneğin Hitler, Mustafa Kemal Atatürk'ü çok takdir ediyor, 1933 yılının Temmuz ayında Berlin'i ziyaret eden Türk Parlamento Heyeti ve Hariciye

[1] Josef Ackermann; "Der Begehrte Mann am Bosporus: Europaeische Interessenkollisionen in der Türkei (1938-1941)", *Hitler, Deutschland und die Maechte,* Düsseldof, 1976, s. 489.

[2] Nadolny; *a.g.e.,* s. 113, 141-143. Gotthard Jaeschke, "Die Türkei in den Jahren 1933-1934", Geschichtskalender, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen bzw. der Auslandhochschule an der Universitaet Berlin,* Jahrgang XXXVIII, Abteilung II Westasiatische Studien, Sonderabdruck, Berlin, 1935 (Bundan sonra kısaca *JK 5* olarak anılacaktır). *JK 5,* (29.10.1933), s. 120.

Türk Hükümeti, Nadolny'nin Moskova Büyükelçiliği'ne atanmasına son derece memnun olmuştu. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü, 1933 yılının Kasım ayında, Nadolny'nin 30 Eylül tarihli mektubunu yanıtlarken, kendisinin ve Türk Hükümeti'nin Nadolny'nin Almanya'nın yeni Moskova Büyükelçisi olmasından duyduğu memnuniyeti açıklıyordu. "Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'den Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Rudolf Nadolny'e", (T.C. Hariciye Vekâleti, Hususi Kalem), (Ankara, Kasım 1933), *AA,* Narklap Nadolny, Varia II.

[3] Ackermann, a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 490/dn. 8. Fritz Neumark; *Boğaziçine Sığınanlar,* Türkiye'ye İltica Eden İlim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953, İstanbul, 1982, s. 124. *JK 5,* (11.12.1933), s. 122.

Encümeni Başkanı Siirt mebusu Mahmud Bey'e hitap ederken, Atatürk'ü "yüzyılın en büyük insanı" olarak tanımlıyor, iki ülke arasındaki "özel birliktelik"ten ve karşılıklı "sempati"den söz ediyordu. Cumhuriyet'in 10. yıldönümü dolayısıyla Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte, Hitler, Türk halkının kahramanca mücadelesini yıllardır takip ettiğini ve Türk devlet adamlarının enerjilerinin kendisine daha Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP) muhalefette iken model oluşturduğunu ifade ediyordu[4].

Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde Değişiklik

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa 15 Nisan 1934 tarihinde Berlin'de öldü[5]. Alman Hükümeti'nce 19 Nisan'da Berlin'de büyük bir cenaze töreni düzenlendi; törene Göring de katıldı[6]. Türkiye'nin boş kalan Berlin Büyükelçiliği'ne hiç zaman yitirilmeksizin, 5 Mayıs 1934 tarihinde Mehmed Hamdi Arpag atanmış[7]; Arpag, 26 Mayıs'ta Hindenburg'a güven mektubunu

[4] Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 489-490/dn. 6 ve 7. Glasneck; *a.g.e.,* s. 7. *JK 5,* (15.7.1933), s. 116.

Hitler, Cumhuriyetin 10. yıldönümü için Cumhurbaşkanı ile Başvekile birer kutlama telgrafı yollamıştır. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 490/dn. 7. Hans-Adolf Jacobsen, *National-sozialistische Aussenpolitik 1933-1938,* Frankfurt, Berlin, 1968, s. 796. *JK 5,* (29.10.1933), s. 119-120. *AT,* Nr. 3, (Mart 1934), s. 79.

1933-1937 yılları arasında; *1933'te iki kez, 1934'te ve 1937'de de birer kez olmak üzere,* toplam dört Türk devlet adamı Almanya'yı resmen ziyaret etti. Jacobsen; *a.g.e.,* s. 365-367.

[5] *JK 5,* (15.4.1934), s. 126. *AT,* Nr. 5, (Mayıs 1934), s. 4.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile Hindenburg arasındaki 15 ve 19 Nisan tarihli karşılıklı başsağlığı ve teşekkür mesajları için bkz. *AT,* Nr. 5, (Mayıs 1934), s. 5.

Feridun Cemal Erkin, o sırada —1934 yılının yaz aylarında atandığı— Berlin Büyükelçiliği'nde Maslahatgüzar olarak görevliydi. Ancak, Kemaleddin Sami Paşa rahatsızlığı nedeniyle izin alarak görevinden fiilen ayrıldığı için ve daha sonra ölümü dolayısıyla, Büyükelçiliğe —yedi aydan uzun bir süre— vekâlet etti. Feridun Cemal Erkin; *Dışişlerinde 34 Yıl,* (Anılar-Yorumlar), Cilt 1, Ankara, 1980, s. 33-38.

[6] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa'nın 19 Nisan 1934 Tarihli Cenaze Törenine İlişkin Program", *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2. Türk Hükümeti, Alman Hükümeti'nin Kemaleddin Sami Paşa'nın ölümü üzerine hazırladığı geniş kapsamlı cenaze töreni için, Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a teşekkür etmiştir. "Hamdi Arpag'ın Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a 26 Mayıs 1934 Tarihinde Güven Mektubunu Sunuş Törenindeki Konuşması", Deutsches Nachrichtenbüro (DNB), (26.5.1934), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2. Erkin; *a.g.e.,* s. 34-35. *AT,* Nr. 5, (Mayıs 1934), s. 5-7.

[7] "Cenaze töreninden avdetimde, Bakanlıktan gelen aceleli bir telgraf buldum. Büyükelçiliğe Viyana Elçimiz Hamdi Arpag'ın tayini için Alman Hükümeti'nin agremanı isteniyordu. Hariciye Nazırından (Neurath) randevu alarak, ertesi gün... Nazıra mülaki olarak ziyaretimin sebebini izah ve hazırladığım şifahi nota ile ilişiği hal tercümesini takdim ettim. Nazır, gereken işlemin yapılacağını belirttikten sonra, serzenişte bulundu. Almanya'da çok sevilmiş olan bir Büyükelçinin cenazesi henüz toprağa verilmemiş ve yolda iken, yeni sefir tayini için bu kadar aceleye neden lüzum görüldü? sualini sordu. Ben, bir cevap vermek için, 'Berlin Büyükelçiliği çok istenen bir diplomatik makamdır. Acelenin, sağdan soldan vuku bulan istekleri kesmek arzusundan ileri geldiğini tahmin ediyorum' dedim". Erkin, *a.g.e.,* s. 35. Neurath'ın, Türkiye'nin boşalan Berlin Büyükelçiliği'ne mümkün olduğunca en kısa zamanda bir Büyükelçi atamak istemesine neden şaşırdığını an-

sunmuş ve törende yaptığı konuşmada, Türk-Alman ilişkilerinde yakınlaşma sağlamaya çalışacağını açıklamıştır[8].

4. Nazi Yönetiminin Başlangıcında İlişkiler

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü 13 Temmuz 1933 tarihinde Almanya'nın Roma Büyükelçisi Hassell ile yaptığı görüşmede, bir milliyetçi olarak Almanya'da yeni kurulan rejime karşı her zaman anlayış göstermekte olduğunu açıkladı[9].

Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nda görevli Fabricius, 1933 yılının yazında Tevfik Rüştü ile son zamanlardaki Türk dış politikasına ve bu politikanın geleceğine ilişkin uzun bir görüşme yaptı. Tevfik Rüştü, bu görüşme sırasında Türk dış politikasını mükemmel olarak vasıflandırmış ve bu politikanın Sovyetler Birliği ile dostluk temeline dayandığını vurgulamıştır. Ancak Tevfik Rüştü, bu saptamanın Türkiye'nin kendi yolunu izlemeyeceği anlamına gelmediğini belirterek, nitekim Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girdiğinden beri kendi yolunda ilerlediğini gösterdiğini ifade etmiştir. Fakat bu durum, Türki-

---

lamak güçtür. Çünkü Türkiye bu tutumu ile Berlin'e verdiği siyasi önemi göstermiş oluyordu. Hatta Hamdi Arpag'ın Viyana Büyükelçiliği'nden nakledilmesi de, Türk Hükümeti'nin Berlin'de Alman sorunlarını yakından bilen bir diplomatın görev yapmasını istediğini açıkça gösteriyordu. Türk Hükümeti, Büyükelçiliğin boş kalmamasını sağlamaya çalışırken, aslında Alman Hükümeti'nin zaman zaman ihmal ettiği bir konuya da dikkat çekiyor olmalıydı.

[8] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag'ın 26 Mayıs 1934 Tarihinde Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a Güven Mektubunu Sunuş Töreni", Deutsches Nachrichtenbüro (DNB), (26.5.1934), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2. *JK 5*, (5.5.1934) ve (26.5.1934), s. 127. Erkin; *a.g.e.*, s. 38-39. *AT*, Nr. 6, (Haziran 1934), s. 100.

Hindenburg'un 2 Ağustos 1934 tarihinde ölümü üzerine, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü birer başsağlığı mesajı gönderdiler. "Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'den Alman Dışişleri Bakanı Neurath'a", (2.8.1934), *AA*, Protokoll VII, 17, Bd. 1, Ableben Hindenburgs. "Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'den Hindenburg'un Oğluna", (2.8.1934), (Abschrift Prot. 97 VII 17), *AA*, Protokol VII, 17, Bd. 1, Ableben Hindenburgs.

Mustafa Kemal Paşa ile Hitler'in, Tevfik Rüştü ile Neurath'ın karşılıklı mesajları; Tevfik Rüştü'nün Hitler'e ve Gazi'nin de Hindenburg'un oğlu Miralay Hindenburg'a mesajı için bkz. *AT*, Nr. 9, (Eylül 1934), s. 2, 179-180.

Hindenburg'un ölümü Türk basınında yankı yarattı. Almanya'da tüm otoritenin artık Hitler'in elinde toplanması, Türk basınında Hitler'e karşı bazı tereddütlü ve kuşkulu yazıların yayınlanmasına neden oldu. Bkz. Burhan Asaf; "Hindenburg Öldü", *Hâkimiyeti Milliye*, (3.8.1934). Mehmet Asım; "Hindenburg'un Ölümü", *Vakit*, (3.8.1934). Muharrem Feyzi; "Hindenburg ve Hitler", *Cumhuriyet*, (5.8.1934). *AT*, Nr. 9, (Eylül 1934), s. 332-337.

Mustafa Kemal Paşa, Devlet Başkanlığına seçilmesinden dolayı 4 Eylül'de Hitler'e bir kutlama mesajı yolladı. Hitler de buna karşılık Cumhurbaşkanına bir teşekkür mesajı gönderdi. *AT*, Nr. 10, (Birinciteşrin 1934), s. 103-104.

Hitler, 4 Mart 1935'te Cumhurbaşkanlığına yeniden seçilmesinden dolayı Atatürk'e bir tebrik ve iyi dilek mesajı yolladı. Atatürk de buna karşılık Hitler'e bir teşekkür mesajı gönderdi. Jacobsen; *a.g.e.*, s. 801. *AT*, Nr. 16, (Nisan 1935), s. 67.

[9] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band I, 2, (16. Maerz bis 14. Oktober 1933), Göttingen, 1971. *ADAP*, "Almanya'nın Roma Büyükelçisi Hassell'den ADB'ye", Nr. 361, 13.7.1933, (8626/E 604 585-86, I 1162).

ye'nin Sovyetler Birliği ile çatışacağı anlamına da gelmemekteydi; tam aksine, Türkiye'nin kendine göre bir politika izlemesi sadece Sovyetler Birliği'nin yararına ise mümkündü. Ortak çıkarların savunulması amacıyla, Türkiye Sovyetler Birliği ile sürekli dayanışma içinde olacaktı. Tevfik Rüştü bu açıklamasıyla bu sırada bir hayli zedelenen Alman-Sovyet ilişkilerine karşı Türk-Sovyet ilişkilerinin yakınlığını vurguluyor olmalıydı. Tevfik Rüştü, Almanya'nın iktisadi sömürge arayışı içinde olduğunun resmen açıklanmasından sonra (konuya ilişkin Hugenberg Memorandumu'na ileride —ekonomik ilişkiler kısmında— yeniden değinilecektir) zedelenen Türk-Alman ilişkilerinin, Hitler'in 15 Temmuz'da, Türk Parlamento Heyeti ve Hariciye Encümeni Başkanı Siirt mebusu Mahmud Bey ile görüşmesinden sonra yeniden eski olumlu biçimine döndüğünü anlatmıştır. Bu konuda Cumhurbaşkanından dostça söz edilmesi de etkin olmuştu. Alman Dışişleri Bakanı Neurath ile görüşmesinden şeref duyduğunu belirten Tevfik Rüştü, 3 Temmuz 1933 tarihinde imzalanan ve Türkiye'nin de katıldığı, saldırının tanımı konusunda Londra Antlaşması'nın hazırlık safhasında Alman delegasyonunun haklı sayılamayacak taleplerde bulunduğunu bildirerek, Almanya'nın dış politikasında hâlâ kesin bir yön görülmediğini vurgulamıştır. Roma'da Mussolini ile yaptığı görüşmede de bu konuyu gündeme getirdiğini belirten Tevfik Rüştü, bu nedenle Almanya'yı şikâyet ettiğini ve Türkiye'nin Almanya'nın ilhakçı politikasının kesinlikle karşısında olduğunu açıklamıştır. Tevfik Rüştü, Almanya'nın yayılmacı politikasına karşı tavır almanın sadece Fransa'nın değil, İtalya'nın da çıkarına olduğunu söylemiştir. Böylece Tevfik Rüştü bu açıklamasıyla, Almanya'nın temel dış politika hedeflerinin Türkiye tarafından hiçbir biçimde desteklenmediğini vurgulamış olmaktaydı. Tevfik Rüştü, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmeyen bir politika izlemeye başlayacağı konusundaki ümidini belirttikten sonra, böyle bir durumdan Türkiye'nin duyacağı memnuniyeti dile getirmiştir. Ancak Tevfik Rüştü'ye göre, Sovyetler Birliği, Almanya'dan neler beklenebileceği konusunda hâlâ kuşkuluydu. Tevfik Rüştü, Alman-Sovyet ilişkilerindeki soğumadan Türkiye'nin duyduğu tedirginliği ve üç devlet arasında karşılıklı yakın ilişkilerin eski dönemde yarattığı olumlu sonuçları bu vesile ile anımsatmak istiyor olmalıydı. Türkiye'nin Yunanistan, Sovyetler Birliği ve İtalya ile olan dostluğunun güçlenmekte olduğunu belirten Tevfik Rüştü, özellikle de 11-16 Temmuz tarihlerinde Roma'da bulunduğu sırada Mussolini ile yaptığı görüşmeden memnun kaldığını açıklamıştır[10].

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Suriç, 13 Haziran 1933 tarihinde bu görevde onuncu yılını tamamladı. Bundan yaklaşık bir yıl sonra Suriç, Sov-

[10] *ADAP*, "Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 394, 7.8.1933, (8636/E 604 937-41, A 1197). Ayrıca bkz. *Milliyet*, (16.7.1933). Milliyet'te yayınlanan makalelerin Almanca çevirileri ertesi gün, 17 Temmuz'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir (9965/E 696 671-73).

Tevfik Rüştü, 13 Temmuz'da Almanya'nın Roma Büyükelçisi Hassell'e, Mussolini'nin son açıklamalarının Türkiye'nin endişelerini ortadan kaldırdığını bildirmiştir. *ADAP*, "Almanya'nın Roma Büyükelçisi Hassell'den ABD'ye", Nr. 361, 13.7.1933, (8626/E 604 585-86, I 1162).

yetler Birliği'nin Berlin Büyükelçiliği'ne atanması ve görevinden ayrılması nedeniyle, 19 Haziran 1934 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile resmi olarak son kez görüştü[11].

Ancak bu görüşmeden bir süre sonra, Cumhurbaşkanı ile Suriç arasında, sadece Başvekil İsmet Paşa'nın katıldığı, gizli ve özel bir görüşme daha yapıldı. Suriç görüşmeden sonra konuşulan konuları, aralarında saklı kalmak koşulu ve ricasıyla Fabricius'a anlattı. Mustafa Kemal Paşa Suriç'e görüşme süresince sadece Almanya'dan söz etmişti. Almanya'nın içinde bulunduğu sorunlara büyük önem verdiğini, Almanya ile lideri Hitler'i ve davasını takdir ettiğini belirten Cumhurbaşkanı; Sovyetler Birliği'nin, halen boş bulunan Berlin Büyükelçiliği'ne Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Litvinov'un güvenine sahip ve aynı zamanda da Türkiye'nin isteklerine uygun bir Büyükelçi atamasının önemine dikkat çekmişti. Suriç ise, Mustafa Kemal Paşa'dan, Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için Türkiye'nin Berlin'e baskı yapmasını rica etmişti. Nitekim gerçekten de, Türkiye Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine önem ve değer vermekteydi. Cumhurbaşkanının, Almanya'nın Moskova Büyükelçisi (eski Ankara Büyükelçisi) Nadolny'nin görevinden ayrılma nedenini sorması üzerine Suriç, buna Alman Dışişleri Bakanlığı ile Nadolny arasında izlenmesi gereken politika konusundaki anlaşmazlıkların neden olmadığını ifade etmiştir[12]. Almanya'daki son siyasal gelişmelerin konu edilmesi üzerine, İsmet Paşa Nazi Partisi'nin (NSDAP) kendi içindeki çatışmalarının aldığı yöne dikkat çekmiştir. İsmet Paşa, özellikle Nazi Partisi içindeki sağ ve sol kanatlar arasındaki mücadeleyi ve açık çatışmayı vurgulamıştır. İsmet Paşa'nın dikkat çektiği çatışma, sadece birkaç gün önce başlayan ve o sırada halen süren Nazi Partisi'nin muhalefet kanadını oluşturan SA'ların (Sturmabteilung) lideri olarak bilinen Roehm ile yandaşlarının ve tüm SA örgütünün bizzat Hitler tarafından gerçekleştirilen parti içi bir darbe ile tasfiye edilmesi hareketidir. Cumhurbaşkanı ise, bu tür çatışmaların her çeşit devrimden sonra her yerde ve her zaman görüldüğünü belirterek, devrimi birlikte gerçekleştiren siyasal kadroların zamanla kendi içlerinde anlaşmazlığa düştüklerini, halen Almanya'da süren siyasal karmaşanın da aslında bu durum olduğunu söylemiştir. Bu alanda örnekler de veren Cumhurbaşkanı, Türk devrimindeki benzer gelişmelere dikkat çektikten sonra, Mussolini'nin aradan dört yıl geçtikten sonra ihtilale katılmış yakın çalışma arkadaşlarını tasfiye ettiğini, hatta Sovyetler Birliği'nde de aynı gelişmelere şahit olunduğunu, Kızıl Ordu generalleri arasındaki tasfiye hareketinin çok fazla kana mal olduğunu (Suriç'in son örneğe itirazları arasında) anlatmıştır. Bu tahlil ve açıklama, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal devrimlerin anatomisi konusundaki nesnel ve gerçekçi bakışını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Almanya'da benzer gelişmelerin daha hızlı gerçekleşmesini, Al-

[11] *JK 5*, (13.6.1933 ve 19.6.1934), s. 114 ve 129.

[12] I. Bölüm'deki (siyasal ilişkiler kısmında) dn. 14 ile karşılaştırınız.

manya'daki hareketin İtalya'dan daha geniş ve güçlü olmasına bağlayan Mustafa Kemal Paşa, son siyasal gelişmeleri temelde Başbakanın (Hitler'in) pozisyonunun daha da güçlenmesi olarak yorumluyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Hitler Başbakanlık mevkiini Nazi Partisi'nin paramiliter gençlik örgütü SA'dan bağımsız kılmak istemesiyle hayranlık ve takdir kazanmıştı. Hitler, Alman ordusu ile polisinin gücünü yeniden tesis etmek ve Alman ordusunun ve polisinin devlet otoritesinin yeniden gerçek ve resmi temsilcileri haline getirilmelerini sağlamak amacıyla, o zamana dek adeta devletin resmi gücünü ve otoritesini temsil eden ve uygulayan SA kıtalarını tasfiye etmeyi amaçlamıştı. Hitler'in bu girişiminin yerindeliğine işaret eden Cumhurbaşkanı, aslında devletin resmi güvenlik güçlerinin, yani ordunun ve polisin, devlet otoritesinin gerçek temsilcileri olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kendisi, Nazi Partisi içindeki bu tür çatışma ve mücadelelerin ne gelecekteki siyasal gelişmeler ve ne de güncel siyaset için önemli olduğuna inanıyordu[13].

Alman Dışişleri Bakanı Neurath ile 3 Aralık 1934'de Berlin'de görüşen Tevfik Rüştü, bu görüşmede Türk-Alman ilişkileri hakkındaki görüşlerini de ifade etmek fırsatını buldu. Tevfik Rüştü, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile çok iyi ve yakın ilişkileri olduğunu, zaten ülkesinin gerçek çıkarlarının da bunu gerektirdiğini ifade etmiştir. Türkiye'nin iç politikasında güncel bir komünizm tehdidi ya da tehlikesi olmadığını vurgulayan Tevfik Rüştü, Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilere değinerek, Türkiye'nin Almanya'ya Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurmayı tavsiye ettiğini belirtmiştir. Tevfik Rüştü, bu tür bir yakınlaşmanın Türkiye için de memnuniyet verici olacağını söylerken, Türkiye'nin konuya verdiği önemi bir kere daha vurgulamış oluyordu. Neurath ise, Almanya'nın Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içinde olmak istemediği yolundaki görüş ve düşüncelerin yanılgıdan ibaret olduğunu belirtmiş, Alman Hükümeti'nin Moskova'ya karşı tutumunun eskisi gibi olduğunu, değişmeden sürdüğünü anlatmıştır. Ancak Almanya'da —Alman Komünist Partisi'nin kapatılması, yasaklanması ve üyelerinin de tasfiyeye uğraması gibi— iç politikada meydana gelen gelişmeler, iki ülke arasındaki ilişkileri psikolojik yönden olumsuz biçimde etkilemişti. Çünkü Moskova, son gelişmeleri kendisine karşı yapılmış bir hareket olarak kabul etmişti. Bununla birlikte Neurath, dünya görüşleri arasındaki farklılığın, iki ülke arasında iyi ilişkiler kurulmasını engellememesi gerektiğini Moskova'nın da kabul edeceğini umduğunu söylemiştir. Tevfik Rüştü ise, görüşmenin sonunda, —bu sırada Türk-Alman ilişkilerinin de olumlu olmaktan uzak olduğunu imâ etmek istercesine— iki ülke arasındaki ilişkilerde Türkiye'nin arzu ettiği yakınlaşmanın sağlanacağını ümit ettiğini bildirmiştir[14].

[13] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band III, 1, (14. Juni bis 31. Oktober 1934), Göttingen, 1973. *ADAP*, "Fabricius'tan ABD'ye", Nr. 59, 4.7.1934, (8626/E 604 594-96, A 1055).

[14] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band III, 2, (1. November 1934 bis 30. Maerz 1935), Göttingen, 1973. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanı Neurath'ın Raporu", Nr. 371, 3.12.1934, (2980/D 584 269-71).

Tevfik Rüştü, o sırada muayene ve tedavi için Berlin'de bulunan eşini ziyaret etmek amacı ile Berlin'e gelmişti.

Rosenberg'in 24 Mayıs 1935 tarihinde emekliye ayrılması, bu nedenle Almanya'ya geri çağrılması ve bir süre sonra Türkiye'yi terk etmesi sonucunda, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, aradan yaklaşık birbuçuk yıl geçtikten sonra, yeniden boşalmıştır. Almanya'nın yeni Ankara Büyükelçisi Keller görevine 4 Eylül 1935'de atanacak, 28 Ekim'de de güven mektubunu sunacaktır.

Rosenberg, 7 Haziran günü Ankara'dan ayrılmadan bir gün önce, 6 Haziran'da, Cumhurbaşkanı ile son resmi görüşmesini yaptı. Rosenberg aynı gün kaleme aldığı raporunda, önde gelen Türk yöneticilerin Almanya için sıcak dostluk duyguları içeren konuşmalar yaptıklarını, fakat bunun bir ölçü sayılamayacağını, Doğu'da bu tür ayrılıklarda geleneksel ayrılış törenlerinin her zaman birbirine benzediğini yazmaktadır. Rosenberg, Türkiye'de görev yaptığı süre içinde elde ettiği izlenime dayanarak, Atatürk ile İnönü'nün "Yeni Almanya"ya ve liderine gerçekten sempati duyduklarını, bunun sadece nezaket olmadığını da ifade etmektedir. Başvekil İnönü'nün Almanya ile ilgili haberleri hergün izlediğini belirten Rosenberg, gerçekte Cumhurbaşkanı ile Başvekilin düşüncelerinin, hükümetin ve kamuoyunun düşüncelerini yansıttığını bildirmektedir. Tevfik Rüştü Aras da buna dahildir. Aras'ı soğuk ve gerçekçi olarak tanımlayan Rosenberg, Aras'ın asla rol yapamayacağını açıklayarak, onu Almanya'nın karşıtı olarak değerlendirmenin yanlışlığına dikkat çekmektedir. Almanya'nın siyasal bakımdan İtalya ile iyi ilişkiler içinde olduğunu anımsatan Rosenberg, Almanya'nın zorunlu askerlik hizmetini yeniden kurmasında İtalya'nın desteğini sağlamış olması nedeniyle, Türkiye'nin İtalya'ya karşı endişeleri olduğunu, bu bakımdan gelişen Alman-İtalyan ilişkilerinden kaygılanabileceğine işaret etmektedir. Bu görüş, raporun sonunda bir kez daha yinelenmek suretiyle, adeta bir vurguya dönüşmektedir. Raporunun sonunda geçmişe dönen Rosenberg, Aras ile son Viyana seyahati sırasında yaptığı görüşmeye değiniyor. Bu görüşmede, Aras Türkiye'nin İtalya'ya karşı olan güvensizliğini dile getirdikten sonra, Habeşistan sorununda barışçı bir çözüm yolu bulunabileceğine inanmadığını, bunun mümkün de olmadığını ifade etmişti. Milletler Cemiyeti de bu konuda etkisiz kalmıştı. Aras, Almanya ile İtalya arasında bu konuda başgösteren yakınlığın Türkiye'de tereddüt ve endişe yarattığını vurgulamıştı. Rosenberg, Türk-Alman ilişkileri ile Türk-Sovyet ilişkileri arasındaki yakın bağa da işaret etmektedir. Buna göre, Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde bir yakınlaşma, Türk-Sovyet ilişkilerini de yakından etkileyecekti. Ne ölçüde olduğu henüz belirsizse de, Türkiye'nin, Almanya ile iyi ilişkiler sürdürmekten yana olduğu açıktı. Ancak Almanlarla olan yakınlığın, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeden gerçekleşmesi istenmekte, fakat bunun nasıl başarılabileceği bilinmemekteydi [15].

[15] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Göttingen, 1975. *ADAP*, "Rosenberg'den ADB'ye", Nr. 144, 8.6.1935, (8626/E 604 611-15).

Neurath, 7 Mayıs (8626/E 604-07) tarihli raporunda; Aras ile Berlin'de yaptığı daha önceki bir görüşmede, Aras'ın hiçbir zaman Alman yanlısı ve Almanya'ya dost bir politika izlemediğini

Nazi iktidarının başlangıcında, Almanya'nın revizyonist taleplerini henüz uygulamaya koymadığı bir sırada, Türkiye, Almanya'nın benzer amaçlar güden İtalya ile paralel bir dış politika izlemesi üzerinde dikkatle durmakta, bu yakınlaşmadan tedirgin olmakta ve endişe duymaktadır. Bu durum, yeni dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerde bazı temel sorunların oluşmasının uzak bir ihtimal olmadığına işaret ediyordu.

5. Balkan Paktı ve Almanya

Balkan Paktı'nın kurulmasını sağlamaya yönelik diplomatik çabalar 1930'lu yılların başında yoğunlaştı ve Türkiye'nin de etkin katılımı sonucunda 1933 yılının ikinci yarısında önemli bir noktaya ulaştı.

Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'dan oluşan Balkan Paktı; Türkiye'nin gözünde, Balkan ülkelerinin siyasi işbirliği sonucunda, Balkanlar üzerine yönelebilecek herhangi bir dış kaynaklı saldırıya, ama özellikle de bir İtalyan saldırısına karşı önemli bir güvenlik önlemi olarak tasarlanmıştı.

Fabricius ile Tevfik Rüştü arasında 1933 yılı yazında yapılan bir görüşmede Balkan Paktı'na da değinildi. Tevfik Rüştü, bu görüşmede, Almanya tarafından Balkan Locarno'su olarak nitelenen Balkan Paktı'nın oluşumunda en önemli sorunun Bulgaristan ile yakınlaşma sağlanamaması olduğunu söylemiştir. Yunanistan ile Bulgaristan'ın üçüncü bir devlete karşı birlikte hareket etmelerinin olanaksızlığı nedeniyle; Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir antlaşmanın çok güç olduğunu, İsmet Paşa'nın 20 Eylül'de Sofya'yı ziyaret etmesinin de durumu değiştirmediğini, olsa olsa bu durumun saptanmasına yardımcı olduğunu belirten Tevfik Rüştü; bununla birlikte, Türkiye'nin her iki devletle de ayrı ayrı ikili iyi ilişkiler geliştirmesinin mümkün ve gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Fabricius ise, Türkiye'nin Yugoslavya ve Romanya ile bir antlaşma imzalaması halinde, bunun Bulgaristan ile yakınlaşmayı engelleyici bir faktör olacağını ve bu durumda Bulgaristan'ın söz konusu Pakt içinde tamamen tecrit edilmesinin dahi olası olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Fabricius, Küçük Antant'ın (Fransa, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya) kısa süre içinde yıkılacağı görüşündedir, çünkü Romanya Sovyetler Birliği'nden, Yugoslavya İtalya'dan ve Çekoslovakya da Almanya'dan çekinmektedir. Fabricius, Balkan Paktı'na ve bu birliğin kurulmasında aktif rol oynayan Türkiye'ye karşı Almanya'nın alması gereken tutumu da açıklamaktadır. Buna göre Almanya, Türki-

---

ifade ettiğini belirtmektedir. Bu görüş, 7 Mayıs'ta Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag tarafından tekzip edilmiştir. Rosenberg, 30 Nisan'da (Nr. 836, 8694/E 604 839-42) kaleme aldığı raporunda; Aras'ın Cenevre'de kendisine, Türkiye'nin Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin yakın olmasını arzu ettiğini bildirdiğini yazmaktadır. Ayrıca bkz. *AT*, Nr. 19, (Temmuz 1935), s. 5. *JK 6*, (6.6.1935), s. 9 ve *JK 6*, (28.10.1935), s. 16.

Almanya'nın yeni Ankara Büyükelçisi Keller'in yaşam öyküsü için bkz. *AT*, Nr. 23, (İkinciteşrin 1935), s. 7-8.

ye'nin Küçük Antant devletlerine (ama herhalde özellikle de Romanya ve Yugoslavya'ya) yakınlaşmasını mümkün olduğunca engellemeye çabalamalıydı [16].

Fabricius'un, Balkan Paktı'nın kurulmasından sadece birkaç ay önce kaleme aldığı bu rapor, Almanya'nın Türkiye'nin Balkanlar'da etkin rol oynayarak, Balkan devletlerinin siyasi (ve sınırlı da olsa askeri) işbirliğini sağlamaya yönelik çabalarını desteklemediğini, Balkan Paktı'nın kurulmasını hiçbir biçimde arzu etmediğini, bunun gerçekleşmemesi için çaba harcadığını göstermektedir. Almanya iktisadi ve siyasi nüfuz kurmak istediği Balkan devletlerinin –dışarıdan gelebilecek her türlü etkiye karşı birleşik bir güç olarak davranabilmelerini sağlayacak– işbirliği içine girmelerinden tedirgin olmuştu ve bu tür bir gelişmeye engel olmak istiyordu.

Almanya'nın Sofya Büyükelçiliği'nde görevli Rumelin 22 Ekim 1933'de Neurath'a yolladığı raporda, Başvekil İsmet Paşa ile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'nün 20 Eylül'de Sofya'ya yaptıkları ziyarete ilişkin bilgi vermektedir. Selanik'te 1933 yılının Ekim ayında toplanan Dördüncü Balkan Konferansı sonucunda Balkan Paktı'nın artık kurulma aşamasına geldiğini gören Almanya, bu gelişmeden son derece tedirgin olmuştu [17].

Nitekim Almanya'nın Balkan Paktı'na karşı olumsuz yaklaşımının ilk belirtilerinin ortaya çıkması uzun sürmedi.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü 10-11 Şubat 1932 tarihlerinde Berlin'i resmen ziyaret ettiği, 22 Eylül 1933'de Neurath'ın Ankara'yı 1934 yılının ilkbaharında ziyaret etmesinin öngörüldüğü ve hatta 30 Ekim'de bu ziyaretin ilkbahar aylarında yapılacağı basında da resmen ilân edildiği halde; Almanya, Balkan Paktı'nı kendisine karşı yapılmış bir hareket olarak kabul ettiği ve antlaşmaya karşı olan olumsuz tutumunu göstermek istediği için, adeta bir protesto mahiyetinde olmak üzere, Neurath'ın öngörülen ve planlanan ziyaretini gerçekleştirmemiştir. Nitekim Neurath 7 Mart 1934'de Rosenberg'e yolladığı bir talimatta; 1934 yılının ilkbaharında Ankara'da toplanacak olan Balkan Devletleri Dışişleri Bakanları toplantısı dolayısıyla, söz konusu ülke temsilcileriyle karşılaşmaktan çekindiğini ve planlanan bu toplantının öngörülen ziyareti olanaksız hale getirdiğini açıklamaktadır [18].

[16] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band I, 2, (16. Mai bis 14. Oktober 1933), Göttingen, 1971. *ADAP*, "Fabricius'tan ADB'ye, Nr. 394, 7.8.1933, (8636/E 604 437-41, A 1197).

[17] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band II, 1, (14. Oktober 1933 bis 31. Januar 1934), Göttingen, 1973. *ADAP*, "Almanya'nın Sofya Büyükelçiliği'nde Görevli Rumelin'den Alman Dışişleri Bakanı Neurath'a", Nr. 22, 22.10.1933, (5865/E 429 478-81).

Ayrıca bkz. 22.9.1933, (9565/E 673 582); "Rosenberg'den Neurath'a", 1.2.1934, (9609/E 678 371-73); "Neurath'tan Rosenberg'e", 7.3.1934, (9609/E 678 378-80).

[18] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band III, 2, (1. November 1934 bis 30. Mearz 1935), Göttingen, 1973. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanı Neurath'ın Raporu", Nr. 371, 3.12.1934, (2980/D 584 269-71).

Almanya'nın, Türkiye'nin oluşumunda etkin rol oynadığı Balkan Paktı'nın 9 Şubat 1934 tarihinde kuruluşuna karşı takındığı olumsuz tavır[19] ve bu tavrın Alman Dışişleri Bakanı Neurath'ın Ankara'ya yapılması planlanan ziyaretinin ertelenmesi biçiminde açığa çıkması, Türk Hükümeti'nin sert tepkisini doğurdu.

Neurath, 3 Aralık 1934'de bizzat kaleme aldığı bir raporda, Berlin'de bulunan Tevfik Rüştü Aras'ın aynı gün kendisini ziyaret ettiğini yazıyor. Tevfik Rüştü Aras, görüşmenin hemen başında, Neurath'ın planlanan, fakat gerçekleşmeyen Ankara ziyaretinin en kısa zamanda yapılmasını talep etmiştir. Aras, resmi sıfatı olmayan kişilerin Ankara'ya gönderilmesini şiddetle reddetmiş ve bu konuda iki bakan arasında tartışmalar olmuştur. Aras, Türkiye'nin, Balkan devletlerinin işbirliğinin ve ortaklığının Balkanlar'da barışı korumaya yarayacağına, Balkanlar'da barışın korunmasının ise sonuçta Avrupa'da barışın korunmasını sağlayacağına inanması nedeniyle, bu birleşmeyi desteklediğini vurgulamıştır. Ayrıca Aras, son zamanlarda Almanya'nın Türkiye'nin kendisine karşı bir politika izlediğine inandığına ilişkin bir izlenim edindiğini söylemiştir. Aras, daha önce de birçok kez yaptığı gibi, bunun esasen bir yanılgıdan ibaret olduğunu yinelemiş ve ülkesinin izlenmesi gereken politikayı uyguladığını ifade etmiştir[20].

6. Almanya'nın Versay Antlaşması'ndan Kurtulma Çabaları ve Türkiye

Nasyonal Sosyalist Alman dış politikasının Versay Antlaşması'nın zincirlerinden kurtulmak amacıyla eyleme geçmesi zaman almadı. Gerçi ilk bakışta Türkiye'nin bu talep ve eylemlerden tedirgin olmasını gerektirecek önemli bir neden yok gibi görünüyordu. Nasıl ki, Türkiye, Sevr Antlaşması'nın haksız kıskacından kurtulmak için mücadele etmiş ve Lozan ile bunu başarmışsa, nihayet güçlenen Almanya da, bu kez Sevr kadar haksız Versay Antlaşması'nın baskı ve dayatmalarından kurtulmak amacıyla mücadeleye atılmıştı. Dolayısıyla zamanında aynı zorlu mücadeleyi vermiş olan Türk devlet adamlarının bu kez kendilerini örnek aldığını açıklayan Almanya'nın yeni liderine ve eylemlerine sempati ve hoşgörü ile bakmaları beklenebilirdi[21]. Bu hoşgörünün sınırı ve süresi

[19] "... dünkü müttefik, fakat bugün revizyon aleyhtarı Türkiye'ye karşı, Balkan Misakı imzalandığı günden beri Almanya'da gösterilen yan güceniklik... Türkiye'nin dış sahada revizyon aleyhdarlarıyla birlikte giriştiği bütün uluslararası teşebbüsler bu basında olumsuz ve karamsar mütalaalarla yer bulmakta..." Erkin; *a.g.e.*, s. 58.

Bu sırada Almanya'nın izlediği iç ve dış politikaya ilişkin olarak Türk basınında çıkan olumlu yazılar için bkz. Falih Rıfkı Atay; "Zamanımız", *Hâkimiyeti Milliye,* (26.2.1934). Burhan Bey; "Almanya ve Avrupa", *Hâkimiyeti Milliye,* (6.2.1934). *AT,* Nr. 3, (Mart 1934), s. 306-308 ve 316-317.

[20] *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanı Neurath'ın Raporu", Nr. 371, 3.12.1934, (2980/D 584 269-71).

[21] Krecker; *a.g.e.*, s. 19. Türk basınında Alman dış politikası hakkında yayınlanan yazılar için bkz. von Papen; "Almanya'nın Dış Siyaseti", *Hâkimiyeti Milliye,* -iktibas- (29.2.1934) ve "Almanya'nın Silahsızlanması Meselesi", Vakit, (30.2.1934). *AT,* Nr. 2, (Şubat 1934), s. 230-232. "Re-

ise, elbette Almanya'nın taleplerinin derecesine yakından bağlı olacaktı. Taleplerin derecesi ve uygulama biçimi, Türkiye'nin konuya dikkatle yaklaşmasını gerektiriyordu.

Almanya'nın Yeniden Silahlanması: Zorunlu Askerlik Hizmeti Sisteminin Kurulması ve Türkiye

Nasyonal Sosyalist iktidar için, Versay Antlaşması'nın, Almanya'da zorunlu askerlik hizmeti sistemini yasaklayan hükümleri önde gelen en önemli sorunlardan biriydi ve en kısa zamanda Almanya lehine çözüme kavuşturulmalıydı. Almanya, bu amaçla 1933 yılı sonbaharında Cenevre Silahsızlanma Konferansı'ndan ve Milletler Cemiyeti'nden ayrıldı.

Bu karardan birkaç hafta sonra, Tevfik Rüştü, Neurath ile Berlin'de yaptığı görüşmede, Almanya'nın Cenevre Silahsızlanma Konferansı'na geri dönmesini hararetle tavsiye etmişse de, Neurath, bu konuda Almanya'nın tutumunun ve kararının kesin olduğunu bir kere daha açıklamıştır[22].

Almanya, 16 Mart 1935 tarihinde Versay Antlaşması'nın yasakladığı zorunlu askerlik hizmeti sistemini yeniden kurduğunu ilân etti.

Rosenberg 21 Nisan tarihli bir raporunda, bu kararın Türkiye üzerindeki etkilerinden söz ediyor. Rosenberg, Türk Hükümeti'nin Almanya'nın Cenevre'de devam eden Silahsızlanma Konferansı'ndan çekilmesinden dolayı üzüntü duyduğunu kendisine açıkladığını bildirmektedir. Ancak Türkiye, Alman ordusunun yeniden kurulmasını hiçbir biçimde kötü gözle görmüyor ve bu konuda olumsuz bir değerlendirme yapmıyordu; hatta tam aksine, Türkiye genel siyasal durumu göz önüne alarak, bu gelişmeden memnunluk duyuyordu. Çünkü Türk ordusu Alman savaş sanayiinden ve deneyiminden uygun biçimde yararlanmak istemekteydi[23].

Bu raporda özellikle dikkati çeken nokta; Türkiye'nin bir yandan, Almanya'nın çekilmesi üzerine Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasından, bunun sonucunda da Avrupa'da barış ve güvenliğin tahlikeye düşmesinden tedirgin olduğunu açıkça belirtir ve Almanya'dan kararını yeniden gözden geçirmesini bir kez daha talep ederken; diğer yandan da, Almanya'nın

---

ichsbank'ın Siyaseti", *Hâkimiyeti Milliye,* (1.2.1934). *AT,* Nr. 3, (Mart 1934), s. 302-304, 306-308 ve 316-317.

Bu yaklaşım bazen iç politikaya da uzanıyordu: Şeflerin yetiştirilmesini öven bir yazı için bkz. Zeki Mesut; "Şefler Mektebi", *Hâkimiyeti Milliye,* (7.4.1934). *AT,* Nr. 3, (Mart 1934), s. 330-331.

[22] *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanı Neurath'ın Raporu", Nr. 371, 3.12.1934, (2980/D 584 269-71).

[23] *ADAP,* Serie C: 1933-1937, Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Göttingen, 1975. *ADAP,* "Rosenberg'den ADB'ye", Nr. 43, 21.4.1935, (8682/E 607 370). Ayrıca bkz. Jivkova; *a.g.e.,* s. 75.

yeniden silahlanmasından aynı derecede tedirgin olmuşa benzememesidir. Hatta Türk Hükümeti'nin Almanya'nın bu kararından yararlanmaya çalıştığı da anlaşılıyor. Türkiye'nin Boğazlar'ın Lozan Antlaşması ile silahtan arındırılmış statüsünü tam bu sırada uluslararası politika gündemine getirmeyi planladığı ve bu planını uygulamaya koymaya başladığı; silahsızlanma görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanması (ve yeniden silahlanma sürecinin başlaması) üzerine, tek yanlı silahsızlanmanın mümkün olmayacağını belirterek, son askeri-siyasi gelişmeleri, Boğazlar konusundaki görüşünü haklı kılmak için vurguladığı açıkça görülüyor.

Bununla birlikte, Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin Almanya'yı kınayan ve onu hem antlaşmalara saygı göstermeye, hem de Milletler Cemiyeti'ne geri dönmeye çağıran kararına katıldı[24].

Almanya'nın Ren Bölgesini Askerileştirmesi (Militarizasyonu) ve Türkiye

Almanya, Versay Antlaşması gereğince askerden arındırılmış Ren bölgesinin statüsünü 7 Mart 1936 tarihinden geçerli olmak üzere tanımadığını ve Alman askerlerinin bölgeye gireceğini ilân etti.

Bunun üzerine yine aynı gün, 7 Mart'ta, Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller ile bir görüşme yaptı. Menemencioğlu, bu görüşmede öncelikle son gelişmelerin Türkiye'yi doğrudan ilgilendirmediğini vurgulayarak, Türkiye'nin yegâne endişe kaynağının dünya barışının tehlikeye düşmesi olduğunu açıklamıştır. Türkiye için mevcut antlaşmaların (örneğin, Lokarno Antlaşması'nın) geçerli kalması önem taşımaktaydı. Keller ise, Almanya'nın son eylemine Türk basınının anlayış göstereceğini umduğunu söylemiş; bunun üzerine Menemencioğlu, basının Almanya'ya karşı bir tutum almayacağını bildirmiştir. Türkiye olayların gelişmesini bekleyecekti; ancak Menemencioğlu, bundan sonra olayların hızlanacağı kanısındaydı. Keller, Menemencioğlu'nun da açıkladığı gibi, Türk basınının Almanya'ya karşı tavır almamasının ne kadar süreceğinin ise, Sovyetler Birliği ile

[24] "1935 baharında Almanya'nın zorunlu askerlik hizmeti kararı Avrupa'yı karıştırmıştı. Durumu gözden geçirmek üzere Nisanın ikinci yarısında Cenevre'de toplanmaya karar veren MC Konseyi'nden önce, Balkan devletleri Dışişleri Bakanları aralarında danışmalar yapmış, Almanya'nın son kararı Versailles Andlaşması'na aykırı da olsa, ihtiyatlı bir tutum izlenmesini kararlaştırmıştı. Hatta MC Konseyi başkanlığını yapan Aras Konsey'de hiç söz bile almamıştı. Sonunda Pakt Devletleri Almanya'yı kınayan ve onu hem Andlaşmalara saygı göstermeye, hem de MC'ne geri dönmeye çağıran karara katılmakla yetinmişlerdi". İsmail Sosyal; "Balkan Paktı (1934-1941)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985, s. 185.

"Kaldı ki, Türkiye'nin 1920 Sevres Antlaşmasına benzeyen Versailles Antlaşması'nın savunucusu olması beklenemezdi... Aras, Konsey'in Almanya'yı kınayan ve onu Antlaşmalara saygı göstermeye ve MC'ne geri dönmeye çağıran kararına katılmakla yetinecekti". İsmail Soysal; "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)", *Belleten*, Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981), s. 108.

İngiltere'nin Ankara üzerindeki baskılarının derecesine bağlı olacağını bildiriyordu[25].

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden 11 Mart'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda; aynı gün, Cenevre'den dönen Aras ile yapılan görüşmeye değinilmekte ve Türkiye'nin, Almanya'nın Ren'deki eyleminin barışı tehlikeye düşürmemesini arzu ettiğini bir kez daha vurguladığı belirtilmektedir. Türkiye, mevcut statükonun korunmasını istiyor, ancak statükonun en sonunda değişikliğe uğramasını da kaçınılmaz görüyordu; ne var ki Türkiye, bu konuda somut bir öneride de bulunamıyordu[26].

Keller, 13 Mart tarihli raporunda, Türkiye'nin Ren sorununda tarafsız kaldığını, arzusunun barışın tehlikeye düşmemesi olduğunu açıklamaktadır[27].

Bununla birlikte, Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin bu konuda Almanya'yı kınayan kararına katıldı[28].

Habeşistan'ın İşgali ve Türk-Alman İlişkileri

İtalya 3 Ekim 1935'de Habeşistan'a saldırdı ve birkaç ay sonra da ülkeyi ilhak ettiğini açıkladı.

Türkiye Milletler Cemiyeti'nin kararına uyarak, İtalya'ya karşı alınan ekonomik önlemlere katıldı[29].

[25] *ADAP,* Serie C: 1933-1937, Band V, 1, (5. Maerz bis 25. Maerz 1936), Göttingen, 1977. *ADAP,* "Keller'den ADB'ye", Nr. 20, 7.3.1936, (6710/E 506 313-15). Ayrıca bkz. *AT,* Nr. 28, (Nisan 1936), s. 2.

Hemen ertesi gün, 8 Mart'ta, Burhan Belge'nin "Hitler ve Barış" adıyla Ulus'ta yayınlanan yazısı, Almanya'nın barışçı olmayan yönüne işaret etmekteydi ve Hitler'e karşı kuşkulu ifadeler taşıyordu. *AT,* Nr. 28, (Nisan 1936), s. 301-302.

[26] *ADAP,* "Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden ADB'ye", 11.3.1936, (6710/E 506 629-30).

[27] *ADAP,* "Keller'den ADB'ye", Nr. 100, 13.3.1936, (6710/E 506 985).

[28] "1936 Şubatında... Hitler'in Ren Bölgesini yeniden askerleştirmesi üzerine, Avrupa'da çıkan büyük bunalım karşısında Balkan Paktı Devletleri gene sıkı danışmalar içine girmiş ve MC Konseyi'nin toplantısı sırasında –ki Türkiye ve Romanya da Konsey'e üye idiler– Almanya'ya karşı kışkırtıcı bir tutumdan kaçınmakla birlikte, "statu guo" yanlısı İngiltere ve Fransa ile danışma içinde kalma kararını onaylamıştı". İsmail Soysal; a.g.m., *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan,* s. 186.

"Türkiye Dışişleri Bakanı (Milletler Cemiyeti Konseyi toplantısında) hiç söz almamıştı. Zaten Hitler'in kararı, içeriği bakımından, Türk kamuoyuna haklı görünüyordu. Boğazların askerlikten arındırılması gibi, Ren Bölgesi de Alman ulusunun isteğine karşın, bir bağıt konusu olmuştu. Ancak, böyle bir bağıtın değiştirilmesinde Türkiye oldubitti yapılmasını doğru bulmuyor, görüşmeler yolunu yeğ tutuyordu. Aras, Konsey'de Almanya'yı kınayan karara katılmakla yetinmişti". İsmail Sosyal; a.g.m., *Belleten,* Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981), s. 124.

[29] "... 3 Ekim 1935'te İtalya Habeşistan'a saldırınca Balkan Paktı Devletlerinin davranışı çok değişik olmuştu. Dört devlet sıkı danışmalar yaparak ve bu sorunda MC çerçevesinde İngiltere ve Fransa'yı izleyerek, İtalya'ya karşı alınan yaptırım kararlarına katılmışlardı". İsmail Soysal; a.g.m., *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan,* s. 185.

Ancak Habeşistan olayı, Türk-Alman ilişkilerini doğrudan etkiledi; çünkü İtalya'nın Akdeniz üzerinde egemenlik kurma yolunda attığı bu ilk ve önemli adım, sonuçta Almanya tarafından da destekleniyordu. Bu destek Türk Hükümeti'nin gözünden kaçmamıştı. Nihayet Almanya ile İtalya arasında kurulacak yakın işbirliği, Avrupa, Balkanlar ve Akdeniz'de güç dengesini önemli ölçüde değiştirebilecek önemli askeri ve siyasi gelişmelere neden olabilirdi. Almanya'nın İtalya'nın yanında açıkça yer alması, İtalya'dan çekinen Ankara'nın gözünde, bu ülkeyi karşı tarafta yer almış bir ülke görünümüne sokuyor ve sonuçta Türk-Alman ilişkilerini olumsuz yönde etkiliyordu.

7. Boğazlar Sorunu, Montrö Antlaşması ve Almanya

Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Lozan Antlaşması'nın imzacı ülkelerine, antlaşmanın Boğazlar ile ilgili hükümlerinin değiştirilmesi talebini içeren bir notayı 11 Nisan 1936 tarihinde sundu. Lozan Antlaşması'nın imzacısı olmamakla birlikte, nota aynı gün Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag aracılığıyla Almanya'ya da iletildi[30].

[30] *ADAP,* "Keller'den ADB'ye", Nr. 277, 10.4.1936, (8803/E 613 605) ve bkz. Dieckhoff'un notu.

"R. Aras, aynı yılın Haziranında Ankara'da Almanya Elçisiyle konuşmasında, Boğazlar rejiminin gözden geçirilmesi sorununa ilişkin Türk önerisinin, Antant'ın diğer üyeleri tarafından tam bir anlayış ve onayla karşılandığını söyledi". Jivkova; *a.g.e.,* s. 82/dn. 66.

Keller,-6 Aralık 1935 tarihinde yazdığı raporda; 5 Aralık'ta İstanbul'da Başvekil İsmet İnönü, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, bazı yüksek rütbeli Türk subayları ile bir Alman donanma uzmanının katıldığı toplantının askeri açıdan olduğu kadar siyasi açıdan da önem taşıdığına dikkat çekiyor. *ADAP,* Serie C: 1933-1937, Band IV, 2, (16. September 1935 bis 4. Maerz 1936), Göttingen, 1975. *ADAP,* "Keller'den ADB'ye", Nr. 449, 6.12.1935, (8631/E 604 846-47). Jivkova; *a.g.e.,* s. 89-90. Türk Hükümeti, bu vesileyle, gerekli gördüğü zaman, tek yanlı iradesi ile Boğazları yeniden askerileştirip, tahkim etmenin mümkün olup olmadığını sınamak ve tartmak istemiştir. Jivkova bu durumu şöyle yorumluyor: "Bu durum, Türkiye'nin Boğazları takviye etme hakkının resmen tanınması isteğini kabul ettireceğinden hâlâ kuşkulu olduğu anlamına geliyordu". Jivkova; *a.g.e.,* s. 89-90.

"Alman Elçisinin söz konusu duyurusu, 1935 yılı sonunda Türkiye Hükümeti'nin Boğazlar sorununda İngiltere ile ne zaman uzlaşmaya varılacağından hâlâ daha emin olmadığı tahminine yol açtı. Türk Hükümeti'nin, Alman eksperleriyle bu görüşmeden İngiliz Hükümeti üzerinde baskı yapmak ve uluslararası durum Lozan sözleşmesi maddelerinden tek yanlı olarak vazgeçmesini gerektirdiği takdirde, uygun göreceği tedbirleri alacağını vurgulamak üzere yararlanmak istediğine kuvvetle ihtimal verilebilir". Jivkova; *a.g.e.,* s. 89-90.

Nitekim Keller söz konusu raporunda; İngiltere'nin Ankara Büyükelçisinin kendisine, bu görüşmeden haberdar olduğunu ilettiğini, İngiltere'nin rızası olmadan Boğazlar'ın statüsünde bir değişiklik olmayacağını ve İngiltere'nin bu değişikliği ilke olarak reddettiğini söylediğini yazmaktadır.

Diğer yandan, II. Dünya Savaşı sırasında Ankara'da Alman Büyükelçiliği'nde görevli Kroll, anılarında, 1936 yılı sonbaharında yeni bir Türk-İngiliz dostluğu işaretinin Ankara'da var olduğunu ve buna da İtalya'nın Habeşistan işgalinin yol açtığını belirtiyor. Bu olay, Türkiye'de, İtalya'nın Akdeniz'deki yayılma hedefinin başlangıcı olarak kabul edildi. Akdeniz'deki güç dengesinin bozulmaması konusundaki çıkar ortaklığı iki devleti yakın hale getirdi. Hans Kroll; *Lebenserinnerungen eines Botschafters,* Köln, Berlin, 1976, s. 90-91.

Neurath ile Menemencioğlu 15 Mayıs 1936 tarihinde Berlin'de görüştüler. Görüşme sırasında, Menemencioğlu Neurath'a, Balkan devletlerine ve Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyaretin nedenlerini, amaçlarını ve sonuçlarını anlattı. Türkiye'nin amacının Boğazlar sorununda söz konusu ülkeleri aydınlatmak olduğunu belirten Menemencioğlu, Romanya dışındaki ülkeleri Türkiye'nin görüşleri doğrultusunda etkilemeyi başardığını, hatta Romanya'nın da görüşmeler sonunda ikna olacağı kanısını taşıdığını açıklamıştır. Menemencioğlu'nun Moskova ziyareti sırasında ise, Alman-Sovyet ilişkileri gündeme gelmişti. Moskova, Almanya'nın görünür bir gelecekte kendisine saldıracağı inancındaydı. Bu nedenle, Sovyetler'e göre, kendilerine olası bir Fransız desteğini ve yardımını engellemek üzere, Almanya Ren'i işgal etmişti. Berlin'in amacı, Sovyetler Birliği'ni çembere almaktı ve bunu sağlamak için de Almanya, İtalya'yı yanına çekmek istiyordu. Neurath da Menemencioğlu'na, Almanya'nın Sovyetler Birliği ile bir pakt kurmayı kesinlikle reddettiğini ifade etmiştir. Menemencioğlu, görüşmenin sonunda, Milletler Cemiyeti'nin son gelişmelerden sonra prestijini yitirdiğini ve bunu kısa zamanda yeniden kazanmasının da olanaksız olduğunu düşündüğünü belirtmiştir[31].

Woermann 20 Haziran 1936'da Bulgaristan Büyükelçisine, Almanya'nın Montrö Konferansı'na ne katılmak, ne de Konferansta gözlemci olarak bulunmak istediğini bildirdi[32].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Dieckhoff ise, hemen ertesi gün, 21 Haziran'da Keller'e yolladığı raporda; Almanya'nın Türkiye'nin Boğazlar konusundaki taleplerini takdir ettiğini, Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir savaş durumunda Almanya açısından sorunun sadece akademik düzeyde kalacağını bildirmekle, Almanya'nın Boğazlar sorununa kayıtsız kaldığı gibi bir izlenim yarat-

---

Krecker de, Türk-İngiliz yakınlaşmasının önemli dönüm noktalarından olan, Nyon Konferansı'nı örnek veriyor. Habeşistan işgali, Akdeniz'de çatışmanın ve sorunların yoğunlaşmasına ve bu yoğunlaşma da Türkiye ile İngiltere arasında politik yakınlaşmaya kendiliğinden neden olmuştu. Krecker; *a.g.e.*, s. 14.

[31] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band V, 1, (5. Maerz bis 25. Mai 1936), Göttingen, 1977. *ADAP*, "Neurath'ın Raporu", Nr. 328, 15.5.1936, (4619/E 198 307-08).

[32] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band V, 2, (26. Mai bis 31. Oktober 1936), Göttingen, 1977. *ADAP*, "Woermann'ın Raporu", Nr. 396, 20.6.1936, (8802/E 613 601). Doğal tutumun da bu olması gerekirdi, çünkü "Lozan Sözleşmesi'ne katılmamış olan Almanya, Boğazlar sorununa ne biçimsel bakımdan, ne de esas bakımından karışma hakkına sahipti". Jivkova; *a.g.e.*, s. 107. "Almanya'nın Montreux Sözleşmesi'ne karşı davranışı Türkiye ile münasebetlerindeki amacını daha açık olarak ortaya koymuştur (...) Almanya, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olmadığı için Montreux Konferansı'na çağrılmamıştı. Bununla beraber, Avrupa'nın geleceği ile yakından ilgili olduğu için Montreux görüşmelerini yakından izlemiş ve buraya bir gözlemci göndermişti". *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, 1973 (Bundan sonra kısaca *OTDP* olarak anılacaktır). *OTDP*, s. 121.

"Ama gerçekte Alman diplomasisi Türk Hükümeti'nin dikkatini kendi üzerine çekme çabasından geri durmuyordu". Jivkova; *a.g.e.*, s. 107. Ayrıca bkz. İsmail Soysal; a.g.m., *Belleten*, Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981), s. 129.

makta; ancak ardından, Alman kamuoyunda Montrö Konferansı'nın hiç de hoşnut edici bir etki yaratmadığına işaret ederek, asıl can alıcı soruna gelmekte ve Almanya'nın konferans sonunda oluşacak antlaşmaya katılmayı talep etmediğini, fakat oluşumuna katılmadığı kurallar için haklarını saklı tuttuğunu özellikle vurgulamaktadır. Keller'den de, Türk Hükümeti'ne bu tutumu gayet dikkatli bir üslupla yansıtması isteniyordu[33].

Keller, Montrö Konferansı'nın toplanmasından iki gün sonra, 24 Haziran 1936'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporunda, bir durum değerlendirmesi yapıyor. Keller, Ankara'da yaygın, adeta sınırsız ölçüdeki iyimser görüşlere bakılırsa, Türkiye'nin talepleri ve istekleri doğrultusunda Montrö'de kısa zamanda bir antlaşma imzalanmasının büyük olasılık olduğu izleniminin edinilebileceğini bildirmektedir. Oysa Keller'e göre, durum farklıydı; ortada ciddi güçlükler ve sorunlar vardı. Öncelikle İtalya konferansa katılmıyor ve Türkiye'nin taleplerine tamamen ve kesinlikle karşı çıkıyordu. Diğer yandan, İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında çatışma vardı ve Keller'e göre, bu çatışmada Boğazlar'ın güvenliği açısından Türkiye'nin çıkarı hiçbir devlete tam yanaşmamak, ikisinin ortasında bulunmaktı. İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki çatışma Türkiye açısından üzüntü verici olarak kabul ediliyordu. Ankara, iki ülke arasında bir uzlaşmaya varılmasını istiyordu. Türkiye için ideal çözüm ise, ne İngiltere'nin ne de Sovyetler Birliği'nin ortaya koyduğu önerilerin tam anlamıyla gerçekleşmesi, buna karşılık önerilerin bir orta noktada buluşmasıydı. Keller, İngiltere'nin Türkiye'yi İngiliz önerileri ile Sovyet önerileri arasında bir seçime zorlayabileceğine işaret ediyor; ayrıca, Türk ve Sovyet önerilerinin birbirine yakın değilmiş gibi göründüğüne dikkat çekiyordu[34].

Keller, iki hafta sonra, bu görüşünü destekler biçimde, Türk basınının Montrö görüşmelerinden ve Sovyet basınının da Türkiye'nin konferansta aldığı tutumdan şikâyetçi olduğunu haber veriyor. Diğer yandan, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bu konuda halen gizli görüşmeler sürmekteydi. Buna göre iki tarafın da katılmadığı bir savaşta Sovyetler Birliği Boğazlar'ın kapatılmasını talep edebilecek, ancak bu talebin yerine getirilmesi Türkiye'nin isteğine bağlı olacaktı. Sovyetler Birliği'nin katıldığı bir savaşta ise, Türkiye Boğazları kapatacaktı. Türkiye'nin katıldığı bir savaşta da, Sovyetler Birliği Türkiye'ye askeri yardımda bulunacaktı[35].

Montrö Konferansı'nın toplanması öncesinde ve konferans sırasında soğuk tutumunu açıkça sergilemekten çekinmeyen Almanya, Montrö Antlaşması'nın

[33] *ADAP*, "ADB'de Görevli Dieckhoff'tan Keller'e", Nr. 464, 21.6.1936, (1638/390 179-80).

"Almanya, stratejik önemini muhafaza eden Boğazlar'ın kendisi tarafından tasvip edilmeyen yeni bir rejime bağlanacağından endişe ediyordu". *OTDP*, s. 121.

[34] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", ("Siyasi Rapor - Boğazlar Konferansı"), Nr. 400, 24.6.1936, (1627/389 392-93).

[35] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", ("Boğazlar Sorunu"), Nr. 439, 7.7.1936, (1638/390 136-7).

imzalanmasından hemen sonra, antlaşmaya ilişkin olumsuz tutumunu belirginleştirdi.

Montrö Antlaşması'nın imzalanmasından iki gün sonra, 22 Temmuz'da, Almanya'nın antlaşmaya karşı alması gereken tutumu değerlendiren Neurath; Almanya'nın antlaşmaya karşı resmi protestoda bulunmasının ya da çekince koymasının uygun bir davranış olmayacağını savunmakta; fakat aynı zamanda antlaşmanın Almanya tarafından dostça görülmediğinin ve değerlendirilmediğinin fırsat oldukça Türkiye'ye açıklanmasını istemektedir. Antlaşmanın, Almanya'ya karşı dostça bir tutum olmadığını vurgulayan Neurath, Almanya'nın bir süre sonra antlaşmaya ilişkin taleplerini ortaya koyma fırsatını bulacağını da bildiriyordu[36].

Keller, Montrö Antlaşması'nın imzalanmasından çok kısa bir süre sonra Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Saraçoğlu ile konuya ilişkin bir görüşme yaptı. Görüşme sırasında Aras, Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya'ya karşı bir grubun içinde yer almayacağını açıkladı. Keller, bu sırada İngiltere'nin Montrö'de İtalya'nın çıkardığı güçlüklere karşı Türkiye'ye yardımcı olacağını açıkladığını ve Türk–İngiliz ilişkilerinin bu sırada çok olumlu göründüğünü haber vermektedir[37].

Keller yine tam bu sırada kaleme aldığı bir başka raporda; son gelişmelerin bir değerlendirmesini yaparak, Türkiye'nin de uluslararası politikada bir faktör olarak göz önüne alınması gerektiğini, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerin son zamanlarda sıcaklığını yitirdiğini, Montrö Antlaşması'nın da bu soğuma sürecini hızlandırıp, soğumayı artırdığını, hatta Cumhuriyet gazetesi ile onun Fransızca baskısı olan Le Republique gazetesinde, iki dost ülke arasında bazı yanlış anlamalardan söz edildiğini, resmi diplomatik ilişkilerde görünüşte herşeyin eskisi gibi ve normal göründüğünü, oysa gerçekte Sovyetler Birliği'nin

[36] *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanı Neurath'tan Dieckhoff'a", Nr. 468, 22.7.1936, (1638/390 175). Ayrıca bkz. İsmail Soysal; a.g.m., *Belleten,* Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981), s. 129.

"Faşist Almanya, kendi yönünden sözleşmeyi çelişik duygularla karşıladı. Almanya, artık askersel deniz gücü statüsüne sahip olması, ekonomik bir çıkar olarak Tuna'dan yararlanma istek ve çıkarlarının artması dolayısıyla, kendi güvenliği düşüncesinin uzantısı olarak Türkiye'nin kazanımlarını alkışladı". Jivkova; *a.g.e.,* s. 107.

"Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Dairesi Avrupa Seksiyonu'nun 20 Temmuz 1936 günlü memorandumunda, Türkiye'nin kendi egemenliğini ve Boğazları yeniden askerselleştirme hakkını tekrar elde etmesini Almanya'nın kutlaması gerekliliğine işaret ediliyor. Ne var ki, gerek Harp Bakanlığı, gerekse Dışişleri Bakanlığı, askersel strateji açısından bu durumun Almanya'nın mevzilerini kötüleştirdiği kanısındaydılar. Almanya'nın dikkati en çok Sovyet donanmasının Karadeniz'den çıkma ve Baltık Denizi ile direkt olarak bağlanma olanağını elde etmesine yöneltilmişti. Almanya, bir savaş halinde, Sovyet Karadeniz filosunun Akdeniz'de Fransız filosunun harekâtını destekleyebileceğinden korkuyordu. Sonuç olarak, SSCB'nin bu olanağı ancak Türkiye Hükümeti ile dostane ilişkilerini sürdürdükçe elde edebileceği belirtiliyordu". Jivkova; *a.g.e.,* s. 107-108. Ayrıca bkz. s. 140-141 ve İsmail Soysal; a.g.m., *Belleten,* Cilt: XLV/1, Sayı 177, (Ocak 1981), s. 129.

[37] *ADAP,* "Keller'den ADB'ye", Nr. 481, 26.7.1936, (1652-392 159-60).

son gelişmelerden hoşnut kalmadığını vurgulamaktadır. Ancak söz konusu soğumanın bir ayrılık anlamına gelmediğine işaret eden Keller, Atatürk ile İnönü'nün Sovyet ittifakından ayrılmayı hiç istemediklerini ve istemeyeceklerini anımsatmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye artık Sovyetler Birliği'ne karşı bir denge sağlamak amacıyla İngiltere ile yakınlaşmaya başlamıştı. Bunun bir nedeni, İtalya'ya karşı Türkiye'nin bir Sovyet askeri desteği beklememesi ve Türk-İtalyan ilişkilerinin son derece olumsuz olmasıydı. Bir diğer neden de, İtalya'nın Akdeniz'deki yayılmacı eğilimlerine karşı İngiltere'nin Türkiye'nin desteğine şiddetle ihtiyacı olmasıydı. Ancak İngiltere Türkiye ile kurulacak ilişkilerin derecesi konusunda henüz kararsızdı. Diğer yandan İngiltere, İtalya'ya karşı Türkiye'ye tek yanlı güvence vermekten de çekinmekteydi. Keller raporunda, Türkiye'nin Montrö Antlaşması'ndaki başarısını tamamen İngiltere'ye borçlu olduğunu; Türk basınında ise, bir süre öncesine dek devam eden İngiliz aleyhtarı yazı ve görüşlerin tamamen ortadan kalkarak, yerini Türk-İngiliz dostluğunun vurgulanmasına bıraktığını belirtmektedir. Bu sırada Türk dış politikasındaki yeni gelişmelere işaret eden Keller, Türkiye'nin İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve ilhakı karşısında Milletler Cemiyeti'nce alınan önlemlere olumlu oy kullandığını ve bu önlemleri desteklediğini, ancak Almanya'ya karşı bir Türk-Fransız paktı imzalanması için Türkiye'nin bir girişimi olmadığını belirtmektedir. Keller, Atatürk ve İnönü'nün bundan sonra Türk dış politikasında bir rota değişikliği yaparak, artık Türkiye'nin bir Avrupa gücü olarak kendisini ortaya koymasına çaba harcayacakları görüşündeydi[38].

Nitekim Keller'in görüşünü destekler biçimde, Aras Macaristan'ın Ankara Büyükelçisine, Türkiye'nin yeni bir pakt oluşturmak amacında olmadığını ifade etmiştir[39].

Keller, 15 Nisan 1937 tarihli raporunda, Almanya'nın İtalya'nın Montrö Antlaşması'na katılması durumunda buna itiraz etmemesi gerektiğini; çünkü Almanya'nın daha sonra Türkiye ile buna benzer bir antlaşma imzalayabileceğini bildirmektedir[40].

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan 16 Temmuz'da Keller'e gönderilen bir raporda; Londra'da İngiltere ile Almanya arasında yapılan deniz gücüne ilişkin görüşmelerin tamamlanmasından sonra (antlaşma 17 Temmuz'da imzalandı), Montrö Antlaşması'na ilişkin olarak Türk Hükümeti ile görüşmelere başlama sırasının geldiğine işaret ediliyor. Almanya, Türk Hükümeti ile bu konuda yapa-

[38] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 483, 28.7.1936, (1594/384 325-34). Ayrıca bkz. Sosyal; a.g.m., *Belleten*, Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981), s. 129-130 ve 132-133.

[39] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 493, 4.8.1936, (3494/E 019 785).

[40] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937 - Maerz 1939), Baden-Baden, Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Daire Başkanlığı'nın Raporu", Nr. 535, 16.7.1937, (2128/463 410-415). Ayrıca bkz. *Keesing's Contemporary Archives*, Volume No: II, (1934-1937), (1937/2478 D; 1937/2447 C ve 1936/2084 E).

cağı görüşmeleri, aynı konuda devam eden Türk-İtalyan görüşmeleri ile paralel sürdürmek istemekte, bu konuda Almanya ile İtalya'nın birlikte benzer bir politika izlemesini, işbirliği içinde olmasını arzulamakta ve kendi politikasının İtalyan politikası ile ters düşmesinden kaçınmaktaydı. Bu bakımdan Almanya ile İtalya'nın Ankara Büyükelçilerinden bu konuda işbirliği içinde olmaları talep ediliyordu. Türkiye'ye karşı izlenmesi gereken Alman ve İtalyan işbirliği politikası ise, 4 Mayıs'ta Roma'da Neurath ile İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano arasında yapılan görüşmede kararlaştırılmıştı. Bu karara göre, Almanya ve İtalya, Montrö Antlaşması'nı tanımadan önce kendi aralarında bir anlaşmaya varacaklardı. Alman Hükümeti, Montrö Antlaşması'nı Türkiye'nin ve Almanya'nın iki taraflı olarak karşılıklı tanıması gerektiği görüşündeydi. Türk Hükümeti'nin görüşü 9 Mart'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na açıklanmıştır. Buna göre Ankara, Lozan Antlaşması'nın imzacısı olmadığı gerekçesiyle Almanya'nın Montrö Antlaşması'na katılamayacağı görüşündeydi. Oysa Alman Dışişleri Bakanlığı, Almanya'nın durumunun –Versay Antlaşması'nın yarattığı bağlardan kurtulması ve haklarının yeniden tanınması için verdiği mücadele sonucunda– tamamen değiştiğini düşünüyordu. Berlin Türkiye'nin haklarını tanımaya hazırdı; Türkiye'nin Boğazları yeniden askerileştirme hakkını elde etmesini samimi duygularla karşılamaktaydı. Ancak Almanya, Montrö Antlaşması'na karşı çekincelerini de vurguluyordu. Almanya bir büyük Avrupa gücü olarak Boğazlar sorununa kayıtsız kalamayacağına dikkat çekmekteydi; çünkü Boğazlar sorunu, Almanya açısından sadece ticari bakımdan değil, fakat aynı zamanda Alman deniz kuvvetleri açısından, yani askeri bakımdan da önem taşıyordu. Alman Hükümeti, Türk Hükümeti'nin Boğazlar sorununda ve Montrö Antlaşması'nda Almanya'yı eşit haklara sahip bir taraf olarak tanıması koşuluyla, Türkiye'nin bu konudaki tüm haklarını tanımaya hazırdı. Keller'den bu konuları 13 Temmuz tarihindeki Montrö Konferansı toplantısında Aras'a aktarması bekleniyordu. Almanya, Türkiye ile görüşmelere başlamaya hazırdı. Keller, Türkiye'nin bu sorundaki hassasiyetini de göz önüne alarak, sözlü olarak, Almanya'nın imzası güç olmak istediğini ve bir imzacı güç gibi Türk Hükümeti tarafından Montrö Antlaşması'nın 24. maddesinin 4. ve 5. fıkralarına göre haberdar kılınmayı beklediğini anlatmalıydı. Berlin, Türkiye'nin bu alanda Alman çıkarlarının tanınmasına karşı olumsuz bir tutum alacağı kanısındaydı ve politikasını İtalya -hatta Japonya- ile birlikte yürütmek istemekteydi. Alman Savunma Bakanlığı, Montrö Antlaşması'nın bu hali ile Alman Deniz Kuvvetleri'ne zararı dokunabileceği görüşündeydi. Ancak Alman Savunma Bakanlığı halen antlaşmalarla Almanya lehine bir değişiklik yapılmasını da mümkün görmüyordu. Antlaşmanın 8. maddesi ile bağlantılı olarak II. Ek'in 6. fıkrasına göre, belirli özellikler taşıyan yardımcı (savaş) gemilerinin savaş gemisi kategorisine giriyor olmaları, Alman Savunma Bakanlığı'nın özellikle üzerinde durduğu bir noktaydı. Almanya'nın çıkarı, yardımcı (savaş) gemisi tâbirinin mümkün olduğunca geniş biçimde yorumlanmasını sağlamayı gerektiriyordu. Özellikle Boğazlar'dan askeri birlik ya da savaş malzemesi geçirebilecek Sovyet yardımcı (savaş) gemilerini bu tanımın

içine sokmak ve böylece savaş gemisi geçiş hakkının öngörülen sınırlamaların dışına çıkmasını önlemek amaçlanmalıydı. Bu yönde bir gelişmenin Almanya için çok değerli olacağına işaret ediliyordu. Ancak Berlin, bu taleplerin Ankara tarafından kabul edileceğine ihtimal vermemekteydi. Alman Hükümeti, Boğazlar konusunda kendi açısından bir çözüme kavuşmak için Türk Hükümeti'nin Almanya'yı da diğer imzacı güçler ile eşit statüde görmesini istiyor, bu konuda iki ülke arasında görüşmeler yoluyla bir antlaşmaya varılmasını amaçlıyordu. Almanya'nın amacı, İtalya ve Japonya gibi, çekincelerinin Türk Hükümeti'nce resmen kabul edilmesini sağlamaktı. Ancak, iki ülke arasında bu konuda bir antlaşma yapılmasının diğer imzacı güçlerin kararına bağlı olduğu da biliniyordu. Bunun sağlanması için Berlin, Türkiye'nin güvence vermesini talep etmekteydi[41].

[41] *ADAP,* "ADB'den Keller'e", Nr. 535, 16.7.1937, (2128/463 410-415).

Bu talimattan hemen sonra Keller, İtalya'nın Ankara Büyükelçisi ile görüştü. İtalyan Büyükelçisi Keller'e, İtalya'nın Montrö Antlaşması'na katılımı sorununda bir gelişme olmayacağını ifade etti. Milletler Cemiyeti'nde, Habeşistan sorununda İtalya'nın tutumu en azından Türkiye tarafından olumlu değerlendirilinceye dek, bu sorunda bir gelişme beklenmemesi gerektiğine işaret eden İtalyan Büyükelçisi ile görüşmesinin ardından Keller; bu koşullar altında, İtalya'nın sert tutumu nedeniyle, Montrö Antlaşması konusunda Türk-Alman ve Türk-İtalyan görüşmelerinin paralel yürütülmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir (2128/463 416-417). Alman Dışişleri Bakanlığı ise, Keller'in bu değerlendirmesine katılmıyor ve daha önceki görüşlerinde ve talimatlarında ısrar ediyordu. *ADAP,* "ADB'den Keller'e", Nr. 536, 7.8.1937, (2128/463 418).

Diğer yandan, Almanya'nın Montrö Antlaşması'na karşı çekinceleri olduğunu bildirmesi, Türk basınında olumsuz tepkilere neden olmuştur: "Bugün, siyasi sahada herhangi bir siyaset birliğimiz olmamakla beraber (...) Almanya'nın bu ihtirazi kaydının, ne siyaseten ne hukuken hiçbir fiili kıymet ve neticesi yoktur. Çünkü... Almanya eski Boğazlar Mukavelesini imzalamış devletlerden olmadığı için, Boğazlar rejiminin değişmesinde alâkadar değildir (...) Almanya ile müspet ve faal politika sahasında hiçbir birlik veya münasebetlerimiz olmamakla beraber..." "Boğazlar Rejimi ve Almanya", *Akşam,* (25.2.1937). *AT,* Nr. 39, (Mart 1937), s. 68.

Woermann, 29 Nisan 1938'de Almanya'nın Roma Büyükelçisine yazdığı raporda, Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın artık yardımcı (savaş) gemisi tanımının açıklığa kavuşmasını istemediğini bildirmektedir. İspanya İç Savaşı'nın gelişimi Almanya için sorunun önemini azaltmıştı. Raporda, Montrö Antlaşması'na ilişkin Alman ve İtalyan politikalarının paralelliğine ilişkin talimatlar da yer almaktaydı. *ADAP,* "Woermann'dan Almanya'nın Roma Büyükelçisine", Nr. 543, 29.4.1938, (2129/464 303).

"Boğazlar rejiminin Montreux'da değiştirilmesi ve özellikle Türkiye'ye Boğazlar bölgesini tekrar tahkim hakkı tanınması üzerine, Türkiye'nin Güney Doğu Avrupa'daki önemi artmış ve bu yüzden Sovyetler Birliği, İngiltere ve Almanya Türkiye'nin dostluğunu kazanmak için gayret sarfetmişlerdir. Almanya Türkiye'ye Montreux hükümlerinin kendisine de teşmilini sağlamak için ikili bir andlaşma yapmayı teklif etmiştir. Türkiye diğer Akidlerin tasvibi olmadan böyle bir andlaşmayı yapmayacağını, fakat tek taraflı bir demeç ile Montreux hükümlerini Almanya'ya da teşmil edebileceğini bildirmiştir.

... Montreux Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra, 26 Şubat 1937'de, Almanya Türkiye'ye verdiği bir notada sözleşmenin bazı hükümlerinin, özellikle Sovyet savaş gemilerinin Akdeniz'e serbestçe çıkabilmeleri ile ilgili olanlarının, Alman Hükümeti tarafından tasvip edilmediğini açıklamıştır. Türkiye 9 Mart 1937 tarihli cevabi notasında, Almanya'nın Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olmaması ve Akdeniz'de sahili bulunmaması sebepleriyle Boğazlar rejimine müdahaleye hakkı olmadığını bildirmiştir". *OTDP,* s. 121. Ayrıca bkz. Jivkova; *a.g.e.,* s. 140-141.

Keller, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ısrarlı talebi üzerine 27 Ağustos'ta Aras ile görüştü. Alman Hükümeti'nin konuya ilişkin görüşlerini bu vesile ile Aras'a aktardı. Bunun üzerine Aras, 9 Mart tarihli Türk notasının Türk Hükümeti'nin konuya ilişkin görüşlerini içerdiğini, ayrıca bu notanın Montrö Antlaşması'nın uygulanmasında Almanya ile ilişkilerde her türlü güvenceyi içinde barındırdığını belirtmiştir. Aras, Almanya'nın mevcut antlaşmayı kabul etmek için, iki ülke arasında bir antlaşma yapılması önerisini ise onaylamadığını ifade etmiştir. Ayrıca iki ülke arasında bu türden bir antlaşma için diğer imzacı güçlerin de onayının alınıp alınmaması gerektiği bir soru olarak ortada durmaktaydı. Keller, buna karşılık bu konunun bir sorun oluşturmadığını, çünkü Almanya'ya göre, böyle bir antlaşmanın sadece imzacı iki ülkeyi ilgilendireceğini belirtmiştir. Aras ise, sorunun daha geniş kapsamlı olarak incelenmesi gerektiğini yinelemiştir. Aras, Türkiye'nin antlaşmanın uygulanmasını diğer devletlere –bu arada Amerika Birleşik Devletleri ile Polonya'ya da– tek taraflı bir açıklamayla duyuracağını, hatta TBMM'de de hükümetin açıklamada bulunacağını bildirerek; Türkiye'nin Almanya'ya, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Polonya'ya tanıdığından daha az hak tanımayacağına ilişkin güvence vermiştir. Alman Hükümeti ise, Almanya Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı için antlaşmaya çekince koymak zorunda olduğu görüşündeydi. Bununla birlikte, Milletler Cemiyeti üyesi olmayan Amerika Birleşik Devletleri'nin antlaşmaya çekince koyması söz konusu ediliyordu. Almanya, Japonya'nın antlaşmaya çekince koymasına işaret ederek, Almanya'nın eşit haklarının ve bugünkü uluslararası politikanın göz önüne alınarak, Almanya'ya da Japonya gibi çekince koyma hakkı tanınması gerektiğini savunuyordu. Keller'in sorunu bütün açıklığıyla ortaya koyması üzerine Aras, ortaya konulan bütün sorunları kapsamlı biçimde incelemek istediğini bildirmiştir. Ayrıca Aras, halen çeşitli ziyaretleri nedeniyle programının çok dolu olduğunu, bu konuların ancak Kasım ayı başlarında gündeme gelebileceğini belirtmiştir. Aras, bu tür görüşmelerden kamuoyuna bilgi verilmemesini de rica etmiştir. Keller bu görüşmeden İtalyan Büyükelçisine de söz etti. İtalyan Büyükelçisi Galli, Aras'ın Temmuz ayı ortalarındaki Moskova ziyaretine değinerek, Türk-Sovyet ilişkilerinin -resmi bildirilerdeki açıklamaların aksine- istenildiği biçimde ilerlemediğini belirtmiş; Ankara'nın Moskova'da hoşnutsuzluk yaratabilecek herhangi bir girişimden çekindiğini, bir çatışma yaratmamaya dikkat ve özen gösterdiğini söylemiştir. Keller, Galli'nin yorumunun hayli kötümser sayılabileceğine işaret etmekle birlikte, kendi gözlemi olarak da, Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğumanın varlığına ve önem derecesine dikkat çekmektedir. Keller, soğumanın derecesine bir örnek de vermektedir: Türk donanmasının Odesa'yı ziyaret etmesi yolundaki Sovyet önerisi Ankara tarafından reddedilmiştir. Aras Keller'e, bu gelişmenin -ilişkilerin daha da olumsuz yönde etkilenmesinden çekinilerek- henüz açıklanmadığını ifade etmiştir[42].

Keller, 1938 yılı başlarında kaleme aldığı bir raporda, İtalyan Büyükelçisinin, İtalya'nın Montrö Antlaşması'nı herhangi bir çekince koymaksızın tanıyaca-

[42] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 537, 27.8.1937, (2129/464 271-273).

ğını ve antlaşmaya katılacağını haber verdiğini bildiriyor. Keller, bu durumda Almanya'nın kendi talepleri doğrultusunda Türkiye ile başarılı görüşmeler sürdürme olanağının azaldığına işaret etmekteydi. Keller, antlaşma hakkında iki taraflı bir nôta değişimi önerdiğini, önerinin Türk tarafına önce ilginç geldiğini, ancak daha sonra bir sonuç alınamadığını haber veriyordu. Hariciye Vekâleti, Türkiye'nin Almanya'nın nota değişimi önerisini herhangi bir yükümlülük altına girmeksizin, kapsamlı biçimde inceleyeceğini bildirmişti. Keller, Türk Hükümeti'nin bu konuda Alman Hükümeti ile ne ilişki kurmaya ve ne de görüşmelerde bulunmaya hazır olduğunu, sadece konuyu sürüncemede bırakarak Almanları oyaladığını kendi yorumu olarak yazmaktadır. Keller, Montrö Antlaşması'na karşı Almanya'nın İtalya ile birlikte işbirliği içinde ortak bir politika izlemesi önerisi üzerinde önemle durmaktaydı. Türkiye'de egemen olan kanı, İtalya'nın Habeşistan'daki varlığı ve talepleri tanındığı takdirde, İtalya'nın Montrö Antlaşması'na katılacağı yolundaydı. Keller, İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano'nun Ankara'yı ziyaretini de, bu çerçevede değerlendiriyordu. Ayrıca Keller Ankara'nın da İtalya'nın bu konudaki önerisini olumlu karşıladığını haber vermekteydi. Keller, raporunun son kısmında, yeniden Almanya'nın Montrö Antlaşması'na karşı politikasına değiniyor ve bu politikayı ılımlı biçimde eleştiriyordu. Almanya'nın Montrö Antlaşması'na katılmak, Türkiye tarafından bir imzacı güç gibi işlem görmek, hatta bazı çekinceler koymak yolundaki görüş, öneri ve taleplerinin vurgulanmasının artık gereksizliğine işaret eden Keller; Türkiye'nin, Almanya'nın Lozan Antlaşması'nın imzacı gücü olmadığı gerekçesi ile, bu tür görüşmelere yanaşmadığını, ancak Aras'ın Alman çıkarlarına dikkat edileceği yolunda güvence verdiğini anımsatmaktaydı. Ayrıca Keller'e göre, Alman taleplerinin gündeme gelmesi gibi, kabul edilmesi de olanaksızdı[43].

Alman Dışişleri Bakanlığı 1938 yılı kışında Almanya'nın Roma Büyükelçisine konuya ilişkin bilgi veren bir rapor yolladı. Raporda, Keller'in haberi yineleniyor ve Türk Hükümeti'nin Almanya ile herhangi bir ilişki kurmadığı belirtiliyordu. İtalya'nın kısa bir süre sonra Montrö Antlaşması'na katılmasının olası olduğu bildirilen raporda, bu gelişmenin hesaba katılması gerektiği vurgulanıyordu. Ancak bunun için önce Türkiye'nin İtalya'nın Habeşistan'ı işgalini kabul etmesi gerekmekteydi. Ankara'da 25-27 Şubat 1938 tarihlerinde toplanan Balkan Antantı görüşmeleri sırasında, Yugoslavya ile Romanya, İtalya'nın Habeşistan'daki varlığını tanımaya karar vermiş ve Türkiye ile Yunanistan'a da aynı doğrultuda karar almalarını önermişlerdi. Böyle bir davranışın, İtalya'nın Montrö Antlaşması'na katılmasını sağlayacağı ümit ediliyordu. Nitekim Keller de Ciano'nun son Ankara ziyaretini bu gelişmenin ışığı altında, bir anlaşma ve uzlaşma denemesi olarak yorumlamıştı. Raporu kaleme alan Weizsaecker, Roma Büyükelçisinin İtalyan Hükümeti'nden, Montrö Antlaşması'na katılmayı düşünüp düşünmediğini ve bu konuda şimdiye kadar buzdolabında kalan

[43] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 540, 23.2.1938, (2129/464 277-279).

görüşmeleri yeniden başlatmaya teşebbüs edip etmeyeceğini öğrenmesini talep ediyordu. Çünkü, nihayet 4 Mayıs 1937 tarihli Neurath-Ciano görüşmesinde bu konuda alınan kararlar halen geçerliydi. Dolayısıyla Roma Büyükelçisi Almanya'nın tutumunu İtalyanlara bir kez daha açıklamalıydı. Almanya Türkiye ile iki taraflı bir antlaşma talep etmekteydi. Neurath-Ciano görüşmesinde de iki ülkenin Montrö Antlaşması'nı kesin olarak tanımadan önce, anlaşacakları konusunda ilke kararına varılmış olduğu, raporda bir kez daha anımsatılıyordu[44].

Bu rapor, Almanya'nın, –Montrö politikasında ortaklık ve işbirliği içinde olunmasını istemesine karşın– İtalya'nın tek başına davranmasından ve kendisini bu konuda yalnız bırakmasından çekindiğini gösteriyor. Almanya'nın İtalya'nın bu davranışından endişe duyması ise, Montrö Antlaşması konusunda, Ankara'ya karşı öne sürdüğü taleplerinde, daha çok İtalya'nın desteğine güvendiği biçiminde yorumlanabilir. Sonuçta, Ankara üzerindeki asıl baskı gücü İtalya'ydı. Almanya bu güçten yararlanarak, kendi lehine girişimlerde bulunmaya çalışmaktaydı. İtalya, bir uzlaşma sonucunda, Ankara ile anlaşıp, Montrö Antlaşması'na katılsa, Almanya Türkiye'ye karşı tek başına kalacak ve zaten kendisine karşı olumsuz bir tutum alan Türk Hükümeti'ni, kendisiyle ilişki kurması ve görüşmelere başlaması konusunda ikna edemeyecekti. İtalya'nın 2 Mayıs 1938'de Montrö Antlaşması'na katılması, Almanya'nın bu alandaki tedirginliğinin nedensiz olmadığını da gösteriyordu. Bununla birlikte, Almanya'nın Türk Hükümeti'ne karşı yalnız kalması, Berlin'in görüşlerini değiştirmesine neden olmadı.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop 7 Temmuz'da Numan Menemencioğlu ile görüşmesinde bu konuya da değindi. Ribbentrop, Türk-Alman ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeye devam eden Montrö Antlaşması sorununu gündeme getirerek, artık bu sorunu çözmenin zamanı geldiği kanısında olduğunu belirtti. Ribbentrop'a göre, Almanya Türkiye ile ikili bir antlaşma yapmaya hazırdı. Bu antlaşmaya göre Türkiye ile Almanya arasında Montrö Antlaşması'nın hükümleri ve kuralları geçerli olacaktı. Ayrıca Ribbentrop, Montrö Antlaşması'nda yapılacak olası bir değişiklikte Türkiye'nin Almanya'yı dikkate alacağına ilişkin Türk Hükümeti'nden güvence talep ediyordu. Menemencioğlu, Almanya'nın konuya ilişkin görüşünün Hariciye Vekâleti'nce hukuksal yönden incelendiğini, ancak Almanya'nın Montrö Antlaşması'na kendi önerisi doğrultusunda katılımının aşılamayan zorluklar yarattığının büyük bir üzüntü içinde anlaşıldığını bildirmiştir. Bu zorluklar, pratikte Türkiye'nin Montrö Antlaşması'nın hâkimi olmamasından kaynaklanıyordu. Almanya'nın antlaşmaya katılımı, antlaşmada yapılacak her değişiklik gibi, imzacı devletlerin onayını gerektirmekteydi. Türkiye ise böyle bir onay olmaksızın, bir başka yabancı güçle Boğazlar sorununa ilişkin bir antlaşmayı kesinlikle imzalayamazdı. Hatta Menemencioğlu

[44] *ADAP*, "Weizsaecker'den Almanya'nın Roma Büyükelçisine", Nr. 541, 23.3.1938, (2129/464 274-275).

aynı yöndeki görüşünü birkaç gün önce görüştüğü Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk Dairesi'nde görevli Gaus'a ve Weizsaecker'e anlatmıştı. Görüşme sırasında Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'nın 19. maddesinin, savaşan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin vermeyi öngördüğüne ilişkin güvence de vermiştir. Türkiye, antlaşma hükümlerine göre, saldırıya uğramış bir devlete daha önceki bir antlaşmada öngörülmüş taahhüt nedeniyle yardım eden devletin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçemeyeceği görüşündeydi. Menemencioğlu, Türkiye'nin Almanya'nın talepleri doğrultusunda bir adım atmasının diğer imzacı güçlerin protestolarına neden olmasından, böyle bir gelişmenin de bizzat Montrö Antlaşması'nın tehlikeye girmesi sonucunu doğurmasından çekindiğini ifade etmiştir. Menemencioğlu, Almanya'nın Montrö Antlaşması'nı tek yanlı olarak tanıması gerektiği görüşündeydi. Bunun için de bir formül bulunabileceğini düşünüyordu. Örneğin, Almanya'nın bu yönde bir açıklama yapması, bu türden bir formül olabilirdi. Ancak böyle bir formül önerisini Ribbentrop reddetmiştir. Ribbentrop, Türkiye'nin diğer imzacı güçlerle olduğu gibi, Almanya ile de benzer bir antlaşma yapmasına, diğer imzacı devletlerin nasıl ve neden karşı çıkabileceklerini anlayamadığını ifade etmiştir. Ribbentrop, Türkiye'nin Alman Hükümeti'ne, Almanya olmaksızın bu konuda hiçbir yeni antlaşma yapmayacağına ilişkin açıklama yapmasının, Menemencioğlu tarafından neden güç olarak nitelendirildiğini ve Türkiye'nin Almanya'ya bu konuda niçin bir güvence veremediğini de anlayamadığını söylemiştir. Almanya'nın Montrö Antlaşması'na karşı çekince koymasının dahi yetersiz bir sonuç olacağına işaret eden Ribbentrop, Montrö Antlaşması'nın yarattığı Boğazlar sorununun bu aşamada iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilediğini ve ilişkilere zarar verdiğini belirtmiştir. Ribbentrop, ancak Montrö Antlaşması ile doğan sorun çözüme kavuşturulduğu takdirde, Türk-Alman ilişkilerinin gelişme yeteneğine yeniden kavuşabileceğini vurgulamıştır[45].

[45] *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733).

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 1938 yılı yazında hazırlanan Woermann imzalı bir genelgede; Montrö Antlaşması'nın yarattığı soruna değiniliyor. Almanya, antlaşmaya karşı çekincelerini Türk Hükümeti'ne her fırsatta kesin biçimde bildirmişti. Berlin Türk Hükümeti'ne, bu konuda görüşmelere derhal başlamaya hazır olduğunu da açıklamıştı. Alman Dışişleri Bakanlığı, Türkiye ile Almanya arasında gerçekleştirilebilecek bir nota değişimi ile, Almanya'nın Montrö Antlaşması'nı tanıyacağını Türk Hükümeti'ne ifade etmişti. Ancak bu öneri şimdiye dek Türkiye tarafından her zaman engelleyici bir öneri olarak değerlendirilmişti. Menemencioğlu, Türkiye'nin tek yanlı biçimde, Montrö Antlaşması'na ilişkin olarak Lozan Antlaşması'nın imzacısı olmayan bir güçle anlaşmaya varmaya yetkili olmadığını defalarca açıklamıştı. Bu tür bir karşı çıkma üzerine Almanya yeni bir öneri sunmuştu. Ancak Berlin'in izlenimi, Türkiye'nin bu alanda yeni bir yol açılmasına kesinlikle karşı olduğu yolundaydı. Bununla birlikte, Menemencioğlu bir açık kapı bırakmayı ihmal etmemiş ve Türkiye'nin Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesinin söz konusu olduğu ilk fırsatta, diğer imzacı güçlerden, Almanya'nın da antlaşmaya kabulü için resmen talepte bulunacağını açıklamıştı. Ayrıca Menemencioğlu, antlaşmanın 19. maddesinin 2. fıkrasının bir yardımlaşma durumunu öngördüğünü ve Türkiye için hiçbir zaman bağlayıcı olmadığını da vurgulamıştı. *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzalı Genelgesi", Nr. 550, 16.8.1938, (1593/384 223-226).

Montrö Antlaşması'na ilişkin olarak ortaya çıkan sorunlar 5 Ocak 1939 tarihinde Menemencioğlu ile Weizsaecker arasındaki görüşmede yeniden gündeme geldi. Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'na Almanya'nın da katılımını sağlayacak tüm formüllerin Ankara'da dikkatle incelendiğini belirterek, iki ülke arasında mektuplaşma önerdi. Buna göre, önce Hariciye Vekâleti bir mektup yazacak, bu mektup Berlin tarafından yanıtlanacaktı. Ayrıca Ankara, Montrö Antlaşması'nın revizyonu halinde antlaşmaya Almanya'nın katılımının sağlanacağına ilişkin güvence vermeye de hazırdı. Weizsaecker, Türkiye'nin önerilerinin Berlin tarafından inceleneceğini açıklamıştır[46].

Konu 1939 yılı başında Weizsaecker ile Menemencioğlu arasında yapılan görüşmede bir kez daha ele alındı. Menemencioğlu, görüşme sırasında bu sorunu Ribbentrop ile daha önce de görüştüğünü anımsattıktan sonra, Montrö Antlaşması'na Almanya'nın katılımını sağlayacak tüm çözüm öneri ve formüllerini etraflıca incelediklerini belirtti. Hazırlanan taslak formüle göre, Montrö Antlaşması ile ortaya konulan Boğazlar rejimi tüm yabancı devletleri ilgilendirmekteydi. Türkiye bu nedenle, Boğazlar'dan savaş ve ticaret gemilerinin geçişi ile ilgili olarak, antlaşma gereğince diğer imzacı devletlere uygulanan kuralların aynısının Almanya'ya da uygulanacağını açıklamaya hazırdı. Weizsaecker, birçok taslak formülün tartışılmasından sonra, nihayet Türkiye'nin önerisi olan formül üzerinde anlaştıklarını açıklıyordu. Üzerinde anlaşma sağlanan formüle göre, önce Aras bir mektup yazacak ve daha sonra Almanya bu mektuba yanıt verecekti. Weizsaecker, Almanya açısından asıl önemli konunun, Almanya'nın antlaşmaya diğer imzacı güçlerle eşit koşullarda katılmasını sağlamak olduğunu, ancak bu talebin gerçekleşme olasılığının Menemencioğlu tarafından çok az olarak görüldüğünü yazmaktadır. Fakat Ankara, Alman Hükümeti'ne güvence vermeye hazır olduğunu da açıklamaktan kaçınmamıştı. Weizsaecker raporunda, kendisinin Türkiye'nin önerilerini saklı tuttuğunu bildirmektedir. Bununla birlikte, Menemencioğlu, karşılıklı mektup önerisi üzerinde anlaşma sağlandığı takdirde, Türk Hükümeti'nin bundan memnun olacağını açıklamıştı[47].

Menemencioğlu'nun 30 Haziran - 25 Temmuz tarihleri arasında Berlin'de Türk-Alman ekonomi görüşmelerinde bulunduğu sırada, Montrö Antlaşması'na ilişkin sorunlar yeniden gündeme geldi. Almanya, katılmadığı bir antlaşmaya karşı tüm haklarını saklı tutmakla birlikte, sorunun çözümü için Türkiye'ye, iki ülke arasında karşılıklı nota değişimini ve bu sayede Almanya'nın antlaşmanın içeriğini tanımasını önermekteydi. Ancak bu öneri Türkiye tarafından sürüncemede bırakılmıştı. Menemencioğlu, bu konuda Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nın imzacısı olmayan bir devlet ile antlaşmaya hakkı olmadığını savunuyordu. Türkiye bu konuda, bir yeni formülle dahi olsun, bir anlaşmaya varmak istemiyordu. Bununla birlikte, Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'nın revizyonu halinde, Türkiye'nin diğer imzacı ülkelere, antlaşmaya Almanya'nın da katılmasını resmen önereceğini açıklamıştı. Berlin, Türk-Alman ilişkilerinde halen yeni bir gelişme olmasını beklemiyordu. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzalı Genelgesi", Nr. 550, 16.8.1938, (1593/384 223-226).

[46] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 556, 5.1.1939, (2726/532 814-815).

[47] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 556, 5.1.1939, (2726/532 814-815).

Menemencioğlu ile Ribbentrop arasında 20 Ocak'ta yapılan görüşme sırasında Boğazlar sorununa bir kez daha değinildi. Ribbentrop; Weizsaecker ile Menemencioğlu arasında birkaç gün önce yapılan görüşmede ele alınan ve üzerinde anlaşılmaya çalışılan bazı formül önerilerini tamamen reddederek, Montrö Antlaşması konusunda hâlâ bir anlaşmaya varılamamasından dolayı duyduğu şaşkınlığı dile getirmiştir. Ankara'nın Alman taleplerine karşı öne sürdüğü hukuksal gerekçeler de Ribbentrop tarafından anlaşılamamıştı. Ribbentrop, Türk Hükümeti'nin ilke olarak Almanya ile mevcut sorunu çözmeye ve bu konuda siyasi bir açıklama yapmaya gerçekten kararlı olması durumunda Almanya'ya karşı güçlük çıkarmaktan vazgeçeceğini düşünüyordu. Ribbentrop, ayrıca Menemencioğlu'nun arzu ettiği biçimde hemen bir antlaşma imzalanması görüşüne de katılmıyordu. Antlaşma, Almanya açısından başarılı olamadığı sürece, Berlin'in Montrö Antlaşması'na ilişkin çekinceleri saklı kalacaktı. Dolayısıyla acele edip, başarısız bir antlaşma imzalamanın Almanya açısından bir anlamı yoktu[48].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Hukuk Dairesi Yöneticisi Gaus 20 Ocak 1939'da kaleme aldığı raporda, Ribbentrop ile Menemencioğlu arasında aynı gün yapılan görüşmede, Ribbentrop'un Montrö Antlaşması konusunda Türkiye'nin hâlâ bir anlaşmaya varmaya yanaşmamasından şikâyetçi olduğunu bildirmektedir. Ribbentrop, sorunun çözümünde Türkiye'nin ileri bir adım atmaya niyeti olmadığını ileri sürüyordu[49].

8. Almanya'nın Moskova Büyükelçisinin Bir Gözlemi: Türk-Sovyet İlişkilerinde Soğuma

Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğuma 1938 yılı başında önemli bir noktaya ulaştı. Almanya'nın Moskova Büyükelçisi 1938 yılının hemen başında Alman Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki Konsoloslıklarını kapatmaya karar verdiğini açıklamaktadır. Büyükelçi raporunda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de sadece İstanbul Konsolosluğu'nun açık kalacağını, buna karşılık Türkiye'nin de Odesa, Batum, Bakû, Erivan ve Leningrad'daki Konsoloslıklarını kapatacağını belirtmektedir. Diğer yandan, tam bu sırada Sovyetler Birliği'nde toplam 22 Konsolosluk (5 İtalyan, 5 Alman, 2 Japon, 2 Polonya, 3 Afgan, ve 8 İran Konsolosluğu) kapatılmaktadır. Büyükelçi raporunda, bu gelişmeyi Sovyetler Birliği'nin dış ilişkilerini sistematik olarak sınırlandırma eğilimi ile açıklamaktadır[50]. Dolayısıyla bu gelişmeyi sadece Türk-Sovyet ilişkileri açısından değerlendirmemek gerekiyordu. Çünkü Sovyetler Birliği'nin söz konu-

[48] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk Dairesi Yöneticisi Gaus'un Raporu", Nr. 558, 20.1.1939, (96/107 755).

[49] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk Dairesi Yöneticisi Gaus'un Raporu", Nr. 558, 20.1.1939, (96/107 755).

[50] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band I, (September 1937 - September 1938), (Baden-Baden). *ADAP*, "Almanya'nın Moskova Büyükelçiliği'nden ADB'ye", Nr. 614, 13.1.1938, (590/244 498-499).

su politikası sadece Türkiye ile ilgili değil, çok daha genel ve kapsamlı bir politikanın Türkiye'yi de içine alan bir yansımasıydı.

Büyükelçi dört gün sonraki bir başka raporunda, Sovyetler Birliği'nin, ülkesinde bulunan diplomatik temsilcilikleri azaltma eğiliminde olduğunu ve konuyla ilgili adımlar atmaya başladığını haber vermektedir. Sovyetler Birliği'ndeki Polonya, Japonya, Almanya ve İtalya'ya ait Konsoloslukların sayısı, Sovyetler Birliği'nin bu ülkelerde bulunan Konsolosluklarının sayısı ile eşit olacak şekilde sınırlanmaktadır. Buna göre, Sovyetler Birliği'ndeki 14 Konsolosluk (5 İtalyan, 5 Alman, 2 Japon ve 2 Polonya Konsolosluğu) kapatılacaktı. Büyükelçi raporunda, Moskova'daki diplomatik çevrelerin önceleri, söz konusu önlemlerin herşeyden önce Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri olmayan devletlere karşı alınmış olduğunu belirttiklerini, fakat aradan bir süre geçtikten sonra, bu görüşün yanlış olduğunun anlaşıldığının kabul edildiğini belirtmektedir. Moskova; İngiltere, Türkiye, İran, Afganistan ve Çekoslovakya'dan da Konsolosluklarını azaltmaları talebinde bulunmuştu. İsveç ve Danimarka'dan da aynı talepte bulunacaktı. Bu sayılanlardan örneğin Türkiye ile Çekoslovakya Moskova açısından birer "dost" ülkeydiler. Büyükelçi raporunda, Sovyetler Birliği'nin ülkesinde casusluk amaçları ile kullanılmakta olan diplomatik temsilciliklerin sayısını azaltmak istediğini yazmaktadır. Raporda bu tutumun, Sovyetler Birliği'nde iç politika gelişmelerinin dış politikanın önüne geçtiği biçiminde yorumlanabileceğini gösterdiği ifade ediliyordu. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin aynı konuda Norveç ve Finlandiya'dan da talepte bulunacağı açıklanıyordu. Raporda; Türkiye'nin halen Sovyetler Birliği'nde bulunan altı Konsolosluğunun (Odesa, Batum, Tiflis, Bakû, Leningrad ve Erivan) dörde ineceği, Sovyetler Birliği'nin ise, Türkiye'de İzmir ve Kars Konsolosluklarını kapatacağı bildirilmekteydi. Moskova, Türkiye'nin Odesa'daki Konsolosluğunun kalmasına izin vermişti, çünkü Ankara için bu Konsolosluğun önem taşımadığını biliyordu. Diğer Konsolosluklar, bulundukları bölge itibariyle (Türk azınlık bölgeleri) Türkiye için önemli sayılmaktaydılar ve bu nedenle Sovyetler Birliği'nin Konsolosluk kapatma politikasının kurbanı olacaklardı. Büyükelçi raporunda, Türk Büyükelçisinin Moskova'nın bu isteklerini geri çevirdiğini ve bu tür taleplerin iki "dost" ülke arasındaki iyi ilişkilere zarar verebileceğini, iki "dost" ülke arasında "münasebetsiz" olarak görüldüğünü anlattığını belirtiyor. Türk Büyükelçisi, konunun incelenmesini ve yeniden görüşülmesini istemişti. Raporda, Türk Hükümeti'nin bu talebi geri çevirmek için, İstanbul Konsolosluğu'nu kapatmakla tehdit ederek Moskova üzerine baskı yapabileceğini hesap ettiği bildiriliyordu. Ankara, Sovyetler Birliği'ndeki tüm Konsolosluklarını korumak istiyordu[51].

Sonuçta, 1938 yılında yapılan Türk-Sovyet Antlaşması'na göre, Konsolosluklar gerçekten de karşılıklı olarak azaltıldı. Türkiye Odesa, Bakû, Erivan ve

[51] *ADAP*, "Moskova'daki Alman Büyükelçiliği'nden ADB'ye", Nr. 615, 17.1.1938, (590/244 500-508). Ayrıca bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 83/dn. 10.

Leningrad'daki dört ve Sovyetler Birliği de İzmir ve Kars'taki iki Konsolosluğunu kapattı. Böylece Sovyetler Birliği'nin İstanbul'da ve Türkiye'nin Batum'da tek Konsolosluğu kalmış oldu[52].

9. Avusturya'nın İlhakı ("Anschluss") ve Türkiye

Almanya, Avusturya ile birleşebilmek, daha doğrusu bu ülkeyi ilhak etmek ("Anschluss") amacıyla, 1934 yılının yaz aylarında önemli bir girişimde bulunmuş, fakat bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Rosenberg, 8 Haziran 1935 tarihli bir raporunda, Aras'ın son Viyana seyahati sırasında kendisine, Avusturya halkının Nazi yönetimini yarıdan fazla bir

[52] SSCB Bilimler Akademisi; *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi,* İstanbul, 1979, s. 257.

Antlaşma 31 Mart 1938 tarihinden itibaren geçerli olacaktı. *AT,* Nr. 51, (Mart 1938). Öte yandan, Nasyonal Sosyalist idealler Türkiye'de bir basın polemiğine neden oldu: Alman Propaganda Bakanı Göbbels'in 1937 yılı sonbaharında yaptığı bir konuşmada, birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de Nasyonal Sosyalist ilkelerin başarıyla geliştiğini açıklaması, Türk basınında Nasyonal Sosyalizm ve Türkiye üzerindeki etkileri konusunda bir tartışma başlattı.

Bu açıklamanın Türkiye'de aradan birkaç gün geçtikten sonra duyulması üzerine, Sabiha Zekeriya Sertel Tan gazetesinde "Herr Goebels Doğru Söylüyor" başlıklı bir yazı yayınladı. Yazıda, Göbbels'in tamamen haksız olmadığı, bir gerçeğe değindiği belirtildikten sonra; gerçekten de Türkiye'de faşizm propagandası yapan bir grubun var olduğu iddia edilmekteydi. Sertel, yazısında, faşizm propagandasına karşı mücadele etmenin gereğini vurguluyordu. 18 Ekim'de Cumhuriyet gazetesinde imzasız yayınlanan (ancak daha sonra Yunus Nadi'ye ait olduğu açıklanan) "Bir Konuşma Üzerine Koparılan Gürültü" başlıklı makalede ise, Türkiye'de gerçekte faşizm değil, fakat komünizm propagandası yapıldığı iddia ediliyordu. Ertesi gün, 19 Ekim tarihli Tan gazetesinde Ahmet Emin Yalman "Çok Lüzumlu Bir Hassasiyet. Soruyoruz: Bir Türk Gazetesinin Alman Propaganda Nazırına Avukatlık Etmesi Caiz mi, Değil mi?" adlı makalesinde ise, Cumhuriyet gazetesini Göbbels'in ve dolayısıyla da faşizmin avukatlığını yapmakla suçluyordu. Yunus Nadi 20 Ekim tarihli Cumhuriyet gazetesinde "Propaganda Yapan Kimdir? Gürültünün İçyüzünü Meydana Vuruyoruz" yazısında; Tan gazetesini ve Sabiha Zekeriya Sertel'i komünizm propagandasına alet olmakla suçlamaktaydı. Ahmet Emin Yalman ise 21 Ekim tarihli Tan gazetesinde, aynı görüşleri ileri sürerek, Cumhuriyet gazetesinin bizzat faşizm propagandasının kaynağı olduğunu, yazılarının faşist görüşlere uygun olduğunu iddia ediyordu. Cumhuriyet gazetesinde Peyami Safa da, "Kim Faşist ve Kim Komünist" adlı yazısında, komünist faaliyetlere ve propagandaya dikkat çekiyordu. Ahmet Emin Yalman ise 22 Ekim'de yazdığı bir yazıda, dış politika konusunda aldığı tavırdan dolayı Cumhuriyet gazetesini suçlamaktaydı. Yalman'ın iddiasına göre, Cumhuriyet gazetesi Japonya, Almanya ve İtalya'nın yanında tavır alıyordu. Oysa Tan gazetesi, Nazileri ve Faşistleri tutan Cumhuriyet gazetesinin tam karşıtı olarak, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerini sürekli savunmaktaydı. Cumhuriyet ise, Sovyetler Birliği ile ilişkileri bozacak yönde yayın yapmaktaydı. Tan ile Cumhuriyet gazeteleri arasındaki bu siyasal polemik birkaç gün sürdü; ancak tartışma, Yalman ile Nadi'nin şahsiyetlerine yönelik biçimde gelişince, 26 Ekim'de Ulus gazetesinde Falih Rıfkı Atay'ın Atatürk'ün talimatı ile yazdığı bir yazı üzerine kesildi. Ertesi gün 27 Ekim'de her iki gazete de tartışmaya tek yanlı olarak son veren birer yazı yayınladılar. Tekin Erer; *Basında Kavgalar,* İstanbul, 1961, s. 28-61. Milliyet; *Yakın Tarihimiz,* (Fasikül: 9), s. 131-135. Asım Us; *Hatıra Notları,* İstanbul, 1966, s. 221-222 ve bkz. s. 255.

Öte yandan, örneğin Burhan Belgen "Dr. Göbbels'in Sözleri" yazısında, Türkiye'nin bu tür bir listede yer alamayacağını yazmaktaydı. *Ulus,* (16 Birinciteşrin 1937). *AT,* Nr. 47, (İkinciteşrin 1937), s. 67-68.

çoğunlukla kabul edeceğini, fakat mevcut yönetimin bunu tamamen reddedeceğini belirttiğini yazmaktadır. Ancak Avusturya halkının sıkıntı, baskı ve eziyet altında olduğu bir gerçekti ve durum bu biçimde sürdüğü takdirde, bir sosyal ve siyasal patlama olması olasılığı vardı. Böyle bir gelişme karşısında Almanya duruma müdahale edecek ve bu da hem Avrupa barışını tehlikeye sokacak, hem de Almanya'nın onurunu yaralayacaktı. Bu nedenle, Aras'a göre doğru çözüm, Almanya'nın doğal gelişmeleri sabırla beklemesiydi[53].

Almanya 12 Mart 1938'de Avusturya'yı ilhak etti. Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı ("Anschluss") Türkiye'nin görünür bir tepkisine neden olmadı. Nihayet bu adım da, Almanya'nın Versay zincirlerinden kurtulma sürecinin yeni bir halkasıydı. Almanya'nın hızlı genişleme politikasını başarı ile uygulaması, başta Türkiye'yi fazla kaygılandırmıyordu. Hatta, tıpkı Türkiye'nin bir zamanlar haksız Sevr Antlaşması'na karşı çıktığı gibi, Almanya'nın da haksız Versay Antlaşması'ndan kurtulmak istemesi büyük ölçüde anlayışla karşılanıyordu. Bu anlamda, Almanya'nın sınır genişletme talep ve uygulamaları Türkiye'de hoşgörü ve doğallıkla karşılanmaktaydı. Alman Nasyonal Sosyalizminin ulusal amacı, Versay Antlaşması sonucunda Almanya'nın sınırları dışında kalmış tüm Almanları tek bir devletin çatısı altında birleştirmekti. Dolayısıyla bu durum Türkiye'yi yakından ilgilendirmiyordu; bunda Almanya'nın Türkiye'den hayli uzak bir Orta Avrupa ülkesi olmasının da etkisi olmalıydı.

10. Münih Antlaşması Öncesinde İlişkiler

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag 5 Nisan 1938 tarihinde Ribbentrop ile yaptığı görüşmede, Türk-Alman ilişkilerinin her bakımdan dostça olduğunu vurguladı. Aras da Arpag'dan bu konuyu özellikle vurgulamasını talep etmişti. Türkiye, tüm ülkelerle iyi ve dostça ilişkiler içindeydi. Zaten Türk dış politikasının esas amacı da bu tür ilişkiler kurmak ve bunu sürdürmekti. Türkiye denge ve tarafsızlık politikasından asla ayrılmayacaktı. Gerek Balkan devletleri (Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya), gerekse Sâdâbât Paktı üyesi devletlerle (İran, Irak ve Afganistan) iyi ilişkiler sürdüren Türkiye'nin dostu olarak ilk planda yer alan ülke Almanya'ydı; daha sonra İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri geliyordu. İtalya ile de ilişkiler olumluydu. Hatta kısa bir süre önce Türkiye İtalya'da dört savaş gemisi yaptırmıştı. Buna karşılık, Türk-Fransız ilişkileri henüz arzu edilen seviyede değildi. Arpag, Türkiye'nin her türlü gruplaşmadan uzak kalmak istediğini yineleyerek, bu konuda ülkesinin üzerindeki baskılardan etkilenmeyeceğine işaret etti. Bunun bir kanıtı olarak Arpag, Ankara'nın Moskova ile bir ittifak antlaşması imzalamayı reddetmesini gösterdi. Ribbentrop raporunda, bu haberin kendisine de aykırı gelmediğini, çünkü son zamanlarda Türk-Sovyet ilişkilerinin bir hayli soğuduğuna dikkat

[53] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Göttingen, 1935. *ADAP*, "Rosenberg'den ADB'ye", Nr. 144, 8.6.1935, (8626/E 604 611-15).

çekmektedir. Ribbentrop, Arpag'a iyi dileklerini iletmekle birlikte, Türk basınının Almanya'ya karşı henüz yeterince nesnel davranamadığını belirtmekten de geri kalmadı. Oysa Alman basını ve Almanya, Türkiye'ye karşı daha olumlu bir yaklaşım içindeydi, ancak bu tavır karşılıksız kalmıştı. Ribbentrop'un şikâyetine karşılık Arpag, durumu derhal Ankara'ya bildireceğine ve Türk basınının tutumunun değiştirilmesini isteyeceğine ilişkin güvence vermiştir. Ciano'nun 1938 yılında Türkiye'yi ziyaret edeceğini anımsatan Ribbentrop, üstü kapalı olarak, Türk Hükümeti'nin Alman Dışişleri Bakanının da ziyaretini düşünüp düşünmediğini sormuştur. Arpag, böyle bir ziyaretten Türkiye'nin memnunluk duyacağını bildirmiş, Aras'ın daha önce Almanya'ya iki kez geldiğini anımsatmıştır. Ribbentrop ise, bu konuda henüz bir programı olmadığını, fakat ileri bir tarihte Türkiye'ye memnuniyetle gelebileceğini açıklamıştır[54].

Numan Menemencioğlu 1 Temmuz'da Ribbentrop ile görüştü. Bu görüşmede Türk dış politikası genel çizgileriyle ele alındı. Türkiye özellikle Almanya ile dostluk ilişkileri kurmak ve bunu sürdürmek istiyordu. Türkiye Almanya'ya karşı olan, ona yönelik hiçbir gruba katılmamak kararındaydı. Menemencioğlu, bu arada, Türk-Alman ilişkilerinin en iyi biçimde tarafsız bir politika temelinde gelişebileceği kanısında olduğunu da açıkladı. Ribbentrop ise, I. Dünya Savaşı'ndan sonra barış antlaşmalarıyla zarara uğramış devletlerin, statükocu güçlere karşı yakın işbirliği içinde olmaları ve revizyonist amaçlarını gerçekleştirmek için birleşmeleri gereğine işaret etti. Ona göre, tarafsız bir dış politika, daha sonra yakın bir işbirliği kurulması için uygun bir temel oluşturacaktı[55].

Menemencioğlu ile Ribbentrop arasında 7 Temmuz'da ikinci bir görüşme daha yapıldı. Bu görüşmede Menemencioğlu, Ribbentrop'un ilk görüşmedeki önerisini yanıtladı. Ribbentrop, Batılı devletlerin (İngiltere ve Fransa'nın) statükocu politikalarına karşı, barış antlaşmalarında haksızlığa uğramış Almanya ve Türkiye'nin yitirdiklerine yeniden kavuşmalarını sağlamak amacı ile ortak revizyonist bir politika izlemelerini önermişti. Bu öneriye karşılık Menemencioğlu, Türkiye'nin tarafsız bir politika izlemek amacında olduğunu bir kez daha vur-

[54] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937 - Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP,* "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 542, 5.4.1938, (1593/384 191-193). Krecker; *a.g.e.,* s. 15. Jivkova; *a.g.e.,* s. 150-152. Koçak; *a.g.e.,* s. 110 ve dn. 101.

Aras, Mart ayında Ribbentrop'a yolladığı mesajda, Türkiye'nin Sovyetler Birliği, İngiltere ve Balkan Paktı ülkeleri ile sürdürdüğü dostane ilişkileri belirtti. Bu durum ve koşullar, "Türkiye'nin herhangi bir kombinasyona bağlanmasını veya Birleşik Krallık ya da Rusya için zararlı sayılabilecek angajmanlar üstlenmesini son derece olanaksız" kılıyordu. Jivkova; *a.g.e.,* s. 150-151.

[55] *ADAP,* "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733). Koçak; *a.g.e.,* s. 110. Krecker; *a.g.e.,* s. 14-15, 19-20. Glasneck, Kircheisen; *Türkei und Afghanistan,* Berlin, 1968, s. 39. Jivkova; *a.g.e.,* s. 150-152. *OTDP,* s. 122. *JK 6,* (7.7.1938), s. 60.

Menemencioğlu, Münih'te Hitler tarafından da kabul edildi. *JK 6,* (12.7.1938), s. 60.

guladı. Türkiye temelde bir revizyon ihtiyacında değildi; Balkan devletleri ile olan ittifakı ise sadece Balkan Paktı ile sınırlıydı. Türkiye, kalkınabilmek için sadece barış istemekte ve politikasını da bu doğrultuda saptamaktaydı. Menemencioğlu, ülkesinin kalkınma hedeflerine varması için yüz yıllık bir barışa ihtiyacı olduğunu vurguladı. Ancak Ribbentrop önerisinde ısrar ediyordu. Ribbentrop'a göre, Türkiye, 7 Mart 1936 tarihinde Alman ordusunun Ren bölgesine girmesinden sonra, Almanya'nın revizyonist bir politika izlemek eğiliminde olmadığını açıklamakla birlikte, Boğazlar sorununda -hatta Almanya'nın revizyonist politikasını temel alarak- revizyonist bir politika gütmüştü. Diğer yandan, Türk Hükümeti halen Hatay konusunda tamamen revizyonist bir politika takip etmekteydi ve bunun kazançlarını da elde ediyordu. Menemencioğlu, Türkiye'nin Boğazlar'ın statüsünün revizyonunda Almanya'nın dolaylı biçimdeki yardımcı tutumunu, yani Ribbentrop'un açıklamasını kabul ettiğini açıklamakla birlikte, Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nin emperyalist politikasına geri dönmeyi arzu etmediğini de bildirdi. Her türlü revizyonist politika Türkiye'yi bu hiç arzu etmediği konuma yeniden sürükleyebilirdi. Türkiye, sınırlarında -hatta Trakya'da dahi- bir revizyon talebinde bulunmuyordu. Ribbentrop, Almanya'nın Türkiye'nin tarafsızlık politikasını anlayışla karşıladığını, Montrö konusundaki sorunun çözümünden sonra Türk-Alman ilişkilerinin yeni bir yolda ilerlemeye devam edeceğini belirtmiştir. Ribbentrop'a göre, Türk-İtalyan ilişkileri nasıl bir kurala bağlanmışsa, Türk-Alman ilişkileri de aynı biçimde bir kurala bağlanmalıydı. Ribbentrop'un bir Türk-Alman tarafsızlık antlaşması imzalanması talebine karşılık; Menemencioğlu, Türkiye'nin tarafsızlık antlaşmasını sadece Sovyetler Birliği, Fransa ve İtalya ile, yani Türkiye'ye gerçekten komşu ülkelerle imzaladığını belirterek, Macaristan ile benzer türden bir antlaşma imzalanmasının nedeninin ise tamamen duygusal ve ırksal olduğunu açıklamıştır. İngiltere'ye gelince; Türkiye'nin İngiltere ile bu konuda imzalanmış hiçbir antlaşması bulunmuyordu. Türkiye ile Almanya arasında ortak sınır olmadığından, Türkiye'nin Almanya ile bir tarafsızlık antlaşması imzalamasının yararı yoktu. Bununla birlikte Menemencioğlu, Türkiye'nin Almanya'ya karşı hiçbir yükümlülük altına girmeyeceğine ilişkin güvence verebileceğine dikkat çekmiştir. Türkiye, Almanya'ya karşı, ertesi gün Almanya ile bir askeri ittifak antlaşması imzalayacakmış gibi bir politika izleyecekti. Menemencioğlu Ribbentrop'un, bu konuda iki ülke arasında bir antlaşma yapılması gerektiği görüşünü paylaşmamış, tıpkı Türk-İngiliz ilişkilerinde olduğu gibi, Türk-Alman ilişkilerinde de karşılıklı olarak verilmiş tarafsızlık güvencesinin yeterli olacağını ifade etmişti. Hatta 10 Temmuz'da Aras, Ankara'da Alman Büyükelçisi Keller'e 4 Temmuz'da imzalanan Türk-Fransız Dostluk Antlaşması'nın öneminden ve anlamından söz ederken, buna benzer bir güvence vermiş ve Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya'ya karşı bir gruba katılmayacağını sözlü olarak belirtmişti. Aras, bu görüşmede, Fransa ile imzalanan antlaşmanın içerik yönünden hiçbir biçimde alışılmış standartları aşmadığına dikkat çekmiş ve Almanya ile Türkiye'nin buna benzer bir antlaşma imzalamasına gerek olmadığını bildirmişti. Ribbentrop, Ankara'nın antlaşma

önerisini kesin biçimde geri çevirmesi karşısında, Türkiye ile Almanya arasında benzer bir antlaşma imzalanmamasının Türkiye açısından garip bir durum yaratacağını iddia etmiştir. Almanya, Türkiye'nin önde gelen bütün büyük devletlerle, bu devletlere karşı herhangi bir düşman gruba katılmayacağına ilişkin antlaşma imzaladığının, ancak böyle bir antlaşmayı kendisi ile imzalamaktan kaçındığının farkındaydı. Ayrıca Ribbentrop, Türk-Alman ilişkilerinin genelde olumlu olmakla birlikte, Berlin'in Türk basınındaki Almanya'ya ilişkin yayınlardan şikâyetçi olduğunu da anımsatmıştır. Ribbentrop, Türk-Alman ilişkilerinde gelişmenin ancak Türkiye ile Almanya arasında bir tarafsızlık antlaşmasının imzalanmasından sonra mümkün olabileceğini, böyle bir antlaşmanın ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturacağını ifade etmiştir. Ribbentrop'un, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne, Almanya ile bir tarafsızlık antlaşması imzalamayacağına ilişkin güvence verip vermediği yolundaki sorusunu ise, Menemencioğlu kesin bir tavırla olumsuz biçimde yanıtlamıştır[56].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 1938 yılının yazında hazırlanan Woermann imzalı bir genelgede, Türkiye ile Fransa arasında -Hatay sorunu ile bağlantılı- dikkat çekici yakınlaşmaya ve 4 Temmuz tarihli antlaşmaya işaret edilmektedir. Hatay sorununa ilişkin güçlüklerin bu antlaşmayla bir ölçüde aşıldığına dikkat çekilen genelgede, antlaşmanın Türk-Alman ilişkileri üzerindeki olası etkilerinden de söz ediliyordu. Menemencioğlu, yeni antlaşmanın Türkiye'nin geleneksel tarafsızlık politikasını değiştireceğini ve Almanya'ya karşı izlenen politikada değişime neden olacağını vurgulamıştı. Bununla birlikte, Türk-Fransız antlaşmasına benzer bir Türk-Alman tarafsızlık antlaşmasının imzalanmasını, Ankara sürekli olarak reddediyordu. Berlin'in izlenimi, Türk-Alman ilişkilerinin dinamizm kazanması konusunda gerek Türk gerekse Alman tarafının tereddütleri olduğu yolundaydı[57].

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Kroll, 22 Ağustos tarihli raporunda, Türk-Fransız ilişkilerindeki son gelişmelere ilişkin açıklamalarda bulunuyor. Rapora göre, Türk-Fransız Dostluk Antlaşması Paris tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmaktaydı. Fransız Hükümeti, bu antlaşmanın Fransa'nın diplomatik alandaki başarısını gösterdiğini iddia ediyordu. Ayrıca Paris, antlaşmanın hem Türk-Fransız ilişkileri ve hem de Türkiye'nin dış politikası açısından taşıdığı önemi ve anlamı özellikle vurgulamaktaydı. Raporda anlattığına göre, Kroll Menemencioğlu ile yaptığı görüşmede, Ankara'nın Fransız Hükümeti'nin bu görüşlerine katılmadığını umduğunu ifade etmişti. Menemencioğlu, Fransa'nın bu alandaki çabalarını bildiğini, Türk Hükümeti'nin de bunu saptadığını söylemişti. Menemencioğlu, Türk-Fransız beraberliğinin Fransız diplomasisine, ancak iki yıllık bir çatışmadan sonra Hatay sorununda daha

[56] *ADAP*, "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733) ve (96/107 705/707) ile (1593/384 210).

[57] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzalı Genelgesi", Nr. 550, 16.8.1938, (1593/384 223-226) ve (d. 5. Pol VII 992, 29.7.1938), (74/54 358-363). Jivkova; *a.g.e.*, s. 152.

(Hatay sorunu karşısında Almanya'nın tutumu, ileride daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır).

hoşgörülü bir tutum almak ve bu suretle sorunu çözmek, böylece çatışmasız bir dünya yaratılmasına katkıda bulunmak gibi bir başarı sağladığını açıklamıştı. Türk Hükümeti, Fransa'nın antlaşmanın değiştirilmesi yönündeki önerilerini kabul etmişti. Menemencioğlu'na göre, bir tek bu, Fransız diplomasisine bir başarı olarak mal edilebilirdi. Yoksa, bunun dışında Fransa açısından bir başarıdan söz edilemezdi. Fransa'nın dış politikada propagandaya yönelik bu çabaları aslında, Fransız iç politikasının istikrarsızlığından ileri geliyordu. Fransa'da hangi hükümet işbaşında olursa olsun, iç politikada kendi durumunu sağlamlaştırmak ve istikrar sağlamak için, dış politikada bu tür başarılara ihtiyaç duymaktaydı. Ancak Menemencioğlu'nun açıklaması Kroll'u tatmin etmemiştir. Kroll'a göre, Paris, bu antlaşmayı Güneydoğu Avrupa ülkelerinde, ülkesinin çıkarlarını güçlendirmek ve son zamanlarda yitirilen prestijini yeniden kazanabilmek için kullanmaya çalışmaktaydı. Kamuoyunu etkilemeye yönelik biçimde Fransa, Hatay sorununun Türkiye lehine çözülür bir hale girmesi sonucunda, Ankara'nın Londra-Paris ittifakına alındığı yolunda bir izlenim yaratmaya çabalıyordu. Menemencioğlu, bir yandan Kroll'un bu görüşüne katıldığını, diğer yandan da bunun inanılmayacak bir düşünce olduğunu söylemiştir. Ona göre Fransa'nın bu propagandası etkili olmamıştı. Menemencioğlu, Berlin ziyaretinin gerek Paris'te gerekse Moskova'da dikkat çektiğine işaret ederek, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi'nin Ankara'da kendisini uğurlamaya istasyona geldiğinde, bu ziyaretten duyduğu hoşnutsuzluğu kendisine belli ettiğini açıklamıştır. Gerek Paris'te gerekse Moskova'da bu ziyaretin sadece ekonomik konularla sınırlı kalmadığı anlaşılmıştı. Aslında Türk-Alman ticari ilişkileri hakkındaki görüşmeler Ankara'da ilgili bakanlıklar tarafından yürütülebilirdi; nitekim Türk Hükümeti diğer ülkelere karşı bu kuralı uygulamaktaydı. Fakat Ankara Berlin'e Menemencioğlu'nu yollamakla, Türk-Alman ilişkilerindeki dostluk derecesinin dışarıdan da açıklıkla görülmesini tercih ettiğini vurgulamak istemişti. Menemencioğlu, Ankara'nın Fransa ile de yakın dostluk ilişkileri kurmak için çaba harcadığını bildirmişti. Menemencioğlu, bu çabanın başarısının Fransa'nın iç politika gelişmelerine bağlı olduğunu da eklemişti; Fransız iç politikasındaki gelişmeler önceden kestirilememekteydi, oysa bu alanda sağlanacak istikrar, söz konusu çabanın başarısı için temel koşuldu[58].

[58] *ADAP*, "Kroll'un Raporu", Nr. 551, 22.8.1938, (1593/384 227-229).

Kroll Berlin'e, Fransa'nın propaganda gücünü azaltmak amacıyla, Türkiye ile bir ortak açıklama yapılmasını önermektedir.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine, Alman basınında Atatürk hakkında övücü yazılar yayınlandı. "Atatürk'ün Ölümü", Deutsches Nachrichtenbüro (DNB), Zweite Mittags-Ausgabe, 5. Jahrgang, Berlin, 10.11.1938, Nr. 1836, *BA*, Reichskanzlei R 43 II/1498 b. Glasneck; *a.g.e.*, s. 7/dn. 15 ve 17.

Atatürk'ün cenaze töreni için Türkiye'ye gelen Alman heyeti, Almanya'nın eski Dışişleri Bakanı Baron von Neurath, Korgeneral List ve Yarbay von Rost'tan oluşuyordu. *AT*, Nr. 60 (Mükerrer), (İkinciteşrin 1938), s. 34.

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesi de Alman basınında olumlu karşılandı ve İnönü hakkında övücü yazılar yayınladı. *BA*, Reichskanzlei R 43 II/1498 b.

İnönü ile Hitler arasındaki mesajlar için bkz. *AT*, Nr. 61, (Birincikânun 1938), s. 136-137.

11. Münih Antlaşması, Çekoslovakya'nın İlhakı ve Türkiye

Keller, 20 Şubat 1936'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda; 19 Şubat'ta Paris'ten yeni dönen Aras ile görüştüğünü, görüşme sırasında Aras'ın dünya barışı konusunda iyimser ve ümitli görünmediğini ve Çekoslovakya konusunda da bir Alman saldırı planının varlığından söz ettiğini anlatmaktadır[59].

Gerçekten de, Almanya'nın, üzerinde geniş bir Alman nüfus barındıran Çekoslovakya'nın Südetler bölgesi üzerindeki hak talebi, 1938 yılı sonbaharında Münih Antlaşması ile tanındı. Böylece Almanya yayılmacı politikasında önemli bir aşamayı daha tamamlamış oluyordu. Südetler sorununda da Almanya'nın amacı, tıpkı Avusturya ile birleşmesinde olduğu gibi, tüm Almanları tek bir devlet çatısı altında birleştirebilmekti. Yine bu sırada, Versay Antlaşması ile Litvanya'ya bırakılmış olan Memel bölgesi Almanya'ya katıldı.

Kroll 1939 yılının başlarında kaleme aldığı bir raporda; Türk-Alman ilişkilerinde son zamanlarda meydana gelen olumlu gelişmelerin Sovyetler Birliği'ni rahatsız edebileceğini düşünen İnönü'nün, böyle bir olasılıktan tedirginlik duyduğunu haber vermektedir. İnönü, izlenen politikanın Moskova'da kuşku ve tereddüt uyandırmasını istemiyor, Moskova da İnönü'nün politikasının Sovyet dostu bir politika olup olmadığının bu suretle sınandığını ve bu konuda Türk-Alman ilişkilerinin bir denek taşı oluşturduğunu düşünüyordu. Bu anlamda, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin yeniden canlandırılması ve güçlendirilmesi için yeni bir fırsat yaratılmıştı. Kroll, değişik kaynaklardan edinilen bilgilere göre, iki aydan beri Moskova'da bulunan Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev'in, Ankara'ya dönüşte, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sıkı ve yakın bir işbirliğini gerçekleştirmek üzere kapsamlı bir programı beraberinde getirdiğini yazmaktadır. Kroll'a göre, Moskova'nın yeniden yakınlaşma konusundaki ümidinin kaynağı, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun konuya ilişkin açıklamalarıydı. Bu tür açıklamalar bizzat Kroll'a karşı da yinelenmişti. Her ne kadar bu yakınlaşma çabaları, Ankara'daki diplomatik çevrelerde güvenilmez ve aldatıcı olarak nitelendiriliyorsa da, Kroll Berlin'den karşı etkilerin güçlendirilmesi talebinde bulunuyordu. En azından, Ankara'nın daha ihtiyatlı bir tutum içine girmesi sağlanmalıydı. Hatta Berlin ziyaretinden önce Menemencioğlu ile de bu konuda görüşülmeliydi. Kroll bu görüşmenin ve bu tür karşı ikâz ve önerilerin, Menemencioğlu'nun politikasını da güçlendireceğini ve bu politikayı savunmayı kolaylaştıracağını kendi yorumu olarak yazmaktadır[60].

[59] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band IV, 2, (16. September 1935 bis 4. Maerz 1936), Göttingen, 1975. *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 572, 559, 20.2.1936, (8628/E 604 805-06).

[60] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937 - Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 559, 1.2.1939, (1593/384 433).

Kroll raporunda önemli bir konuya daha değiniyor. Görevi sona eren Keller 22 Kasım 1938'de Ankara'dan ayrılmış[61] ve Büyükelçilik makamı yeniden boşalmıştı. Bu durum elbette Türk Hükümeti'nin dikkatini çekmişti. Nitekim Kroll raporunda Berlin'den, Ankara'nın hatırlatmalarına, ikâzlarına ve şikâyetlerine karşılık olarak, yeni Büyükelçinin atanmasının gecikme nedeni olarak inanılabilir ve mâkul gerekçeler bulunmasını istemektedir. Kroll, şimdiye dek bu gecikmeye ilişkin soruları, Büyükelçilik makamı için çok değerli bir kişi arandığı biçiminde yanıtlamıştı. Ancak bu gerekçe son zamanlarda o denli sık kullanılmıştı ki, artık bundan sonra kullanılması olanaksız hale gelmişti[62].

Weizsaecker 10 Şubat 1939'da Berlin'de Menemencioğlu ile görüştü. Menemencioğlu, bu görüşmede Türk-Sovyet ilişkilerine de değindi. Menemencioğlu, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanması söz konusu edilen Karadeniz Antlaşması'na ilişkin bilgisi olmadığını ifade ederek, bu konuda asıl inisiyatifin Moskova'da bulunduğunu tahmin ettiğini söyledi. Ayrıca böyle bir antlaşmanın imzalanmasının güç olduğunu da söyledikten sonra, Ankara'nın bu tür bir antlaşmayı imzalamayacağını açıkladı. Menemencioğlu, Karadeniz Antlaşması'nın, Karadeniz'in güvenliğinin korunmasında sadece Boğazlar'ın egemeni olarak Türkiye'ye görevler yüklediğine; diğer imzacı güçlerin ise antlaşmadan sadece yarar sağladığına dikkat çekmiştir. Ankara bu nedenle bu tür bir antlaşmayı imzalamaya hazır değildi. Ayrıca Türkiye'nin Almanya'nın çıkarlarına karşı hiçbir zaman bir girişimde bulunmayacağı da kesindi. Bu güvenceye karşın Weizsaecker, Menemencioğlu'nu uyarmaktan geri kalmamış; son haberlerin Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir yakınlık doğduğuna işaret ettiğini ve bu haberlerin Berlin'de dikkatle izlendiğini açıklamıştır[63].

Kroll, ertesi gün yazdığı raporda, Atatürk'ün ölümünden sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde temelde bir değişim olmadığını saptamaktadır. Kroll'a göre, Türkiye Moskova'ya yeniden bağlanmak, ona karşı yükümlülük altına girmek istememekte ve bu konuda bir girişimde bulunmamaktaydı. Hatta ilişkilerin ölçüsünde, ters yönde bir değişiklik dahi dikkati çekiyordu. İnönü, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı olan somut tutumunu ve politikasını vurgulamak konusunda, Atatürk'e nazaran, daha ihtiyatlı ve çekingen davranmaktaydı[64].

Almanya'nın Çekoslovakya'nın Südetler bölgesini ilhakıyla başlayan askeri harekâtı durmadı, tam aksine genişledi. Alman ordusu, 15 Mart 1939'da Prag'a girdiğinde, tüm Çekoslovakya Alman işgaline uğramış oluyordu. Bu işgalin siyasal bakımdan önemli bir başka sonucu daha vardı. Prag'ın işgaline dek Alman-

[61] *JK 6*, (22.11.1938), s. 66.

[62] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 559, 1.2.1939, (1593/384 433). Ayrıca bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 109-110.

[63] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 560, 10.2.1939, (96/107 758).

[64] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 560, 10.2.1939, (96/107 758); "Kroll'un Raporu", 11.2.1939, (1593/384 234-237).

ya, yayılmacı politikasını tüm Almanları tek bir devletin sınırları içinde toplamak temeline dayandırıyordu. Çekoslovakya'nın tamamen işgali ile, Almanya artık Avrupa'da "Hayat Alanı" ("Lebensraum") ve "Yeni Düzen" ("Neue Ordnung") gibi sınırsız anlamlarla yüklü ve içeriği tamamen boş kavramları politika gündemine getiriyordu. Sınırları Balkanlara dayanmış ve yayılma hedefinin ne olduğu tam bilinmeyen, üstelik İtalya'nın müttefiki Almanya'nın, Türkiye'nin de gözünde artık farklı biçimde değerlendirilmesi kaçınılmazdı[65].

Nitekim Hariciye Vekâleti'nce 4 Mayıs 1939 tarihinde hazırlanan bir genelge de bu saptamayı doğrulamaktadır:

"Dünya siyasi vaziyetinin son zamanlardaki süratli inkişâfı önünde Cumhuriyet Hükümeti, memleketin emniyeti esasına müstenid harici siyasetini, bu inkişâfın icaplarına uydurmak zaruretini duymaktadır.

"Umumi vaziyette Türkiye'ye taalluk eden ve Türkiye siyasetinin tanziminde âmil olan hâdiseleri ve bunların bizce tazammun ettiği mânaları berveçhi âti hulâseten arzediyorum:

"Cumhuriyet Hükümeti, Hitler rejiminin bidâyetinden beri Almanya'da görülen dinamizmi tam bir bitaraflıkla karşılamış ve bilâhare Roma ve Berlin arasında hâsıl olan takarrubu da aynı suretle telâkki ederek bu iki devletle ve bilhassa Almanya ile iktisadi bağların tenmiye ettiği dostluk münasebetlerini büyük devletlerle olan ihtilâfları kendilerine bırakarak idâme etmekten hâli kalmamıştı.

"Almanya'nın ırkî ittisaı, Cemiyeti Akvam nazariyesinin iflasından beri teessüs eden yeni konsepsiyonların bir icabı zarurisi idi ve Türkiye buna karşı ta-

[65] Kroll, anılarında, Almanya'nın Çekoslovakya işgalinin, Türkiye'nin Almanya'ya bakışını temelden değiştirdiğini yazıyor. Menemencioğlu Kroll'dan "Hayat Alanı" formülünün ne anlama geldiğini, nerede başlayıp nerede bittiğini, Almanya'nın Çekoslovakya'yı yutmak isteyip istemediğini sormuş ve Kroll'un askeri işgali açıklamaya yönelik tüm çabaları etkisiz kalmıştı. Menemencioğlu'na göre, "Hayat Alanı" formülü Türkler için kesinlikle anlaşılmaz bir kavramdı. Almanya'nın bu eylemi, Türkiye'nin gözünde, bu ülkenin eski yayılmacı Yakın Doğu politikasının devamı olarak görülmüş ve değerlendirilmişti. Hele Almanya'nın askeri gücünden yararlanarak, Romanya'ya —tehditkâr bir ortamda— adeta zorla imzalattırdığı ticaret antlaşması, bu gelişmenin son halkasını oluşturduğu ve aslında sömürgeci bir antlaşma olduğu biçiminde yorumlanmıştı. Menemencioğlu Kroll'dan, Almanya'nın Türkiye ile de aynı yöntemle aynı biçimde bir antlaşma imzalamak isteyip istemediğini dahi sormuştu. Kroll'un bu konuda oluşan tereddütleri ortadan kaldırmaya yönelik çabaları hiç etkili olmamış ve Türkiye'nin kuşkuları olduğu gibi devam etmişti. Türkiye'de Nasyonal Sosyalizme karşı olan tutum sertleşmişti. Kroll'un bu konuda Berlin nezdinde, hatta bizzat Ribbentrop nezdinde yaptığı uyarılar da, bir sonuç vermemişti. Kroll; *a.g.e.*, s. 106. Almanya'nın Çekoslovakya'yı parçalayarak ilhak etmesi, Türkiye tarafından —beklenebileceği gibi— tarafsız bir gözlemcilikle karşılanmadı. Bu işgal, Almanya'nın Balkanlara inmek amacının ilk aşaması olarak değerlendirildi. Almanya'nın bundan sonraki revizyonist politikası tamamen ve kesinlikle reddedildi. Bkz. Krecker; *a.g.e.*, s. 20, 24-25, 29. Zehra Önder; *Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, München, 1977, s. 13-14. *OTDP*, s. 122. Kroll; *a.g.e.*, s. 103-104. Koçak; *a.g.e.*, s. 112/dn. 109. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 39.

mamen lâkayıd kalmış ve fiili ve hukuki vaziyetleri olduğu gibi kabul ederek Almanya'ya dostluğunun müsbet delillerini de vermiştir.

"Hâdisatın bu inkişâfı Münih'e kadar devam etmiş, "Südet" menatıkının işgali, Münih mukarreratı, büyük devletler arasında uzlaşma teşebbüsleri tarafımızdan aynı bitaraflıkla takip olunmuştur.

"Almanya siyasetinin bizim için ilk câlibi dikkat tezahürü Çek devletinin ortadan kaldırılmasıyla başlamıştır.

"Hitler'in ırk nazariyesi, hayati saha nazariyesine inkilap etmeye başlamakla mücavir ve daha uzak devletleri, ittisaın hangi yeni nazariyeler altında nereye kadar gideceğini düşünmeye sevk etmiştir.

"Bununla beraber Türkiye, Çek meselesini de Almanya ile olan münasebatına tesir icra edecek bir unsur telâkki etmemiştir.

"Hâdisatın endişeye şâyan olan inkişâfı asıl bundan sonra Almanya'nın, Romanya'ya cebren kabul ettirdiği iktisadi anlaşma ve bunu yakından takip eden müttefiki İtalya'nın Arnavutluğu işgali ile başlamış ve Axe devletlerinin ne vasıtalarla, ne hedefe vâsıl olmak istediğini nazarımızda tebârüz ettirmiştir.

"Almanya, iktisadi "domination"u, İtalya'nın stratejik işgaliyle perçinlediği anda Garp devletlerinin âtaletten çıkarak beliren büyük tehlikeyi önlemek istedikleri görülmüştür.

"Balkan yarımadası üzerine şimalden ve garpten vâki olan tecavüzi hareket, hangi merhalelerden geçerse geçsin, memleketimizi tehdit eden bir hareket olarak telâkki edilmek tabiidir.

"Balkan Antantı'nı zayıflatmak ve binnetice Bulgaristan'ı ümitlere sevkederek yarımadanın emniyetini bozmak, iktisadi esaretleri tevsie çalışmak ve nihayet de ne ırki, ne iktisadi herhangi bir ihtiyaç mevcut olmadığı halde esasen mevcut bir tahakküm vaziyeti askeri işgâle tahvil etmek, umumi bir kombinezonun çok seri inkişâfa müsaid merhalelerini teşkil etmekte bulunmuştur ki, bunun önünde emniyet tedabiri almakta gecikmek, memleketi telâfisi mümkün olmayan azim tehlikelere ilca etmek demek olurdu"[66].

Kroll 18 Mart 1939'da Menemencioğlu ile görüştü. Menemencioğlu, görüşme sırasında Kroll'a yeni gelişmelere ilişkin Türk Hükümeti'nin düşüncelerini açıkladı. Türkiye'ye göre, Almanya'nın Balkanlar ile ilişkilerinde artık yeni bir dönem başlamıştı. Menemencioğlu, Türkiye'nin Balkanları coğrafi ve ekonomik bir varlık olarak Almanya'nın ekonomik hinterlandı olması ve bu bölgeyi iktisadi ikmal alanı olarak kullanması için etkinlik göstereceğini açıkladı; ancak Menemencioğlu bunu bir koşula bağlıyordu. Türkiye'nin koşulu, Almanya'nın

[66] Zeki Kuneralp; *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, (Birinci Telgraf: 4 Mayıs 1939 Tarihli Genelge - Batı Demokrasilerine Katılma Kararı), İstanbul, 1982, s. 12-14.

Balkan devletlerine, kendilerine ideolojik bir grup seçmeleri yolunda baskı yapmaktan vazgeçmesiydi. Kroll, bu konularda ne yönde yanıt vermesi gerektiğini raporunda Berlin'den sormakta ve talimat istemektedir[67].

Weizsaecker 21 Mart tarihli bir raporunda, Türk-Fransız ittifak antlaşması görüşmelerinin, şimdiye dek Türkiye tarafından, Türkiye'nin tüm büyük güçlere karşı kesin ve kararlı biçimde bir tarafsızlık politikası izlediği yönünde, Almanya'ya verilen güvenceler ile çeliştiğini önemle vurgulamaktadır. Nitekim Menemencioğlu, 1 ve 7 Temmuz 1938 tarihlerinde Ribbentrop'a, 6 Temmuz 1938 ve 10 Şubat 1939 tarihlerinde de Weizsaecker'e karşı bu güvenceleri gayet açık biçimde dile getirmişti. Hatta 1 Temmuz 1938 tarihli görüşmede Menemencioğlu'nun yanında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag olduğu halde, Türkiye'nin Fransa'nın karşılıklı yardım antlaşması yapılması önerisine karşı çekingen davrandığını ve bu öneriyi gelecekte de reddedeceğini ifade ettiği, raporda hatırlatılmaktaydı. Weizsaecker, tüm bunların Türk Hükümeti'ne hatırlatılmasını istiyordu. Almanya, Türk Hükümeti'nin, Berlin'i son derece memnun eden bu güvencelerini gelecekte de saklı tutacağını ümit etmekteydi[68].

Kroll'un Weizsaecker'in talimatını hemen yerine getirmesi üzerine, Saraçoğlu Kroll'a bir kez daha, Türkiye'nin eskiden olduğu gibi tarafsız politika izleyeceği yolundaki daha önce Almanya'ya verilmiş güvenceleri yinelemiş ve ülkesinin bir büyük güç ile ittifak antlaşması imzalayacağına ilişkin haberleri kesinlikle reddetmiştir. Türkiye gelecekte de tarafsız politikasından ayrılmayacak, hatta dışarıdan bu anlamda yorumlanabilecek her türlü tutumdan da kaçınacaktı[69].

Saraçoğlu'nun bu açıklamalarının Berlin'i bir ölçüde tatmin ettiği anlaşılıyor. Weizsaecker 31 Mart'ta yazdığı raporda, Saraçoğlu'nun son açıklamalarından Berlin'in duyduğu hoşnutluğun Türk Hükümeti'ne duyurulmasını istemektedir. Ancak raporda, Türk basınının Almanya'ya karşı tutumundan hâlâ şikâyet edilmekte ve bu durumun Menemencioğlu'nun dikkatine sunulması talep edilmektedir[70].

Kroll, bundan birkaç gün önce, 23 Mart'ta yazdığı raporda, Saraçoğlu'nun kendisine bildirdiklerini naklediyor. Buna göre, İngiliz Büyükelçisi Saraçoğlu'na, Romanya'ya bir Alman saldırısı olması durumunda Türkiye'nin tutumunun ne

[67] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 32, 18.3.1939, (7634/E 545 384). Krecker; *a.g.e.*, s. 29. Kroll; *a.g.e.*, s. 105.

[68] *ADAP*, "Weizsaecker'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 59, 21.3.1939, (1593/384 238-39).

[69] *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 72, 23.3.1939, (1593/384 240).

Aras, 25 Mart'ta Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli'ye, İngiltere ile Fransa'nın Alman saldırısının genişlemesine karşı kesin tavır almaları gerektiğini söylüyordu. Jivkova; *a.g.e.*, s. 178.

[70] *ADAP*, "Weizsaecker'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 133, 31.3.1939, (7634/E 545 385).

olacağını sormuş, Saraçoğlu da cevaben, Türkiye'nin Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getireceğini söylemiştir. Kroll ise Saraçoğlu'ndan bu yükümlülüklerin neler olduğunu açıklamasını rica etmiş, bunun üzerine Saraçoğlu; Balkan Antantı'na göre, eğer Romanya'nın Balkan sınırları bir Balkan devleti tarafından tecavüze uğrarsa, Türkiye'nin ancak ve sadece bu durumda askeri yardımda bulunmakla yükümlü olduğunu ifade etmiştir. Ancak eğer Romanya, Balkan devleti olmayan bir ülkenin saldırısına uğrarsa, bu takdirde Türkiye tarafsız kalacaktı. Saraçoğlu bu görüşünü, sorusu üzerine İngiliz Büyükelçisine de açıklamıştı[71].

Kroll 31 Mart tarihli raporunda aynı konuda bilgi vermeye devam ediyor. 18 Mart'taki İngiliz başvurusu üzerine Ankara'nın, söz konusu başvuruyu ayrıntılı biçimde ve konuya yakınlık duyarak inceleyeceği biçiminde yanıt verdiğine ilişkin söylentilerin arttığına dikkat çeken Kroll, bunun üzerine Menemencioğlu'ndan Türkiye'nin yanıtını öğrendiğini haber vermektedir. Buna göre; Türkiye gerçekten de İngiliz başvurusunu dostça duygularla karşıladığını ve ayrıntılarıyla inceleyeceğini bildirmişti. Ancak Menemencioğlu, son zamanlardaki kritik gelişmeler karşısında Türk dış politikasının en küçük bir sapma dahi göstermediğini özellikle vurgulamıştı. Menemencioğlu, Akdeniz sorununda Türkiye ile İngiltere arasındaki dostluk derecesinin, Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya ve İtalya'ya karşı savaşa girmesini gerektirmeyeceğini de ifade etmişti[72].

Hamdi Arpag 5 Nisan'da Ribbentrop ile görüştü ve ona, Türk Hükümeti'nin, Türkiye'nin İngiltere'nin Almanya'yı kuşatma çabalarına katılmadığına, bu politikaya karşı olumlu tutum almadığına ve aksi yöndeki söylentiye dayalı haberlerin tamamen gerçek dışı olduğuna ilişkin güvencesini yineledi[73].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 5 Nisan'da hazırlanan Woermann imzalı bir genelgede, Türk-İngiliz ilişkilerindeki yakınlaşmaya değiniliyor ve konuya ilişkin son bilgiler açıklanıyordu. Berlin, İngiliz başvurusunun 18 Mart'ta Ankara'ya ulaştığını haber almıştı. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax'ın talimatını Saraçoğlu'na aynı gün iletmişti. Bu talimatta, Romanya'nın Londra temsilcisi Tilea'nın Halifax'a, Almanya'nın Romanya'ya ültimatom biçiminde bir öneride bulunduğunu açıkladığı yazılıydı. Buna göre, Almanya Romanya'ya sınır güvencesi vermekte, fakat buna karşılık Romanya'nın dış ticaretinde Almanya'ya tekel sağlamasını ve Romen sanayiinin denetimini yine Almanya'ya bırakmasını talep etmekteydi. Bu açıklamadan sonra Tilea Halifax'tan, Romanya'nın Alman önerisini reddetmesi durumunda İn-

[71] *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 134, 31.3.1939, (2767/538 536); "Kroll'dan ADB'ye", 23.3.1939, (5453/E 366 629).

[72] *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 134, 31.3.1939, (2767/538 536).

[73] *ADAP*, "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 151, 5.4.1939, (2767/535 847). Krecker; *a.g.e.*, s. 29. Koçak; *a.g.e.*, s. 112. Jivkova; *a.g.e.*, s. 150-151. Ribbentrop ve Papen bu sırada Türk basınından da şikâyetçiydiler. Glasneck; *a.g.e.*, s. 13.

giltere'nin nasıl bir tutum alacağını sormuştu. Tilea, ayrıca bu konuda Polonya ile Romanya arasında bir antlaşmaya varılması ve Balkan Antantı ülkelerinin Balkan dışı sınırları için yükümlülükler üstlenmeleri durumunda, İngiltere'nin soruya yanıt vermesinin kolaylaşıp kolaylaşmayacağını da sormuştu. Halifax ise yanıtını saklı tutmuş ve bu durum karşısında Türkiye'nin tutumunun ne olacağının bilinmesi gerektiğine işaret ederek, bu konuda bir açıklama yapılması gereğine dikkat çekmişti. Bunun üzerine Saraçoğlu K-Hugessen'e yazılı olarak yanıt vermişti. Bu yanıta göre, Türkiye kendisine bu konuda bir soru yöneltilmesi halinde, soruyu ayrıntılı biçimde ve Türk-İngiliz ilişkilerini karakterize eden dostluk duyguları ile inceleyecekti. Yine açıklamaya göre, Türkiye, Balkan Paktı antlaşmasının sınırları içinde olan tüm yükümlülüklerini yerine getirmekten hiçbir biçimde çekinmeyecek ve bunda tereddüt etmeyecekti. Genelgede, İngiliz başvurusunun ne denli güçsüz olduğunun görüldüğü belirtiliyor ve başvurunun Balkan Paktı devletleri için dahi şaşırtıcı olduğu vurgulanıyordu[74].

12. Arnavutluk İşgali ve Türkiye

Arnavutluk 7 Nisan 1939'da İtalya'nın işgaline uğradı. Bu işgal ile Türkiye önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı. Çünkü, öncelikle ülkenin can düşmanı sayılan İtalya bu kez Balkanlar'da bir sıçrama tahtası bulmuştu ve tutumuyla Arnavutluk ile yetinmeyeceğini gösteriyordu. Ancak daha da önemlisi, İtalya ve Almanya Türkiye'nin güvenlik bölgesi olarak kabul ettiği Balkanlara birlikte adım atmışlardı ve yayılmacı politikalarına devam ediyorlardı. Bir önemli nokta da, Arnavutluk işgalinin Çekoslovakya'nın işgalinden hemen sonra olmasıydı. Bu durum, Türkiye açısından Almanya ile İtalya'nın, yani Mihverin, ortak ve programlı bir eylem içinde olduğunun somut bir göstergesiydi. Dolayısıyla son gelişmelerin Türk-Alman ilişkilerini doğrudan ve olumsuz biçimde etkilemesi kaçınılmazdı[75].

Kroll da anılarında, Arnavutluk işgalinin Türk-Alman ilişkileri üzerindeki olumsuz etkilerini belirtiyor. Alman diplomatlar için, Türk Hükümeti'ne, İtalya'nın Arnavutluk işgalini Almanya'ya haber vermeksizin gerçekleştirdiğini açıklamak hayli zordu. Zaten Türk Hükümeti'nin bu açıklamadan tatmin olması, Kroll'a göre olanaksızdı. Çünkü bu açıklama sadece, Almanya'nın, İtalya'yı Türkiye'ye karşı düşmanca planlar uygulamaktan vazgeçirebilecek bir durumda olmadığını ya da Mihver ittifakı nedeniyle İtalya'nın planlarına karşı koymayı olanaksız gördüğünü açığa kavuşturuyordu. Nitekim Başvekil Refik Saydam

[74] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzalı Genelgesi", Nr. 160, 5.4.1939, (1625/388 436-37).

[75] "İtalya Arnavutluk'u işgal ederken Balkan Birliği'ne karşı suikast vaziyeti almakla bu düşmanlığı açığa vurmuştur. İtalya'nın Arnavutluk'u işgalini tasvip eden Almanya da bu düşmanlığa iştirak etmiştir". Us; *a.g.e.*, s. 361. Ayrıca bkz. Kroll; *a.g.e.*, s. 107-109. Koçak; *a.g.e.*, s. 84-85 ve 109-110.

Kroll'a, Mihver ittifakının Almanya'yı güç bir konuma getirdiğini söylemişti. Saydam, İtalya'nın Arnavutluk işgalinin Türkiye'nin gözünde Almanya'nın İtalya'nın yanında ve Türkiye'ye karşı bir tutum aldığını gösterdiğini ifade etmişti. Eğer gerçekten İtalya bu eyleminden Berlin'i haberdar etmemişse, bu Saydam'a göre daha da endişe verecek bir durumdu; çünkü bu durumda İtalya'nın Almanya'nın konuya ilişkin görüşünü bildiği ve bu görüşü hiç göz önüne almadığı açığa çıkıyordu. Ankara, İtalya'nın Avusturya'yı ilhakı sırasında Almanya'ya verdiği desteğe karşılık, Almanya'nın da İtalya'nın Arnavutluk işgalini desteklediği görüşündeydi. Alman basınının İtalya'nın eylemini onaylaması da bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlayan bir gösterge olarak kabul ediliyordu[76].

Türk dış politikasında kesin dönüşüme neden olan bu önemli askeri ve siyasal gelişmeler sırasında Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin yaklaşık beş aydır hâlâ boş olduğu da anımsanmalıdır; bu durum da Türk-Alman ilişkilerinde elbette bir kesinti yaratıyordu. Menemencioğlu 10 Şubat'ta, Hamdi Arpag ise 30 Mart'ta Weizsaecker'e bu durumdan şikâyet etmişlerdi[77].

Ribbentrop, Franz von Papen'i İtalya'nın Arnavutluk'u işgal ettiği 7 Nisan günü Ankara'ya Büyükelçi olarak atadı[78]. Göbbels'in 12 Nisan'da İstanbul'a yaptığı özel ziyaret de muhtemelen Papen'in atanması ile ilgiliydi; nitekim 14 Nisan'da ülkeden ayrıldı[79]. Aynı gün, Hitler'in 50. Yaşgününü kutlamak üzere bir Türk heyeti Almanya'ya gitti. Heyete Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy, Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz, Necmeddin Sadak, Hüseyin Cahit Yal-

[76] Kroll; *a.g.e.*, s. 107-108.

[77] Krecker, *a.g.e.*, s. 27 ve 27/dn. 5 ile 28. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 489-495. Koçak; *a.g.e.*, s. 110/dn. 110. Menemencioğlu da 1 Şubat'ta Kroll'a aynı konuda şikâyette bulunmuştu. *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937 - Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 559, 1.2.1939, (1593/384 433).

[78] Papen, Ribbentrop'un bu görevi kendisine 1938 yılının Kasım ayından beri tam üç kez önerdiğini, fakat kendisinin bunu iki kez reddettiğini, sonunda üçüncü öneriyi kabul ettiğini anlatıyor. Son öneri, 7 Nisan'da Ribbentrop tarafından telefon ile yapılmış. Papen, "Batı Duvarı'na bir subay olarak çağrılı gitmektense, yanlışlıkları düzeltmek için" öneriyi kabul ettiğini belirtiyor. Ayrıca, Türkiye'nin Büyükelçi olarak kendisini uzun süre kabul etmediği yolundaki söylentileri de reddediyor. Franz von Papen; *Die Wahrheit einer Gasse*, München, 1952, s. 502-503 ve 511. Oysa K-Hugessen, 13 Nisan 1939 tarihli raporunda, Papen'in Türk Hükümeti'nce heyecansız ve şevksiz karşılandığını yazmaktadır. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 495/dn. 31. Kroll da, Papen'in Ankara'ya Büyükelçi olarak atanması önerilerinin Atatürk döneminde reddedilmiş olduğunu açıklıyor. Kroll; *a.g.e.*, s. 88, 130, 134-142. Nitekim, Tevfik Rüştü Aras 13 Nisan 1938'de Papen'in Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne atanacağına ilişkin söylentiye dayalı haberleri tekzip etmişti. *JK 6*, (13.4.1938), s. 54. Ayrıca bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 111. Jivkova; *a.g.e.*, s. 213-214.

Kroll, aynı gün 7 Nisan'da kaleme aldığı raporunda, bir savaş durumunda Türkiye'ye Sovyet iktisadi yardımı konusunda Moskova'daki Türk-Sovyet görüşmelerini haber vermektedir. Krecker; *a.g.e.*, s. 34. Haberi doğrulayan bir başka kaynak olarak bkz. SSCB Dışişleri Bakanlığı; *Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1945)*, İstanbul, 1981, s. 10-12, 27, 32-33, 35, 38-41. Ayrıca bkz. *AT*, Nr. 65, (Nisan 1939), s. 42.

[79] *JK 6*, (12.4.1939), s. 72. *AT*, Nr. 65, (Nisan 1939), s. 40. Koçak; *a.g.e.*, s. 112.

çın, Falih Rıfkı Atay ve Nadir Nadi; yani üst düzeyde bir siyasetçi, diplomat ve emekli bir asker, yine yüksek rütbeli bir subay ve önde gelen basın mensupları dahildi. Heyet 20 Nisan'da Hitler ile görüştü ve 1 Mayıs'ta ülkeye döndü[80].

Papen'in Ankara'ya resmen Büyükelçi olarak atanması ancak 18 Nisan'da mümkün oldu[81].

Papen, İtalya'nın Arnavutluk işgalinin Türkiye'nin gözünde bir saldırganlık, üstelik Balkanlara ve bizzat kendisine yönelmiş bir saldırganlığın da ön adımı olduğunu biliyordu[82].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 17 Nisan'da hazırlanan bir raporda, Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu'nun 8-9 Nisan tarihlerinde İstanbul'da Saraçoğlu ile yaptığı görüşmeye ilişkin bilgi verilmektedir. Bu görüşmenin temel nedenini güvenlik sorunları oluşturuyordu. Görüşmede, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin Romanya'nın savunulması için Boğazlardan geçiş sorununun ele alındığı yolundaki söylentiye dayalı haberlerin tekzip edildiği raporda belirtilmektedir. Ayrıca Romanya'nın yine bu vesile ile, Romanya, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir pakt kurulmasını önerdiği biçimindeki haberlerin de doğruluk payı Berlin açısından kuşkulu görünüyordu. Çünkü bu haber Bulgaristan aracılığıyla duyulmuştu ve dolayısıyla ihtiyatla karşılanmalıydı[83].

Kroll 18 Nisan tarihli raporunda, bu sıradaki Türk-İngiliz ilişkileri ve görüşmeleri hakkında bilgi veriyor. Saraçoğlu 13 Nisan'da Kroll'a, İngiliz Büyükelçisi K-Hugessen'in İngiltere'nin garantiler politikasına ilişkin açıklama-

[80] *Ulus,* (15.4. ve 2.5. 1939). *Cumhuriyet,* (16.4 ve 21.4 1939). *JK 6,* (20.4.1939), s. 73. Koçak; *a.g.e.,* s. 112. *AT,* Nr. 66, (Mayıs 1939), s. 109-110.

Kroll, anılarında, Türk heyetinin Berlin ziyareti sırasında heyet üyeleriyle siyasal içerikli görüşme yapılmamasından şikâyet ediyor. Kroll; *a.g.e.,* s. 111. Oysa Kroll, tam bu sırada (Ekim 1938 - Nisan 1939 döneminde) Türk-Alman dostluk ilişkilerinin zirvede olduğunu kendi yorumu olarak yazmaktadır. Kroll; *a.g.e.,* s. 106 (Ancak tam bu dönemde, Kroll'un birkaç aylık bir süre için Büyükelçiliğe vekâlet ettiğini anımsamak, Kroll'un bu saptamasının bir gerçekten çok temelsiz bir övünme olduğunu gösteriyor).

[81] *JK 6,* (18.4.1939), s. 72. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 43.

[82] Papen; *a.g.e.,* s. 503-504. Jivkova; *a.g.e.,* s. 214. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 594.

[83] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın İmzasız Raporu", Nr. 221, 17.4.1939, (33/25 818-20).

Kroll 13 Nisan tarihli raporunda (2771/536 884), Saraçoğlu'nun Ankara'da Bulgaristan temsilcisine, gerçekten Gafencu'nun Romanya, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir ittifak antlaşması önerdiğini açıkladığını yazmaktadır. Ancak Saraçoğlu bu önerinin tartışılmasını, konuyu karara bağlamaya yetkili tek makamın TBMM olduğu gerekçesiyle, reddetmiştir.

Gafencu, 18 Nisan'da Ribbentrop ile yaptığı görüşmede, Ribbentrop'un sorusu üzerine, Saraçoğlu ile İstanbul'da ne Boğazlar ile ilgili olarak Montrö Antlaşması'nın yorumuna ilişkin ve ne de bir Türk-Sovyet paktı hakkında görüşme yaptığını açıklamıştır. Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçişi sorunu, görüşmelerde kesinlikle ele alınmamıştı. *ADAP,* "Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu İle Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop Arasında 18 Nisan 1939 Tarihinde Berlin'de Yapılan Görüşme Hakkında Schmidt'in Raporu", Nr. 227, 18.4.1939, (F 14/094-104).

larda bulunduğunu, İngiltere'nin Yunanistan'a tek yanlı garanti vereceğini açıklarken, Türkiye'den söz edilmediğini bildirmişti. Ancak K-Hugessen, Türkiye'nin İngiltere'nin garantiler politikasından, yani İngiltere'nin tek yanlı garanti verdiği devletler arasına girmekten kaçınmasının, tüm dünyada kesinlikle bir şaşkınlığa neden olacağını eklemişti. Kroll, bu açıklamanın gerçek olduğunu; daha 12 Nisan'da Times gazetesinin, İngiltere'nin garantiler politikasının Türkiye'yi kapsayacak biçimde genişletilebileceğini açıkladığını yazmaktadır. Zaten son zamanlarda İngiliz ve Fransız basını da aynı yönde yayın yapmaktaydı. Kroll, Ankara'daki siyasal ve diplomatik çevrelerde, hatta bizzat Türkler arasında, Türkiye'nin İngiltere'ye karşı aldığı tutumun hayret uyandırdığını belirtmektedir; ayrıca İngiltere de hayal kırıklığına uğramıştı. Oysa yıllardan beri İngiltere ile dostluk ilişkileri mevcut olan Türkiye'nin, Kroll'a göre İngiliz politikasına kolayca katılabileceğine inanılıyordu. Halen Boğazlara egemen ve bu nedenle de son derece önemli stratejik bir konumda olan Türkiye'yi, Almanya'ya karşı İngiliz politikasına dahil edebilmek amacıyla büyük çabalar gösterilmekteydi. Kroll, İngiltere'nin Almanya'yı çembere alma politikasının kesin başarısında rol oynayacak olan ülkenin Türkiye olduğuna dikkat çekmektedir. Raporda, Türk-İngiliz görüşmelerinin öncelikle Londra'da Türkiye'nin Londra Büyükelçisi (Hariciye eski Vekili) Tevfik Rüştü Aras tarafından yürütüldüğü açıklanıyordu. K-Hugessen ise Ankara'da 18 Mart ve 12 Nisan tarihli İngiliz başvuruları ile yetinmiş ve görüşmelerin alanını bunlarla sınırlamıştı. Kroll, Ankara üzerindeki İngiliz baskısının güçlü ve sürekli olduğunu belirttikten sonra, kalıcı olduğunu da vurgulamaktaydı. Menemencioğlu 18 Nisan'da Kroll'a konuya ilişkin bilgi vermişti. Menemencioğlu, Türkiye'nin Londra'ya tek yanlı garanti ile yetinmek istemediğini açıkladığını ifade etmeyi gerekli görmüştü. Türkiye, İngiltere'nin tek yanlı bir garanti açıklaması karşılığında, Almanya ile dostluk ve İtalya ile dürüst ilişkilerini riske atmak düşüncesinde değildi. Kroll, Almanya'nın Çekoslovakya'yı ve İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinin Türkiye'nin kararını etkilemeyeceği görüşündeydi. Ancak her iki eylem karşısında da Türk basını olumsuz yönde yayın yapmıştı. Olumsuz tutumun öncelikle İtalya'nın eylemine karşı yoğunlaştığı görülüyordu. Ayrıca Türk Hükümeti'nin tutumu da son derece soğuktu. Bununla birlikte Kroll, Ankara'nın, Avrupa'daki gruplaşmalara karşı tarafsızlık politikasını mümkün olduğunca uzun süre devam ettirmenin, Türkiye'nin çıkarına olduğunu düşündüğünü haber vermektedir. Aynı hafta içinde Kroll, Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile yaptığı çok sayıda görüşmede, Almanya'nın, Türkiye'nin tarafsızlık politikasından ayrılarak Alman karşıtı grup safına geçmesini, Türkiye'nin şimdiye dek Almanya'ya verdiği ve Berlin'de memnuniyetle karşılanan güvencelerin sonu olarak göreceğini yinelemişti. Kroll, bu tür bir kopuşun Almanya'nın siyasal alanda karşı önlemler alması ile sonuçlanacağını da vurgulamıştı. Kroll, raporunda, Türk dış politikasındaki kesin değişikliğin nedeninin, İtalya'nın Arnavutluk işgali olduğunu haber vermekteydi. Ankara, İtalya'nın bu saldırısının bir son değil, bir başlangıç olduğu görüşündeydi. İtalyan saldırısı, Türkiye'ye göre gerçekte Ege Denizi'ne ve Balkanlara doğru bir yeni saldırı ha-

reketinin başlangıcıydı. Rodos'ta ve Ege Adaları'nda çok sayıda İtalyan askeri birliğinin mevcudiyeti ve halen askeri birlik sevkiyatının sürdüğüne ilişkin Ankara'ya gelen İngiliz ve Fransız kaynaklı haberler, bu görüşün daha da güçlenmesi sonucunu doğurmuştu. Diğer yandan, Mussolini, 10 Nisan'da Atina'daki İtalyan temsilcisine verdiği talimatta, İtalya'nın Yunanistan'ın -adalar da dahil olmak üzere- toprak bütünlüğünü tamamen ve kesinlikle dikkate alacağını Yunan Hükümeti'ne açıklamasını istemiş; bu güvence açıklaması ve bu açıklamaya karşılık Yunanistan'ın yanıtı 12 Nisan'da İtalyan basınında yayınlanmıştı. Bu açıklamanın ve Türkiye'nin, Ege Adaları'ndaki İtalyan askeri birliklerinin hareketleri hakkındaki haberlerin asılsızlığına ilişkin ikna edilmesi çabalarının, Ankara'da etkili olduğuna raporda işaret ediliyordu. Ancak tüm bu gelişmelere karşın Kroll, Türkiye'nin İtalya'nın her davranışını dikkatle izlemeye devam ettiğini bildiriyordu. Kroll, İtalya'nın Balkanlar'da ve Suriye'de halen süren eylemlerinin, hiç kuşkuya yer bırakmayacak biçimde, Türkiye'yi geri dönmesi mümkün olmayacak şekilde Alman karşıtı gruba doğru sürükleyeceğinden endişe etmekteydi. Kroll, Ankara'yı Alman karşıtı gruba katılmaktan alıkoyacak bir formül de öneriyordu. Kroll'a göre, İtalya, tıpkı Yunanistan'a verdiğine benzer bir güvence daha vermeliydi. İtalyan güvencesi bu kez, İtalya'nın Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da toprak talebi olmadığını içermeliydi. Kroll, bu tür bir güvencenin Türkiye'nin şimdiye dek izlediği tarafsızlık politikasını güçlendireceğini ve bu ülkenin Alman karşıtı bir gruba katılması için harcanan yoğun çabaların sonuç vermesini önemli oranda engelleyeceğini iddia ediyordu[84].

Weizkaecker 25 Nisan tarihli bir yazısında, Türk dış politikasındaki son gelişmelere ilişkin bilgi veriyor. Buna göre, Türkiye Mihver etkisinin sürekli olarak artmasına karşı Balkan devletleri arasındaki dayanışmayı korumak ve özel olarak da Romanya ile Bulgaristan arasında bir anlaşma sağlamak amacındaydı; bunun için İngiltere'nin desteğini dahi önermişti. Türkiye, Mihver güçlerinden, ama özellikle de İtalya'dan çekinmekteydi ve politikasını bu temele göre saptı-

[84] *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", ("Politik Rapor: Türkiye ve İngiltere'nin Çembere Alma Çabaları"), Nr. 226, 18.4.1939, (2767/535 861-63). Kroll; *a.g.e.*, s. 110-111.

Kroll, Türk-İngiliz görüşmelerinin pek de gizli kalmadığını anılarında şöyle anlatıyor: "Arnavutluk eyleminden hemen sonra Ankara'da başlayan görüşmeler büyük bir gizlilik içinde yürütüldü. Ancak, biz görüşmelerin gidişinden haberliydik, çünkü Türkiye'nin Londra, Paris ve Moskova ile olan telgraf haberleşmeleri Berlin'de de aynı zamanda okunmaktaydı. Ama bizzat Ankara'da da haber toplamak mümkündü, çünkü Dışişleri Bakanlığı'nda arşivde çalışan bir memur en önemli görüşme tutanaklarını bizim de görmemizi sağlamaktaydı". Kroll; *a.g.e.*, s. 110.

Kroll, anılarında, İtalya'nın Türk-Alman ilişkilerinin düzelmemesi, hatta daha da olumsuz bir yöne kaymasını sağlamak için elinden geleni yaptığını yazıyor. İtalya, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak yapmasını adeta desteklemişti. Çünkü Roma, bu sayede Berlin ile ilişkilerinin daha da güçlendiği kanısındaydı. Ayrıca İtalya yine bu sayede Almanya ile birlikte Türkiye'ye saldırmanın daha kolay olacağını düşünüyordu. Kroll; *a.g.e.*, s. 111.

Türk-İngiliz görüşmelerinde ise, Ankara tam bu sırada, Türk-İngiliz antlaşmasının İtalya'nın yanı sıra Almanya'yı da içermesi gerektiğini belirtmekteydi. Koçak; *a.g.e.*, s. 86-88. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 40-41.

yordu. Ayrıca Türkiye Sovyetler Birliği ile işbirliği yapmak istiyor, Mihver devletlerini kendisinden uzak tutmak amacıyla ülkede halen süren askeri hazırlıklar için İngiliz desteği talep ediyordu. Weizsaecker'e göre, Türkiye, bir savaş halinde, İngiltere ile paralel, birlikte bir politika izleyecekti. Bununla birlikte Ankara, Mihver güçleri Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir saldırıda bulununcaya dek tarafsız kalmak eğilimindeydi. Türk Hükümeti, bu temel görüş dahilinde İngiltere ile görüşmelerine devam ediyordu[85].

Papen, 26 Nisan'da İstanbul'a; bir gün sonra 27 Nisan'da da Ankara'ya geldi[86]. Aynı gün Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile görüştü.

Weizsaecker'in 28 Nisan'da Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'e yazdığı raporda; Papen'den alınan bir rapor zikredilerek, Papen'in 27 Nisan'da Saraçoğlu ile bir görüşme yaptığı açıklanmaktadır. Papen, bu görüşmede, Türkiye'nin dış politikasında ciddi ve önemli bir karar alırken, Mihver güçlerinin tüm sorunları barışçı şekilde çözme arzularını ve kendilerine karşıt grubun Mihveri çevreleme politikasına karşı tüm güçleriyle kararlı biçimde karşı koyacakları gerçeğini hesaba katması gerektiğini bildirmişti. Berlin Türkiye'nin tarafsızlık politikasının her bakımdan kabul edilebilir bir politika olduğu görüşündeydi. Almanya, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını güvence altına alacak her türlü önlemi ve girişimi desteklemeye hazırdı; ancak tarafsızlık politikasından her türlü sapmanın ciddi sonuçlar doğuracağı konusunda da Ankara'yı uyarıyordu. Papen'in bu açıklamalarına karşılık Saraçoğlu, Hitler'in Almanya'nın kalkınması yolundaki büyük çabalarını mucize olarak nitelemiştir. Saraçoğlu, Türkiye'nin Arnavutluk işgaline dek tarafsızlık politikasını sürdürmeyi

[85] *ADAP*, "Weizsaecker'in Talimatı", Nr. 259, 25.4.1939, (1625/388 624-25).

[86] *JK 6*, (18.4.1939), s. 72. *Ulus*, (26-27.4.1939). Papen; *a.g.e.*, s. 506. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 495. Koçak; *a.g.e.*, s. 112.

Volkischer Beobachter, Papen'i "zor zamanlarda Türk ulusunun yardımcısı" olarak tanıttı. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 495.

"İstiklâl hakkı isteyen Türk Milleti, öz evlâdı Atatürk'ü doğurmuştu. Aynı istek Almanya'ya Hitler'i kazandırdı (...) Aleyhinde yapılan propagandalara rağmen Nasyonal Sosyalist Almanya'nın hakiki milletler için bir tehlike teşkil edeceğine inanmıyoruz". Nadir Nadi; "Türk-Alman Münasebetleri", *Cumhuriyet*, (27.4.1939). Papen, anılarında, Büyükelçi olarak atandığı Ankara'ya gelirken görevinin; barışı korumak ve Avrupa'da gittikçe genişleyen politik çatışmaları yumuşatmak için elinden geleni yapmak olduğunu, bu görüşünü Ribbentrop'a da açıkladığını yazmaktadır. Ribbentrop Papen'e, görevinin Almanya'nın bir Avrupa çatışmasından ve savaşından kaçınmak için çaba harcadığına Türkiye'yi inandırmak olduğunu bildirmişti. Ayrıca Almanya Balkan devletlerinin ve Türkiye'nin çıkarlarının bir tehdit altında olmadığına ilişkin İtalya'dan inandırıcı kanıtlar elde etmişti. Fakat Papen'in asıl hedefi, Türkiye'yi Almanya'ya karşı yönelmiş bir ittifak antlaşması imzalamaktan alıkoyarak, statükonun korunmasını sağlamaktı. Ayrıca bu politika bizzat Hitler tarafından da onaylanmıştı. Papen; *a.g.e.*, s. 506. Jivkova; *a.g.e.*, s. 214. Ayrıca bkz. SSCB Dışişleri Bakanlığı; *a.g.e.*, s. 37.

Görüldüğü gibi, İtalya'nın Arnavutluk işgalinden sonra son derece hızlı gelişen Türk-İngiliz görüşmelerinin olumlu yönde sonuçlanmasını ve dolayısıyla da Türkiye'nin Alman karşıtı gruba katılmasını önlemek, bu sırada Alman dış politikasının ve Papen'in temel amacı olmuştur.

umduğunu, ancak işgalin Türkiye tarafından stratejik görüş açısından değerlendirildiğini açıklamıştır. Gerçi Saraçoğlu, Türkiye'nin Arnavutluğa karşı dostluk duyguları taşımadığını, hatta Arnavutluk Kralı'na iltica hakkı tanımadığını ve İngiltere'nin Yunanistan'a garanti verilmesi arzusuna da karşılık vermediğini ifade etmiştir. Fakat Papen Saraçoğlu'nun konuşmasının, İtalya'nın Akdeniz'deki planlarına karşı Türkiye'nin duyduğu derin güvensizliği gösterdiğini yazmaktadır. Papen'in Türkiye'nin görüşlerinin daha açık anlatılmasına ilişkin ricası üzerine, Saraçoğlu Türkiye'nin Almanya'ya karşı dostça görüşler taşıdığına ilişkin güvence vermiştir. Ayrıca, yazılı hale gelmiş, formüle edilmiş bir öneri üzerinde ne İngiltere ve ne de Sovyetler Birliği ile görüşme yapıldığını ifade etmiştir. Bu ülkelerle yapılan görüşmelerde sadece, İtalya ya da Almanya tek başına ya da birlikte Balkan ittifakına karşı ya da Akdeniz'de askeri bir eylemde bulundukları takdirde, neler yapılacağına, yapılabileceğine ilişkin incelemelerde bulunulmuştu. Papen'in, bu incelemelerin sonucunda bir açıklama yapılıp yapılmayacağını sorması üzerine Saraçoğlu, bir yanıt vermek için zamanın henüz erken olduğunu bildirmiştir. Papen Saraçoğlu'ndan, Türkiye'nin, Alman karşıtı grubun kendi yararına kullanabileceği biçimde tarafsızlık politikasından vazgeçmesi anlamına gelebilecek her türlü açıklamadan kaçınmasını özel olarak rica etmiştir. Papen raporunda, İtalya'nın gelecekteki tutumunun Türkiye'nin bütün kararlarında anahtar rolü oynayacağını özellikle vurgulamaktaydı. Papen, Türkiye'nin İtalya'ya karşı kuşkularını ortadan kaldırmak amacıyla, bir formül öneriyordu. Aslında bu öneri Kroll'un daha önce Berlin'de yaptığı önerinin büyük ölçüde bir benzeriydi. Papen bu öneriyi Türkiye'nin endişelerini ortadan kaldırabilmek için verdiği yoğun uğraşlar sonunda formüle etmişti. Papen'in önerisine göre, Mussolini bizzat bir açıklama yapacak olursa, Türkiye'nin İtalya hakkındaki kuşkuları yatışabilecekti. Papen'e göre, İtalya'nın, Yunanistan'a yaptığı gibi, Türkiye'ye de bir garanti açıklaması yapması Türkiye üzerinde etkisiz kalmayacaktı. Diğer yandan, Papen'in, Mussolini'nin Türkiye'nin Roma Büyükelçisi ile bizzat görüşmesine ilişkin öneri ve teşviki, Türk Büyükelçisinin Ankara'da olması nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. Papen, Hitler'in yapacağı bir konuşmada, Almanya'nın Balkanlar'da sadece ekonomik çıkarları olduğunu, Balkan devletleri arasındaki toprak sorunlarında ise barışçı çözüm olanaklarının varlığını ısrarla vurgulayıp vurgulamayacağının sorulduğunu yazmaktadır. Papen, Potemkin ile yapılacak görüşmeleri etkilemek bakımından, önerilerinin derhal sonuca bağlanması gerektiğine dikkat çekiyordu. Papen görüşme sırasında Saraçoğlu'nu etkilemeyi başardığı görüşündeydi. Weizsaecker raporunda, Saraçoğlu'nun, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile süren görüşmelerde yazılı hale gelmiş formülleştirme önerilerinin hiçbir biçimde görüşülmediğini açıkladığını anımsatarak; bu açıklamanın, bu tür önerilerin görüşmeye konu olmadığı anlamına geldiğini bildirmektedir. Ayrıca Türkiye'nin, Yunanistan'a garanti açıklaması yapılması konusunda İngiliz talebine katılmadığını Berlin de doğruluyordu. Fakat Aras, Arnavutluk'un işgali üzerine İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin Yunanistan'a ortak garanti vermesini önermişti. Yine 13 Nisan tarihli bir başka raporda, Aras'ın Halifax'a,

Türkiye, İngiltere ve İtalya'nın birbirlerinden bağımsız olarak, tek tek ve aynı zamanda, Yunanistan'ın toprak bütünlüğünü garanti eden bir açıklamada bulunmalarını önerdiği görülüyordu. Halifax bu öneriyi inceleyeceklerini ifade etmişse de, İngiltere bu talebin üzerinde durmamıştı. Weizsaecker raporunun sonunda, Türk dış politikasının bu kritik anını tahlil ediyor. Weizsaecker'e göre Türkiye, bir yandan diğer ülkelere, fakat özellikle de Almanya'ya karşı güttüğü tarafsız politika ile övünüyordu; diğer yandan da, tarafsızlık politikasından belirli koşullar altında vazgeçmek ve İngiltere'nin yanında yer almak konusunda kararlıydı. Bu amaçla Ankara, halen diğer devletlerle, ama özellikle de İngiltere ile devam eden görüşmelerini sürdürmek ve kendi açısından en iyi konumda bulunmak istiyordu. Berlin'in gözünde, bu çerçevede Türkiye'nin tarafsızlık politikası sadece bir hayaldi. Weizsaecker, Papen'in önerdiği biçimiyle, Mussolini'nin yapacağı bir açıklamanın Türkiye'nin endişelerini, kuşkularını ortadan kaldırmaya yetmeyeceği gibi, asıl önemlisi Türk dış politikasının sapmaya başladığı yönden geri dönmesine de yeterli olmayacağına Berlin'de inanıldığını yazmaktadır. İtalya'nın Balkanlar ve Akdeniz konusundaki görüşlerine karşı Türkiye'nin endişeleri ve güvensizliği, Papen'in önerdiği formülle ortadan kaldırılamayacak kadar büyüktü. Dolayısıyla raporda, Papen'in önerisinin kabul edilerek uygulanması halinde dahi etkili olmayacağı savunulmaktaydı. Bununla birlikte Weizsaecker, Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'den yine de bu önerileri Ciano'ya aktarmasını istemiştir[87].

Ribbentrop 28 Nisan'da Papen'e yolladığı raporda, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet görüşmeleri hakkında bilgi veriyor. Türk Hükümeti, Romanya'ya bir saldırı olasılığı üzerine yapılmış 18 Mart'taki ilk İngiliz başvurusu üzerine İngiltere'ye verdiği yanıtı Berlin'e de duyurmuştu. Türkiye, daha önce Romanya'ya tek yanlı olarak verilen İngiliz garantisini ve bununla ilgili olarak Güneydoğu Avrupa'daki İngiliz diplomatik çabalarını ve bu çabaların sonuçlarını yakından ve dikkatle izlemekteydi. Saraçoğlu Gafencu ile olan görüşmesinde, Romanya'nın desteklenmesi amacıyla Boğazlar'dan yabancı savaş gemileri geçişi sorununu da ele almıştı. Eğer Saraçoğlu, Montrö Antlaşması'nın bu görüşmede ele alınmadığını iddia ediyorsa, bu takdirde Saraçoğlu'nun bu açıklaması, Türkiye'nin savaşa katılması durumunda Boğazlar'dan yabancı savaş gemilerinin geçişini vaad etmiş olacağı gerçeğini Berlin'in gözünde ortadan kaldırmıyordu. İngiliz Hükümeti, Yunanistan ve Romanya'ya tek yanlı garanti açıklaması ile ilgili olarak Ankara'ya yeni bir öneri sunmuş ve bu öneriye Türk Hükümeti Nisan ayı ortasında hiç de reddedici olmayan bir yanıt vermişti. Türkiye'nin taktiği açıklığa kavuşmuştu: Ankara'nın düşüncesi, Almanya ya da İtalya Balkanlara

[87] *ADAP,* "Weizsaecker'den Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'e", Nr. 286, 28.4.1939, (1625/388 654-57); "Papen'den ADB'ye", Nr. 135, 27.4.1939, (1625/388 652-53) ve Nr. 118, 13.4.1939, (2771/536 882). Koçak; *a.g.e.,* s. 113. Kroll; *a.g.e.,* s. 111. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 43. Papen; *a.g.e.,* s. 506. Krecker; *a.g.e.,* s. 37. Jivkova; *a.g.e.,* s. 214-215. Erol Ulubelen; *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye,* İstanbul, 1982, s. 285-286.

ya da Doğu Akdeniz'e saldırmadığı sürece tarafsızlık politikasını korumak; aksi halde tarafsızlık politikasını terk ederek, İngiltere'nin yanında tutum almaktı. Berlin, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını bu anlamda bir tarafsızlık hayali ve kandırmacası olarak yorumluyordu. Ankara, İngiltere ile sürdürdüğü görüşmelerde, Londra'yı bir İngiliz-Sovyet birlikteliği için sıkıştırmaktaydı. Ayrıca Fransa ile de Hatay sorununa ilişkin bir antlaşma imzalanmasını sağlamaya çalışıyordu. Türkiye, Balkan devletlerinin Mihver etkisine karşı dayanışma içinde bir cephe kurmalarını sağlamaya yönelik çaba da harcamaktaydı. Ribbentrop, Nisan ayının başından beri Moskova'da devam eden ve bir çatışma halinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yardımı konusunu da içeren Türk-Sovyet görüşmelerinin, Türk-İngiliz görüşmelerinin sürekli ilerlemesi nedeniyle yoğunlaştığına dikkat çekmektedir. Ankara, öncelikle Sovyetler Birliği'nden uygun koşullarda malzeme elde etmeyi amaçlamıştı. Aynı zamanda Bulgaristan ile Romanya arasında olumlu ilişkiler kurulmasında Türkiye'nin gösterdiği çabaların Sovyetler Birliği'nce de desteklenmesinin sağlanmasına çalışılmaktaydı[88].

İnönü ile 29 Nisan'da bir görüşme yapan Papen, anılarında bu görüşmeyi anlatmaktadır. Papen, İnönü ile yaptığı görüşmenin uzun sürdüğünü belirtiyor. İnönü, İtalya'nın Arnavutluk saldırısından ve Alman-İtalyan yakın işbirliği ve dostluğundan Türkiye'nin endişe duyduğunu vurgulamıştır. Papen'in barışın korunacağına ilişkin verdiği güvence İnönü tarafından memnuniyetle karşılanmış, ancak İnönü yalnızca bu tür güvencelerle yetinilemeyeceğini de açıkça belirtmiştir. İtalya da bu tür sözleri tekrarlamaktaydı, fakat tutumunda bir değişiklik olmuyordu. Arnavutluk'ta önemli oranda İtalyan askeri bulunması, bundan sonraki saldırı için bir hazırlık olmalıydı, çünkü bu küçük ülkenin güvenlik açısından ihtiyacı yalnızca küçük bir polis gücü olabilirdi. İnönü, böyle bir politikayı Almanya'nın desteklemek isteyip istemediğini de sormuştu. Papen ise, Almanya'nın bu konuda İtalya'yı desteklediği iddialarını reddetmişti. İnönü, Batı ile süren ittifak antlaşması görüşmelerinin henüz kesinleşmediğini ve bu konuda önce bir deklarasyon ilân edileceğini açıklamış; bunun üzerine Papen, hemen Berlin'e gitmeye ve Hitler'i, İtalya'nın tutumunu değiştirmesi ve açık bir politika

[88] *ADAP*, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 281, 28.4.1939, (1625/388 634-36); "Kroll'un Raporu", 12.4.1939, (7798/E 566 118).

Ribbentrop raporunda, Potemkin'in Türkiye ziyaretine ilişkin bilgi alındığı takdirde, bu bilginin hemen Berlin'e iletilmesini istemektedir. Almanya'nın Bükreş temsilcisi Stelzer 24 Nisan tarihli yanıtında; Cretziano'nun kendisine, Potemkin'i Bükreş tren istasyonunda sadece bir protokol görevlisinin karşıladığını bildirdiğini ve Romen Hükümeti'nin Londra'ya Sovyetler Birliği ile hiçbir politik gruplaşmaya girmeyeceğini açıkladığını yazmaktadır. "Stelzer'in Telgrafı", Nr. 197, 24.4.1939, (1625/388 623).

Kroll, 26 Nisan'da yazdığı raporda, Menemencioğlu'nun kendisine Potemkin'in ziyaretine ilişkin bilgi verdiğini açıklamaktadır. Potemkin'in ziyareti Moskova'nın girişimi ve açıkça İngiltere'nin teşvikiyle olmuştu. Ziyaretin amacı; İngiliz-Sovyet ve Türk-İngiliz görüşmelerinin son durumu hakkında görüş alışverişinde bulunmaktı. Ankara'nın görüşüne göre, Potemkin'in açıklamaları ışığında, Moskova'nın hâlâ kesin bir ittifak kurmadığı anlaşılıyordu. "Kroll'un Raporu", Nr. 133, 26.4.1939, (2767/535 864).

izlemesi için girişimde bulunmaya sevk etmeye hazır olduğunu belirterek, kendisine süre tanınmasını istemiştir. İnönü Papen'in önerisini kabul etmiş ve çabalarının sonucunu beklemek istediğini belirtmiştir[89].

Bu görüşmeler sırasında Papen'in aldığı yanıtlar, kendi yorumunu doğrulamaktaydı; Türkiye İtalya'nın Arnavutluk saldırısını ittifak görüşmeleri içine en sağlam gerekçe olarak kabul ediyordu. Ayrıca Türkiye'nin, bu alanda bir İtalyan-Alman işbirliği olduğundan kuşkulandığını hissettirmesi ve Saraçoğlu'nun, Mihverin Balkanlar ve Akdeniz'de bundan sonra yayılma amacı olup olmadığını sorması ve sorunun yanıtsız kalışı, Papen'i güç durumda bırakmıştı. Ancak, asıl amacı Türkiye'nin Batı ile olan ittifak görüşmelerini dondurmak, mümkünse gevşetmek olan Papen, bu ortamda dahi hâlâ bir çıkar yol olması gerektiğini düşünüyordu. İtalya'nın tutumunda hissedilir bir değişiklik sağlamak, Türkiye'nin endişelerini yok edebilirdi. Bu suretle Türkiye'nin Batı ile bir askeri ittifak kurması önlenebilirdi[90].

Mackensen 1 Mayıs tarihli yazısında, Ciano ile 1 Mayıs'ta görüştüğünü ve Papen'in önerilerinden kendisini haberdar ettiğini yazmaktadır. Ciano, Papen'in önerilerini ilginç bulmuş ve Mussolini'ye iletmiştir. Ancak Ciano, Mussolini'nin bu tür bir açıklama yapacağından kuşkuluydu; ayrıca bu tür bir açıklamanın yapılsa dahi etkili olmayacağı görüşündeydi. Ciano aynı kuşkunun Berlin'de de var olduğunu Mussolini'ye söylemişti. Mussolini yanıtında, bu konuda düşüneceğini ifade ederken, belki bir başka vesile ile bu konuda bir açıklama yapmasının mümkün olabileceğine işaret etmişti. Ancak Mussolini de bu yönde bir açıklamanın Türkiye üzerinde etkili olamayacağı görüşündeydi. Weizsaecker 2 Mayıs'ta Papen'e yolladığı raporda, Mackensen'in raporundaki haberleri Papen'e iletmekte ve Berlin'in de Ciano'nun görüş ve kuşkularını paylaştığını bildirmektedir. Berlin'in görüşüne göre, Türkiye İngiltere ile olan görüşmelerinde o denli ileriye gitmişti ki, artık geriye dönmesi kesinlikle olanaksızdı. Ancak henüz bir antlaşma yapılmadığından, Papen, Mihvere karşı tek yanlı dönüş yaptığından dolayı Türkiye'yi uyarmalıydı[91].

Weizsaecker 2 Mayıs tarihli genelgesinde, Türk-İngiliz görüşmelerine değiniyor. Türk Hükümeti 25 Nisan'da Aras'a, İngiliz Hükümeti'ne iletmesi için İngiliz ittifak önerisine ilişkin yanıtını bildirmişti. Buna göre, Mihver güçlerinin (Almanya ile İtalya'nın birlikte) Akdeniz'e ya da Balkanlara saldırması duru-

[89] Papen; *a.g.e.*, s. 506-507. Krecker; *a.g.e.*, s. 36-37. Jivkova; *a.g.e.*, s. 215. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 43. Kroll; *a.g.e.*, s. 107-108 ve 110-111. Koçak; *a.g.e.*, s. 112.

Papen, bu görüşmeden önce İnönü'ye güven mektubunu sunmuştu. *JK 6*, (18.4.1939), s. 72. *AT*, Nr. 65, (Nisan 1939), s. 45.

[90] Krecker; *a.g.e.*, s. 36-37. Papen; *a.g.e.*, s. 507. Kroll; *a.g.e.*, s. 111-112. Jivkova; *a.g.e.*, s. 215-217. Koçak; *a.g.e.*, s. 113.

[91] *ADAP*, "Mackensen'den ADB'ye", Nr. 303, 1.5.1939, (1625/388 678-79) ve "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 100, (1625/388 680/81). Krecker; *a.g.e.*, s. 37. Papen; *a.g.e.*, s. 507. Koçak; *a.g.e.*, s. 113.

munda, İngiltere ve Türkiye bir ittifak antlaşması temelinde karşılıklı yükümlülükler altına gireceklerdi. İngiltere'nin ya da Türkiye'nin İtalya ile tek başına savaşa girmesi durumunda ise, Türkiye ile İngiltere arasında işbirliği öngörülmekteydi. Balkan devletlerine bir saldırı olması halinde, bu savaş Türkiye'nin güvenliğini tehdit ederse, bu takdirde ittifak yükümlülükleri yerine getirilecekti. Türk Hükümeti aşağıdaki koşullarda ittifak antlaşması imzalamaya hazır olduğunu bildirmişti: İngiliz-Sovyet, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ittifak yükümlülükleri birbirleri ile çatışmamalı, uyum içinde olmalıydı. Bulgaristan ile Romanya arasındaki çatışmayı ortadan kaldıracak bir anlaşma yapılmalı ve böylece Bulgaristan'ın tarafsızlık politikası güvence altına alınmalıydı; İngiltere Türkiye'yi askeri malzeme yönünden ve mali bakımdan desteklemek üzere harekete geçmeliydi. Weizsaecker, ancak bu koşullar yerine getirildiğinde, Türkiye ile İngiltere arasında sürekli nitelikte bir ittifak antlaşması imzalanacağını ve kamuoyuna ilân edileceğini yazmaktadır. Ancak Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının tam ve kusursuz olup olmayacağı, Sovyetler Birliği ile halen sürmekte olan görüşmelerin sonucuna bağlıydı[92].

Papen 2 Mayıs'ta Başvekil Refik Saydam ile görüştü. Papen, bu görüşme sonucunda, Türk-İtalyan ilişkilerindeki olumsuzluğun Türk-İngiliz görüşmelerinde belirleyici önemde rol oynadığı izlenimini edindiğini yazmaktadır. Saydam, 1926 yılında Mussolini'nin Asya ve Afrika'da İtalyan yayılmacılığını ilân eden ünlü söylevinden sonra 1931 yılında ve Habeşistan işgalinden önce 1935 yılında Türk askeri hazırlıklarının değerinin o günkü rayiçle 30 milyon TL'den daha yüksek bir meblağa ulaştığını söylemişti. Saydam, Türkiye'nin mali gücünün böyle bir yükü sürekli taşıyamayacağını da vurgulamıştı. Papen aynı gün Saraçoğlu ile de bir görüşme yaptı. Saraçoğlu Papen'e, Türk-İtalyan ilişkilerinin halen içinde bulunduğu durumu açıkladı ve çözümledi. Türk-İtalyan ilişkileri Ege Denizi'ndeki adaların (12 Ada) işgalinden beri İtalya'nın hiç de dostça olmayan tutumu nedeniyle gitgide olumsuz bir çizgi izlemişti. Ama asıl bardağı taşıran son damla, Arnavutluk'un işgali olmuştu. İtalya, yirmibin kişilik bir askeri güçle Arnavutluk'u işgal ettiği halde, halen Arnavutluk'taki İtalyan askerlerinin sayısı yetmişikibindi. Hatta buraya ağır topçu birlikleri dahi getirilmişti. Oysa Arnavutluk'un işgali ve bölgeyi denetim altında tutmak için buna hiç ihtiyaç yoktu; bölgeye gereğinin üzerinde askeri güç sevk edilmişti. İtalya, Bari ile Brendizi arasında yüzbin kişilik bir başka askeri güç daha toplamıştı. İtalyan basını, Balkan Paktı'nı cansız olarak nitelemeye devam ediyordu. Türkiye'nin Belgrad temsilcisi Ali Haydar Aktay, Yugoslav Dışişleri Bakanı Cincar Markoviç'in de son Venedik ziyaretinden aynı düşünce ve duygularla döndüğünü haber vermişti. Buna karşılık Markoviç Berlin ziyaretinden çok memnun ayrılmış ve bunu açıkça da belirtmişti. Saraçoğlu, gerçekte Berlin'in Roma'nın dizginlerini elinde tutmaya çalıştığını, bu sayede Türkiye'nin durumunu güven altında tutmayı

[92] *ADAP*, "Weizsaecker'in Genelgesi", Nr. 305, 2.5.1939, (1625/388 682-84).

amaçladığını açıklamıştır. İngiltere ise, İtalya ile İngiltere arasında uzun zaman devam eden dostluk politikasının yeniden kurulması için çaba harcamaktaydı. Türk Hükümeti, böyle bir gelişmenin Türkiye için en elverişli durum olacağı görüşündeydi. Ayrıca böyle bir gelişme İngiltere'nin Türkiye'ye vaad ettiklerinin gerçekleşmesini sağlayabilecekti. Papen'in, Türkiye'nin her türlü tek yanlı kararının büyük bir olasılıkla savaşa giden yolda yeni bir adım oluşturacağını ve bu nedenle Ankara'nın dikkatli olması gerektiğini belirtmesi üzerine Saraçoğlu, bugüne değin herhangi bir antlaşma metninin ne parafe, ne de formüle edildiğini açıklamıştır. Saraçoğlu kişisel olarak savaş çıkacağını tahmin etmediğini de ifade etmiştir. Saraçoğlu, eğer Almanya bir dünya savaşı çıkarmayı hedeflemişse, öncelikle İtalya'nın savaşın çıkmasından yirmidört saat önce saldırmasını sağlaması gerektiğini söylemiştir. Saraçoğlu bu sözleri ile İtalya'nın halen Almanya'nın yanında savaşa katılmaktaki tereddütünü ve çekingenliğini imâ etmiş olmalıydı. Çünkü Saraçoğlu'na göre, Almanya İtalya'nın savaşa katılmasını başka türlü güvence altına alamayacaktı. Ancak Saraçoğlu İtalya'nın saldırıya geçmeyeceği kanısındaydı. Papen Saraçoğlu'nun İtalya'yı küçümsemesi ve İtalya'nın belirsiz tutumuna işaret etmesi karşısında, derhal ve kesinlikle İtalya'nın yanında tutum almış ve ülkesinin müttefikini savunmuştur. Papen, Berlin'e eski önerisini bu raporunda da bir kez daha yinelemektedir. Papen'e göre, önerisi doğrultusunda bir İtalyan açıklaması yararlı ve etkili olacaktı. Papen öncelikle Arnavutluk'ta İtalyan askeri varlığının bir güçlük ya da zorunluluk olmaksızın sürekli olarak artmasının Türkiye üzerinde yarattığı olumsuz etkileri anımsatmakta, bu durumun devamının Türkiye'nin İngiliz ittifakına girmesi anlamına geleceğini vurgulamakta ve İtalya'nın Arnavutluk'taki askeri birliklerinin sayısının azaltılmasını önermektedir. Papen, aynı zamanda bu durumun Almanya'nın Balkan Paktı ile ilişkilerini de gerginlikten kurtarabileceğini iddia ediyordu, çünkü Türkiye Boğazlara olası bir saldırının sadece kara tarafından yapılabileceğini bilmekte ve bu nedenle de Balkanları kendi güvenlik bölgesi olarak görmekteydi[93].

Papen'in bu çabalarının tamamen sonuçsuz kaldığı da söylenemez. Mackensen 3 Mayıs'ta Ciano'ya, Almanya'nın, Türk-İngiliz görüşmelerinin olumlu bir sonuca ulaştığını, ancak kesin ve nihai adımın Türk-Sovyet görüşmelerinin

[93] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 315, 3.5.1939, (1625/388 685-86). Papen; *a.g.e.*, *s. 507. Krecker; a.g.e.*, s. 37.

Kroll da anılarında, Menemencioğlu'nun kendisine Arnavutluk'ta iki tabur jandarmanın ihtiyaca yeteceğini bildirdiğini yazmaktadır. Oysa Kroll, işgali izleyen ay içinde Arnavutluk'a yirmi tümenden fazla İtalyan askerinin sevk edildiğini belirtiyor. Ayrıca, askeri ve stratejik görüş açısından güneydoğu istikametine doğru yeni yollar yapılmıştı. Kroll, tüm bu hazırlıkların gayet açık bir biçimde İtalya'nın Arnavutluk'u gelecekte Boğazlara doğru bir saldırı eylemi için sıçrama tahtası olarak kullanmak istediğini gösterdiğini yazıyor. Kroll; *a.g.e.*, s. 107-108.

Papen'in Saydam ile 2 Mayıs'ta görüştüğü anlaşılıyor. Ben, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*'de kaynak olarak Glasneck-Kircheisen'ın adı geçen eserini kullanmış ve bu tarihi (yanlış olarak) 5 Mayıs olarak yazmıştım. Bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 112 ve Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 43.

sonucuna bağlı olduğunu öğrendiğini açıklamıştır. Bu açıklamadan sonra Ciano 3 Mayıs'ta Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur ile bir görüşme yaptı. Ciano Baydur'a Alman kaynaklarından aldığı haberi ilettikten sonra, İtalya'nın Türkiye'ye karşı ne politik, ne ekonomik, ne de toprak talebi olduğunu, İtalya'nın Türkiye'nin tehdit ya da tehlike olarak görebileceği herhangi bir politika izlemediğini ve davranışta bulunmadığını söyledi. Ciano Baydur'dan bu bilgiyi Türk Hükümeti'ne iletmesini de talep etti[94]. Bu açıklama Papen'in taleplerinin ancak bir kısmını yansıtıyordu; doğal olarak Türkiye'yi de, Papen'i de tatmin etmekten uzak olmalıydı.

Woermann ise 3 Mayıs tarihli raporunda, Türkiye'nin Balkan Antantı'nın güçlendirilmesine yönelik çabalarını açıklıyor. Dobruca sorunu ile ilgili olarak temellenen Bulgar-Romen anlaşmazlığının bir çözüme kavuşmasını sağlamak için Ankara ve Londra çaba harcamaktaydılar. Bununla birlikte, İngiltere ve Türkiye, Bulgaristan Hükümeti'ne karşı bir girişimde bulunmamışlardı. Bulgaristan temsilcisi, Türkiye'nin Romanya'ya karşı kendi inisiyatifini kullandığını onaylamıştı. Nitekim Bulgaristan Başbakanı 20-22 Mart tarihlerinde Ankara'yı ziyaretinde, Bulgaristan'ın konuya ilişkin taleplerini ortaya koymuştu. Türkiye, Balkan Antantı dolayısıyla, Bulgaristan'ın bir saldırısı durumunda Romanya'ya yardım etmekle yükümlü olduğundan, konuyla yakından ilgileniyordu. İngiltere de Türkiye ile paralel bir politika izlemekte ve Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na girmesini amaçlamaktaydı. İngiltere'nin bir başka amacı da, Balkan Paktı'nı Alman karşıtı bir grup haline getirmekti. Bulgaristan ise, Güney Dobruca'yı tamamen geri alıncaya ve Ege Denizi'ne açılıncaya, yani genişleme talepleri kabul edilinceye dek, Balkan Paktı'na dahil olmamakta direniyordu. Bulgaristan'ın genişleme politikası, aynı zamanda Yunanistan'a karşı Bulgar çiftçi nüfusu için bir yerleşme alanı sağlamak ve Yugoslavya'ya karşı da bu ülkedeki Bulgar azınlığın tatmin edici bir muamele görmesini sağlamak amacındaydı. Fakat Berlin, Bulgaristan'ın genişleme planlarını, ancak yeterince silahlandığı zaman uygulayabileceği görüşündeydi. Diğer yandan, Bulgaristan temsilcisi Draganoff, Türkiye'nin, bilinmeyen bir nedenden dolayı, Trakya'ya askeri yığınak yaptığını da haber veriyordu[95].

Papen 4 Mayıs'ta Menemencioğlu ile görüştü. Papen raporunda, Menemencioğlu'nun, kendisinin 3 Mayıs'ta kaleme aldığı raporda savunduğu görüşleri onayladığını, Ciano'nun Hüseyin Ragıp Baydur'a yaptığı garanti açıklamasının aslında Alman çabası sonucunda yapıldığının bilindiğini, Berlin'in bu tür çabalarının olumlu karşılandığını, bunun mevcut gerginliği ortadan kaldıracak yönde bir gelişme olduğunu söylediğini yazmaktadır. Fakat Menemencioğlu, Ribbentrop tarafından yapılan garanti açıklamalarını içerik olarak tamamen ka-

[94] *ADAP*, "Mackensen'den ADB'ye", Nr. 317, 3.5.1939, (1625/388 690). Krecker; *a.g.e.*, s. 37. Jivkova; *a.g.e.*, s. 217. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 43.

[95] *ADAP*, "Woermann'ın Raporu", Nr. 320, 3.5.1939, (585/242 407-08).

bul etmekle birlikte, Ciano'nun verdiği güvencenin hiçbir bakımdan Arnavutluk işgali öncesindeki ilişkilerin yeniden kurulmasını sağlamaya yetmeyeceğini de belirtmişti. Menemencioğlu, Arnavutluk'ta gereğinden fazla sayıda İtalyan askeri bulunduğuna bir kez daha dikkat çekmişti. Menemencioğlu, Balkan Paktı'nın imzalanmasından önce Türkiye, İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir ittifak antlaşması önerisi yapıldığının anımsatılması üzerine; İtalya Balkan Paktı karşısında kendi konumunun barışçı olduğunu gösterebilirse, ancak bu takdirde Roma'nın Balkan Paktı'na karşı olumlu bir tutum aldığının görülebileceğini belirtmişti. Papen görüşme sırasında Menemencioğlu'na, 4 Mayıs'ta İtalya'ya giden ve orada 6-7 Mayıs tarihlerinde Ciano ile görüşen Ribbentrop'tan, İtalya'nın tutumunun bu sırada tartışılmasını ve sorunun görüşmede ele alınmasını talep ettiğini açıklamıştır. Papen, Menemencioğlu'ndan, Türk-İngiliz ittifakının derhal açıklanmamasını, hiç olmazsa bir açıklama için İtalya'ya fırsat verilmesini ve zaman tanınmasını talep ediyordu[96].

Papen bir gün sonra 5 Mayıs'ta yazdığı raporda, Türk dış politikasında son zamanlarda meydana gelen değişimin nedenlerini çözümlemekte ve daha önceki görüşlerini yinelemektedir. Papen, Ankara'daki dost diplomatik çevrelerle yaptığı görüşmelerde, Türkiye'nin Alman-Romen Ticaret Antlaşması'ndan, fakat özellikle de Arnavutluk'un işgalinden beri kendisini tehdit altında gördüğünü belirtmekte, Ankara'yı İngiltere ile bağlantı kurmak ve birlikte olmak görüşünden caydırmanın da ne denli güç bir uğraş olacağının anlaşıldığını açıklamaktadır. Papen, bu durumu sadece İtalya'nın Balkan Paktı'na karşı olan tutumunun değiştireceğini iddia ediyordu. Papen Ribbentrop'tan Roma ile sorunu görüşmesi talebini yinelemekteydi. Papen'in Ribbentrop'a yaptığı öneriye göre, Balkan Antantı'na Bulgaristan ve Arnavutluk'un da katılması sağlanacak ve böylece –Romanya da dahil olmak üzere– Balkan devletleri arasındaki toprak talepleri ortadan kaldırılacaktı. Mihver devletleri Balkan devletlerinin, kendi aralarındaki güvenlik sistemini kabul edecekler, buna karşılık –Türkiye'nin de dahil olduğu– Antant üyeleri tarafsız bir dış politika izleyeceklerdi. Bu girişim İtalya'nın Akdeniz'de İngiltere'ye karşı durumunu bir hayli güçlendirecek ve İngiliz politikasının amacına ulaşmasını da engelleyebilecekti. Papen, önerisinin Roma'da kuşku ile karşılanması ve yargılanması halinde dahi, bu tür bir önerinin, Türk-İngiliz görüşmelerinin kesin sonucunun alınmasını geciktireceğinden dolayı, Almanya açısından zaman kazandırıcı bir yöntem olacağına da dikkat çekiyordu[97].

[96] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 324, 4.5.1939, (411/215 235-36). Krecker; *a.g.e.*, s. 37.

[97] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 333, 5.5.1939, (1625/388 703).

Bu tür bir önerinin, yerine getirilmesi istense bile, (ki, öneri Ribbentrop tarafından Roma'ya iletilmemiştir), gerçekleşebileceği çok şüpheli görünüyor. Zaten Papen'in bu önerisinin Mihver devletleri Dışişleri Bakanlarının bilgisi dışında yapıldığı da düşünülmelidir. Papen, muhtemelen, bu gerçekleşmesi olanaksız öneriyi, bizzat raporunda da belirttiği gibi, yalnız Türk-İngiliz görüşmelerinin hızını kesmek ve zaman kazanmak için yapmıştı. Krecker; *a.g.e.*, s. 38. Koçak; *a.g.e.*, s. 114.

Papen, 6 Mayıs tarihli raporunda, Türk-İngiliz görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanması amacına yönelik Alman çabalarının sonuç vermediğini açıklamaktadır. İngiltere ile antlaşma imzalandığına ilişkin aynı gün Türk basınında çıkan haberler üzerine Menemencioğlu ile görüşen Papen, Menemencioğlu'na kendisinin Berlin'e daha önce yaptığı kapsamlı önerileri hatırlatmıştır. Papen önerilerinin aynı gün Ciano-Ribbentrop görüşmesinde ele alınacağını da bildirmiştir. Menemencioğlu'ndan en azından bu görüşmenin sonucunun beklenmesini rica etmiştir. Almanya bir oldu-bitti karşısında bırakılmamalıydı. Menemencioğlu, Türk-İngiliz antlaşmasının en küçük ayrıntısına dek hazırlanarak tamamlandığını, fakat ilân tarihinin henüz saptanmadığını açıklayarak; Akdeniz'deki durumun ve Arnavutluk'un işgalinden sonra Boğazlar'ın tehdit edilmesinin, Türkiye'ye bir seçim fırsatı bırakmadığını bildirmiştir. Türkiye, olası bir saldırıya karşı kendisine müttefik aramak ve bulmak zorunda bırakılmıştı. Türk-İngiliz ittifak antlaşması, sadece Akdeniz'de İngiltere'ye ya da Türkiye'ye yapılabilecek bir saldırı ile ilgiliydi. Almanya'nın dostluğunu gözetmek ve Türk-Alman ilişkilerini güçleştirmemek için, antlaşmada Balkanlara olası bir saldırıya ilişkin son derece hafif bir vurgu yapılmıştı. Antlaşma, sadece savunmaya; Akdeniz'deki huzursuzluğun ve istikrarsızlığın ortadan kaldırılmasına yönelikti ve bu nedenle de dünya barışına katkıda bulunacaktı. Papen, bu açıklamaların Mihver tarafından, Türkiye'nin İngiliz politikasına katıldığı, dengenin bozulduğu biçiminde değerlendirileceğini belirterek; Menemencioğlu'dan Türk-İngiliz antlaşmasının kamuoyuna açıklanmamasını talep etmiştir; çünkü, bu tür bir açıklama psikolojik yönden de olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Ancak Menemencioğlu, böyle bir açıklamadan kaçınmanın olanaksızlığını kesin olarak vurgulamıştır; çünkü Anayasaya göre, her türlü antlaşmanın onayı TBMM'nin yetkisindeydi. Papen Menemencioğlu'na, Berlin'e yaptığı önerilerin ayrıntılarından söz ederek; önerilerinin kabulü halinde Balkanlar'da bir güvenlik sistemi doğacağını ve İtalya ile Türkiye arasındaki her türlü çatışmanın sona ereceğini iddia etmiştir. Menemencioğlu, Papen'e Berlin'in çabalarından dolayı teşekkür etmiş, fakat İtalya'ya karşı duyulan güvensizliği bir kez daha vurgulamıştır. Dolayısıyla İtalya'dan Papen'in önerileri doğrultusunda gelebilecek açıklamalara güven duyulmadığını belirtmiştir. Bu güvensizlik aslında Papen'in önerilerinin, gerçekleşse dahi, etkisinin olmayacağını göstermekteydi. Papen, raporunun sonunda 28 Nisan-5 Mayıs tarihlerinde Ankara'yı ziyaret eden Potemkin'in girişimleri hakkında da bilgi

---

"Bu konuşmada Von Papen Türkiye'yi tatmin için İtalya ile beraber beş Balkan devletinin bir antant yapmasını, bunu ayrıca Almanya'nın garanti etmesini teklif etmiş. Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu bu teklife, Türkiye olmasından endişe ettiği bir şeyi teminat diye nasıl kabul edebilir cevabını vermiştir". Us; *a.g.e.*, s. 363 ve ayrıca bkz. s. 364-365.

Ben, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*'de, Papen'in bu öneriyi (yanlış olarak) 6 Mayıs'ta bizzat Saraçoğlu'na yaptığını yazmıştım. Oysa öneri 5 Mayıs tarihli bir raporda Papen tarafından Ribbentrop'a yapılmıştır. Ancak öneri hakkında 6 Mayıs'ta Menemencioğlu'na (ve dolayısıyla da muhtemelen Saraçoğlu'na) bilgi verildiği anlaşılıyor. Bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 113-114 ve dn. 114-115. Krecker; *a.g.e.*, s. 38.

veriyor. Potemkin, bir Türk-Sovyet ittifakı için Moskova'nın onayını açıklamış olmalıydı; Türk-Sovyet ittifak antlaşmasının da hazırlandığı ve imzalanacağı tahmin ediliyordu. Papen, diplomatik çabaların sonuç vermemesi üzerine, Türk-İngiliz antlaşması parlamentoda açıklanmadan ve Türk basını da antlaşmanın imzasını haber vermeden önce, Alman basınının bir propaganda saldırısına geçmesini önermekte; ayrıca Almanya'nın İtalya ile paralel bir politika izlemesi gereğine işaret etmekteydi. İtalyan basını da bu konuda Alman basınını izlemeli ve desteklemeliydi[98].

Weizsaecker 9 Mayıs'ta Papen'e yazdığı raporda, Ribbentrop ile Ciano arasındaki görüşmenin sonucunun Ribbentrop'un dönmesiyle, yani ancak birkaç gün sonra açığa çıkacağını haber vermektedir. Raporda, Papen'den, Balkan sorunu karşısında Almanya ile İtalya arasında bir görüş ayrılığı olduğu izlenimini verebilecek konuşmalar yapmaktan kaçınması talep ediliyordu. Almanya'nın hedefi, Balkan Paktı'na üye devletlerle tek tek olumlu ilişkiler kurmaktı. Nitekim Yugoslavya ve Romanya ile kurulan iyi ilişkiler bu politikanın bir başarısı ve sonucuydu. Diğer yandan da, İngiltere Balkan Paktı'nı Alman karşıtı bir grup haline getirerek, bundan kendi politikası yönünde yararlanmak istiyordu. Almanya, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na girmesini desteklememekteydi[99].

İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinden hemen sonra başlayan Türk-İngiliz görüşmelerinin kesintiye uğratılması, Ankara'nın geleneksel tarafsızlık politikasına devam etmesinin sağlanması Papen'in temel amacıydı; ancak Papen bu konuda başarılı olamamıştır.

13. Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Almanya

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu 12 Mayıs 1939 tarihinde ilân edildi. Bu açıklama, Türk-İngiliz görüşmelerinin olumlu bir sonuca bağlanmaması için uğraşan Papen'in diplomatik çabalarının başarısız kaldığını gösteriyordu. Bununla birlikte, deklarasyona karşı Almanya'nın tepkisi beklenenden daha yumuşak oldu; Berlin, deklarasyonun İngiltere'nin Almanya'yı çevirme politikasına Türkiye'nin de dahil edilmesi anlamına geldiğini iddia etti. Türk basınında da Almanya'ya karşı ılımlı bir tutum vardı ve asıl suçlanan ülke İtalya idi. Gerçi Papen, bir Türk-İngiliz deklarasyonunu önlemekte başarısız kalmıştı, fakat bu henüz kesin bir ittifak antlaşması değildi ve kesin antlaşmaya kadar bundan böyle Papen'in amacı, bir ittifak antlaşmasının imzalanmasını engellemek ya da

[98] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 336, 6.5.1939, (1625/388 706-07). Jivkova; *a.g.e.*, s. 217. Koçak; *a.g.e.*, s. 113-114.

6 Mayıs günü Akşam ve Haber gazeteleri, Türk-İngiliz görüşmelerinde kesin antlaşmaya varıldığını açıkladılar. "Papen, akşam gazetesinin neşriyatını görür görmez elinde gazete ile Hariciye Vekâleti'ne koşmuştur". Us; *a.g.e.*, s. 363. Us, söz konusu gazetelerin bir süre kapatıldıklarını da ilâve ediyor. Bkz. Krecker; *a.g.e.*, s. 38. *JK 6*, (6.5.1939), s. 74.

[99] *ADAP*, "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 347, 9.5.1939, (1625/388 721-22).

en azından içereceği yükümlülükleri azaltmak olacaktı. Almanya, bu son fırsatı değerlendirebilmek için sert bir tepkide bulunmamıştı [100].

Papen, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayınlandığının ertesi günü, 13 Mayıs'ta Saraçoğlu ile bir görüşme yaptı. Görüşme sonunda, Papen'in izlenimi, Türk-İngiliz ittifakının birkaç hafta içinde imzalanmasının kesin olarak istenildiği yönündeydi. Papen'e göre, bu süre, Türkiye'nin antlaşmanın ayrıntılarının biçimlenmesinde ne kadar yol aldığının, bu konuda ne denli ileri gittiğinin ve Türk-Alman ilişkilerinin halen içinde bulunduğu durumun düzeltilmesinin mümkün olup olmadığının anlaşılması için yeterliydi. Raporda Papen, 12 Mayıs tarihli açıklamanın Türk dış politikasının temelini oluşturduğunu, ancak bu politikanın, İtalyan tehdidinin yarattığı koşulların değişmesi ile birlikte ve ancak bu durumda, yön değiştireceğini iddia ediyordu. Ayrıca Türkiye'nin üstleneceği yükümlülükler konusunda gayet itinalı ve dikkatli davrandığını, özellikle saldırının tanımı konusunda bu tutumunu sürdürdüğünü, dolayısıyla da görüşmelerin ilerlemesinde bu tutumun zorluklar yarattığını belirten Papen, esas itibariyle Türkiye'nin, Ankara'nın hiçbir zaman Boğazlar için Sovyet askeri yardımını istememiş olması nedeniyle, İngiltere'ye bağlanmaktan çekindiğine dikkat çekiyordu. Türk basını, dış politikadaki bu kesin dönüşümün tüm suçunu İtalya'ya yüklemekte; Almanya'dan tek kelime olsun söz etmemekteydi. Papen, yeni talimatlar almak ve görüşmelerde bulunmak için Almanya'ya gitmek üzere 15 Mayıs'ta yola çıkmıştır [101].

İtalyan tehdidinin Ankara'da yarattığı endişeyi ortadan kaldırabilmek için, Papen daha önceki raporlarında ortaya koyduğu, fakat olumlu bir sonuç alamadığı önerilerini yeniden gündeme getirdi. Papen Berlin'de olduğu sırada 20 Mayıs'ta yazdığı raporda, Weizsaecker'e 21 Mayıs'ta yapılacak olan Ciano-Ribbentrop görüşmesinde kendisince ele alınması gereken konuları sıraladı. Papen, "Türkiye'nin ve Mihverin Askeri-Politik Durumu" adlı raporuna ekli memorandumda; Türkiye'nin 12 Mayıs tarihli deklarasyon ile şimdiye dek izlediği tarafsızlık politikasından ayrılarak İngiliz grubuna katıldığını ve bu grupla ittifak yaptığını anımsatarak, bu adımın, Doğu Akdeniz'deki güç dengesinde önemli bir değişim anlamına geldiğini belirtmekteydi. Papen, yeni durum karşısında Mihverin, yani Almanya ve İtalya'nın, işbirliği içinde ortak ve birlikte önlemler almasının gereğini vurgulamakta; söz konusu önlemlerin başarısının ise, iki ülke arasındaki koordinasyonun derecesine bağlı olduğunu ileri sürmekteydi. Ayrıca yeni oluşum, Mihverin sıkı işbirliği ve ortak davranışı açısından da önemli bir denek taşı olacaktı. Türkiye, İngiltere ile antlaşma imzalamak için görüşmelerde bulunan ve bu ittifak sonucunda da bir çatışma durumunda savaşa katılabilecek bir ülkeydi. Sorun, Mihverin bu ülke ile çatışması durumunda, yapılması gere-

[100] Krecker; *a.g.e.*, s. 40-41. Papen; *a.g.e.*, s. 506-509. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 40-44. Koçak; *a.g.e.*, s. 89 ve 114.

[101] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 374, 13.5.1939, (1625/388 736). Jivkova; *a.g.e.*, s. 225.

ken değerlendirmedeydi. Papen, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını İtalyan tehdidi nedeniyle terk etmek zorunda kaldığı yolundaki eski iddiasını yineliyordu. Aslında Arnavutluk'un işgali ve bu bölgenin askeri olarak tahkimatı, yani bölgenin bir köprübaşı haline getirilmesi, Mihver açısından son derece değerli ve önemliydi; çünkü, Balkan devletlerinin tarafsızlık politikalarının devamı, ancak bu sayede her zaman ve her durum için güvence altına alınmış oluyordu. Yunanistan'da kurulmuş olan bir İngiliz üssünün yapımına da, yine bu sayede alınmış karşı önlemlerle yanıt verilmiş olmaktaydı. Ege Adaları'nın askeri yönden güçlendirilmesi ve elde tutulması da daha sonra Selanik'e yapılacak bir askeri harekâtın desteklenmesini sağlayabilecekti. Yine bu şekilde, İngiltere, Karadeniz'den, Sovyetler Birliği ise Akdeniz'den uzak tutulmuş oluyordu. Papen'e göre bu harekât, özellikle hali hazırdaki askeri tahkimat takviye edilmez ve güçlendirilmezse, son derece ümit vericiydi. Ayrıca Ege Adaları'nın kuzey limanlarının tahkimatı da gerekecekti; çünkü Yugoslavya ve Romanya'nın tarafsızlığının sağlanması buna bağlı olduğu gibi, tahkimat olmaması durumunda Sovyetler Birliği Çatalca hattının kuzeyinde adeta istediği ölçüde güçlü askeri kuvvetler oluşturabilecekti. Askeri uzmanların görüşüne göre, İngiltere'ye karşı bir savaş kararı Ege Adaları'nın tahkimatını gerektirmeyeceği gibi; eğer İtalyan donanması Doğu Akdeniz'de egemenlik mücadelesini kazanır ve İngiliz donanmasını bu bölgeden uzaklaştırmayı başarırsa, böyle bir tahkimata zaten gerek de kalmayacaktı. İngiltere'yi yenebilmek için, bu ülkenin can alıcı noktası sayılabilecek olan Hindistan'da onunla karşılaşmak gerekiyordu. Bunun için Mihver, Hindistan'a giden yolu, yani Suriye-Filistin-Musul yolunu ele geçirmeliydi. Oysa eğer Türkiye İngiltere'nin yanında savaşa girerse, bu yolu savunmak için askeri güçlerinin asıl önemli kısmını Tarsus'un güneyinde tutmak zorunda kalacaktı. Askeri değerlendirmelerin siyasi yansımaları ise, memorandumda şöyle öngörülüyordu: Eğer Almanya'nın olası bir çatışmada, daha savaşın başında son derece elverişsiz bir askeri-politik konumda kalması istenmiyorsa, Türkiye'yi yeniden eski tarafsızlık politikasına geri döndürmek için Mihver devletleri ortak bir politika izlemeliydiler. Ankara İngiltere ile bir pakt imzalamadığı sürece, Almanya'nın bu paktın içeriğini ve süresini sınırlaması mümkün görünüyordu. Papen, bu olanağı gerçekleştirebilecek eski önerisini bir kez daha yineleyerek, İtalya'nın (ve bu arada Almanya'nın) Türkiye'ye güvence vermesini talep ediyordu. Herhangi bir tehdit olmadığına ilişkin verilecek bir güvence, Türkiye'nin gözünde, ittifak politikasına devam etmek için bir neden bırakmayacaktı. Aslında zaten, Türkiye'nin şikâyetleri temelde İtalya'nın Arnavutluk ve Ege Adaları'ndaki tahkimatına karşı yönelmişti. Papen, bu tahkimatın, özellikle de Ege Denizi'ndeki tahkimatın askeri bakımdan önemini memorandumda tartışma konusu yapıyor ve söz konusu önemi azaltmaya çalışıyordu. Bu durumda, İtalya'nın Arnavutluk'taki askeri güçlerine ilişkin olarak Türkiye ile bir anlaşmaya varması gerekmekteydi. Papen, zaten herhangi bir çatışma durumunda, Arnavutluk'a gereken askeri gücün her zaman hızla sevk edilebileceğini, dolayısıyla bölgede Türkiye'yi tedirgin edecek kadar yüksek sayıda askeri güç bulundurma-

nın anlamsızlığını vurguluyordu. Diğer yandan, Türk tarafının arzu ettiği görüşmelerin kabulü ile, Ege Adaları'na ilişkin bir anlaşmaya varılmalıydı. Hatta Papen Ege Denizi'nde bulunan Türk sahillerine yakın ve İtalya için askeri yönden tamamen önemsiz adalar üzerinde bir anlaşma sağlanmasını öneriyordu; İtalya'nın askeri yönden önemsiz bir, iki adayı Türkiye'ye bırakmasının olumlu bir davranış olacağı görüşünü ileri sürüyordu. Buna karşılık, Türkiye de Trakya'da bulunan askeri güçlerinin sayısını normal zamanlardaki, barış dönemindeki seviyeye düşürebilirdi. Papen, Türk-İngiliz açıklamasında, diğer güçlerle de benzer antlaşmalar imzalanmasına yetki verildiğini anımsatarak, Türkiye ile İtalya arasında bir saldırmazlık paktı imzalanmasını; bu paktın gerektiğinde Almanya tarafından da garanti edilmesini önermekteydi. Bu öneri mutlaka denenmeliydi. Böylece hem İtalya'nın iyiniyeti belgelenecek ve hem de Türkiye'de kamuoyunu etkilemek mümkün olacaktı. Bu sayede, Türkiye'nin tehlikeli bir konumda gereksiz yere bulunduğu anlaşılmış olacak; hatta sadece bu moral etki dahi, Türk-İngiliz paktının imzası aşamasında Ankara'nın yükümlülüklerini ve sorumluluklarını sınırlamaya yeterli olacaktı. Bu tür iyiniyetli girişimlerin ve önerilerin Türk dış politikasında bir değişiklik yaratmaması, yani Ankara'nın bu yöndeki talepleri kabul etmemesi, Almanya'nın yeni önlemler almasını hem kolaylaştıracak, hem de haklı kılacaktı. Papen, Mihverin Türkiye politikasının başarısızlıkla sonuçlanması halinde meydana gelebilecek gelişmeleri de çözümlüyordu. Öncelikle, Almanya'nın yirmi yıllık faaliyeti tamamen boşa gitmiş olacaktı. Türk-Alman ilişkilerindeki kesin kopuş, bütün alanlarda kendini gösterecekti. Türkiye'de Almanya'nın güçlü konumu ortadan kalkarken, doğacak olan boşluğu İngiltere ile Fransa dolduracaktı. Ayrıca Almanya'nın, Türkiye'nin hinterlandı olan ülkelerle (yani İran, Irak ve Arap dünyasının geri kalan kısmı ile olan) ilişkileri de bu kopuştan fazlasıyla ve önemli oranda zarar görecekti. Papen, Türkiye'nin önemini sadece Akdeniz ve Balkanlar açısından değil, fakat Almanya'nın Orta Doğu ile olan ilişkileri açısından da vurguluyordu [102].

Oysa Ribbentrop ile Ciano arasında 6-7 Mayıs tarihlerinde yapılan görüşme, Papen'in önerdiği biçimiyle sonuçlanmamıştı. Tam aksine, 12 Mayıs'ta açıklanacak Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu dikkate alınarak, Mihverin ortak biçimde izleyeceği politika ayrıntılı olarak tartışılmış ve Almanya ile İtalya'nın ortak önlemler alması kararlaştırılmıştı [103].

[102] *ADAP,* "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25). Krecker; *a.g.e.,* s. 40-41. Papen; *a.g.e.,* s. 507-508. Jivkova; *a.g.e.,* s. 225-227. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 43.

Kroll da Menemencioğlu ile 19 Mayıs'ta bir görüşme yaptı. Menemencioğlu, Almanya'nın izlediği dış politikayı Çekoslovakya'nın işgaline kadar anlayışla karşıladıklarını, fakat Nasyonal Sosyalizmin bazı noktalarını hâlâ anlayamadıklarını belirtti. "Hayat Alanı" formülünün ne anlama geldiği bilinmiyordu ve Türkiye bu formülden hiç hoşlanmamıştı. Ama yine de dış politikadaki ana endişe kaynağı İtalya idi. Kroll, yanıtında, eğer ittifak antlaşmasından kaçınmak olanağı yoksa, hiç olmazsa yükümlülükleri Doğu Akdeniz ile sınırlamayı önerdi. Balkanlar antlaşmanın tamamen dışında kalmalıydı. Kroll ardından bir Türk-Alman Saldırmazlık Paktı da önermiştir. Kroll; *a.g.e.,* s. 115. Koçak; *a.g.e.,* s. 112-113. Ulubelen; *a.g.e.,* s. 290-291.

[103] *ADAP,* "Ribbentrop İle Ciano Arasında 6-7 Mayıs 1939 Tarihinde İtalya'da Yapılan Görüşme Hakkında İmzasız Rapor", Nr. 341, 18.5.1939, (F 10/307 311).

Bununla birlikte, Papen Berlin'de bulunduğu sırada kendi önerileri doğrultusunda yeni girişimlerde bulunmaktan da kaçınmadı. Tam bu sırada, 22 Mayıs 1939'da imzalanan Alman-İtalyan İttifak Antlaşması (Çelik Pakt) nedeniyle düzenlenen törende, Papen bizzat Ciano'ya Türkiye ile İtalya arasında yakınlaşma gereğinden söz etti. Papen'in eski önerilerini yinelemesi, gerek Ciano'dan ve gerekse Ribbentrop'tan sert tepki gördü[104]. Almanya, İtalya'nın bu konudaki politikasını tam olarak desteklemekteydi; üstelik aralarında Çelik Pakt imzalanmıştı. Son gelişme, Alman-İtalyan işbirliğinden çekinen Türkiye'nin endişelerinin yerinde olduğunu gösteriyordu.

Almanya'nın Balkan Paktı'nı etkisiz hale getirmeye ve Balkan Paktı'nın diğer ülkelerini aracı olarak kullanarak Türkiye üzerinde baskı kurmaya yönelik politikasının, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'ndan sonra yeni bir güç kazandığı anlaşılıyor. Gafencu, 21 Mayıs'ta Yugoslav Dışişleri Bakanı Markoviç ile yaptığı görüşmede, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının sadece Akdeniz ile sınırlı kalması ve Balkanları içermemesi gerektiğini açıklamıştı. Romanya, antlaşmanın savunmaya dönük içeriğinin dahi, Balkan ülkelerinden onay görmeyeceğini bildirmişti; ayrıca Gafencu, açıklamanın yerilmesini de onaylamıştı[105].

Hamdi Arpag 5 Haziran'da Weizsaecker ile görüşmesi sırasında, Türk ve Alman basını arasındaki tartışma ve polemiklerin rahatsız edici atmosferinden şikâyet etmiştir. İki ülke basınının ülkeler arası ilişkileri olumsuz yönde etkilediği yolundaki Arpag'ın açıklamalarına karşılık Weizsaecker, Menemencioğlu'nun, Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya'ya karşı bir gruba katılmayacağına ilişkin güvencesini anımsatmıştır. Arpag, bunun üzerine, İtalya'nın tutumundan şikâ-

[104] Krecker; *a.g.e.*, s. 40-41. Papen; *a.g.e.*, s. 508-509. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 43-44.

[105] *ADAP*, "Almanya'nın Budapeşte Büyükelçisi Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 428, 23.5.1939, (2767/535 884). Markoviç ile Ribbentrop ve Hitler arasında 5 Haziran'da yapılan görüşmede, Markoviç, Gafencu'nun Ankara ziyaretinde Türk-İngiliz ittifak antlaşmasını tamamen reddedeceğini açıkladığını bildirmiştir. Ribbentrop'un Ankara'nın eski tarafsızlık politikasına geri döneceği konusunda kuşkularını dile getirmesi üzerine Markoviç, Yugoslavya'nın Balkan Paktı'nın tarafsız bir politika izlemesi için elinden geleni yapacağını, aksi halde Türkiye'nin paktın dışında kalması için çaba harcayacağını ifade etmiştir. *ADAP*, "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 474, 7.6.1939, (F 13/375-79).

Gafencu'nun 11-14 Haziran tarihlerinde Ankara'yı ziyaretinden önce, Almanya'nın Bükreş Büyükelçisine bir talimat yollayan Weizsaecker; Almanya'nın bu önemli dönemde Türk dış politikasını, Ankara'nın İngiliz politikasına kaymasını endişe ile karşıladığını yinelemekte; Türkiye'nin bu davranışını İtalya faktörü ile açıklamaya çalıştığını, ancak İtalya'ya yönelik her davranışın Almanya'ya da yönelik olduğunu anımsatmaktadır. Weizsaecker, Türkiye'nin en önemli Balkan ülkesi olarak alacağı tutumun hayli etkili olacağını ifade ediyordu. Eğer Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nu kınarlar ve ona katılmadıklarını tüm açıklığı ile ortaya koyarlarsa, bu takdirde İngiliz politikasının Ankara üzerindeki etkisinin azalabileceğini iddia etmekteydi. Gafencu'ya Almanya'nın düşünceleri iletilmeli ve Gafencu'dan, Ankara ziyareti sırasında son gelişmelerden hoşnut kalınmadığını anlatması talep edilmeliydi. Romanya'nın bu konuda alacağı tutumun, ayrıca Alman-Romen ilişkileri açısından da taşıdığı önem talimatta vurgulanıyordu. *ADAP*, "Weizsaecker'den Almanya'nın Bükreş Büyükelçisine", Nr. 488, 7.6.1939, (1625/388 837-38).

yetle Türk dış politikasının temel özelliklerini yinelemiş ve Türk-İtalyan ve Türk-Alman ilişkilerindeki önemli farklılığa dikkat çekmeye çalışmıştır. Türkiye'nin gözünde iki ülke arasında önemli bir fark vardı. Ancak Almanya ile İtalya arasında fark olduğu yolundaki bu açıklama Weizsaecker tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Weizsaecker, Mihver politikasının ortak olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Berlin, Türkiye'nin İtalya'dan çekinmesi için bir neden de görmüyordu. Arpag görüşmenin sonunda, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının dar kapsamlı olacağını ve Türkiye'nin İngiliz politikasının bir aracı haline gelmeyeceğini vurgulamıştır. Weizsaecker görüşme sırasında, Arpag'ın Türk-İngiliz görüşmelerinde hâlâ bir manevra olanağı olduğuna inandığı izlenimini edinmiştir[106].

Papen Berlin'den döndükten sonra 5 Haziran'da Saraçoğlu ile birbuçuk saat süren bir görüşme yaptı. Papen bu görüşmede, muhtemelen Berlin'in kendisine verdiği talimatları Ankara'ya aktardı. Türkiye'nin izlediği dış politika karşısında Alman Hükümeti'nin üzüntülerini açıklayan Papen, bu politikanın gerek Türkiye'nin varlığı, gerekse Almanya ile karşılıklı ilişkileri açısından doğurduğu büyük tehlikeleri vurgulamaya çalıştı. Papen o zamana dek sürdürdüğü çabaların bir sonucu sayılabilecek olan, Mussolini'nin Hitler ve Ribbentrop'a, İtalya'nın Türkiye'ye karşı hiçbir biçimde düşmanca görüşleri olmadığı yolunda verdiği güvenceyi ve bu açıklamanın Ciano tarafından kısa bir süre önce Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur'a yinelendiğini anımsattı. Mussolini, İtalyan yayılmasının Afrika'daki gelişmesini gördükten sonra, artık bu konunun, yani Türkiye konusunun, çok da fazla anlam taşımadığını açıklamıştı. Saraçoğlu yanıtında, İtalya'nın niyetlerinden ve Almanya'nın İtalya'nın Türkiye'ye karşı düşmanca bir eylemden çekindiği konusunda Türk Hükümeti'ni ikna etme çabalarından kuşku duyulmadığını; ancak Jön Türklere dostluk ve yakınlık gösteren Kayzer Almanyası'nın da; bir müttefikinin (Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun) Bosna'yı, bir diğerinin (İtalya'nın) ise Trablus'u işgal etmesine engel olamadığını anımsatmıştır. Saraçoğlu ile görüşmesinde Papen; Türkiye'nin yeni politikasının çok önemli sorunlar oluşturduğunu, İngiltere'nin çevreleme politikasına dahil olduğundan beri Türkiye'nin otomatik olarak her çatışmaya dahil olabileceğine dikkat çekmiştir. Almanya, Batılı güçlerin barış cephesi adını verdikleri grubun, gerçekte Almanya'yı Avrupa haritasından silmek için uygulanan İngiliz politikasının bir parçası olduğu görüşündeydi. Amaç, Almanya'ya saldırmaktı. Papen, Türkiye'nin bu gruba katılmasının Batılı güçlerin savaşa girme olasılığını yükseltip yükseltmediğini sorarak, savaş başladıktan sonra artık bu soruyu sormanın zaten çok geç ve gereksiz olacağını bildirmiştir. Papen, Türkiye'nin İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin çıkarları için savaşmak zorunda kalacağını iddia ediyordu. Bir savaş halinde, eninde sonunda, bu iki devletten biri Boğazlara sahip olacaktı. Oysa Berlin Türkiye'yi eski bir

[106] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 472, 5.6.1939, (1593/384 291-92).

dost olarak muhafaza etmek istemekteydi. Türkiye aslında Batılı güçlerce istismar ediliyordu. Batılı güçlerin kendi amaçları için kullanılmaktaydı. Eğer Türkiye İngiltere ile olan ittifakında, Türkiye'nin kendi gerçek çıkarlarına uygun biçimde davranmasını sağlayacak bazı güvenceler elde etmeyi başaramazsa, bu takdirde Berlin'in artık Türkiye'yi eski dostu olarak görmesi olanaksız olacaktı. Papen Almanya'nın Türkiye'ye karşı aldığı tavrı da açıklamıştır. Buna göre, Türk-İngiliz paktı kesin olarak imzalanıncaya dek, Berlin Ankara ile ilişkilerini eskiden olduğu gibi hiçbir değişiklik yapmadan sürdürecekti. Ancak paktın kesin olarak imzasından sonra Berlin, Türkiye'ye karşı olan politikasını yeniden düzenleyecekti. Yani, aslında Almanya sert tepkisini göstermek için ittifakın kesin olarak imzalanmasını bekliyordu. Saraçoğlu ise, izlenen dış politikanın yarattığı sorumluluğun bilincinde olunduğunu ifade etmiş, ayrıca Papen'e, Türkiye'nin Almanya'ya karşı hiçbir önlem almayacağına ilişkin güvencesini de yinelemiştir. Papen Saraçoğlu'ndan, en kısa zamanda İnönü ile görüşmesinin sağlanmasını rica etmiştir. Böylece İnönü'ye Hitler'in ciddi endişelerini ve kuşkularını iletmek fırsatını bulacaktı. Papen, daha önce Ali Fuat Cebesoy ile yaptığı görüşmede, askeri kesimde güçlü bir muhalefet olduğu yolundaki izleniminin doğrulandığını ve bunun da Almanya'nın izlemesi gereken tutumun doğruluğunun bir kanıtı olduğunu iddia ediyordu. Diğer yandan, Dahiliye Vekili Faik Öztrak da, iki ülke arasında hiç de uygun olmayan basın polemiğinin önlenmesini talep etmişti [107].

Berlin'in tepkisinin zamanla sertleşmeye başladığı anlaşılıyor: Ribbentrop, Haziran ayının ilk haftasında Alman Dışişleri Bakanlığı mensuplarının bundan sonra artık Türk temsilcileriyle görüşmeyeceklerine ilişkin talimat verdi. Herhangi bir randevu talebinde bulunulduğunda, randevu verilmesi kesin olarak reddedilmeyecek, fakat talep mutlaka sürüncemede bırakılacak, yani belirli bir tarih saptanması engellenecekti [108].

Papen, 7 Haziran'da Menemencioğlu ile görüştü. Papen bu görüşme sonucunda Türkiye'nin Almanya'ya zararı dokunabilecek her türlü hareketten uzak kalacağı yolunda bir izlenim edindiğini yazmaktadır. Nitekim Menemencioğlu Papen'e, ülkesinin bu tutumunun Almanya'ya duyulan yakınlığı gösterdiğini vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye'nin sadece Akdeniz bölgesini kapsayan bir ittifaka girdiğini anımsatmış ve Polonya ve İngiltere ile Almanya arasındaki olası bir savaşta, savaş Orta Avrupa'da kaldığı sürece, Ankara'nın ittifaka rağmen tarafsız kalabileceğini açıklamıştır. Ancak Menemencioğlu'nun Akdeniz'de bir İngiliz-İtalyan çatışmasına olasılık tanımadığı, bu konuya ilgisiz kaldığı, Papen tarafından özellikle vurgulanmaktaydı. Menemencioğlu, ayrıca Türk basınında Alman-

[107] *ADAP,* "Papen'den ADB'ye", Nr. 475, 5.6.1939, (1625/388 828-29). Kroll; *a.g.e.,* s. 113-114.

[108] *ADAP,* "Schmidt'in Raporu", Nr. 483, 6.6.1939, (96/107 864). Krecker; *a.g.e.,* s. 43.

[109] *ADAP,* "Papen'den ADB'ye", Nr. 489, 7.6.1939, (1625/388 834-35). Krecker; *a.g.e.,* s. 44.

ya'ya yönelik sert kampanya ve saldırılara derhal son verilmesi için talimat verdiğini de bildirmişti[109].

Papen İnönü ile aynı gün yaptığı görüşmede ise, özellikle Türk-Alman yakınlığının yeniden sağlanmasını arzuladığını anlatmış ve Hitler'in İnönü'ye candan selamlarını iletmiştir. Papen, Türk dış politikasının İngiltere tarafından istismar edildiği yolundaki Alman iddialarını bu görüşmede de yinelemiştir. İnönü ise, Papen'in bu açıklamalarına karşılık, Türkiye'nin Orta Avrupa'da güçlü ve bağımsız bir Almanya'ya ihtiyacı olduğunu, bu nedenle de Almanya'nın konumunu zayıflatacak bir tutum almayacağını belirtmiştir. Papen, iki ülke arasındaki ilişkilerden söz ederken, Almanya'nın barışçı çabalarını belirtmiş ve dostluk ortamının yeniden sağlanmasının ancak Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerinin genişliğine ve süresine bağlı olduğunu bir kez daha ifade etmiştir. Ancak ittifak antlaşması imzalanıncaya dek, ilişkilerde belirsizlik ve kararsızlık sürecekti. İnönü, sorunların çözümünde Almanya'nın barışçı yöntemler kullanacağına inandığını açıklamış ve bu görüşünün Ribbentrop'a iletilmesini Papen'den rica etmiştir. Papen, Ankara'nın İtalya'nın tutumundan kaynaklanan endişelerinin azaldığını, İngiliz ittifakının doğurduğu tehlikeyi anladığını, eğer sinirli bir atmosfer yaratılmazsa, Almanya'nın ittifakı sınırlandırma çabalarının hâlâ bir şansı olduğunu kişisel izlenimi olarak yazmaktadır[110].

Papen 8 Haziran tarihli raporunda Berlin'i etkilemek amacıyla olsa gerek Berlin'den döndükten sonra Ankara'da İnönü, Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile yaptığı görüşmeleri bir kez daha anlatıyor. Papen'in raporunda yazdığına göre, Papen tüm bu görüşmelerde Berlin'de kendisine verilen talimatlar doğrultusunda Almanya'nın resmi görüşlerini bir kez daha ayrıntılarıyla açıklamıştı. Ayrıca Türk basını konusunda Berlin'in şikâyetlerini de gündeme getirmişti. Papen, Türk-İngiliz ittifakının kısa süreli olması, Ankara'ya gerektiğinde geri çekilme olanağı tanıması, Türkiye'nin saldırı kavramını kendi özgür kararı ile tanımlamasını sağlaması, ittifak yükümlülüklerinin sadece Türkiye'nin çıkarlarının tehdit edilmesi halinde işlerlik kazanmasını öngörmesi ve antlaşmada Balkanlara ilişkin bir atıfta bulunulmaması halinde, Türk-Alman ilişkilerinin yeniden düzelebileceğini her görüşmede vurgulamıştı. İnönü ile Saraçoğlu, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini eskiden olduğu gibi yakın tutmak istediklerini ifade etmişlerdi. Saraçoğlu ile Menemencioğlu ise, Türk basınında Alman karşıtı propaganda yayınlarının son bulacağına ilişkin güvence vermişlerdi. Görüşme sırasında, Papen'in sorusu üzerine Menemencioğlu, İngiltere ve Polonya ile Almanya arasındaki olası bir savaş halinde, savaş Akdeniz'e inmedikçe ve Türkiye'nin Balkan müttefiklerine bir saldırı olmadığı sürece, ülkesinin tarafsız kalmaya devam edeceğini, bir çatışmaya girmeyeceğini belirtmişti. Menemencioğlu, olası bir çatışmanın bölgesel nitelikte ve Kuzey Avrupa ile sınırlı tutulmasının

[110] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 489, 7.6.1939, (1625/388 834-35). Krecker; *a.g.e.*, s. 25 ve 44.

mümkün olduğu görüşündeydi. Papen, Türk-İngiliz ittifakında Balkanlar'ın tamamen yükümlülük dışında bırakıldığı kanısında olduğunu yazmaktadır. Akdeniz'i içine almayan bir çatışmada, Türkiye'nin İngiltere'nin yanında tutum alması, Papen'e göre mümkün değildi. Papen, Mihverin Türkiye'den, Boğazlar'ın bekçisi olarak, tarafsız kalmasını beklediğini ifade etmiştir. Saraçoğlu ise, Moskova ziyaretinde Sovyetler Birliği'nin de ittifaka katılmasını sağlamaya çalışacağını açıklamıştır. Papen, Berlin'e Ankara'ya karşı daha hoşgörülü ve iyiniyetli davranılmasını tavsiye etmekteydi[111].

Almanya'nın Türk dış politikasındaki eleştirici yaklaşımı 8 Haziran'da Ribbentrop ile Hamdi Arpag arasındaki görüşmede kendini belli etti. Ribbentrop, Türkiye ile Almanya arasında politik bakımdan bir ayrılık olmadığını belirterek; Berlin-Roma ittifak antlaşmasından sonra, Türk-Alman ilişkilerinin daha da gelişeceğini umduğunu söylemiştir. Ribbentrop, Roma ile Ankara arasında var olduğu bilinen sorunları İtalya'da Mussolini ile görüştüğünü ve Mussolini'nin kendisine, İtalya'nın Türkiye'ye karşı hiçbir talebi olmadığını söylediğini açıklamıştır. Ribbentrop, bu açıklamanın Ankara'ya iletildiğini de biliyordu. Diğer yandan da, Almanya Boğazlar'ın tahkimatı için Türk Hükümeti'nden gelen talepleri her zaman olumlu karşılamıştı. Ribbentrop, Dışişleri Bakanı olduğundan bu yana, Hitler'in tavsiyesi üzerine Türkiye ile Almanya arasında dostluk ilişkilerinin egemen olması için açık ve somut bir politika izlediğini savunmuştur. Ribbentrop buna örnek olarak, İtalya'da Ciano ile Türk-İtalyan ilişkileri hakkında yaptığı konuşmaları ve Ciano'nun bunun üzerine Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur'a yaptığı dostça açıklamaları ve güvenceleri göstermiştir. Ribbentrop'a göre, Almanya'nın Ankara'ya karşı gösterdiği iyiniyetin bir başka belirtisi de, Türkiye'ye yollanan Alman uzmanlardı. Ribbentrop'un şikâyetçi olduğu bir konu daha vardı. Almanya Montrö Antlaşması'na karşı sert bir tutum almaktan kaçınarak, Boğazlar sorununun çözümünün büsbütün güçleşmesini önlemişti; oysa konuya ilişkin görüşmeler devam etmesine karşın, henüz iki ülke arasında Almanya'nın taleplerini göz önüne alan bir anlaşmaya varılamamıştı. Almanya hâlâ, Türkiye ile kendisi arasında Montrö Antlaşması'na benzeyen bir antlaşma imzalanmasını talep ediyordu. Ribbentrop ayrıca Türk basınında Almanya'ya karşı devam eden saldırgan tutuma da dikkat çekmiş ve bu konudaki şikâyetlerini yinelemiştir. Ribbentrop'a göre, Hariciye Vekâleti daha önce de ortaya konulan bu tür Alman şikâyetlerine karşı önlem alınacağını açıklamışsa da, alınan önlemler her zaman geçici süreler için olmuş ve basının saldırıları ancak geçici sürelerle durdurulmuştu. Oysa Alman basını, tüm bu saldırılara rağmen Türkiye'ye karşı dostça yayınını sürdürmekteydi. Ribbentrop, Türkiye'nin İngiltere ile ittifakının saldırgan bir politika anlamına geldiğini, böylece Ankara'nın, Almanya'yı çevirmeye yönelik İngiliz politi-

[111] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38). Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 495.

kasına katıldığını iddia etmiştir. Avrupa başkentlerinin diplomatik çevrelerinde bu karara, önce Arnavutluk'un işgalinin ve ikinci olarak da Çekoslovakya konusunda saldırgan Alman tutumunun neden olduğu iddia edilmişti. Bu konuda bir başka önemli etken olarak da, yeni Alman-Romen Ticaret Antlaşması'nın Almanya tarafından Romanya'ya zorla kabul ettirilmesi gösterilmişti. Diğer yandan Ribbentrop, Türk-İngiliz görüşmelerinin ortaya çıkardığı söylentiler karşısında Türkiye'nin Papen'e tarafsızlık politikasından ayrılmama niyetinde olduğunu bildirdiğini; daha sonra da bizzat kendisine benzer yönde güvenceler verildiğini anımsatmıştır. Hatta bu görüşmeler sırasında dahi, Türkiye'nin Almanya'ya karşı düşmanca bir tutum almadığı defalarca ifade edilmişti. Almanya ve İtalya Türkiye ile dostça ilişkiler sürdürmek istemekteydiler. Hamdi Arpag'ın sorusu üzerine Ribbentrop, Türk-Alman ilişkilerinin gelecekte alacağı biçime ilişkin bir açıklamada bulunamayacağını da vurgulamıştır. Almanya'nın tutumu öncelikle, Ankara'nın İngiliz ittifakına ve Almanya'ya karşı alacağı tutuma bağlıydı. Eğer Ankara, Türk basınında da belirtildiği gibi, Almanya'ya karşı saldırgan bir politika izlemeye devam ederse, Berlin'in de tepkisi benzer biçimde sert olacaktı. Ancak Almanya da, Ribbentrop da, elbette böyle bir gelişmeden fazlasıyla üzüntü duyacaklardı. Çünkü Ribbentrop gerçekte Türk-Alman ilişkilerinin yakınlığından yanaydı. Arpag da Ribbentrop'un iki ülke arasındaki ilişkilerde yakınlık sağlanması gerektiği yolundaki görüşüne katılmıştır. Böyle bir gelişme iki ülkenin de yararına olacaktı. Fakat Arpag Türk dış politikasını savunmaktan da geri durmamıştır: Arnavutluk'un işgali ve Almanya'nın "Hayat Alanı" ("Lebensraum") formülü Ankara için tamamen yeni bir durum yaratmıştı. Diğer yandan, İtalya'nın Ege Adaları'nı tahkim etmesinin ilişkilerde kuşku yarattığını da vurgulamıştı. Ayrıca Ankara, Boğazlar sorununun çözümünde Almanya'nın taleplerine karşı iyiniyetli davranmıştı. Görüşmelerden bir sonuç alınamamasının asıl nedeni Türkiye'nin tutumu değil, fakat Montrö Antlaşması'na göre, Ankara'nın bu konuda tek yanlı olarak karar alabilecek ve uygulayabilecek gücünün olmamasıydı. Almanya'nın da Montrö Antlaşması'na dahil olması, ancak antlaşmanın diğer imzacı ülkeleri onay verdikleri takdirde mümkündü. Görüldüğü gibi, bu konuda her iki ülke de eski görüşlerini yinelemişlerdir. Arpag, Türk basını konusunda Ribbentrop'un önerilerini geri çevirmiştir. Arpag'a göre, Türk basını tamamen özgürdü, ülkede basın özgürlüğü vardı, sansür yoktu. Bu nedenle; Türk basınının Türk Hükümeti'nin görüşlerini yansıttığı görüşü doğru değildi. Zaten Türk basın organlarında Alman karşıtı yazılar pek az sayıda yer alıyordu. Ama Alman basınının tutumu her bakımdan memnuniyet vericiydi. Diğer yandan, Türk basınında ve Türkiye'de Hitler her zaman olumlu biçimde anılmaktaydı. Ribbentrop Arpag'ın açıklamalarından tatmin olmadığını açıkça ifade etmiştir. Türk basınında bir tutum değişikliği görülmediği takdirde, Alman basınının da karşı saldırıya geçeceğini açıklamıştır. Bu gelişmeyi önlemek olanaksızdı. Böyle bir durumda, Alman kamuoyu Türk-Alman ilişkilerinin son iki yıldaki gelişmesini ayrıntılarıyla öğrenmiş olacaktı. Arpag, Türkiye'nin gerçek endişe kaynağının Akdeniz'in güvenliği olduğunu yineleyerek, Anka-

ra'nın yalnızca bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı hedeflediğini vurgulamıştır. Arpag, bazı iç politika gelişmeleri sonucunda Türkiye'de tanınan basın özgürlüğünün, Alman Hükümeti'nde Türk basınının Almanya'ya karşı saldırgan olduğu izlenimini uyandırmaması gerektiğini de sözlerine eklemiştir. Basın polemiklerinden kaçınmak Arpag'a göre en uygun yöntemdi. Arpag, Türk-İngiliz ittifakının sadece savunmaya ve Akdeniz'de bir güvenlik bölgesi oluşturmaya yönelik karakterini bir kez daha ortaya koymuştur[112].

Almanya'nın Romanya aracılığıyla Türk-İngiliz ittifakını etkileme ve engelleme politikasının ise, kısmen başarılı olduğu anlaşılıyor. Papen 12 Haziran'da, o sırada Ankara'yı ziyaret eden Gafencu ile görüştü. Gafencu, Türkiye'nin Alman-Romen Ticaret Antlaşması'nı olumsuz karşılamasının Bükreş'te yarattığı hoşnutsuzluğu Türk Hükümeti'ne iletmişti. Gafencu Papen'e, Arnavutluk işgalinin Mihver açısından bedelinin Türkiye olduğunu ifade etmekten de çekinmemişti. Gafencu, Türk Hükümeti ile yaptığı görüşmelerde, Balkan Paktı'nın Türk-İngiliz ittifakına dahil olmaması için elinden gelen çabayı harcamıştı. Ayrıca Ankara da bu alanda Gafencu'ya anlayış göstermişti. Nitekim Gafencu, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının Balkanlar ile ilgili altıncı maddesinin artık göz önüne alınmayacağı kanısında olduğunu Papen'e açıklamıştı. Diğer yandan Gafencu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun 12 Mayıs açıklamasına benzemeyeceği görüşündeydi. Ancak Gafencu'nun çabalarının Balkanlar ile ilgili maddenin ittifak antlaşmasından tamamen çıkarılmasını sağlamaya yetip yetmeyeceği bilinmiyordu. Papen, Gafencu'nun Ankara'da Alman taleplerine uygun davrandığını özellikle vurgulamaktadır[113].

14. Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu ve Almanya

Papen, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından on gün önce, 13 Haziran'da kaleme aldığı raporda, 12 Haziran'da Menemencioğlu'na ortak bildirinin Balkanları kesinlikle içermemesi gerektiğini bir kere daha vurgu-

[112] *ADAP*, "Hamdi Arpag İle Ribbentrop Arasında 8 Haziran 1939 Tarihinde Yapılan Görüşme Hakkında İmzasız Rapor", Nr. 496, 8.6.1939, (F 6/0346-52). Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 496. Koçak; *a.g.e.*, s. 116. Krecker; *a.g.e.*, s. 20 ve 43.

Oysa, hatırlanacağı gibi, Ribbentrop, tam sırada, 6 Haziran'da, artık hiçbir Türk temsilci ile görüşülmemesi gerektiği hakkında talimat vermişti. Bkz. dn. 108.

Weizsaecker'e 9 Haziran'da (1625/388 855-56) iletilen bir notta; Rib trop'un Papen'e yolladığı raporda, görüşme hakkında bilgi verdiği ve görüşmede son derece se adeler kullanıldığına dikkat çektiği haber verilmektedir.

Papen'in 12 Haziran'da Saraçoğlu ile yaptığı görüşme aslında Ribb p-Arpag görüşmesinin bir yankısıydı. Bu görüşmede Saraçoğlu, özellikle Berlin'in Türk-Alm ilişkilerinin geleceği konusunda ne düşündüğünü öğrenmeye çalışmıştır. Papen, Ankara'nın kendi i son gelişmelerden dolayı rahatsız hissettiğini, kendi izlenimi olarak yazmaktadır. *ADAP*, "P n'de ADB'ye", Nr. 512, 12.6.1939, (1625/388 875).

[113] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 513, 12.6.1939, (1625/388 872-73). K ecker; *a.g.e.*, s. 45-50. Ayrıca bkz. dn. 105.

ladığını bildiriyor. Almanya, Türkiye'nin İngiltere ile ittifak antlaşmasında Balkanlar'ın ve Balkan Paktı'nın içerilmemesi yolundaki Alman talebini kabul edip etmemesini göz önüne alarak tutumunu saptayacaktı. Menemencioğlu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun 12 Mayıs açıklamasıyla aynı tonda olacağını ifade etmişti. Bununla birlikte, TBMM Başkanı'nın yapacağı açıklamada Balkan Paktı'nın özgün işlevi vurgulanacaktı. Menemencioğlu, Alman taleplerinin dikkate alınacağını Papen'e söylemiştir. Papen, bu sınırlamanın bir ay önceki durumla kıyaslandığında kesin bir Alman başarısı olduğunu savunmaktadır[114].

Papen'in bu raporu Weizsaecker'i tatmin etmemiş görünüyor. Weizsaecker Papen'e 16 Haziran'da verdiği talimatta, Menemencioğlu'nun açıklamalarına kuşkuyla yaklaştığını açıkça belli ediyordu. Weizsaecker, eğer gerçekten Türkiye Balkanları ittifaka dahil etmemek görüşündeyse, nasıl olup da Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun 12 Mayıs açıklamasının aynısı olabileceğini sormakta ve Balkan Paktı'nın özgün işlevinden sadece TBMM Başkanı'nın açıklamasında söz edilmesinin dahi Berlin için farklı bir anlam taşımayacağını bildirmekteydi. Talimatta, Papen'den, Menemencioğlu'nun açıklamalarının ve güvencelerinin doğruluğu konusunda kuşkulu davranması isteniyordu. Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun Balkanlar ile ilgili altıncı maddesinin bundan sonraki açıklamalarda ve ittifak antlaşmasında yer almaması durumunda ve ancak bu takdirde, Berlin bu tutumun, Türkiye'nin Balkan Paktı devletlerinin Mihver güçlerine yönelik çevirme eylemine hizmet eden Batı ittifakına katılmalarını sağlamak yönündeki çabalarından vazgeçmesi anlamına geldiğini kabul edecekti. Weizsaecker, Türkiye'nin Balkanlar ile ilgili maddenin geleceğini saptarken, Gafencu'nun çabalarının da bu konuda Berlin açısından olumlu yönde rol oynayacağını belirtmektedir. Türkiye hali hazırdaki politikasında ısrar ettiği takdirde, Balkan Paktı üyelerinin tepkilerini göze almak zorunda kalacaktı. Dolayısıyla da tutumunu buna göre saptamak zorundaydı. Papen'den de, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nda 12 Mayıs açıklamasının Balkanlar ile ilgili altıncı maddesinin yer almaması için Berlin'in görüşleri doğrultusunda hareket etmesi talep ediliyordu[115].

[114] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 518, 13.6.1939, (1625/388 882). Papen; *a.g.e.*, s. 117. Koçak; *a.g.e.*, s. 114.

[115] *ADAP*, "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 533, 16.6.1939, (1625/388 884-85). Jivkova; *a.g.e.*, s. 229. Ayrıca bkz. *JK 6*, (10 ve 15.5.1939), s. 74-75.

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'ndan sonra Türk basınında Almanya'ya karşı hayli sert ve suçlayıcı yazılar görülüyordu. Hüseyin Cahit Yalçın, "Alman Gazetelerinin Mütaleaları" yazısında; "Türk devlet adamlarını İngilizlerle ittifaka Almanlar sevketmişlerdir (...) Biz umumi harbe Almanların yanında girmekle kendimizi ne Almanlara sattık, ne de ilelebet onların hizmetkârı olmayı taahhüt ettik" demekteydi. *Yeni Sabah*, (15.5.1939). *AT*, Nr. 66, (Mayıs 1939), s. 242-243. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahit Yalçın; "Alman Hiddeti", *Yeni Sabah*, (6.6.1939). Muhittin Birgen; "Hatada Israr", *Son Posta*, (16.6.1939). Sabiha Zekeriya Sertel; "Bir Alman Gazetesinin Suallerine Cevaplar", *Tan*, (6.6.1939). *AT*, Nr. 67, (Haziran 1939), s. 73-76.

Papen, Weizsaecker'in talimatını yerine getirdiğini 22 Haziran tarihli, yani Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından bir gün önceki, raporunda anlatmaktadır. Ancak tüm ısrarlı girişimlerine karşın, Menemencioğlu aynı ısrarlı tutumla Türk Hükümeti'nin politikasını savunmuştu. Yeni deklarasyonda da Balkanlar ile ilgili hüküm aynı biçimde yer alacaktı, çünkü Türkiye'nin asıl güvenlik bölgesi Balkanlar'dı. Balkanlar'da bir çatışma çıkması durumunda, Türkiye'nin Balkan Paktı yükümlülüklerini yerine getirmesi söz konusu olabilecekti. Balkanlar, Türkiye'nin güvenliği ile yakından ilgiliydi. Menemencioğlu, ayrıca Akdeniz'de, hatta Doğu Akdeniz'de dahi, çıkabilecek bir çatışmaya, Türkiye'nin katılacağını ifade etmiştir; Akdeniz'in güvenliği Türkiye için son derece önemliydi. Ankara, Akdeniz'de ne tam bir İngiliz ve ne de tam bir İtalyan hegemonyası istiyordu. Ancak Kuzey Avrupa'daki olası bir çatışmada, Türkiye'nin yükümlülükleri tamamen farklı olacaktı. Yunanistan'a bir İtalyan saldırısı halinde ise, alınacak tutum henüz kesin olarak saptanmamıştı. Yugoslavya ya da Romanya'ya bir saldırı halinde, eğer Bulgaristan saldırıya katılmazsa, Türkiye açısından Balkan Paktı bir yükümlülük getirmeyecekti, yani böyle bir durumda Türkiye çatışmaya katılmayacaktı. Ancak bir başka olasılık daha vardı: Eğer Romanya'ya Karadeniz kıyısından bir saldırı olursa, bu durumda Türkiye'nin güvenlik bölgesine girilmiş olacaktı. Türkiye'nin bu gelişmeye karşı, bir önceki olasılığın aksine, ilgisiz kalması olanaksızdı. Ankara Balkan devletlerinin, sadece Kuzey Avrupa'yı kapsayan bir çatışma durumunda, tamamen tarafsız kalmalarının mümkün olduğu görüşündeydi. Bu nedenle Türkiye, Balkan Paktı'nın Batılı güçlerce Mihvere karşı kullanılmasını onaylamamaktaydı. Bu bakımdan, halen devam eden Türk-İngiliz görüşmelerinde, Ankara Romanya ile ilgili olarak, Türkiye'nin yükümlülüklerinin kesin olarak belirlenmesi için çaba harcamaktaydı ve bu nedenle de görüşmeler tartışmalı biçimde sürüyordu. Menemencioğlu, görüşme sırasında Türkiye'nin olası bir savaşa katılmasının sadece savunmaya yönelik olabileceğini de vurgulamıştır. Diğer yandan Menemencioğlu, Gafencu'nun Ankara'da Berlin'in düşündüğü ve iddia ettiği gibi davranmadığını, görüşmelerde Türkiye'nin askeri ittifakının ele alınmadığını savunmuştur. Papen, Menemencioğlu'nun açıklamalarının, Berlin'in talimatı yönünde, doğruluk payının kuşkulu olduğunu ifade ederek, Türkiye'nin politikasının, tüm iyiniyetlere karşın, ülkeyi bir çatışmaya sürükleyebileceğini söylemiştir. Menemencioğlu, İngiltere'nin sürüncemede kalan sorunların barışçı çözümü için sonbahar aylarında Almanya'ya karşı olumlu bir yaklaşımda bulunacağı görüşündeydi [116].

Berlin'in, Gafencu'nun tutumunun Türkiye üzerinde etkin olacağını düşündüğü ve bu konuda ümidini sürdürdüğü anlaşılıyor. Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Fabricius Ankara ziyaretinden sonra 23 Haziran'da Gafencu ile yaptığı görüşmeyi rapor etmektedir. Gafencu Fabricius'a, ziyareti sırasında, Türkiye'nin İngiltere ile imzalayacağı ittifak antlaşmasında Balkanlar'ın söz konusu

[116] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 556, 22.6.1939, (1625/388 923-24).

edilmeyeceğine ilişkin Ankara'dan kesin güvence aldığını söylemiştir. İttifak antlaşması yalnızca Doğu Akdeniz ile sınırlı kalacaktı. Balkan Paktı'nın birlik olarak korunmasının önemine ve gereğine işaret eden Gafencu, Yunanistan ile Romanya'nın da bu görüşü paylaştıklarını açıklamıştır. Gafencu'ya göre, Ankara ziyareti başarılı olmuştu. Bununla birlikte, Gafencu Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nda, tıpkı 12 Mayıs açıklamasının altıncı maddesinde olduğu gibi, Balkanlar ile ilgili olarak yine danışma formülüne yer verilmiş olmasından endişe ediyordu. Oysa, belirttiğine göre, kendisi bizzat Saraçoğlu'na bir mektup yazarak, bu konuda onu uyarmıştı [117].

Nitekim 24 Haziran tarihli ve Woermann imzalı Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir genelgesinde, Gafencu'nun Ankara ziyaretine değinilmektedir. Gafencu Saraçoğlu'na, Balkan Paktı'na artık yeni üye kabul edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Gafencu'ya göre Balkan Paktı'nın büyük güçlere karşı bir güvenlik sistemi olarak hizmet etmesi de doğru değildi. Gafencu Saraçoğlu'ndan, Türk-İngiliz ittifakında, 12 Mayıs açıklamasında yapıldığı gibi, Balkanlar ile ilgili altıncı maddenin kesinlikle yer almamasını, hatta Balkanlar'ın güvenliğinden dahi söz edilmemesini talep etmişti. Diğer yandan, Ankara ve Roma, Bulgaristan'ın, toprak taleplerine karşı olmakla birlikte, Balkan Paktı'na katılmasını destekliyorlardı [118].

Fabricius 25 Haziran'da yazdığı raporda ise, Saraçoğlu'nun Gafencu'ya, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasında Balkanlar ile Balkanlar'ın güvenliğinden söz edilmeyeceğine ilişkin güvence verdiğini haber vermektedir. Hatta Saraçoğlu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'ndan Balkanlar ile ilgili altıncı maddenin de çıkarılacağını ve bu konuda bir yükümlülük altına girilmeyeceğini bildirmişti. Ayrıca Ankara ziyareti sırasında Türk Hükümeti Gafencu'ya bir Karadeniz Paktı imzalanmasını önermiş, ancak öneri kesinlikle reddedilmişti. Gafencu Ankara ziyaretinden sonra, Saraçoğlu'na bir mektup yazarak, Romanya ile Yunanistan'ın Türk-İngiliz ittifakının Balkanları da kapsamasından memnun olmayacaklarını bir kez daha vurgulamıştı [119].

Türk-Fransız Ortak Beyannamesi'nde Balkanlar ile ilgili bir hükmün yer almaması için çaba harcayan, fakat bu çabasında başarılı olamayan Papen, bundan sonra Türk-İngiliz ittifakının içeriğini dar tutmak amacı ile girişimlerini yoğunlaştırdı.

[117] *ADAP*, "Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 561, 24.6.1939, (2767/585 912). Jivkova; *a.g.e.*, s. 226-227.

[118] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzalı Genelgesi", Nr. 563, 24.6.1939, (1625/388 929-30).

[119] *ADAP*, "Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 567, 25.6.1939, (1625/388 944-45).

Fabricius 13 Temmuz tarihli raporunda; Gafencu ile görüşmesi sırasında, Romanya'nın İngiltere'nin tek yanlı garanti açıklamasından memnun olduğu izlenimini edindiğini bildirmektedir. *ADAP*, "Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 662, 13.7.1939, (1625/389 097).

Papen 5 Temmuz'da Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri ile ilgili yeni gelişmeleri rapor ediyor. Buna göre, İngiltere Türkiye'nin, Romanya'nın Balkan harici sınırları için de garanti vermesini talep etmekte; buna karşılık İngiltere Trakya sınırı için Türkiye'ye garanti vermekteydi. İngiltere aynı talebi Yunanistan sınırı için de gündeme getirmekteydi. Papen Menemencioğlu'na ilk fırsatta, Balkan devletlerini kapsayan garantilere karşı Berlin'in sert tepkisini dile getireceğini bildiriyordu[120].

Papen 5 Temmuz tarihli raporunda Menemencioğlu ile görüşmesini haber vermektedir. Menemencioğlu, İngiliz ittifakının on gün içinde imzalanacağını söylemiştir. Buna göre, Akdeniz'de İngiltere'nin katılacağı bir savaşta, Türkiye otomatik olarak savaşa girecekti. Ancak Türkiye için Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülükler antlaşmanın dışında tutulmuştu. Bu kez Papen, Türkiye'nin Romanya'nın sınırları için garanti vereceğine ilişkin kendi haberinin temelsiz olduğunu yazmaktadır. Ankara, sadece kendi sınırlarının güvenliğini düşünüyordu. Ayrıca Berlin'i hoşnutsuz kılacak her türlü davranıştan da ısrarla kaçınmaya çaba harcamaktaydı. Fakat Papen bir olasılığa dikkat çekiyordu. Eğer Romanya'ya saldırılır ve İngiltere de Romanya'yı desteklerse, bu takdirde Türkiye de ittifak antlaşmasını göz önüne almaya başlayacaktı. Papen'in, Balkanlara saldırılmadığı ve Balkanlar tarafsız kaldığı sürece, İngiltere'nin Yunanistan'daki liman ve üslere askeri birlik yerleştirmesi durumunda, Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerinin gündeme gelip gelmeyeceğine ilişkin sorusuna karşılık Menemencioğlu, böyle bir gelişmenin nasıl olsa hiçbir zaman olmayacağını söylemekle yetinmişti. Potemkin'in ziyareti sırasında bir ittifak antlaşması imzalanması için başlayan Türk-Sovyet görüşmelerinde ise, resmi düzeyde bir ilerleme sağlanamamıştı. Fakat dörtlü paktın aynı zamanda imzalanması için görüşbirliğine varılmıştı. Diğer yandan, Ankara İngiliz paktının kesin olarak saptanması için Moskova görüşmelerinin sonucunu beklemiyordu. Papen, Türk-Fransız ve İngiliz-Sovyet ittifak antlaşmalarının aynı kapsamda olacağını haber vermektedir[121].

Papen Temmuz ayı sonunda, çabalarının nihayet olumlu ve başarılı bir sonuç verdiğine ilişkin hayli iyimser bir rapor hazırladı. Raporda, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ayrı ayrı değil, fakat artık birlikte, üçlü pakt biçiminde bir antlaşma imzalayacağı haber veriliyordu. Papen'e göre bu durum Berlin açısından bir avantaj oluşturacaktı. Çünkü Ankara, antlaşma yükümlülüklerinin saptanmasında iki ayrı güce karşı daha geniş bir manevra alanına sahip olacaktı. Bu karar, Papen'e göre, Menemencioğlu'nun sayesinde ve Saraçoğlu'na rağmen alınmıştı. Papen'e göre, Saraçoğlu dış politika konularında deneyimsizdi. Papen, Ali Fuat Cebesoy ile olan görüşmesini de raporunda anlatmaktadır. Papen Cebesoy'dan, ordunun, Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerini azaltmak ve ittifakın

[120] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 590, 30.6.1939, (1625/389 093).

[121] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 616, 5.7.1939, (2767/535 916-17).

gerektiğinde Türkiye'nin kesinlikle tarafsız kalmasını mümkün kılacak biçimde düzenlenmesini sağlamak için, etkide bulunmasını talep etmişti[122].

Kroll 19 Ağustos'ta Menemencioğlu ile görüştü. Türk-Alman ilişkilerinin halen içinde bulunduğu kritik ve buhranlı dönemden kurtulması için Alman önerilerini yineledi[123].

Türk-İngiliz ittifak görüşmelerinin ayrıntıları hakkındaki 20 Ağustos tarihli raporunda Kroll, yeni haberler iletmektedir. İtalyan Askeri Ataşesi Kroll'a, Moskova'da devam eden askeri görüşmeler sırasında Sovyetler Birliği'nin İngiliz kaynaklarından, İngiliz donanmasının Boğazlar'ın savunması için İzmir-Çeşme'de üs elde ettiğini öğrendiğini açıklamıştır. Oysa Kroll'a göre, Moskova da Boğazlar'ın savunması sorununa en az İngiltere kadar, hatta muhtemelen ondan daha fazla ilgi duymaktaydı ve dolayısıyla Boğazlar'da alınacak savunma önlemlerine katılmaya büyük değer veriyordu. Kroll, Moskova'nın Boğazlar ile ilgili bu görüşünün, halen askeri görüşmelere katılan Türk Askeri Ataşesi Yarbay Türkmen tarafından Ankara'ya da iletilmiş olması gerektiğini raporunda belirtmektedir[124].

Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın 23 Ağustos'ta imzalanması, Berlin açısından Türkiye'nin Batı ittifakından ayrılması için yeni bir baskı fırsatı yarattı.

Moskova'da 23/24 Ağustos gecesi Stalin, Molotov ve Ribbentrop arasındaki görüşmede Türkiye'ye de değinilmekteydi. Stalin'in, Almanya'nın Türkiye'den ne beklediğine ilişkin sorusunu Ribbentrop, Almanya'nın Türkiye ile dostluk ilişkileri kurmak istediği, bunu sağlamak için de elinden gelen çabayı gösterdiği biçiminde yanıtlamıştır. Stalin, Türkiye'nin, Almanya'yı çevirme politikasına, eylemine katılan ilk ülkelerden biri olduğuna dikkat çektikten sonra, Almanya'nın Ankara'ya karşı tutumunu anlayışla karşıladığını ifade etmiştir. Stalin ile Ribbentrop, Sovyetler Birliği'nin Ankara'nın tereddütlü politikasından dolayı kötü deneyimlere sahip olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardı. Moskova, Ankara'nın bu politikasından şikâyetçi olmuştu. Ribbentrop'un, İngiltere'nin Türkiye'de Alman karşıtı propagandayı teşvik için 5 milyon İngiliz Sterlini dağıttığı iddiası, Stalin tarafından, Türk politikacılarının İngilizlerce 5 milyon İngiliz Sterlini'nden de yüksek bir meblağa satın alındıkları iddiası ile karşılanmıştı[125].

[122] *ADAP,* "Papen'den ADB'ye", Nr. 730, 28.7.1939, (2767/535 941). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 44.

[123] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), (Baden-Baden). *ADAP,* "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 141, 20.8.1939, (96/107 949).

[124] *ADAP,* "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 137, 20.8.1939, (1625/389 181).

[125] *ADAP,* "Stalin, Molotov ve Ribbentrop Arasında 23/24 Ağustos Gecesi Moskova'da Yapılan Görüşme Hakkında Rapor", Nr. 213, 24.8.1939, (F 11/0019-30).

Hitler, 22 Ağustos'ta ordu kurmaylarının önünde, "Kemal'in ölümünden beri Türkiye, kararsız ve zayıf (kişiler) tarafından idare ediliyor" demekteydi. Koçak, *a.g.e.,* s. 116. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 495-496.

Papen, antlaşmanın imzalanmasından sadece bir gün sonra, 24 Ağustos'ta, Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede, yeni durumu ve yol açabileceği sonuçları gündeme getirdi. Papen, Türkiye'nin taraf seçtiğini ve halen yanlış tarafta bulunduğunu vurguladı. Son pakt imzası, artık Mihver güçlerinin İngiltere tarafından çevrilmesini olanaksız kılmış ve Avrupa'daki güç dengesini Mihver lehine değiştirmişti. Bu dönüşüm, Türkiye'yi düşündürmeliydi. Ankara, bu gelişmeler üzerine, Papen'e göre, eski tarafsız politikasına geri dönmek isteyip istemediğini yeniden düşünmeliydi[126].

Papen, 26 Ağustos'ta İnönü ile de aynı konuda görüştü. Yeni gelişmelerin Türkiye'nin dış politikasında bir rota değişimini yakın hale getirdiği görüşünde olan Papen, İnönü'nün Alman-Sovyet antlaşmasından çok etkilenmiş olduğunu ve kendisine, Türkiye'nin sadece kendi çıkarları ile ilgilendiğini açıkladığını haber vermektedir. İnönü Papen'e, Türkiye'nin Balkanlar ile Akdeniz'e saldırılmadığı sürece tarafsız kalabilme ümidinde olduğunu ifade etmiştir. Fakat İnönü olası bir çatışmanın Akdeniz'den uzak kalmasını mümkün görmüyordu. İngiltere ve Fransa ile Almanya ve İtalya arasında artık gözle görülür bir gelecekte çıkacağı anlaşılan savaş, Türkiye'nin tarafsız kalmasına olanak tanımayacaktı; zaten Türkiye yükümlülüklerini yerine getirmekten de kaçınmayacaktı. Papen'in, Türkiye'nin kesinlikle tarafsız kalması yolundaki ısrarlı çabalarına karşılık İnönü, Ankara'nın Akdeniz'de daha sonra geri dönülemeyecek bir ittifaka girmeyi düşünmediğini açıklamıştır. Ayrıca İnönü, Türkiye'nin Balkan sorunu ile ilgili olarak, sadece Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülüklerini kabul ettiğini bildirmiştir. Macaristan'ın Ankara Büyükelçisi de Papen'e, Saraçoğlu'nun İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine, Türkiye'nin daha önce verdiği söze sadık kalacağı yolunda güvence verdiğini söylemişti. İnönü, sorunların kesin çözümünde ülkesinin Almanya'nın taleplerini desteklediğini, İngiltere'nin de sorunları görüşmeler yoluyla ve barışçı yöntemlerle çözmeyi amaçladığını bildiğini ifade etmiştir[127].

Papen, 28 Ağustos tarihli raporunda bir durum değerlendirmesi yapıyor. Saraçoğlu ve İnönü ile yaptığı son görüşmelere değinen Papen, İnönü'nün Alman açıklamalarından etkilendiğini yazmaktadır. Gerçi İnönü, İngiltere ve Fransa'nın Almanya ile Polonya'da çatışması durumunda, İtalya'nın tarafsız kalacağı görüşünde değildi. İnönü'ye göre, İtalya Almanya'nın müttefiki olarak değil, yalnızca kendi amaçları için savaşa girecekti. Sonuç olarak, Türkiye'nin Akdeniz'deki güvenliği tehlikeye girecek ve bu bölgedeki tüm çıkarları zedelenmiş

[126] *ADAP,* "Papen'den ADB'ye", Nr. 247, 24.8.1939, (96/107 951-52). Ayrıca bkz. *JK 6,* (24.8.1939), s. 82.

[127] *ADAP,* "Papen'den ADB'ye", Nr. 342, 27.8.1939, (1625/389 210-11). Ayrıca bkz. *JK 6,* (26.8.1939), s. 82.

Papen 16 Ağustos'ta Almanya'ya gitmiş ve 20 Ağustos'ta da Hitler ile görüşmüştü. Papen; *a.g.e.,* s. 511.

olacaktı. İnönü, böyle bir durumda Türkiye'nin üstlendiği yükümlülüklerden kaçınamayacağını özellikle vurgulamıştı. Papen, İnönü'den, barışçı çözüm yollarının bulunması ve uygulanması için tüm etkisini kullanmasını istemiştir. İnönü bu konuda Londra üzerinde etkide bulunmaya çalışacağını açıklamıştır. Papen, Türk basınının önde gelen kişilerine de bir mesaj yolladığını raporunda yazmaktadır. Türk basını, Papen'e göre, Türk Hükümeti'nin politik tereddüdünü yansıtmaktaydı. Papen'in bu sırada Türkiye'nin yeni Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile görüştüğü ve onu Alman görüşleri doğrultusunda etkilemeye çalıştığı anlaşılıyor. Papen, Gerede'den ilişkilerin düzenlenmesinde Türk Hükümeti nezdinde etkinliğini kullanmasını istemişti. Ancak savaşın çok yakın olduğu rapordan da görülüyor. Türkiye'de bir savaş olasılığına karşı her türlü önlem alınmaya başlanmıştı. Papen, gerektiğinde Alman kolonisine dahil kadın ve çocukların ve bir kısım Alman vatandaşlarının en kısa zamanda Bulgaristan üzerinden Almanya'ya gemiyle yola çıkmaları için yeterli zaman olacağı umudundaydı[128].

Saraçoğlu da Macaristan'ın Ankara Büyükelçisine İnönü'nün görüşleri doğrultusunda açıklamalarda bulunmuştur. Saraçoğlu, İtalya savaşa girdiği takdirde, Türkiye'nin kendi çıkarları doğrultusunda davranacağını ifade etmiştir. Papen, bu açıklamayı, Ankara'nın savaş-dışı kalmak yolundaki niyeti olarak yorumluyordu. Saraçoğlu, İtalya'nın tarafsız kalacağına hiç ihtimal vermemekteydi. Diğer yandan, yine Saraçoğlu'na göre, Almanya'nın İtalya'nın yardımına ihtiyacı vardı, çünkü İngiltere Polonya'ya yardım edebilmek için batı sınırında Almanya'ya bütün gücüyle saldırmaya kararlıydı. Zaten Batılı güçler, tarafsız kalması için İtalya'dan kabul edemeyeceği taleplerde bulunuyorlardı. Moskova'nın tutumu ise halen tamamen belirsizdi. Saraçoğlu, Almanya ile Sovyetler Birliği'nin Polonya'nın ve Boğazlar'ın taksimi konusunda anlaştıklarını tahmin ediyordu. Ordu Müfettişi Fahrettin Altay Papen'e, ordu çevrelerinde Almanya'nın Moskova'yı Türkiye'ye karşı tamamen serbest bıraktığına ihtimal verilmediğini haber vermişti. Türk ordu çevreleri, Türkiye'nin sadece saldırıya uğradığı takdirde savaşacağına, bunun dışında hiçbir koşulda savaşmayacağına inanmaktaydılar. Henüz seferberlik hazırlığı da yapılmamıştı. Papen, Ankara'nın tarafsızlığının sağlanması için tüm faktörlerin kullanılmaya devam edileceğini haber veriyordu.[129]

Woermann 30 Ağustos'ta Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'a yazdığı raporda, Türk-Sovyet görüşmelerine ilişkin bilgi vermekte ve Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Haydar Aktay'a 27 Ağustos'ta, Ankara ile Moskova

[128] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 393, 28.8.1939, (1594/384 346-49).

Hüsrev Gerede 1 Ağustos'ta Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne atanmıştı. Gerede 4 Eylül'de Berlin'e geldi ve 27 Eylül'de Hitler'e güven mektubunu sundu. *JK 6*, (27.9.1939), s. 84. *AT*, Nr. 70, (Eylül 1939), s. 49. Ulubelen; *a.g.e.*, s. 301-302.

[129] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 448, 30.8.1939, (96/107 961). Papen; *a.g.e.*, s. 513.

Papen bu sırada Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz ile görüşmüştü. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 44.

arasında ikili bir pakt imzalanması için ciddi çaba göstermesi yolunda talimat verildiğini açıklamaktadır. Terentiev de kısa bir süre önce Ankara'da Türk Hükümeti ile bir pakt imzalaması için görüşmelerde bulunmuştu. 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'ndan daha farklı olacak bu paktın içeriği konusunda, Berlin Schulenburg'dan bilgi talep ediyordu.[130]

Almanya'nın Polonya'ya saldırdığı 1 Eylül günü Weizsecker Schulenburg'a yazdığı raporda, Türkiye'nin İngiltere ile Fransa katılsa dahi, çatışma Doğu Akdeniz'e yayılıncaya ya da Romanya ile Yunanistan'a herhangi bir saldırı olunca ya dek tarafsız kalacağını tahmin ettiğini bildirmektedir. Bu tahmin, Akdeniz bölgesi için, İtalya'nın savaşa katılmaması halinde geçerliydi. Weizsaecker, Romanya ile Yunanistan'a ve Türkiye'ye yönelik bir saldırıya olasılık tanımıyordu. Weizsaecker Schulenburg'dan, Türkiye'nin herhangi bir çatışma halinde kesinlikle tarafsız kalmasını sağlamak üzere Sovyet Hükümeti'nden Ankara üzerinde baskı yaparak etkide bulunmasını rica etmesini istemekteydi. Papen'in de raporlarında bildirdiği gibi, Ankara Moskova'nın tutumuna son derece önem veriyordu.[131]

Schulenburg ise 2 Eylül tarihli raporunda, Berlin'in talimatı üzerine görüştüğü Molotov'un kendisine, Sovyet Hükümeti'nin Türk Hükümeti ile gerçekten bir pakt imzası için görüşmelerde bulunduğunu ve halen görüş alış verişinin devam ettiğini bildirdiğini haber vermektedir. Molotov Stalin ile görüştükten sonra, Schulenburg'a, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sadece bir saldırmazlık paktı olduğunu ve iki ülke arasındaki ilişkilerin yakın olduğunu söylemişti. Molotov, Moskova'nın Alman talepleri paralelinde, Türkiye'nin tarafsız kalması için çaba harcayacağını ve bu yönde etkide bulunacağını da açıklamıştı. Ayrıca Moskova, Berlin'in Türkiye'nin tereddütlü politikasına ilişkin görüşlerini de paylaşmaktaydı.[132]

Papen 2 Eylül'de Saraçoğlu ile bir kez daha görüştü. Bir gün önce Avrupa'da başlayan savaş hakkında Almanya'nın resmi görüşlerini iletti. Saraçoğlu, Türkiye'nin tarafsız kalmasını arzu ettiğini, fakat İtalya'nın savaşa katılmasından endişelendiğini açıklamıştır. İtalya'nın bir askeri eylemde bulunmayacağına ilişkin Roma'nın 1 Eylül tarihli açıklaması, Ankara'da olumlu karşılanmıştı, ancak Papen yine de Türk-İtalyan ilişkilerinin düzeltilmesi gerektiğini belirtiyordu. Saraçoğlu, Türkiye'nin çatışmalardan uzak kalmayı ümit ettiğini bildirmiştir. Saraçoğlu, Hitler'in talepleri ve önerileri doğrultusunda bir mütareke olasılığı olup olmadığını Papen'e sormuştur. Papen, bu soruya yanıt vermenin güç olduğunu, fakat Hitler'in Polonya sorununun çözümünde genel bir savaştan kaçınmak iste-

[130] *ADAP*, "Woermann'dan Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'a", Nr. 465, 30.8.1939, (2722/532 724).

[131] *ADAP*, "Weizsaecker'den Schulenburg'a", Nr. 516, 1.9.1939, (370/207 871).

[132] *ADAP*, "Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 551, 2.9.1939, (103/111 568). Krecker; *a.g.e.*, s. 56.

diğini açıklamıştır. Papen 2 Eylül'de İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'in İnönü'ye İngiltere Kralı'nın bir mesajını ilettiğini ve mesajda iki ülke arasındaki sıkı dostluk ilişkilerinden söz edildiğini haber vermektedir. Ancak bu mesaj, ittifak için bir kanıt oluşturmuyordu. Papen, K-Hugessen'in İnönü'ye, Ankara'da biraz da kuşku ile bakılan İngiliz-İtalyan görüşmeleri hakkında açıklayıcı bilgi verdiğini savunmaktaydı.[133]

Hatay Sorunu ve Almanya

Almanya kendisinin Versay Antlaşması'ndan kurtulma sürecinin, Hatay konusunda Türkiye için bir örnek oluşturduğunu ve bu alanda ona destek sağladığını savunuyordu. Berlin açısından Hatay sorunu tek başına önemi olan bir sorun değildi. Almanya için Hatay sorunu, ancak Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan ittifakını olumlu ya da olumsuz yönde etkilemesi bakımından önem taşıyordu. Nitekim Alman Hükümeti, Fransa'nın Hatay'ı Türkiye'ye bırakmak istemediğini bildiğinden, Türk-Fransız (dolayısıyla da Türk-İngiliz) görüşmelerinin sonuçsuz kalmasında rol oynayacağı görüşüyle, Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasını önce desteklemişti. Bu sıralarda Türkiye'nin doğal gelişiminin, yayılmasının ne Balkanlar'da, ne Ege'de, ne de kuzeydoğuda olduğu, fakat tek yayılma yolunun güneye doğru, Irak ve Musul'a doğru olduğu Almanlarca savunulmaktaydı. Hatta bu konuda Türkiye'ye engel oluşturan devletler olarak İngiltere ile Fransa gösterilmişti. Ancak Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonradır ki, Berlin'in politikası değişti. Bu kez Berlin, Arap devletlerine karşı, Türkiye'nin yayılmacı politikasını kınamış, bu politikanın Batılı ülkeler olan İngiltere ve Fransa tarafından da desteklendiğini vurgulayarak, Arap ülkelerinde Arap milliyetçiliğini destekleyici yönde Almanya için propaganda çalışmalarında bulunmuş, Arap ülkelerini her türlü yayılmacı politikaya karşı uyarırken, diğer yandan İngiltere ve Fransa'ya karşı Arap milliyetçilerinin Almanya'yı desteklemesini sağlamaya çalışarak bölgede kendi etkinliğini arttırmaya çabalamıştı. Alman basını, Hatay'ın Türkiye'ye terkini, İngiltere ile Fransa'nın Türkiye'yi kazanmak için Arap dünyasından alıp Ankara'ya verdiği bir armağan olarak yorumlamıştı.[134]

Kroll, 15 Mart 1939 tarihinde yazdığı raporda, Fransa'nın Hatay sorunu ile ilgili olarak Türkiye ile görüşmelerde bulunduğunu haber vermektedir. Kroll, Fransa'nın Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına karşılık, Türkiye ile bir ittifak anlaşması imzalamak istediğini de bildiriyordu. Ancak bu konuda Türkiye'nin tutu-

[133] *ADAP,* "Papen'den ADB'ye", Nr. 553, 2.9.1939, (96/107 967-68). Krecker; *a.g.e.,* s. 56. Koçak; *a.g.e.,* s. 118.

[134] Glasneck; *a.g.e.,* s. 8-9.

Yunus Nadi, Alman basınının Türkiye'nin Hatay konusundaki talebini haklı bulurken, bunu Türkiye'nin dış politikasındaki revizyonist amaçlarına bir örnek olarak göstermesinden şikâyetçi olmakta ve Türkiye'nin revizyonist talepleri olduğuna ilişkin Alman basınının iddialarını şiddetle reddetmekteydi. Yunus Nadi; "Davamızda Revizyon Yoktur", *Cumhuriyet,* (19 İkinciteşrin 1936). *AT,* Nr. 36, (İkinciteşrin 1936), s. 111-112.

mu henüz çekingen ve tereddütlüydü. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli Ankara'daki diplomatik çevrelere yaptığı açıklamada, Alman Hükümeti'nin, Türkiye'nin şimdiye dek büyük devletlere karşı izlediği tarafsızlık politikasını terk etmesi halinde, Suriye'ye karşı olan İtalyan yayılmacı politikasını destekleyeceğini Türk Hükümeti'ne bildirdiğini belirtmişti. [135]

Weizsaecker'in 21 Mart'ta Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne gönderdiği rapor, Hatay sorunu ile ilgili olarak başlayan Türk-Fransız görüşmelerinden Alman tarafının duyduğu tedirginliği yansıtmaktadır. Weizsaecker, Hatay'ın Türkiye'ye katılması karşılığında Türkiye ile Fransa arasında bir ittifak antlaşması imzalanmasına ilişkin görüşmelerin devam ettiğini haber vermekte ve bu gelişmenin Almanya'yı hayli rahatsız ettiğini açıklamaktaydı. [136]

Saraçoğlu da Kroll'a konuya ilişkin bazı açıklamalarda bulunmuştu. Saraçoğlu, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli'ye önce kişisel düzeyde, Hatay'ın Türkiye'ye katılması hakkında görüşmelere başlanılmasını önerdiğini ve bu önerinin kabulü ile görüşmelere başlandığını bildirmişti. Fransa'nın Ankara'ya bir antlaşma önerdiği doğruydu. Bunun karşılığında Fransa, Hatay sorununun çözümünü kabul ediyordu. Ancak bu konuda yapılan görüşmelerde ayrıntılara inilmediği gibi, görüşmelerin sonucu da henüz belirsizdi. [137]

Woermann Haziran ayı başında Papen'e yolladığı raporda, Türk-Fransız görüşmelerinde Hatay konusunda yeni zorlukların ortaya çıktığını bildirmektedir. [138]

Papen 12 Haziran'da Irak'ın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Memduh Zeki'nin kendisine, Irak Hükümeti'nin Hatay'ın Suriye'den alınmasına ve Türkiye'ye terk edilmesine karşı olduğunu bildirdiğini haber vermektedir. Irak Hükümeti bu durumu onaylamayacaktı. Papen Berlin'den, bu bölgedeki Hıristiyan ve Arap çıkarlarının gözden çıkarılmasına ve satılmasına karşı Alman propaganda faaliyetinin sertleştirilmesini ve güçlendirilmesini talep etmekteydi. [139]

Papen 22 Haziran tarihli raporunda, Hatay konusundaki görüşmelerde yeni zorlukların ortaya çıkması nedeniyle, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun açıklanma tarihinin henüz belirsiz olduğunu iddia ediyordu. [140]

[135] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 3, 15.3.1939, (7481).

Türkiye, aylar önce Alman Hükümeti'nin bir Türk-Alman tarafsızlık paktı imzalanması önerisini reddetmişti. *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzalı Genelgesi", Nr. 550, 16.8.1938, (1593/384 223-226).

[136] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Weizsaecker'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 59, 21.3.1939, (1593/384 238-39).

[137] *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 72, 23.3.1939, (1593/384 240).

[138] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38); "Woermann'dan Papen'e", 8.6.1939, (1625/388 841-42) ve 10.6.1939, (1625/388 848-49).

[139] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 518, 13.6.1939, (1625/388 882).

[140] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye, Nr. 556, 22.6.1939, (1625/388 923-24).

Papen 5 Temmuz tarihli raporunda ise, Hatay antlaşmasındaki gecikmenin, Türk-Fransız antlaşmasını olanaksız kıldığını haber vermektedir.[141]

28 Temmuz tarihli raporunda da Papen, Irak Hükümeti'nin Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusunda onay vermediğini, fakat bu alanda suskunluğunu da koruduğunu bildirmekteydi. Bununla birlikte, Papen İngiliz kaynaklarından, Irak'ın Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını tanımadığını Türk Hariciye Vekâleti'ne resmen ilettiğini öğrenmişti.[142]

B. KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Berlin, Alman kültürel faaliyetlerinin Türkiye'deki politik etkisi üzerinde önemle duruyordu.[1]

1. Türkiye'de Alman Uzmanlar

Bu dönemde de çok sayıda Alman uzman Türkiye'de görev almıştır.

Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'ndan 9 Mayıs 1933 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda, Weinmeyer'in İstanbul'da itfaiye uzmanı olarak görevlendirilmesinin kabul edildiği bildirilmektedir.[2]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'den 4 Aralık 1934 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir raporda ise, İktisat Vekâleti'nin dokuz yabancı uzman davet etmek istediği ve bu amaçla da Zürih'teki Notgemeinschaft Deutscher Wissenschaftler im Ausland ile ilişki kurduğu haberinin doğruluğu onaylanmaktadır. İktisat Vekâleti Ticaret Dairesi Umum Müdürü bizzat Zürih'e gitmiş ve orada çoğu mülteci 36 profesör ve bilim adamı ile görüşmeler yapmıştı. Davet edilen uzmanlar beş yıllık planla ilgili sorunların çözümünde görev alacaklardı. Bir iktisat danışmanı dışındaki diğer uzmanlar, elektrifikasyon, dökümhane, kimya ve sigortacılık alanlarında faaliyet göstereceklerdi. Alman uzman Dr. Rahn ile görüşmeler devam etmekteyse de, henüz bir anlaşma sağlanamamıştı. Dr. Porten ise halen Türkiye'deydi. Davet edilen yeni uzmanların tek tek hangi işlerde çalışacaklarının ayrıntısı henüz öğrenilememişti. Ayrıca, yeni uzmanların Ankara Ziraat Yüksek Okulu Rektörü Falke ile nasıl bir arada çalışacakları da bir sorun olarak ortada durmaktaydı, çünkü Falke ve yanında çalışan diğer öğretim görevlileri Ziraat Vekâleti'ne bağlı olacaklardı; bu da birtakım sorunlar yaratmaya aday bir durumdu. Ziraat Vekâleti kısa bir süre önce bir Alman uzman davet etmişti; davet edilen Prof. Gustav Gassner Almanya'da üniversite öğretim üyesi değildi. Ancak Gassner'in Falke ve diğer Alman öğre-

[141] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 616, 5.7.1939, (2767/535 916-17).

[142] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 730, 28.7.1939, (2767/535 941).

[1] Glasneck; *a.g.e.*, s. 31.

[2] "Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'ndan ADB'ye", ("İtfaiye Uzmanlığı"), (24.10.1932 Tarih ve III O 3489/32 Sayılı Yazıya İlişkin), (İstanbul, 9.5.1933, K A 375/33/IV), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

tim üyeleri ile son derece yakın ilişkileri vardı. Bu nedenle, Rosenberg, Falke ile diğer öğretim üyelerinin Gassner ile herhangi bir çatışmaya neden olmadan uyum içinde çalışacaklarını düşünüyordu. Diğer yandan, İstanbul Ticaret Yüksek Okulu'nda üç İsviçreli öğretmene görev verildiği söyleniyordu. Söz konusu okulun yöneticisi İsviçre'de eğitim gördüğünden, doğal olarak bu ülkeye yakınlık duymaktaydı. Ancak kesin karar henüz verilmemişti. İstanbul'da Ticaret Yüksek Okulu'nun mevcut statüsü halen iki Vekâlet arasında çatışmaya neden oluyordu. Dolayısıyla kesin karar, ancak okulun halen bağlı olduğu İktisat Vekâleti'nden alınmasına ve Maarif Vekâleti'ne bağlanmasına bağlı olarak verilecekti. [3]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg 2 Mayıs 1935 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Türk Hükümeti'nin, müzisyen Prof. Paul Hindemith'in izin süresinin Mayıs ayı ortasına dek uzatılmasını talep ettiğini, böylece Hindemith'in reform programını tamamlayabileceğini haber vermektedir. Hindemith, bu karar uyarınca Berlin'deki çalışmalarına ancak 20 Mayıs tarihinde yeniden başlayabilecekti. Rosenberg, raporunda, Alman kültür propagandası için büyük önemini vurguladığı Hindemith'in çalışmalarının Sovyet sanatçıların ziyareti ile gözden düştüğünü bildirmektedir. [4]

Rosenberg, birkaç gün sonra 8 Mayıs'ta yazdığı raporda, Hindemith'in Türkiye'deki başarılı çalışmalarını ayrıntıları ile belirtmektedir. Bununla birlikte raporda, Hindemith'in çalışmalarının Sovyet misafir sanatçılarının faaliyetleri dolayısıyla azaldığına yeniden işaret edilmektedir. Rapora göre, müzik okulu (Konservatuvar) çevresinde ve Riyaseticumhur Orkestrası'nda sert bir çatışma meydana gelmişti. Sovyet sanatçılar, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Karahan'ın desteğiyle, müzik okulundaki reformun önderliğini elde etmeye çalışmışlardı. Rosenberg, raporunda, Hindemith eğer Ankara'da olmasa ve izni talep edildiği gibi uzatılmasa, Sovyet sanatçıların bu alanda egemen olmaları tehlikesinin gerçekten meydana gelmiş olacağını ve bu suretle de Almanya'nın Türkiye'deki kültürel politikasının ciddi olarak sarsıntıya uğrayacağını yazmaktadır. Hindemith'in Ankara'daki çalışmaları ve faaliyeti Almanlarca takdir edilmeliydi. [5]

Saechsische Bergakademie (Madencilik Akademisi) (Freiberg) Rektörü 2 Nisan 1936 tarihli yazısında, Madencilik Akademisi Jeoloji Enstitüsü Başkanı Prof.

[3] "Rosenberg'den ADB'ye", ("Türk İktisat Vekâleti İçin Uzmanlar"), (1.11.1934 Tarih ve III O 4082 Sayılı Genelge Üzerine), (Ankara, 4.12.1934, A 1952/34, III O 4656-84), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

1937 yılında Ankara Ziraat Yüksek Okulu'nda dört Alman öğretim görevlisi vardı. Glasneck; *a.g.e.*, s. 27.

[4] "Rosenberg'den ADB'ye", (4 Mart Tarihli ve I K 6906-82 Sayılı Genelge Üzerine), (Ankara, 2.5.1935, Nr. 77), *AA*, Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

[5] "Rosenberg'den ADB'ye", ("Prof. Hindemith'in Türkiye'deki Çalışmaları"), (4 Mayıs 1935 Tarihli ve 48 Sayılı Genelgeye İlişkin), (Ankara, 8.5.1935, A 848/35, III O 268), *AA*, Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

Dr. Schumacher ile Akademinin Genel Müdürü Müller'in çabaları sonucunda; Türk Hükümeti'nin, masraflarını karşılayarak onbeş Türk gencini Madencilik Akademisi'ne öğrenim görmek üzere yolladığını, ayrıca sekiz Alman maden mühendisi ile bir kimyacıyı da uzman olarak kendi hizmetinde çalıştıracağını haber vermektedir. Ancak Ankara'da Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nde görev alacak diğer maden ve döküm mühendislerine ilişkin görüşmeler henüz bir sonuca ulaşmamış olup, sürmekteydi. Yazıda, bu tür özel ilişkilerin, hem genel olarak Alman çıkarları ve hem de özel olarak Madencilik Akademisi'nin çıkarları açısından önemli kültürel ve ekonomik etkilerine dikkat çekiliyor ve bu ilişkilerin genişletilmesi talep ediliyordu. Bu açıdan Müller'in, yüksek düzeyde danışman olarak Türk Hükümeti'nce davet edilmesi ve halen Türkiye'de görev yapması, hatta yine Türk Hükümeti'nin isteği üzerine Ankara'ya taşınması özel bir önem taşımaktaydı.[6]

Alman sanayi yatırımlarıyla birlikte, —ordu da dahil olmak üzere— resmi ve yarı resmi kuruluşlarda çalışan Alman uzman sayısı da arttı. Alman uzman, danışman, mühendis ve teknikerlerinin sayısı, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in 1939 yılı yazında kaleme almış olduğu rapora göre, ikibinin üzerinde görülüyordu. Uzmanlar, demiryollarında, köprülerde, elektrik santrallarında, büyük sanayi tesislerinin ve malzemelerinin montajında çalışmaktaydılar.[7]

1934 yılında Türkiye'de çok sayıda Sovyet kültür etkinliği görülmekle birlikte, bu faaliyetler, henüz aradan sadece bir yıl geçtikten sonra, Alman kültür etkinlikleri sonucunda unutuldu ve ortadan kayboldu. Glasneck; *a.g.e.*, s. 29.

Glasneck, İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nde görevli Alman hocaların İngiliz ve Fransız hocalar ile çatıştıklarını ve okul yönetimini etkilemekte güçlüklerle karşılaştıklarını yazıyor. Glasneck; *a.g.e.*, s. 26.

Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu 21 Nisan 1938 tarihli bir raporunda, Güzel Sanatlar Akademisi'nde altı Fransız ve iki Alman hoca olduğunu yazmaktadır. Okulun Almanya'da eğitim görmüş olan Müdür Yardımcısı Mukbil'in görevinden ayrılmasından sonra Fransız etkisi artmıştır. Glasneck; *a.g.e.*, s. 26-27.

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği 15 Mart 1937'de, Türkiye'de (Ankara'da) tiyatro okulu kuran, yıllarca bu okulu yöneten ve Maarif Vekâleti'nde de tiyatro alanında danışman olan Carl Ebert hakkında kaleme aldığı raporda; bu alanda Fransız rekabetinin tamamen ortadan kaldırıldığını ve Alman nüfuzunun kurulduğunu belirtmektedir. Glasneck; *a.g.e.*, s. 29.

Glasneck, bir tiyatroda eğer bir mevsim içinde hiçbir Alman bale ya da opera grubuna yer verilmezse, bu tutumun "Alman düşmanlığı" olarak değerlendirildiğini yazıyor. Hatta 1938 yılının Kasım ayında Comedie Française'in Türkiye'de temsil vermesi projesi de engellenmişti. Glasneck; *a.g.e.*, s. 29-30.

Savaş yıllarında da Almanya, boşalmış öğretmen kadrolarının İngilizlerce doldurulmaması için çaba harcayacaktır. Glasneck; *a.g.e.*, s. 27.

[6] "Saechsische Bergakademie (Freiberg) Rektörü'nün Yazısı", (Freiberg, 2.4.1936, III o 449/16), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

[7] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35). Koçak; *a.g.e.*, s. 117/dn. 127. Glasneck; *a.g.e.*, s. 27. Krecker; *a.g.e.*, s. 23. Önder; *a.g.e.*, s. 15.

2. Türkiye'de Nazi Örgütlenmesi ve Propagandası

Rosenberg, Nazi Partisi (NSDAP) içinde bir dış ilişkiler birimi oluşturmuştu. Bu birimin amacı, yabancı ülkelerde, özellikle de Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da Nazi propagandası yapmaktı. Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (Auslandsorganisation=AO) da, bu alanda etkinliği vardı ve bu birim örgütlenme ve propaganda konularında Alman Dışişleri Bakanlığı ile yakın ilişkiler içindeydi. Bu birimin üyeleri, yabancı ülkelerdeki Alman kulüplerinde Nazi örgütleri oluşturmaya çalışıyorlar ve Nazi propagandası yapıyorlardı. Üyeler, bu tür yerleri, örgütlenmek, propaganda ve casusluk amacıyla kullanıyorlardı.[8]

1932 yılında Nazi Partisi'nin yabancı ülkelerde oluşturduğu örgütlerden 11 tanesi de Türkiye'de bulunuyordu.[9]

Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) Türkiye'deki üye sayısı şöyleydi: Nazi Partisi'nin iktidara gelmesinden önce üye sayısı 22 ve Türkiye konuya ilişkin sıralamada 44. ülke iken; Nazi Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra üye sayısı artmış ve bu dönemde yeni üye sayısı 216 olmuştu. Bu kez Türkiye sıralamada 46. ülkeydi. 30 Haziran 1937 tarihine gelindiğinde ise, üye sayısı toplamı 238 idi ve Türkiye sıralamada 29. ülke olmuştu.[10]

1933-1937 yılları arasında Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) ülke ve mahalli grup yöneticilerini gösteren bir listede, söz konusu örgütün yöneticisinin Hans Sachsenberg ve İstanbul'daki mahalli grup yöneticisinin ise, Riener olduğu görülmektedir.[11]

1 Mayıs 1935 tarihi itibariyle Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) İstanbul'daki yetkili ismi ise R. Gross'dur.[12]

Nazi Partisi'nin 1937 yılında yabancı ülkelerdeki en önemli propaganda gazetelerinden biri de, Türkische Post'tu.[13]

İstanbul'daki Alman kulüpleri, Teutonia ile 1933 yılından önce kurulmuş olan Alemannia ve Deutsche Ausflugsverein'dı. 1938 yılında Teutonia'nın Başkanı, Deutsche Bank'ın İstanbul Müdürü olan Weidtmann'dı. Bu sırada Alman kolonisinin önde gelen kişisi olarak Reederei Müdürü Meves'in adı geçiyordu. Glasneck, Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) İstanbul mahalli grup yöneticisi olarak Meves'in adını vermektedir.[14]

[8] Glasneck; *a.g.e.*, s. 5.

[9] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 650.

[10] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 661-664.

[11] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 652.

[12] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 668-669.

[13] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 656.

[14] Glasneck; *a.g.e.*, s. 32.

Kroll'un (ileride ele alınacak olan) 18 Ocak 1938 tarihli bir raporu da Glasneck'i doğrulamaktadır.

Aynı tarihte Türkiye'de 1.300 Alman vatandaşı bulunmaktaydı ki, bu sayı ile Türkiye konuyla ilgili sıralamada sekizinci sıradaydı.[15]

Alman Gençlik Örgütü İkinci Başkanı Nabersberg 6 Mart 1934'de İstanbul'a geldi ve Ankara'yı da ziyaret etti. Nabersberg ziyareti sırasında verdiği demeçte şöyle diyordu:

"Türkiye'deki Alman gençliğine gamalı haçı havi olan Alman bayrağını getirdim. Bu meyanda memleketinizde Türk ve Alman gençliği ile de temas edeceğim. Almanya'daki Hitler Gençlik Teşkilâtı her memleketin gençlik teşkilâtı ile tanışmak ve münasebet tesis etmek istiyor. Ankara'ya bu maksatlarla ve hükümet erkânıyla tanışmak üzere gidiyorum. Seyahatimin siyasi hiçbir mahiyeti yoktur".[16]

Alman Gençlik Terbiyesi Dairesi Başkanı Baldur von Schirack ise 9 Aralık 1937'de Ankara'ya gelerek Maarif Vekili Saffet Arıkan ile görüştü, ayrıca Gazi Terbiye Enstitüsü'nü, Halkevi'ni ve Stadyumu ziyaret etti. Schirack Atatürk ile de bir görüşme yaptı. 10 Aralık'ta İstanbul'a giden Schirack, 11 Aralık'ta Türkiye'den ayrıldı.[17]

Kroll 1938 yılı başında hazırladığı bir raporda, Nazi Partisi'nin Türkiye'deki faaliyetlerine değiniyor. Raporda, Türk Hükümeti'nin yabancı ülkelerde diplomatik temsilcilikler bulundurmak dışında, ülke dışında yaşayan vatandaşlarıyla ilişki kurmak için yurt içinde ve dışında merkezler oluşturmaya ilgi göstermediği; bunun tek istisnasının ise, Hatay'da yapılacak seçimler dolayısıyla, burada bir Halkevi açılmasına çalışılması olduğu belirtilmektedir. Türk yasalarına göre, yabancıların Türkiye'de siyasal birliklere ya da ırkçı nitelikteki kuruluşlara girmeleri yasaktı. Türklerin ve yabancıların, Türkiye'de yabancı ülkelerin kostüm, kıyafet, nişan ve işaretlerini taşımaları da yine yasaktı. Söz konusu yasa eski tarihliydi. Kroll, yabancı kişi ve grupların bu yöndeki girişimlerinin ve faaliyetlerinin

[15] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 664-668.

Glasneck, Türkiye'deki Alman uzman ve görevlilerin, Almanya için propaganda ve casusluk amaçları doğrultusunda kullanıldıklarını belirtmektedir. Glasneck; *a.g.e.*, s. 26.

Glasneck, Ankara'da Ziraat Yüksek Okulu'ndaki Alman görevlilerin Nazi Hükümeti'nin hizmetinde casusluk yaptıklarını, özellikle Ankara Ziraat Yüksek Okulu'nun kuruluşuna katılan Alman Tarım Heyeti üyesi ve savaşa dek Ankara Ziraat Yüksek Okulu'nda Rektör olarak hizmet veren Christiansen'in adını vererek, açıklıyor. Glasneck, *a.g.e.*, s. 26. Hatta 18 Mart 1940'ta Alman Silahlı Kuvvetleri Başkomutanlığı'nın Dış İlişkiler Bölümü, Christiansen'in Almanya'ya geri çağrılması karşısında yazdığı yazıda, bu kararın kesinlikle yerinde olmadığını ve Christiansen'in Ankara'da Almanya'nın çıkarlarına daha çok hizmet edeceğini vurgulamıştı. Glasneck; *a.g.e.*, s. 26.

[16] *AT*, Nr. 4, (Nisan 1934), s. 92.

[17] *AT*, Nr. 49, (İkincikânun 1938), s. 2-4.

Hamdi Arpag ve Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği mensupları, Alman Gençlik Terbiye Dairesi Başkanı Schirack'ın davetlisi olarak 11 Mart 1938'de Berlin Gençlik Örgütü Müdürlüğü'nü ziyaret ettiler. Schirack, bu sırada bir Türk gençlik heyetini Almanya'ya davet etti ve daveti kabul edildi. *AT*, Nr. 52, (Nisan 1938), s. 62.

Türk polisince yakından ve dikkatle izlendiğini ve bu yöndeki hareketlerin sert tepki yarattığını, resmi makamlarca olumsuz değerlendirildiğini yazmaktadır. Raporda bu tutumun, komünist partisine karşı da, faşist partisine karşı da aynı ölçüde geçerli olduğu; yıllar önce Sovyet asıllı Türk Tatarlarının kurmuş oldukları birliğin de kapatılmış olduğu haber veriliyordu. Kroll, İtalyan Faşist Partisi'nin de ("Fascio") yıllardır dışarıda yaşayan İtalyanların birliği için mücadele ettiğini, Türkiye'de de örgütlenmeye çalıştığını, ancak bu tür girişimlerin kabul edilmediğini belirtmekteydi. Nitekim birkaç yıl önce İzmir'de İtalyan Başkonsolosluğu'nda Casa d'Italia aracılığıyla, belirli çevrelerde ve sadece bu çevrelere yönelik propaganda filmleri gösterilmek istenmişse de, İzmir Valisi bu faaliyeti önlemişti. Valinin bu girişimi önlemek için, söz konusu kuruluşun bu tür davetler veremeyeceğini gerekçe gösterdiği raporda belirtilmekteydi. Buna karşılık aynı kuruluşun İstanbul'da bir şubesi olduğunu anlatan Krol, bu şubeye her isteyenin, hatta Türklerin dahi serbestçe girebildiğini bildiriyordu. Kroll, bu çerçevede Nazi Partisi'nin Türkiye'de oluşacak mahalli bölge gruplarının kuruluşuna özellikle İstanbul'dan başlanmasının düşünülebileceğini ifade ediyordu. Nazi Partisi'nin İstanbul'daki mahalli bölge gruplarının eski yöneticisi H. Guckes Alman kulübü olan Teutonia'da Nazi Partisi'nin toplantılarını serbestçe düzenlemekteydi. Bu toplantı ve törenler sırasında, Nazi bayrakları, sembolleri ve üniformaları da serbestçe asılmakta, takılmakta ve giyilmekteydi. Bu serbestlik olanağı, o zamanki mahalli grup yöneticisinin Türk polisi ile olan yakın ve iyi ilişkilerinin bir sonucuydu. Türk yasalarına göre yasak olan bu tür toplantıların düzenlenmesi, bu sayede mümkün olabilmişti. Kroll, bu tür toplantı ve törenlerin uzun zamandan beri sadece Dahiliye Vekâleti'nce değil, fakat Hariciye Vekâleti'nce de bilindiğini yazmaktadır. Kroll, bu toplantılara karşı yasal bakımdan harekete geçilebileceğine ve Alman kuruluşlarının kapatılabileceğine dikkat çektikten sonra, İstanbul'da halen grup yöneticisi olan Nazi Partisi üyesi Meves'in bu toplantılara bir son verdiğini, bayrak, sembol ve üniforma taşınan bu çeşit kutlama ve törenlerin artık sadece İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu'nda düzenlendiğini anlatmaktadır. Yine aynı biçimde Ankara'daki benzer toplantılar da artık Alman Büyükelçiliği'nde yapılmaktaydı, çünkü Ankara'da Türk yasalarının uygulanmasına itina gösteriliyordu. Yine İzmir'de mahalli grup yöneticilerinin düzenledikleri aynı biçimdeki toplantılar, Valinin onayı ile, Almanya'nın İzmir Başkonsolosluğu'nda yapılmaktaydı. Kroll, sözünü ettiği Alman faaliyetlerine karşı Türk Hükümeti'nde bir tutum değişikliği beklenmediğini de haber veriyordu. [18]

[18] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 539, 18.1.1938, (3890/E 048 804-808). Kroll, yabancı siyasi grupların Türkiye'de ciddi politik etkinliklerinin olmadığını ve bu tür grupların polis gözetiminde olduğunu yazıyor. Örnek olarak da Fransız Union Française'yi veriyor. Glasneck; *a.g.e.*, s. 32-33.

Neumark, anılarında, kendilerinin de diğer yabancılar gibi, sürekli polis gözetiminde olduklarını yazıyor. Neumark; *a.g.e.*, s. 115-122.

3. Türkiye'de Alman Okulları

Türkiye'de 1930'lu yılların başında Alman Hükümeti'nce resmen desteklenen okul sayısı ikidir. Bu okullarda 1931-1932 öğretim yılında 1.127 öğrenci öğrenim görürken, bu sayı 1932-1933 öğretim yılında 1.007'ye düşmüştür. [19]

1934 yılının Mayıs ayından sonra Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nde görevli personel ve diğer Alman görevlilerin çocuklarının eğitimi için Ankara'da bir Alman Okulu daha açıldı. [20]

İstanbul'daki Alman Okulu'nda 1937-1938 öğretim yılında öğrenim gören toplam 642 öğrenciden sadece 150 tanesi Alman, diğerleri Türk öğrenciydi. [21]

Alman Hükümeti Alman Okulu'nda faaliyet gösteren Alman görevlilerden değişik alanlarda (bu arada istihbarat, örgütlenme ve propaganda alanlarında) yararlanmaya çalışmıştır. Glasneck, İstanbul'daki Alman Okulu'nda görevli yirmi Alman öğretmenden onsekizinin Nazi örgütlerinde faaliyet gösterdiğini belirtmektedir. [22]

İstanbul'daki Alman Okulu İstanbul'da bulunan Alman sermaye gruplarınca da mali yönden destekleniyordu [23]. 1937-1938 öğretim yılında okulun birinci başkanı Johannes Porth, aynı zamanda Dresdner Bank'ın İstanbul şubesi olan Deutsche Orient Bank'ın da Müdürü idi. Yine okulun önde gelen yöneticileri arasında; Deutsche Bank'ın Müdürlerinden Paul Burghard, İstanbul'daki Deutsche Levantelinie Müdürü ve aynı zamanda Deutsche Orient-Reederei şirketinin önde gelen kişilerinden Karsten Meves (Meves'in Nazi örgütlenmesi ve propagandasında işgal ettiği önemli yer burada hatırlanmalıdır) ile Milli Müdafaa Vekâleti ile çeşitli cephane fabrikaları kurmuş olan Neue Bau-gesellschaft Wayyo und Freytag AG'nin yüksek mühendisi Ernst Schiller de bulunuyordu. Ayrıca Almanya'nın İstanbul Başkonsolosu ile Alman Hükümeti'nin temsilcisi olan Alman görevliler de okulun yöneticileri arasındaydılar. [24]

Almanya, Türk ilk ve orta okulları ile liselerinde okutulan ders kitaplarından şikâyetçiydi. Ders kitaplarında, I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman ittifakının aleyhinde ve Alman askerlerinin Türkiye'deki faaliyetleri hakkında olumsuz yazılar vardı. [25]

Türkiye'deki eğitim sistemi, yabancı okullarda öğrenim gören öğrencilerin dahi bazı derslerinin Türk öğretmenler tarafından ve Türkçe olarak verilmesini

[19] Jacobsen; *a.g.e.*, s. 690-691.
[20] Glasneck; *a.g.e.*, s. 22.
[21] Glasneck; *a.g.e.*, s. 21.
[22] Glasneck; *a.g.e.*, s. 22.
[23] Glasneck; *a.g.e.*, s. 21.
[24] Glasneck; *a.g.e.*, s. 32.
[25] Glasneck; *a.g.e.*, s. 23-24.

zorunlu kıldığından, bu durum, Alman Okulu için bir sorun oluşturuyordu. Maarif Vekâleti 1932 yılının Ekim ayında söz konusu düzenlemeyi yinelemişti. 1937 yılının sonbaharına dek İstanbul'daki Alman Okulu bu düzenlemeye uymaktan kaçındı; ancak nihayet, şikâyet üzerine, kurallara uyması için uyarıldı. Alman Büyükelçisi Keller Hariciye Vekâleti'ne, Aras'a ve Celâl Bayar'a bu konuda birer protesto notası yolladıysa da, düzenlemenin içeriğinde temel bir değişiklik olmadı.[26]

4. Almanya'daki Türk Öğrenciler ve Türk Öğrenci Örgütleri

1937-1938 öğretim yılında yurt dışında devlet hesabına yüksek öğrenim gören öğrenci sayısı, 230'u erkek ve 43'ü kız olmak üzere, toplam 273 idi ve bunların 100'den fazlası Almanya'daydı.[27] 1937 yılının ilkbaharında ise, yurt dışında yüksek öğrenim gören Türk gençlerinin yüzde 80'i Almanya'da bulunuyordu.[28]

Ulus gazetesi, Türk-Alman ilişkilerinin gerginleştiği bir sırada, 1939 yılının Haziran ayında, Almanya'daki Türk öğrencilerin tercih edilen misafirler olduğunu yazıyordu. Böylece Tan gazetesinin 28 Mayıs'ta yayınlanan konuya ilişkin haberi, Alman Büyükelçiliği'nin talebi ile, tekzip edilmiş olmaktaydı.[29]

Oysa İnönü, Haziran ayının ilk haftasında Papen'e, halen yurt dışında bulunan Türk öğrencilerin yüzde 80'inin Almanya'da eğitim gördüklerini açıklıyor, ancak bu gençlerin gelecekte eğitimlerini İngiltere ve Fransa'da tamamlayabilecekleri olasılığına dikkat çekiyordu.[30]

Saraçoğlu da tam bu sırada, yine Haziran ayında, K-Hugessen'e, Almanya'da eğitim gören Türk öğrencilere karşı Alman Hükümeti'nin sert tutum alması söz konusu olursa, kendilerinin de Türkiye'deki Alman öğretim görevlilerini, danışmanlarını ve teknikerlerini sınır dışı edeceklerini bildirmekteydi.[31]

18 Kasım 1925 tarihinde kurulan Berlin Türk Öğrenci Derneği (Türkischer Studenten-Verein Berlin) 1931 yılında Berlin Türkiye Türk Talebesi Cemiyeti adını aldı; 1932 yılı başında ise, bu ad Berlin Türk Talebe Birliği olarak değiştirildi.[32]

[26] Glasneck; *a.g.e.*, s. 23.

[27] Glasneck; *a.g.e.*, s. 29. Jaeschke; *Türkei*, s. 35-36. Koçak; *a.g.e.*, s. 117/dn. 128.

[28] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25). Glasneck; *a.g.e.*, s. 28.

[29] *JK 6*, (1.6.1939), s. 76.

[30] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38).

[31] Önder; *a.g.e.*, s. 38-39.

[32] Gültekin Emre; "Berlin'de Türk Dernekleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 81, (Nisan 1986), s. 45-46.

1920 yılından 1938 yılına dek Berlin'deki Türklerin sayısı ise şöyleydi:

Yıllar	Berlin'deki Türklerin Sayısı
1920	1.269
1921	1.393
1922	1.904
1923	1.451
1924	909
1925	1.164
1926	1.200
1927	1.162
1928	1.172
1929	1.047
1930	856
1931	737
1932	608
1933	585
1934	929
1935	1.234
1936	2.644
1937	2.848
1938	3.310[33]

5. Türk Öğrencilerin Almanya'yı Ziyaretleri

Ankara'da Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gören 34'ü erkek 4'ü kız toplam 38 Türk ile bir Afgan öğrenci, Prof. Cahit Oğuzoğlu'nun gözetimi altında 7-16 Şubat 1938 tarihleri arasında Almanya'yı ziyaret ettiler.[34]

1939 yılının Şubat ayında ise Ankara'daki Siyasal Bilgiler Okulu'ndan 40 öğrenci, davet üzerine Berlin'e gitti.[35]

[33] Emre; a.g.m., *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, s. 48.

[34] "Ankara Hukuk Fakültesi Öğrencilerinin 7-16 Şubat 1938 Tarihleri Arasında Almanya'ya Yaptıkları Gezi Programı", ("Türk Hukukçuların Öğrenim Gezisi"), (Aka Chbg., R 0386-9.2.1938), (Kult. U. 00785 38), Botschaft Ankara, Bd. 729.

Gezi Deutsche Akademische Austauschdients EV tarafından düzenlenmişti. Öğrenciler 22 Şubat'ta İstanbul'a döndüler.

[35] *AT*, Nr. 63, (Şubat 1939), s. 40.

69 Türk öğretmen 17 Temmuz-26 Ağustos 1936 tarihleri arasında Almanya'yı ziyaret etti. *JK 6*, (17.7.1936), s. 27.

40 Türk öğretmen de (buna karşılık) 30 Ağustos'ta ziyaret amacıyla Sovyetler Birliği'ne gitmiştir. *JK 6*, (30.8.1936), s. 29.

1934 yılının Mart-Nisan aylarında bir grup Alman üniversite öğrencisi Türkiye'ye turistik amaçlı bir ziyaret yaptı ve grup 2 Nisan'da Truva'yı gezdi. *AT*, Nr. 5, (Mayıs 1934), s. 2.

6. Türk Basın Mensuplarının Almanya'yı Ziyareti

Türk Basın Heyeti 23 Nisan-8 Mayıs 1935 tarihleri arasında Almanya'yı ziyaret etti. Heyete Milliyet gazetesinden Ahmet Şükrü Esmer, Cumhuriyet gazetesinden Âbidin Dâver, Vakit gazetesinden Asım Us ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nden Burhan Belge katılmıştı. Heyet, 23 Nisan'da vardığı Almanya'da Breslau, Dresden, Münih, Köln, Koblenz, Berlin ve Hamburg kentlerini ziyaret etti. Hitler'in iş kamplarını, Hitlerci gençlik okullarını gezdi. Hitlerci gençlik örgütünün toplantısına katıldı ve burada Göbbels'in nutkunu dinledi. Heyet, 2 Mayıs'ta Hitler ve Göbbels tarafından kabul edildi; 5 Mayıs'ta ise Nazi Partisi'nin son kongresini yansıtan "İradenin Zaferi" isimli filmi izledi. Heyet, Almanya'dan ayrılmadan önce, Sovyetler Birliği'nin Berlin Büyükelçisinin davetine katıldı ve 8 Mayıs'ta İstanbul'a döndü.[36]

7. Güzel Sanatlar Alanında ve Diğer Alanlarda İlişkiler

(Bu kısımda, birer paragraf halinde, dönemin bütünü ele alındığında anlam taşıyabilecek bazı olaylara yer verdim).

Modern Alman Sanatı ve Alman Tezyin Sanatları Sergisi 2 Mayıs 1936'da Ankara'da açıldı. Sergide tablolar, suluboya resimler, grafik sanat ile eski ve yeni baskılar sergileniyordu. 14 Mayıs'ta İnönü tarafından da ziyaret edilen sergi, 29 Mayıs'ta İstanbul'da açıldı[37].

Ankara'da 1-10 Mart 1939 tarihleri arasında ise, Alman Kitap ve Gazete Sergisi yer aldı.[38]

Türkiye ile Almanya arasında turizmi geliştirmek için İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhiddin (Üstündağ) Bey'in başkanlığında 3 Mart 1934 tarihinde bir Türk-Alman Turizm Komitesi kuruldu.[39]

Rosenberg, Almanya'nın İzmir Başkonsolosu Holstein ile 13 Kasım 1934'de İzmir Gazi İlkokulu'nu, Erkek Lisesi'ni ve Bornova Ziraat Mektebi'ni ziyaret etti.[40]

[36] Us; *a.g.e.*, s. 99-106. *AT*, Nr. 17, (Mayıs 1935), s. 96 ve 198. *JK 6*, (2.5.1935), s. 7.

Asım Us, Hitler'in Türk Basın Heyeti'ni program dışı olarak kabul ettiğini ve bunun da özel bir iltifat olduğunu vurguluyor. Ancak; "Bütün konuşma esnasında hiçbir siyasi mevzua temas edilmedi". Asım Us; "Hitler'le Konuştuk", *Kurun*, (7.5.1935). *AT*, Nr. 18, (Haziran 1935), s. 381-382.

Almanlar basın heyeti önünde askeri gösteride de bulunmadılar. Bununla birlikte konuya ilişkin olumlu yazılar için bkz. Burhan Belge; "Almanya'da Uçakçılık", *Ulus*, (10.6.1935). Abidin Dâver; "Alman Ulusunun Sönmez Askerlik Aşkı", *Cumhuriyet*, (26.6.1935). *AT*, Nr. 19, (Temmuz 1935), s. 169 ve 173-175.

[37] *JK 6*, (2.5.1936), s. 24. *AT*, Nr. 30, (Haziran 1936), s. 1-2 ve 8.

[38] *JK 6*, (1.3.1936), s. 70.

Sovyet Kitap ve Slayt Sergisi de 1-20 Haziran 1939 tarihleri arasında Ankara Halkevi'nde açık kaldı. *JK 6*, (1.6.1939), s. 76.

[39] *AT*, Nr. 3, (Mart 1934), s. 91.

[40] *JK 5*, (13.11.1934), s. 136. *AT*, Nr. 12, (Birincikânun 1934), s. 9-10.

"Musa Dağı'nda 40 Gün" adlı kitabın Almanya'ya girmesi ve Almanya'da dağıtımı yasaklandı.[41]

Alman kısa dalga radyo istasyonunda Türk gecesi kutlandı.[42]

Türkiye 15 Ağustos 1937'de uluslararası Königsberg Fuarı'na katıldı.[43]

C. ASKERİ İLİŞKİLER

Türkiye ile Almanya arasındaki yakın askeri ilişkiler Nazi iktidarı döneminde de sürdü.

Nazi Almanyası'nın askeri alanda Türkiye'ye karşı izlediği politika çok yönlüydü. Öncelikle Türk ordusunda görevli Alman subaylar, gerek askeri eğitim alanında, gerekse ordu çevrelerinde Alman nüfuzunun etkinlik kazanmasına çalıştılar. Bu şekilde, dış politikada karar alma sürecini etkileyeceği düşünülen üst düzey ordu kademesinin politik yönden, en azından Alman karşıtı bir tutum almaması, mümkünse Alman yanlısı bir tutum alması için çaba harcadılar. Diğer yandan da, askeri malzemeye ihtiyaç duyan Türk ordusunun bu talebi mümkün olduğunca karşılanmaya çalışılarak, Türk ordusunun Alman askeri sanayiine bağımlı kılınması amaçlandı. Bununla birlikte, her iki politikanın da amacı aynıydı: Almanya'nın hedefi, Türkiye'nin askeri alanda da Alman etkisine girmesini ve dış politikasını buna göre düzenlemek zorunda kalmasını sağlamaktı.

1. Türk Ordusunda Görevli Alman Subaylar

Alman Savunma Bakanlığı'ndan 15 Nisan 1935 tarihinde Kuzey Denizi'ndeki Alman Deniz Karargâhı Komutanlığı'na yazılan bir yazıda; Türk denizaltılarında görevlendirilecek Alman subaylarına ilişkin bilgi verilmektedir. Bu yazıda, Deniz Binbaşı Max Valentiner, Deniz Üsteğmen Dau ve Mühendis

[41] *JK 5,* (25.12.1933), s. 122. *JK 6,* (13.1.1935), s. 1.

Kitap, 13 Ocak 1935'te Türkiye'de de yasaklanmıştı. *JK 5,* (25.12.1933), s. 122. *AT,* Nr. 2, (Şubat 1934), s. 49.

"... Franz Werfel adında bir Çek yazarın "Musa Dağında Kırk Gün" başlığı altında, Ermeni olaylarını hikâye eden bir eser yayımladığı duyuldu. Bakanlıktan aldığım bir telgrafta bu kitabın satışının men'i ve toplattırılmasının sağlanması isteniyordu. Hariciye'de Ministerialdirektor (Genel Müdür) Hans Dieckhof'a giderek bu yolda teşebbüste bulundum. Hariciye'nin, isteğimiz yönünde harekete geçeceği vaadiyle birlikte, benim de, bu işlerle doğrudan doğruya yetkili Propaganda Bakanı Goebbels nezdinde müracaatımın uygun olacağı önerisini aldım. Randevu ile Propaganda Bakanına gittim. Bu zat olağanüstü zekâ sahibi, söz üstadı bir politikacı idi. Beni dinledi ve derhal gereğini yapacağını vaad etti. Üç gün sonra söz konusu kitabın bütün Almanya'da toplattırıldığı Büyükelçiliğe bildirildi. Tekrar Propaganda Bakanlığına giderek Bakana teşekkür ettim. Bakan şu cevabı verdi: "Türkiye ile dostluğumuza en ufak bir gölge düşmemesine o kadar özenliyiz ki, bu hususta herşeyi yapmaya hazırız". Erkin; *a.g.e.,* s. 38.

[42] *JK 6,* (6.10.1938), s. 63.

[43] *AT,* Nr. 45, (Eylül 1937), s. 49.

Üsteğmen Schmidt-Falby'nin Türk donanmasındaki denizaltılarda görevlendirildikleri; 23 Nisan'da da İstanbul'a hareket edecekleri bildirilmektedir. Söz konusu subaylar, Türkiye'de sivil kişi olarak değerlendirilecek ve Türk donanmasına danışman olarak kabul edileceklerdi. Bu nedenle, Alman subaylar görevleri süresince sivil elbise giyeceklerdi. [1]

Alman Savunma Bakanlığı'ndan 25 Nisan 1935 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda, daha önceki yazıda adı geçen Üç Alman subayın İstanbul'a gitmek üzere 15 Nisan'da yola çıktıkları ve 1 Mayıs'tan geçerli olmak üzere de Türk donanmasında göreve başlayacakları bildirilmektedir. Yazıda, Max Valentiner'in yaz ayları boyunca, diğer iki subayın ise yaklaşık altı hafta süresince Türk donanmasında görevli olarak bulunacakları; daha sonra bu iki subayın yine genç iki Alman deniz subayı ile yer değiştirecekleri açıklanmaktaydı. [2]

Alman Deniz Kuvvetleri'nden 21 Haziran 1935 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda ise; Türk donanmasında görevlendirilen Deniz Üsteğmen Dau ile Mühendis Üsteğmen Schmidt-Falby'nin yerine başka iki Alman deniz subayının atandığı, Deniz Üsteğmen Mathes ile Mühendis Üsteğmen Wahl'ın 28 Haziran'da İstanbul'a hareket edecekleri ve 1 Temmuz'dan itibaren de Türk donanmasında göreve başlayacakları haber verilmektedir. Her iki subay da yaklaşık altı hafta süreyle Türk donanmasında görev yapacaklardı. [3]

Alman Deniz Kuvvetleri'nden 11 Temmuz 1935 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir yazıda ise, Deniz Yarbay Dönitz ile Deniz Binbaşı Kaptan Mühendis Thedsen adlı iki Alman deniz subayının 28 Ağustos'ta İstanbul'a gelecekleri, 31 Ağustos tarihinden itibaren Türk donanmasında görev alacakları ve bu görevin yaklaşık üç hafta süreceği haber veriliyordu. [4]

Papen bir raporunda, Türk ordusunun ve donanmasının Alman uzmanlar tarafından ve Alman eğitim yöntemlerine göre yetiştirildiğini yazmaktadır. [5]

[1] "Alman Savunma Bakanlığı'ndan Kuzey Denizi'ndeki Alman Deniz Karargâhı Komutanlığı'na", ("Türk Denizaltılarında Görevlendirme Hakkında"; "Gizli Karargâh Konusu"), (15.11.1934 Tarih ve M I 1911 Sayı ile 9.4.1935 Tarih ve M I 588 Sayılı Yazılara İlişkin), (Berlin, 15.4.1935, Mar. B. Nr. M I 135/35 G. Kdos. 183 (185)), *BA* (Militaerarchiv), Bestand: RM 20/870.

[2] "Alman Savunma Bakanlığı'ndan ADB'ye", (Berlin, 25.4.1935), (Mar. B. Nr. M I 588/35 geh.), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 14, Bd. 2.

[3] "Alman Deniz Kuvvetleri'nden ADB'ye", (25.4.1935 Tarih ve o.d.m. 588 II M I Sayılı Yazıya İlişkin), (Berlin, 18.6.1935, B. Nr. M I 1208/35), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 14, Bd. 2.

[4] "Alman Deniz Kuvvetleri'nden ADB'ye", (18.6.1935 Tarih ve Ob.d.M. 1208 M I Sayılı Yazıya İlişkin), (Berlin, 11.7.1935, B. Nr. M I 1408 II geh., III o 3073-35), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 14, Bd. 2.

Yaklaşık bir yıl önce İngiliz donanmasının Türkiye ziyareti ile karşılaştırmak için bkz. *Keesing's Contemporary Archives*, Volume No. II: (1934-1937), (1934/1296 D, 1297 B, 1303 K).

[5] *ADAP*, "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25).

Türk Genelkurmayı Alman Piyade Generali Mittelberger tarafından organize edilmişti. Türk Genelkurmayı'nın istihbarat örgütü ise, I. Dünya Savaşı'nda Alman Askeri Gizli Servisi'nin Başkanı olan General Nicolai tarafından kurulmuştu. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 28.

2. Türkiye'yi Ziyaret Eden Alman Subaylar

İki Alman subayı Yarbay Rohde ile Jodl, Türk ordusunu ziyaret etmek amacıyla, 4-21 Kasım 1934 tarihleri arasında Türkiye'ye geldiler.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'den 15 Kasım 1934 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda ziyarete ilişkin bilgi veriliyor. Rohde ve Jodl Ankara'da kaldıkları altı gün içinde yüksek askeri ve sivil erkân ile görüşmelerde bulunmuşlardı. Ancak ziyaretlerinin en önemli kısmı, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü tarafından kabul edilmeleri olmuştu. Rosenberg, bu görüşmede Tevfik Rüştü'nün Jodl ile Rohde'ye, diğer ülke Askeri Ataşelerine gösterdiğinden farklı bir yakınlık ve samimiyet gösterdiğine dikkat çekmektedir. Bu saptama gerek Türk ve gerekse Alman taraflarca onaylanmıştı. Rohde ve Jodl, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile de görüşmüşlerdi. Ziyaret dolayısıyla, Ankara Garnizonu'nda Rohde ile Jodl'un da katıldığı askeri bir tatbikat yapılmış; Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği'nde ise, Boğazlar'ın savunulmasına ilişkin bir savaş oyununa her iki Alman subayı da davet edilmişti. Alman Büyükelçiliği'ndeki davete ise, Erkânı Harbiyei Umumiye İkinci Reisi Asım (Gündüz) Paşa ile Başvekil İsmet Paşa'nın bir temsilcisi katılmıştı. Jodl ile Rohde 10 Kasım'da Ankara'dan ayrılmışlar ve önce 11-12 Kasım günlerinde Polatlı Topçu Garnizonu ile Eskişehir Askeri Havaalanı'nı ziyaret ederek, 13 Kasım'da İstanbul'a gelmişlerdi. İstanbul'da dokuz gün kalan ve bu arada Yıldız Harp Akademisi'ni de ziyaret eden Rohde ile Jodl, 21 Kasım'da Ankara'ya geri dönmek üzere İstanbul'dan ayrılmışlardı. Ziyaret vesilesi ile hem Jodl ile Rohde'ye ve hem de Rosenberg'e, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne bir Askeri Ataşe atanması yolundaki Türk arzusu iletilmişti. Rosenberg de raporunda, bu atamanın kısa zamanda gerçekleşmesini istiyordu.[6]

[6] "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'den ADB'ye", ("Yarbay Jodl İle Rohde'nin Türk Ordusunu Ziyaret Amacıyla Ankara'ya Seyahatleri"), (24.10.1934 Tarih ve 147 Sayılı Yazıya İlişkin), (Ankara, 15.11.1934, A 1930/34, III o 4447), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2. *JK 5,* (5.11.1934), s. 136. "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'den ADB'ye", ("Yarbay Jodl İle Rohde'nin Türk Ordusunu Ziyaret Amacıyla Ankara'ya Seyahatleri"), (24.10.1934 Tarih ve 147 Sayılı Yazıya İlişkin), (Ankara, 15.11.1934, A 1930/34, III o 4447)'ye Ek: ("Yarbay Jodl ve Rohde'nin Ziyaret ve Gezi Programı"), (Ankara, 15.11.1934, A 1930/34, T.C. Hariciye Vekâleti), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2. La Turquie, (14.11.1934), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne bir Askeri Ataşe atanması, bu talebe karşın, kısa zamanda gerçekleşmedi. Rohde, Yarbay rütbesinde iken, Ankara'ya Askeri Ataşe olarak atandı ve görevine başlamak üzere 7 Nisan 1936 tarihinde Ankara'ya geldi. *JK 6,* (7.4.1936), s. 23. Ayrıca bkz. Cemil Koçak; "Türkiye'de Bir Alman Subayı. Nazi Almanyası'nın Ankara Ataşemiliteri (1936-1944) General H. Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde İle Bir Konuşma", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 5, (Mayıs 1984), s. 18-26.

6 Aralık 1934 tarihinde; "Ordumuz ve askeri müesseselerimiz hakkında tetkikatta bulunmak üzere Ankara'ya gelmiş olan Alman Askeri Heyeti şerefine Asım (Gündüz) Paşa Hazretleri tarafından Ankara Palas'ta bir ziyafet verilmiştir". *AT,* Nr. 12, (Birinciteşrin 1934), s. 6.

3. Almanya'da Eğitim Gören Türk Subaylar

Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden 27 Nisan 1936 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda, halen Karlsruhe'de teknik yüksek okulda eğitim gören yedi Türk subayının değişik Alman fabrikalarında staj görmeleri için Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan onay talep edilmektedir. Buna göre; Üsteğmen Özer Vereinigte Stahlwerke'de (Dortmund), Özerkılıç Carl Zeiss'da (Jena), Norman Homboldt-Deutzmotoren A.G.'de (Köln-Deutz), Berkan Man'da (Nürnberg), Berkan IG Farben-Industrie A.G.'de (Frankfurt), Ülgen Adler-Werke'de (Frankfurt) ve Cengiz ise Messe und Co.'da (Frankfurt) staj göreceklerdi.[7] Alman Dışişleri Bakanlığı bu talebi 20 Mayıs'ta kabul etmiştir.[8]

Keller 17 Mayıs 1938'de Weizsaecker'e yazdığı raporda, halen Alman ordusunda eğitim gören Türk subaylarının sayısının 12 olduğunu, Türk Hükümeti'nin 12 subay daha yollamak istediğini ve bu talebin Alman Savunma Bakanlığı'nca incelendiğini haber vermektedir. Ancak Alman Silahlı Kuvvetleri'nin yüksek komuta kademesi bu talebe karşı bir tutum almıştı. Oysa Almanya'nın Ankara'daki Askeri Ataşesi General Rohde, Alman Silahlı Kuvvetleri'nin bu görüşünü onaylamıyordu. Ona göre, Türk Hükümeti'nin söz konusu talebine karşı ılımlı ve olumlu bir tutum alınmalıydı. Rohde, Türk Hükümeti'nin askeri alandaki talebini kabul etmenin, politik olarak Almanya'ya başka taleplerde bulunma fırsatı doğuracağını vurguluyordu. Keller de Rohde'nin görüşlerine katılıyordu. Keller, Türk ordusunda Almanya lehine son derece güçlü bir sempati olduğunu da açıklamaktaydı. Türk ordusunda Alman askeri gücü ve yeteneği ilgi ve merakla yakından incelenmekteydi. Almanya bu nedenle Türk ordu çevrelerinde güçlü bir dayanak noktasına sahipti. Bu durum elbette siyasi görüşleri de yakından etkiliyordu. Keller, raporunun sonunda, bu çerçevede Türk Hükümeti'nin askeri alandaki arzularının sadece askeri ve teknik yönden değil, fakat politik yönden de dikkate alınmasını ve bu açıdan da değerlendirilmesini Berlin'den istiyordu. Keller, askeri alanda Türk Hükümeti'nin taleplerinin karşılanmasının, Türkiye'nin gelecekte Alman karşıtı bir gruba katılmasının önlenmesinde etkin rol oynayacağına işaret etmekte; bir çatışma halinde ise, Ankara'nın ihtiyatlı bir tutum içine girmesine katkısı olacağını vurgulamaktaydı. Keller, Türk dış politikasının temelinin, son ana dek karar verme özgürlüğüne sahip olmak üzerine kurulduğunu; Aras'ın da belirttiği gibi, Türkiye'nin İngiltere

---

Çanakkale'de ölen Alman askerleri için 1 Kasım 1936'da bir tören düzenlendi. *JK 6*, (1.11.1936), s. 32. Çanakkale'de ölen 52 Alman askeri için Tarabya'da General Ali Fuat Erden'in de katıldığı bir cenaze töreni yapıldı. *JK 6*, (8.12.1936), s. 32.

Alman Askeri Heyeti 18 Aralık 1937'de İstanbul'da Topçu Atış Mektebi'ni, Yıldız Harp Akademisi'ni, Piyade Atış Okulu'nu ve Deniz Lisesi'ni ziyaret etti. *AT*, Nr. 48, (İlkkânun 1937), s. 8-9.

[7] "T.C. Berlin Büyükelçiliği'nden ADB'ye", (Şifahi Takrir-Acele), (Berlin, 27.4.1936, 27-43, III o 2091), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 3.

[8] "Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne", (Berlin, 20.5.1936, III o 2379), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 3.

ile olan yakın ilişkilerine karşın, karar alanındaki bağımsızlığını koruduğunu açıklamaktadır. Bu anlamda Keller, Türkiye'nin karar özgürlüğünü zedeleyen türden gizli bir askeri antlaşma imzalamayacağı görüşündeydi. Keller, Türkiye'nin taleplerinin karşılanması karşılığında, Türkiye'nin subaylarını eğitim amacı ile başka ülkelere, özellikle de Sovyetler Birliği'ne yollamaması ve halen İstanbul'da Yıldız Harp Akademisi'nde görev yapan Alman Askeri (Kara ve Deniz) Heyeti'ne iş güvencesi vermesi gerektiğini yazıyordu. Bu konuda Alman askeri kanadının görüşü kesinleşmeden önce, Rohde'nin Mayıs ayında Alman Savunma Bakanlığı'na kişisel olarak bir rapor vereceği de belirtilmekteydi. Keller, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan da, Türk Hükümeti'ne verilecek yanıtın olumlu olması için müdahalede bulunulmasını istiyordu. Nitekim Weizsaecker 14 Haziran'da yazdığı bir yazıda, Alman askeri makamlarının Keller ve Rohde'nin görüşlerinden etkilendiklerini ve Alman ordusunda eğitim gören Türk subay sayısının 24'e çıkarılmasının kabul edildiğini bildirmektedir. Weizsaecker Rohde'den, bu talebin yerine getirilmesi karşılığında, Ankara'nın Türk ordusundaki Alman askeri eğitiminin etkinliği hususunda mümkünse güvence vermesini istiyordu.[9]

4. Silah Ticareti ve Askeri Malzeme Sevkiyatına İlişkin Sorunlar; Türk Savunma Sanayiine Yapılacak Alman Yatırımları

Türkiye ile Almanya arasındaki silah ticareti askeri ilişkilerin çok önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Alman yöneticiler, Alman silah sanayiinin donattığı bir ordunun Almanya'ya mutlak olarak bağımlı kalacağını elbette bilmekteydiler. Almanya'da daha 1935 yılında devlet tekeli olarak kurulan Savaş Malzemesi İhraç Derneği'nin 1937 yılında 88 silah şirketi üyesi vardı ve savaş malzemeleri satışı siyasal baskı aracı olarak kullanılmaktaydı.[10]

Keller 6 Aralık 1935 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Türk donanmasının silahlanmasına ilişkin bilgi vermektedir. Keller, 5 Aralık günü İstanbul'da Başvekil İsmet İnönü, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ile bazı yüksek rütbeli Türk subaylarının ve bir de Alman donanma uzmanının katıldığı bir toplantı düzenlendiğini haber veriyor. Toplantıda ele alınan başlıca konu, Türkiye'nin halen nasıl bir donanma

[9] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939). *ADAP,* "Keller'den Weizsaecker'e", Nr. 544, 17.5.1938, (2789/547 354-356). Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nin 19 Mayıs 1939 tarihli bir raporunda, Alman ordusunda eğitim gören Türk subay sayısı olarak 13 rakamı verilmektedir. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 28. Koçak; *a.g.e.,* s. 117/dn. 128.

Göring, Türk Hava Akademisi için ve Türk Hava Kuvvetleri'nin bünyesinde uçucu subay yetiştirilmesi için Alman Hava Kuvvetleri'nin yardımcı olması önerisini reddetmiştir. Glasneck, Göring'in Deniz Kuvvetleri'nin yanı sıra, bu sahada da İngiliz subaylarının rekabetinden çekindiğini ve bu nedenle öneriyi reddettiğini yazıyor. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 28.

[10] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 25-27.

gücüne sahip olması gerektiği hakkındaydı. Ayrıca Tümamiral Wülfing von Ditten ile bazı Alman deniz subaylarınca, Boğazlar'ın tahkimatına ve savunulmasına ilişkin olarak hazırlanan bir raporun bulunduğu, ancak bu raporun kaybolduğu açıklanıyordu. Bu toplantıda, Türkiye, Çanakkale Boğazı'nın savunulması amacıyla, yeni savaş gemileri yapımı ile yakından ilgilenmişti. Boğazlar'ın tahkimatı sorununun toplantıda hiç ele alınmadığını bildiren Keller, bu konularda Türkiye'nin eskiden olduğu gibi şimdi de Sovyetler Birliği ile ortak politika izlemeye devam ettiğini yazmaktadır. Keller, Türkiye'nin silahlanmasının Almanya için askeri, siyasi ve aynı zamanda da ekonomik açıdan önemli olduğunu, böyle bir gelişmenin Alman savaş sanayii için yeni talepler yaratılması anlamına geleceğini vurguluyordu.[11]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Mackensen 23 Eylül 1937'de Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmeden sonra kaleme aldığı raporunda, Türk Hükümeti'nin uzun zamandan beri değişik Alman firmalarından, özellikle de Krupp'tan, askeri malzeme satın almakta olduğunu, şimdiye dek ulaşımın gemiyle Akdeniz'den sağlandığını, fakat Akdeniz'deki son gelişmeler nedeniyle (Akdeniz'de bu sırada kimliği belirsiz gibi görünen, ancak aslında İtalya'ya ait olduğu bilinen bazı denizaltıların İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçi Hükümete silah taşıdığından kuşku duyulan gemileri batırması söz konusu edilmektedir), ulaşım yolunun değiştirilmesinin zorunlu hale geldiğini belirtmektedir. Bu nedenle bir süredir ulaşım (Çekoslovakya ve Romanya üzerinden) karayoluyla yapılmaktaydı. Ancak Romanya'nın Köstence limanından itibaren ulaşım yeniden gemiyle yapılıyor ve bu nedenle sevkiyat için Türk gemilerine ihtiyaç duyuluyordu. Bu sırada Türkiye'nin ısmarladığı ve satın aldığı orta kalibrede dört topçu bataryasının 25 vagona yerleştirilmiş halde Bremen'den Köstence limanına nakledilmekte olduğu, konuyla ilgili olarak Çekoslovak ve Romen Hükümetleri'nden geçiş için onay alındığı raporda haber verilmekteydi. Ankara, sevkiyat sırasında Alman demiryollarının her türlü kolaylığı sağlamasını ve sevkiyatı hızlandırmasını rica etmişti. Türk Hükümeti, topçu bataryalarının bir an önce ülkeye varmasına çok önem veriyordu. Ayrıca Arpag, sevkiyatın hızlanması için Alman Hükümeti'nin Krupp temsilcilerine baskı yapmasını da istemekteydi.[12]

[11] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band IV, 2, (16. September 1935 bis 4. Maerz 1936), Göttingen, 1975. *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", ("Türk Donanmasının Silahlanması"), Nr. 449, 6.12.1935, (8631/E 604 846-47). Jivkova; *a.g.e.*, s. 89.

Blomberg 23 Mart 1935 tarihinde kaleme aldığı raporda; Tümamiral Wülfing von Ditten'in bu sırada beraberinde bir Alman Donanma Heyeti ile birlikte İstanbul'da olduğunu bildirmektedir. *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", ("Türk Donanmasının Silahlanması"), Nr. 449, 6.12.1935, (8631/E 604 846-47).

Diğer yandan, Almanya'dan satın alınan Erkin denizaltısının devir teslim töreni 27 Temmuz 1936'da yapıldı. *AT*, Nr. 36, (Ağustos 1936), s. 8.

[12] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Görevli Mackensen'in Raporu", Nr. 538, 23.9.1937, (395/212 602-603).

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 13 Aralık 1938 tarihli raporundan, Almanya'nın Türkiye'ye silah satışı değerinin 91 milyon Alman Markı (RM) (yaklaşık olarak 45 milyon TL.) olduğu anlaşılıyor. Krupp, 1936-1937 yıllarında imzaladığı antlaşmalarla, 15 cm'lik toplar, hafif topçu malzemesi, römork ve özellikle denizaltı satışlarıyla ön sırada yer alıyordu. Bununla birlikte, Çanakkale Boğazı'na 30,5 cm'lik İngiliz Vickers-Armstrong ve Çekoslovak Skoda topları yerleştirilmişti. Alman sanayii tank konusunda da üstünlük kuramadı. Türk Hükümeti, Alman önerilerinin yanı sıra Fransız, İngiliz, Çekoslavak ve İtalyan önerilerini de kabul ediyordu. [13]

Menemencioğlu 7 Temmuz 1938'de Ribbentrop'a, Almanya'nın Türkiye'ye, Türkiye'yi İngiltere'den bağımsız kılacak olan savaş malzemesi sevkiyatına devam etmesinin mümkün olup olmadığını sordu. [14]

Menemencioğlu 1939 yılının başlarında bu kez Weizsaecker'e, (Krupp gibi) Alman firmalarının Türkiye'ye teslim ettikleri savaş ve ticaret gemilerinin materyal ve yapı bakımından eksik olduğunu, sözleşme koşullarına uymadığını bildirdi. Menemencioğlu, ayrıca siparişlerin sevk sürelerinde uzamalar olmasından da şikâyetçi oldu. [15]

Menemencioğlu'nun şikâyetleri büyük ölçüde haklıydı; Almanya son politik gelişmeleri, yani Türkiye'nin Alman karşıtı gruba bu sıralarda bir zaman hayli yakınlaşmasını göz önüne alarak, söz konusu Alman silahlarının bir süre sonra kendisine karşı kullanılabileceği endişe ve kuşkusu içinde, Türkiye'ye silah sevkiyatını hissedilir ölçüde yavaşlatmış, hatta bazı silahların sevkini de tamamen yasaklamıştı. Oysa bu silahlar ve askeri malzeme için Türk Hükümeti o zamana dek bazı ödemelerde bulunmuştu; ayrıca Alman Hükümeti ve ilgili Alman firmaları siparişlerin zamanında karşılanacağına ilişkin güvence vermişler ve bu konuda Almanlar bazı mali yükümlülükler altına girmişlerdi. Ancak Berlin, Türkiye'ye bir çeşit silah ambargosu uygulayarak, Ankara'nın Batı ülkeleri yanında tutum almasını engellemeyi amaçlamaktaydı.

Papen, 1 Mayıs 1939 tarihi itibariyle askeri malzeme sevkiyatına ilişkin Türk siparişlerinin yaklaşık olarak 124.529.000 Alman Markı'nı (RM) bulduğunu, daha önce Alman Hükümeti'nce verilen ve artık geri alınamaz nitelikte olan garantiler nedeniyle, Almanya'nın kaybını 70.468.000 Alman Markı (RM) olduğunu belirtmektedir. Papen, doğrudan askeri malzeme niteliğinde olmayan,

---

Mackensen 26 Ekim'de Arpag'ın talep ettiği biçimde Krupp üzerine baskı yapıldığını bildirmektedir. Aras'ın 17 Şubat 1938'de onbin tonluk bir kruvazör yapımı önerisi, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nin olumlu görüşüne karşın, Alman Donanma Komutanlığı ile Alman Ekonomi Bakanlığı tarafından reddedildi. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 26.

[13] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 25-27. Koçak; *a.g.e.*, s. 115/dn. 119.

[14] *ADAP*, "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733).

[15] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi Yöneticisi Gaus'un Raporu", Nr. 558, 20.1.1939, (96/107 755).

ancak askeri kuruluşların donanımını ilgilendiren (örneğin, Gölcük Askeri Limanı, top fabrikası, tank tesisleri, kimya ürünleri fabrikası) sevkiyat antlaşmalarına da değinmekte ve söz konusu sevk garantilerinin halen bilinmediğini haber vermektedir.[16]

Türkiye'nin son derece önemli bir askeri yatırımı olan Gölcük Askeri Limanı'nın yapımı 21 Nisan'da bir Alman sanayi grubuna, Krupp öncülüğündeki bir Alman konsorsiyumuna (Gutehoffnungshütte, Philipp Holzmann AG, Siemens-Bau-Union ve Julius Berger Tiefbau AG) verildi. Yapım masrafı yaklaşık olarak 30 milyon Alman Markı (RM) idi.[17]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun açıklandığı gün, 12 Mayıs'ta İzmit-Gölcük Askeri Limanı'nın yapımı için Almanlarla antlaşma imzalandı.[18] Yapıma antlaşma gereğince 12 Ağustos tarihinde başlanacaktı. Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl, antlaşmasının yürürlükte kalmasının Alman firmalarının lehine olacağını açıklamaktadır. Wiehl, Papen'in yapımın en az dört yıl süreceğini haber verdiğini de bildiriyordu. Ancak Almanya'nın Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatını durdurması, bu kararı ve projeyi de etkilemekteydi. Wiehl 7 Ağustos tarihli raporunda, projenin gerçekleşmesi konusunda kesin bir karara varmanın güçlüğüne işaret etmekle birlikte, gerektiğinde projenin tamamlanmasının mümkün olduğu sonucuna ulaşıyordu.[19]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayınlanmasına çok az bir süre kala, Berlin'in Türkiye'ye silah sevkiyatı konusunda daha sert bir tutum içine girdiği görülüyor.

Göring 3 Mayıs'ta Weizsaecker'e, Almanya'nın Türkiye'ye en modern cinsten altı adet 24 cm'lik top sevk etme yükümlülüğü altına girdiğini anımsattıktan sonra, topların yapımının tamamlandığını Ankara'ya bildirmesi için talimat veriyordu. Ancak Göring, mevcut politik ve askeri nedenlerle Türkiye'ye ağır topların sevkinin söz konusu olamayacağını da bildirmişti. Hitler de aynı görüştey-

[16] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25). *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25) ve 17.5.1939 Tarih ve (96/107 826-27) Sayılı Rapor. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 45.

[17] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25); "Kroll'un Raporu", Nr. 127, 22.4.1939, (8452/E 595 144); "Wiehl'in Raporu", 28.7.1939, (96/107 918-13).

Jaeschke, yapımın değerinin 14,6 milyon TL. olduğunu açıklıyor. *JK 6*, (12.5.1939), s. 74. Ayrıca bkz. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 27.

[18] Krecker; *a.g.e.*, s. 41-42. Jaeschke; *Türkei*, s. 61. Koçak; *a.g.e.*, s. 116/dn. 124.

[19] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35).

di. Weizsaecker'den durumu Ankara'ya iletmesi ve bu konuda bir gerekçe sunması isteniyordu. [20]

Ribbentrop, 7 Mayıs'ta, Türkiye'nin Almanya'ya ısmarladığı tüm savaş malzemesi sevkiyatının dış politika sorunları nedeniyle durdurulmasını emretti. Hitler, 14 Mayıs'ta en önemli satış antlaşmalarının gereklerinin yerine getirilmesini yasakladı. [21]

Oysa daha çok kısa bir süre önce Saldıray denizaltısı, 16 Nisan'da Kiel'den İstanbul'a yollanmıştı. [22]

Almanya'nın bu tutumuna karşı Ankara'nın da tepkisiz kalmadığı görülüyor: Hamdi Arpag 27 Mayıs'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na verdiği nota ile Kiel'de Deutsche Werke tarafından yapılan ve halen hazır olan torpidoların ve Krupp ile Skoda tezgâhlarında yapılan topların Türkiye'ye sevkinin engellenmesini protesto etti. [23]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 24 Mayıs'ta Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik sorunlara ilişkin olarak hazırlanan raporda, Ribbentrop'un dış politika nedenleriyle Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatının durdurulması yolunda talimat verdiği anımsatılarak, bu talimat üzerine Clodius'un bir görüşme programı hazırladığı açıklanmaktadır. İktisat Vekâleti'nin temsilcisi, Türkiye ile Almanya arasında imzalanmış ve halen de geçerli olan antlaşmanın tek yanlı olarak bozulmasının uygun bir davranış olmayacağını ve Ankara tarafından bunun olumlu karşılanmayacağını Clodius'a anlatmıştı. Zaten antlaşmanın gerekleri tam anlamıyla yerine getirilmemişti. Skoda tezgâhlarında yapılmış dört parça 24 cm'lik obüs ile Germania tezgâhlarında yapılmış 12 adet torpido tamamen hazır olmalarına rağmen sevk edilmemişti. Oysa bunlar Türkiye tarafından satın alınmışlardı. İktisat Vekâleti, Alman firmalarının antlaşma hükümlerini yerine getir-

[20] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 321, 3.5.1939, (2185/472 230).

[21] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 44-45. Krecker; *a.g.e.*, s. 41-42. Önder; *a.g.e.*, s. 38 ve 103. Koçak; *a.g.e.*, s. 115.

Hitler'in emri, Kiel'de Krupp'un Germania tezgâhlarında yapılan üç denizaltı, 17 adet 15 cm'lik Krupp topu, 12 adet 21 cm'lik Skoda topu ile Çanakkale Boğazı istihkâmlarında kullanılmak üzere 24 cm'lik Skoda obüsleri, 12 torpido, 60 adet Messerschmidt-109 avcı uçağı, 8 adet Heinkel-111 savaş uçağını kapsıyordu. Toplam sipariş değeri 120 milyon Alman Markı (RM) idi. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 24-25. Krecker; *a.g.e.*, s. 41-42.

Clodius'un 10 Mayıs 1939 tarihli bir raporuna göre, sevk yapılmaması Alman firmaları için 76 milyon Alman Markı (RM) ve Skoda için ise 3,2 milyon İngiliz Sterlini ödeme yükümlülüğü anlamına geliyordu. Krecker; *a.g.e.*, s. 42.

[22] *JK 6*, (16.4.1939), s. 72. *Ulus*, (12.4. ve 17.4.1939). Koçak; *a.g.e.*, s. 115.

Saldıray denizaltısının devir teslim töreni 5 Haziran 1939'da yapıldı. *JK 6*, (5.6.1939), s. 77. *Ulus*, (6.6.1939). Koçak; *a.g.e.*, s. 116/dn. 124.

[23] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28).

memesi karşısında kayıtsız kalamayacağını da belirtmişti. Almanya'nın bu tutumunun, gelecekteki Türk-Alman iktisadi görüşmeleri üzerinde olumsuz etkileri olacağı ve nihayet İngiliz propagandasının etkisini artırmasına neden olabileceği raporda belirtilmekteydi. Berlin'in antlaşmalara bağlılığı konusunda kuşku yaratmaması gerektiği vurgulanıyor ve İktisat Vekâleti'nin Türkiye'ye satılmış ve halen hazırlanmış savaş malzemesinin derhal sevkini talep ettiği belirtiliyordu. Ayrıca raporda, Alman firmalarınca sevkiyattaki gecikmenin gerekçesi olarak gösterilen bazı genel nitelikteki güçlüklerin birer bahane olduğunun Türklerce bilindiği bildirilmekteydi. Clodius, Skoda tezgâhlarında yapılan obüslerin devralımı ile görevli olan ve bu nedenle Almanya'ya gelen Türk subaylarının Alman Silahlı Kuvvetleri Başkumandanlığı'nın (OKW) sipariş edilen savaş malzemesinin sevk edilmemesine ilişkin emrini ve sevkiyatın gecikmesine karşı da, bu malzemeye Alman ordusunda ihtiyaç olduğu biçiminde ortaya konulan gerekçenin aslında bir bahane olduğunu bildiklerini yazmaktadır. Türk subayları bu gelişme üzerine durumu Ankara'ya haber vermişler ve sevkiyata kısa süre içinde başlanmadığı takdirde, Almanya'dan derhal ayrılmak üzere emrinde oldukları kuruluştan talimat istemişlerdi. Clodius, Türk subaylarının protesto biçiminde ülkeden gerçekten ayrılmaları durumunda, Türkiye'nin Almanya'ya verdiği tüm siparişlerin fesh edilebileceğine işaret ediyordu. Ancak Clodius, bazı Alman yetkililerin itirazlarına rağmen, sevkiyatın durdurulması kararının asla tartışılamayacağını da vurgulamaktaydı. Zaten bu karar sadece ağır toplar ve uçaklar gibi önemli savaş malzemelerini içermekteydi. Daha önemsiz nitelikteki askeri malzemelerin sevki devam ediyordu. Clodius; Hitler, Ribbentrop ve Keitel'in Türkiye'ye askeri malzeme sevkini yasakladıklarını, bu kararın Alman Silahlı Kuvvetleri Başkumandanlığı'nca (OKW) bilindiği halde, Alman Dışişleri Başkanlığı'nca bilinmediğini belirtmekte ve söz konusu yasaklama kararının dört parça 24 cm'lik Skoda obüsleri, 12 adet torpido, 2 adet denizaltı topu ve on uçağı kapsadığını açıklamaktadır. Antlaşmaya göre, sevkiyatın Haziran ayı sonunda yapılması gerekmekteydi. Alman yetkililer arasında bu kararın yeniden tartışılması sonucunda; dört parça 24 cm'lik obüsün sevk edilmemesine, Alman Silahlı Kuvvetleri Başkumandanlığı'nın (OKW) daha az askeri öneme sahip 12 adet torpido ile iki adet denizaltı topunun sevk edilme olanağı olup olmadığını yeniden incelemesine ve Alman Savunma Bakanlığı'nın da daha Haziran ayında hazır edilmiş olan uçaklardan bazılarının sevk olanağını incelemesine karar verilmişti. Almanya'nın Temmuz ayı başında başlayacak olan Türk-Alman ekonomik görüşmeleri için zaman kazanmayı planladığı, rapordan anlaşılıyor.[24]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius 30 Mayıs tarihli raporunda, silah sevkiyatı sorununa da değinmektedir. Ra-

[24] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25) ile 17.5.1939 Tarihli ve (96/107 826/27) Sayılı Rapor.

pora göre, ağır silahlar dışında, Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatı sürecekti. Hitler'in 14 Mayıs tarihli talimatı üzerine sevki durdurulan 24 cm'lik Skoda topları ise, gelecekte de teslim edilmeyecekti. 8 Haziran'da teslimine başlanması gereken 19 adet 15 cm'lik topların sevkiyatının yapılması için yapımcı firma olan Krupp'a talimat verilmişti. Clodius raporunda, bazı Alman yetkililerin açıklamalarının göz önüne alınması durumunda, askeri uçakların bazılarının teslim edilebileceğini yazmaktadır. Nihayet bu alanda tüm ilişkilerin koparılmamasına özen gösterilmeli ve gelecekteki tüm olasılıklar dikkate alınarak, Almanya için bir açık kapı bırakılmalıydı. Bu arada, sevk edilmeyen malzeme nedeni ile mali zarara uğrayan Alman firmalarının bu zararlarını Alman Hükümeti üstlenecekti. Clodius, Türk Hükümeti'nin Türk-Alman ilişkilerinin daha fazla zarar görmemesi için, sevkiyat antlaşmasına uyulmamasından doğan bazı özel hukuk sorunlarını, yani Alman firmaları için doğan mali yükümlülükleri, bir talep olarak ortaya koymayabileceğinden söz ediyor, ancak böyle bir tutumun çok az bir olasılık olduğunu da belirtiyordu.[25]

Türkiye'ye askeri malzeme sevkinin durdurulması 5 Haziran'daki Weizsaecker-Arpag görüşmesinde de ele alındı. Bu görüşmede Arpag, Skoda tezgâhlarında yapılan topların ve Kiel'deki Deutsche Werke tezgâhlarında yapılan torpidoların sevk edilmediğinden şikâyet etmiş ve Almanya'ya, 27 Mayıs'taki notanın benzeri bir başka nota daha vermiştir. Arpag, bu durumun alt düzeydeki Alman makamlarının bazı yanlış anlamalarından doğduğu kanısındaydı; aksi halde, konunun açıklanması gerekiyordu. Çünkü siparişler için Türkiye çok önceden ödemede bulunmuştu. Weizsaecker, konuya ilişkin ayrıntılı bilgi almadan bir açıklama yapamayacağını belirtmiştir.[26]

Papen bu sırada Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede, Saraçoğlu'nun sevkiyatı durdurulan Skoda topları ile torpidoları gündeme getirdiğini, kendisinin ise ayrıntılar hakkında bilgi vermediğini, fakat torpidolar konusundaki zorlukların yakında kalkacağına inandığını belirttiğini açıklamaktadır. Saraçoğlu, sevkiyatın kesilmesi durumunda, Ankara'nın hammadde sevkini ve Almanya'ya olan ödemeleri durduracağını vurgulamıştır. Papen raporunda, Türkiye'nin krom sevkiyatını, askeri malzeme sevkiyatına karşı bir koz olarak elinde tuttuğuna ve kullandığına işaret etmektedir.[27]

İnönü 7 Haziran'da Papen'e, Skoda toplarının sevkinin gecikmesinden dolayı Türk basınına bir açıklama yapılmadığını bildirmiş ve 1914 yılında Osmanlı

[25] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 616-28).

Oysa Clodius, raporunda yazdığına göre, Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmede, Büyükelçinin sorusu üzerine, Skoda toplarının sevk edilmemesi hakkında bilgisi olmadığını söylemekteydi.

[26] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 472, 5.6.1939, (1593/384 291-92).

[27] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 475, 5.6.1939, (1625/388 828-30.

(Türkiye'den Almanya'ya yapılan krom sevkiyatı ve sevkiyata ilişkin sorunlar ileride, ekonomik ilişkiler kısmında, ele alınacaktır).

Devleti'nin savaşa giriş kararında, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den satın aldığı ve ödemede bulunduğu iki dretnotu Londra'nın teslim etmemesinin önemli rol oynadığına dikkat çekmiştir. Türk kamuoyu bu olayı hâlâ unutmamıştı.[28]

Papen İnönü'ye, Türk-Alman ilişkilerindeki kriz dönemi sona erdiğinde, sevkiyatın yeniden başlayacağını ve Almanya'nın yükümlülüklerini yerine getireceğini ifade etmiştir. Ancak bu, dış politikanın alacağı yöne bağlıydı.[29]

Saraçoğlu, 12 Haziran tarihli görüşmede Papen'e, Skoda toplarının neden sevk edilmediğine ilişkin soruya Berlin'den bir yanıt gelip gelmediğini sordu.[30]

Clodius da Türk temsilci ile 23 Haziran'da yaptığı görüşmede, savaş malzemesi sevkiyatına ilişkin sorunlar hakkında bilgisi olmadığını, Türk Hükümeti'nin şikâyetlerini ilgili yüksek Alman makamlarına ilettiğini, fakat bu makamlar tarafından söz konusu şikâyetlere ait incelemenin henüz tamamlanmadığını ifade ediyordu. Fakat Clodius, raporunda, Türk Hükümeti'nin Skoda ve Krupp toplarının sevk edilmemesinin gerçek nedenlerini bildiğini anımsatarak, Almanya'nın artık herhangi bir açıklama yapmaktan kaçınmasının mümkün olmadığını da bildirmekteydi. Ona göre, en son olarak kendisinin Haziran ayı sonundaki Bükreş ve Sofya ziyaretleri gerekçe gösterilerek, yanıt süresinin uzatılması mümkün olabilecekti.[31]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl 22 Temmuz tarihli raporunda, Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatı sorununa değiniyor. Wiehl raporunda, soruna ilişkin bir ilke kararına varmakta ve savaş malzemesi sevkiyatının ilgili ülkenin temel politik kararlarına bağlı olduğunu açıklamaktadır. Türkiye'ye askeri malzeme sevkiyatının da bu çerçevede, Almanya'nın Türkiye'ye yönelik iktisat politikası çerçevesinde incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.[32]

Wiehl Ağustos ayı başında kaleme aldığı bir başka raporda, savaş malzemesi sevkiyatını da yakından inceliyordu. Wiehl raporunda, Krupp tarafından yapılan dört denizaltıdan (Atılay, Yıldıray, Saldıray ve Batıray) ilkinin (Saldıray) Türkiye'ye sevk edildiğini, ikincisinin (Batıray) Kiel'de sevke hazır olduğunu, üçüncü ile dördüncünün (Yıldıray ve Atılay) ise halen İstanbul'da yapımının

[28] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 489, 7.6.1939, (1625/388 834-35).

Papen 8 Haziran'da Türkiye'ye birkaç uçak sevkinin mümkün olup olmadığını sordu. Papen, İnönü'nün konuya verdiği önem üzerine, İnönü'ye sevk konusunda söz vermek istemişti. Clodius Papen'e 10 Haziran'da verdiği yanıtta, birkaç uçak sevkinin doğru olduğu konusunda Papen'in görüşlerine katıldığını açıklamaktadır. "Papen'in Raporu", Nr. 186, 8.6.1939, (2950/576 526) ve "Clodius'un Telgrafı", 10.6.1939, (2950/576 527).

[29] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38).

[30] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 512, 12.6.1939, (1625/388 875).

[31] *ADAP*, "Clodius'un Raporu", Nr. 565, 24.6.1939, (1593/384 314-15).

[32] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 703, 22.7.1939, (5570/E 398 957-62).

sürdüğünü, üçüncü denizaltının (Yıldıray) yüzde 85 ve dördüncü denizaltının da (Atılay) yüzde 65 oranında tamamlandığını haber vermekteydi. Wiehl, İstanbul'da yapımı devam eden ve önemli kısmı biten iki denizaltının İngilizlerin yardımıyla Türklerce bir güçlükle karşılaşılmaksızın tamamlanması olasılığına dikkat çekiyordu. Sevk garantisini yerine getirmemenin cezası ise, Almanya için yaklaşık olarak 20 milyon Alman Markı (RM) idi ve antlaşmaya göre, Dresdner Bank'ın İstanbul Şubesi'ne döviz olarak ödenmek zorundaydı. Türkiye'ye 20 adet 15 cm'lik Krupp topu (sadece üçü sevk edilmişti), 12 adet 21 cm'lik Skoda topu, 6 adet 24 cm'lik Skoda obüsü (sadece ikisi sevk edilmişti), 5 adet modern askeri uçak, 60 adet Messerschmidt-109 ve 8 adet Heinkel-111 uçağı verilmesi gerekmekteydi. Fakat sevkiyat bizzat Hitler'in talimatıyla durdurulmuştu. Hafif toplar, hafif topçu malzemesi, optik araç ve traktör de sevk antlaşmasına dahildi. Tüm antlaşmanın değeri yaklaşık olarak 120 milyon Alman Markı (RM) idi. Antlaşmaya göre, Almanya yaklaşık olarak 45 milyon Alman Markı (RM) garanti vermişti ve bu garantinin 25 milyon Alman Markı (RM) döviz olarak ödenmek zorundaydı. Sevkiyatın yapılmaması halinde, Alman firmalarının zararının büyük olacağına dikkat çekilen raporda, Alman firmalarının bu büyük değerdeki satış olanağını tamamen yitirecekleri ve ayrıca sevk yükümlülüğüne uymamalarından dolayı da ceza ödeyecekleri vurgulanıyordu. Raporda, Alman firmalarının bu konudaki olası zararlarının 44.953.000 Alman Markı (RM) ve 932.600 İngiliz Sterlini olacağı, buna yaklaşık 7,6 milyon Alman Markı (RM) ve 700.000 İngiliz Sterlini eklenmesi gerektiği belirtilmekteydi. Wiehl, Türkiye'ye satılmayan askeri malzemenin başka ülkelere satışının mümkün olduğunu, fakat standart farklılığı nedeniyle bu malzemenin ancak kısmen Alman ordusunda kullanılabileceğini açıklamaktadır. Wiehl, Alman Hükümeti'nin, sevkiyat yükümlülüklerine uyulmamasından dolayı zarara girecek olan Alman firmalarını dikkate almasını talep etmekteydi. Ayrıca ceza ödemeleri dövizle olacağından ve halen içinde bulunulan döviz buhranı göz önüne alındığında, bu ödemeler Almanya için taşınamaz bir yük olacaktı. Dolayısıyla Wiehl, Berlin'den Ankara ile yeni bir antlaşmaya varılmasını istemekte ve yukarıda sıralanan sorunların çözüme kavuşturulması gerektiğini bildirmekteydi. Wiehl, bulunacak çözüm yolunun, garantilerin ortadan kaldırılması, yani Ankara'nın sevkiyat yükümlülüklerinin yerine getirilmemesinden doğan cezalı ödeme talebinde bulunma hakkının ortadan kaldırılması olacağını vurgulamaktaydı. Wiehl, Ribbentrop ve Weizsaecker'e sunduğu raporda; İstanbul'da halen yapımı süren denizaltılara ait motorların birkaç gün önce Almanya'da gemiye yüklendiğini ve 17 Ağustos'ta İstanbul'a geleceğini, dolayısıyla motorların teslimine ilişkin olarak kendisine bir talimat verilmesini talep etmektedir. Wiehl raporunun sonunda, savaş malzemesi sevkiyatının söz konusu dahi olamayacağını bir kez daha yineleniyordu. Alman Ekonomi Bakanlığı da, politik nedenlerle askeri malzeme sevkiyatının dar ölçülerle sınırlandırılması gerektiği görüşündeydi.[33]

[33] *ADAP*, "Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35). Koçak; *a.g.e.*, s. 115. Alman Silahlı Kuvvetleri Başkumandanlığı (OKW), 22 Temmuz 1939'da Hitler'in halen Ki-

Wiehl, ekonomik ilişkilerle askeri ilişkiler arasında da bir bağ kuruyor ve bir raporunda, savaş malzemesi sevkiyatına ilişkin sorunlardan doğan Alman yükümlülükleri Türkiye tarafından affedilinceye dek ekonomik ilişkilerde bir devamlılık ya da sınırlama sorusuna verilecek yanıtın geciktirilmesini öneriyordu. Türkiye'nin alacaklarından vazgeçmesi için Türk-Alman ticaret ilişkileri sürüncemede bırakılacak ve bir koz olarak kullanılacaktı.[34]

Clodius 8 Ağustos'ta kaleme aldığı raporda, Türk Hükümeti'nin yeni Türk-Alman Ticaret Antlaşması süresince (31 Ağustos 1938-31 Ağustos 1939) savaş malzemesi sevkiyatının düzenli olarak yapılmasına özel bir önem verdiğini yazmaktadır. Türk Hükümeti ayrıca, savaş malzemelerinin antlaşma süresince takas karşılığında sevkini istemekteydi. Ankara, bu konuda bir açıklama yapılmasını da talep etmişti. Almanya'nın Türkiye'ye sattığı savaş malzemesi karşılığında, satış fiyatının pek az bir kısmını döviz olarak aldığını belirten Clodius, Alman firmalarının politik, askeri ve ekonomik nedenlerle Türkiye'ye savaş malzemesi satmaya istekli olduklarını açıklıyordu. Almanya, Türkiye'nin istediği açıklamayı yapmış ve Berlin, yeni ticaret antlaşması süresince savaş malzemesi sevkiyatının antlaşma hükümlerine göre süreceğini bildirmişti.[35]

Papen, Türk-İngiliz ittifak görüşmelerini etkilemek amacıyla, Türk temsilcilerle yapacağı görüşmelerde savaş malzemesi sevkiyatına ilişkin bir esneklik payı bırakmaya yetkili olabilmek için, Berlin'in kendisine talimat vermesini istemiştir. Ayrıca Danimarka'daki Alman Deniz Ataşesi Marwitz, halen İstanbul'da yapımı devam eden denizaltı (Atılay) için ısmarlanan motorların teslim edilmeyeceğini haber vermişti. Marwitz, yapımı süren denizaltının zaten dokuz aydan önce tamamlanmasına olanak olmadığı görüşündeydi. Bu nedenle, Almanya'nın denizaltı motorlarını teslim etmemesi Türkiye açısından askeri bakımdan şimdilik zararlı bir sonuç yaratmayacaktı. Bununla birlikte Papen, yarı yarıya tamamlanmış denizaltının çalışmasına olanak verilmemesi halinde, bu durumun Ankara'da tepki uyandıracağını yazıyordu.[36]

---

el'de bulunan Batıray denizaltısının Türkiye'ye teslim edilmemesini emrettiğini açıkladı. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 46. Böylece Krupp'un Kiel'deki Germania tezgâhlarında inşa edilen Batıray denizaltısı 31 Ağustos'ta denize indirilmesine karşın, Türkiye'ye teslim edilmedi. Koçak; *a.g.e.*, s. 115. *Ulus*, (29.8.1939). "Batıray denizaltısını Almanya vermiyor", *Cumhuriyet*, (31.8.1939). *JK 6*, (31.8.1939), s. 82.

İnönü, Atılay denizaltısının kızağa konuluş törenine katılmış ve Atılay 19 Mayıs'ta İstanbul'da denize indirilmişti. *JK 6*, (14.8.1937), s. 46. *JK 6*, (19.5.1939), s. 75. *Ulus*, (20.5.1939). Koçak; *a.g.e.*, s. 115-116 ve dn. 124.

[34] *ADAP*, "Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35).

[35] "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un 30 Haziran - 25 Temmuz 1938 Tarihlerinde Berlin'de Yapılan Türk-Alman Ekonomi Görüşmelerine İlişkin Raporu", (Berlin, 8.8.1938, W. W. III 6033, D 532791-532795), *AA*, Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1. *ADAP*, "Clodius'un Raporu", Nr. 549, 8.8.1939, (2725/532 791-795).

[36] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 45, 13.8.1939, (96/107 941-42).

Papen 14 Ağustos tarihli raporunda, İstanbul'da tamamlanan denizaltının (Yıldıray) 28 Ağustos'ta kızaktan indirileceğini ve bu vesileyle düzenlenecek törene İnönü'nün de katılma olasılığı bulunduğunu haber vermektedir. Papen, törenin politik yönden değerlendirilmesi gerektiğini tavsiye etmekteydi. Papen, törenin Alman propaganda amaçları doğrultusunda kullanılmasını; bunun için de, yoldan çevrilmiş olan Atılay denizaltısının motorlarının 18 Ağustos'ta Türkiye'ye gelecek olan Norburg şilebiyle teslim edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Almanya'nın Ankara'daki Deniz Ataşesi de, Türk donanmasının savaş gücünün artmasının Almanya açısından politik yönden bir zarara yol açmayacağı görüşündeydi. Papen, talebin kabul edilmesi halinde, motorların 18 Ağustos'tan önce teslimi için Berlin'in gereken talimatı acele vermesini istiyordu[37].

Weizsaecker, İstanbul'da yapımı süren iki denizaltının (Atılay ve Yıldıray) tamamlandıkları zaman teslim edileceklerini açıkladı. Zaten yapım çalışmaları için malzeme sevkiyatı engellenmemişti. Atılay denizaltısının tamamlanma oranı halen yüzde 70 idi. Bu denizaltı için, Papen'in daha önceki raporunda sözünü ettiği motorların 18 Ağustos'ta İstanbul'da olması önerisinin gerçekleşmesi mümkün olmamıştı. Motorlar Almanya'dan gemiye yüklenmiş ve yola çıkarılmışsa da, yolda durdurulmuş ve 9 Ağustos'ta İtalya'da bir limana indirilmişti. Weizsaecker, Almanya'nın Ankara'daki Deniz Ataşesi'nin görüşlerine dayanarak, Türkiye'nin denizaltının yapımını kendi olanakları ile ancak iki yılda bitirebileceğini yazmaktadır.[38]

İnönü Yıldıray denizaltısının 28 Ağustos'taki denize indirilme törenine politik durumun elverişsizliği nedeniyle katılmadı.[39]

Weizsaecker 16 Ağustos tarihli raporunda Wiehl'in 7 ve 14 Ağustos tarihli raporlarını değerlendiriyor. Weizsaecker, savaş malzemesi sevkiyatının durdurulmasından doğan Alman yükümlülüklerinin affedilmesi yolunda tatmin edici bir antlaşma yapılması halinde, 31 Ağustos'ta sona erecek olan 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın uzatılmasını kabul etmekteydi. Böylece Weizsaecker de ekonomik ilişkilerle askeri ilişkiler arasındaki yakın bağı vurgulamış oluyordu. Askeri ilişkiler ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi yolunda bir baskı aracı olarak kullanılıyordu. Raporda, Türkiye'nin Krupp ve Skoda topları, Messerschmidt ve Heinkel uçaklarının sevkiyatına ilişkin Alman garantileri ile yükümlülüklerinden ve lehine doğmuş tazminat taleplerinden vazgeçmesi isteniyordu. Berlin, ancak bu talep kabul edildiği takdirde, Türkiye ile yeni bir ticaret antlaşması imzalamaya hazırdı.[40]

[37] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 52, 14.8.1939, (2950/576 544).

[38] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46).

[39] *Ulus*, (29.8.1939). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 44-46. Koçak; *a.g.e.*, s. 116.

[40] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46).

Ribbentrop da Weizsaecker'in öneri ve değerlendirmelerine katılıyordu. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'den Papen'e", Nr. 109, 18.8.1939, (8342/E

Weizsaecker, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın 60 milyon Alman Markı (RM) değerindeki askeri malzeme sevkiyatına ilişkin kısmının da hiçbir biçimde onaylanmayacağını bildirdi. Ayrıca antlaşmanın 90 milyon Alman Markı (RM) değerindeki sanayi malzemesi sevkiyatına ilişkin kısmının da onaylanması için Almanya artık bir istek duymuyordu. Buna karşılık, Weizsaecker, sanayi malzemesi sevkiyatına ilişkin olarak Türk Hükümeti'ne her durum için, özellikle de Gölcük Askeri Limanı yapımı için ayrı kredi önerilebileceğini ya da vaad edilebileceğini açıklamaktaydı.[41]

Papen Ağustos ayı sonlarında, Türk dış politikasında Alman karşıtı rota değişimi sona erecek olursa, askeri malzeme sevkiyatı sorununun Almanya tarafından daha hoşgörülü bir biçimde yeniden gözden geçirilebileceğini ifade etmiştir.[42]

Papen'in bu görüşü, aslında Almanya'nın Türkiye üzerindeki siyasi, ekonomik ve askeri baskısının derecesini ortaya koyduğu gibi; aynı zamanda siyasi, ekonomik ve askeri baskıların nasıl bir arada ve karşılıklı olarak uygulandığını da gösteriyordu.

Papen 28 Ağustos'ta Hariciye Vekâleti'ne yolladığı yazıda ise, Alman Hükümeti'nin, askeri malzeme sevkiyatı sorununun askıda kalmasında kararlı olduğunu bildirmekteydi.[43]

D. EKONOMİK İLİŞKİLER

Nazi Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra, Almanya'nın dış ticaret politikasında önemli bir dönüşüm oldu. Dış ticaret politikası Nazi Almanyası'nın siyasi, askeri ve ekonomik amaçlarına uygun olarak düzenlendi. Yeni düzenlemede Almanya'nın amacı, öncelikle Güneydoğu Avrupa, Balkan ve Yakındoğu ülkeleriyle ticareti mümkün olduğunca geliştirmekti. Bu durum, aslında gerek Almanya, gerekse diğer ülkeler açısında nesnel bir gereklilikten kaynaklanıyordu. Almanya sömürgelere sahip bir ülke olmadığı gibi, Batılı diğer devletlerin sömürgeleriyle tatmin edici düzeyde ticaret de yapamazdı. Oysa Alman sanayiinin sürekli hammaddeye ve Almanya'nın bol miktarda tarım ürününe ve gıda maddesine ihtiyacı vardı. Ayrıca Almanya içinde bulunduğu döviz sıkıntısı nedeniyle, bu malları serbest dövizle değil, takas (kliring) sistemiyle, yani satın aldığı mallar karşılığında mal satın aldığı ülkelere mal satmak suretiyle, almak istiyordu. Diğer ülkelerin de, ürettikleri hammaddeleri ve tarım ürünlerini sürekli

590 167/1). Hitler, Keitel ile yaptığı görüşme sonunda, silah sevkiyatı konusunda Türkiye ile yeni bir antlaşma imzalanmasını önermiştir. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Papen'e", Nr. 219, 23.8.1939, (2361/488 856).

[41] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46).

[42] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 393, 28.8.1939, (1594/384 346-49).

[43] *ADAP*, "Papen'den Türk Hariciye Vekâleti'ne", Nr. 406, 28.8.1939, (8342/E 590 163-64), (Aslı Fransızcadır).

satabilecekleri bir ülkeye şiddetle ihtiyaçları vardı. Almanya bu ülkeler için önemli bir pazardı. Ayrıca ihtiyaç duydukları sanayi mallarını da takas sistemi sayesinde döviz ödemeden satın alabileceklerdi. Yani bu durum bütün ticaret ortakları açısından tatmin edici bir çözüm yoluydu. Diğer yandan Almanya, rekabeti önlemek amacıyla, satın aldığı mallara dünya piyasalarının üzerinde fiyat ödüyordu. Gerçi diğer ülkeler de Alman sanayi mallarına yine dünya piyasalarının üzerinde fiyat ödemekteydiler, ama bu durum, ilk bakışta pek belli olmuyordu. Dolayısıyla, Almanya her bakımdan kazançlı sayılırdı.

Berlin, bu ülkelerle dış ticaretini geliştirirken, ekonomik yakınlaşmanın doğuracağı siyasi sonuçları da göz önünde tutuyordu. Ekonomik nüfuzun kolayca siyasi nüfuz haline dönüşeceğini hesap eden Almanya, askeri hedeflerini bu plana göre düzenliyordu. Kısacası, Almanya'nın siyasi ve askeri yayılma amacına, dış ticaret politikasının da hizmet etmesi bekleniyordu; dış ticaret, Alman dış politikasında önemli bir işlev görüyordu.

Kroll, Almanya'nın takasa dayalı dış ticaret politikasının Güneydoğu Avrupa, Balkanlar ve Yakındoğu'daki başarılarını anlatırken, bu ticaretin iki taraf açısından da avantajlı olduğunu belirtiyor. Bir taraftan Almanya hammadde sağlamakta sıkıntı çekmemeyi garanti altına alırken, diğer yandan, Macaristan, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye'nin tarımsal nüfusu ilk kez ilerideki yıllar için kesin ve yeterli geliri güvence altına alabiliyordu. Artık bir fiyat düşüşünden ya da mallarının ellerinde kalmasından endişe etmelerine gerek yoktu. Bu durum köylü nüfusta artan bir memnuniyet yarattı. Hükümetler düzenli ve yüksek vergi gelirini ve düzenli vergi geliri sonucunda da siyasal istikrarı güvence altına aldılar. Bu durum söz konusu ülkelerin dış ticaretinin kısa zamanda yüzde 50 ilâ yüzde 70 arasında Alman egemenliğine girmesiyle sonuçlandı.[1]

1. Almanya'nın Türkiye'de Ekonomik Hegemonya Kurma Çabaları

Türkiye ile Almanya arasında var olan yakın ekonomik ilişkilerde, adeta bir patlama noktasına ulaşan canlanma Hitler iktidarının kurulduğu 1933 yılından itibaren görüldü. Türkiye, Almanya'nın ekonomik yayılma programında en ön sırada yer alan ülkelerden biriydi.

"Türkiye'nin iktisadi kalkınma hareketine girişmesi Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi ile aynı zamana rastlar. Türkiye ilk beş yıllık sanayi planını gerçekleştirmek için yeni kaynaklara ihtiyaç duyarken, Almanya da Orta Doğu ve Balkan memleketlerinde mamul maddeler için yeni pazarlar arıyordu. Almanya'nın iktisadi kuvvetini, siyasi nüfuzunu artırmak için kullandığı başlangıçta kolaylıkla anlaşılamamıştı. Bu sırada dış finansman kaynaklarına ihtiyaç duyan Türkiye, Almanya ile sıkı bir iktisadi işbirliğine girişmekte bir sakınca görme-

[1] Kroll; *a.g.e.*, s. 84-85.

mişti. 1934 yılından itibaren büyük Alman firmalarının Türkiye'ye açtıkları krediler sayesinde Türkiye'nin Almanya ile ticaret hacmi sür'atle artmıştır".[2]

Gerçekten Türkiye'den aldığı hammaddeler ve tarım ürünleri için yüksek fiyat politikası izleyen Almanya, buna karşılık kendi sanayi ürünlerini Türkiye'ye dünya piyasalarının üzerinde yüksek fiyata satıyor ve sonuç Almanya lehine oluyordu. Türkiye'nin diğer Batı ülkeleri ile dış ticaretini geliştirmesi kolay değildi; çünkü zaten bu ülkeler Türkiye'den alabilecekleri tarım ürünleri ile hammaddeleri kendi sömürgelerinden daha kaliteli olarak ve ucuza satın alıyorlardı. Ayrıca Türkiye döviz sıkıntısı nedeniyle dış ticaretini büyük ölçüde takas sistemine bağlamıştı. Bu nedenle de, Türkiye ancak mal sattığı ülkelerden mal alabiliyordu. Dolayısıyla Almanya Türkiye için uygun bir ticaret ortağıydı.[3]

"Özellikle dünya buhranı nedeni ile düşen tarım ürünleri fiyatları karşısında ülke, yüksek saptanmış TL kuru nedeniyle, ihraç imkânını genişletme yolunu klering ve özel takasta aramış ve bulmuştur. Özel takas ve klering'in bilinen en önemli sakıncası, dış ticaretin belirli ülkelere bağlanması ve dış ticaret maliyetlerinin yükselmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır (...)

"Ülkenin dış ticaretini geniş ölçüde takas ve klering sistemi ile yürütmeye başlaması, harp içinde daha büyük zorluklarla neden olacağı gibi harp sonrasındaki büyük sorunların da kaynağı olacaktır.

"İhracata yeni imkânlar tanıyan sistemin işlerlik kazanması ile birlikte, ihraç fiyatlarında suni olarak yükselme ortaya çıktı. Buna karşı ithalatımız zorunlu olarak klering bakiyelerimizin uygun olduğu ülkeye —Almanya'ya— yöneldi. Serbest döviz bölgesinden ithal imkânları bulunmasına karşın, ithal için gerekli döviz bulma zorluğu yüzünden bu imkândan yeterince yararlanılamadı. İthalat,

[2] *OTDP*, s. 120.

[3] Almanya ile İngiltere'nin Türkiye üzerindeki ekonomik rekabetini anlatan Kroll; İngiltere'nin durumunun elverişsiz olduğunu, çünkü İngiltere'nin ekonomik yapısı ile Türkiye'ninkinin hiç uyuşmadığını ya da pek az uyuştuğunu, bunu uyumlu hale getirmek için İngiltere'nin pek çok çaba harcaması gerektiğini belirtiyor. İngiltere, Türk ihraç mallarından gerçekte pek azına ilgi gösteriyordu; diğer yandan bu konuda Almanya'nın rekabeti de olumsuz rol oynuyordu. Ama, "bu, siyasi bir mücadele idi". Kroll; *a.g.e.*, s. 94. Ayrıca bkz. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 21 ve Koçak; *a.g.e.*, s. 97/dn. 54 ve s. 111.

Türkiye'nin Almanya'ya ekonomik bağımlılığı hakkında genel açıklamalar için bkz. Kroll; *a.g.e.*; Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 21 ve Önder; *a.g.e.*, s. 14-15.

Almanya'nın bu denli büyük ölçüde ekonomik ve ticari egemenliği altına girmek, hiç kuşkusuz Türk dış politikasının hareket olanaklarını da daraltıyordu. Jivkova; *a.g.e.*, s. 129. "Türk ekonomisi açısından faşist Almanya'nın büyük önemi olsa da, Türkiye bu ülkeye politik bakımdan bağlanmak istemiyordu". Jivkova; *a.g.e.*, s. 129. Ayrıca bkz. s. 53-54.

Deutsche Orient-Verein 1934'te kuruldu. Amacı Yakındoğu'da Alman ekonomik ve kültürel çıkarlarını korumak ve yaygınlaştırmaktı. Türkiye'de de bir komite oluşturmuştu. Komitenin başkanı Deutsche Bank'ın Müdürü Weigelt idi. Glasneck; *a.g.e.*, s. 31.

klering bakiyelerimizin uygun olduğu ülkelerden, ne bulunursa ve kaça bulunursa gerçekleştirmek durumunda kaldı".[4]

Ancak Türk Hükümeti, Alman Hükümeti'nin bir üyesi olan Hugenberg'in 1933 yılı yazındaki, Almanya'nın özellikle Doğu'da ekonomik yayılma amacı ve isteği taşıdığına ilişkin beyanına da, sert tepki göstermekten geri kalmadı.

Almanya'nın Roma Büyükelçisi Hassell 13 Temmuz 1933'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, aynı gün Hariciye Vekili Tevfik Rüştü ile görüştüğünü ve Tevfik Rüştü'nün Hugenberg Memorandumu'na karşı sert tepki gösterdiğini bildirmektedir. Tevfik Rüştü'ye göre, bu açıklama Londra'da ve Doğu ülkelerinde bomba etkisi yaratmıştı. Ayrıca karşılıklı güven politikasına sert bir darbe indirmişti. Hassell, Tevfik Rüştü'nün eleştirileri karşısında görüşmeyi daha yumuşak bir alana kaydırmak için, memorandumun yanlış hazırlandığını ve tamamen yanlış anlaşılıp, yorumlandığını, Doğu'da bir Alman sömürgeleştirmesinden asla söz edilemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak Tevfik Rüştü bu savunma ile yetinmemiş; bu konunun neden dünya iktisat konferansında yüzeysel biçimde de olsa ortaya atılmadığını, ya da en azından konferansa katılan diğer Doğu devletlerine neden haber verilmediğini sormuş ve bu ülkelerle ortak bir metin hazırlanabileceğine işaret ederek, bu yönde bir girişimde de bulunulmadığına dikkat çekmiştir. Hassell, açıklamanın hazırlanış yöntemini benimsemediğini, ayrıca zaten Hugenberg'in de bakanlıktan ayrıldığını anımsatarak, memorandumun heyecanlandırıcı bir yönünün artık kalmadığını belirtmiştir. Aynı savunmanın yinelenmesi Tevfik Rüştü'yü yatıştırmamış ve Hariciye Vekili, bir Alman bakanın bu biçimde, Doğu'ya doğru yayılmadan söz etmesinin, söz konusu ülkelerin Almanya'ya karşı güvensizlik ve kuşku duymalarından ve tereddüde düşmelerinden başka bir işe yaramadığını, bu açıklamanın ilişkilere darbe vurduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, Tevfik Rüştü, memorandumun Sovyetler Birliği'nde önemli ölçüde güvensizlik, kuşku ve tepki doğururken; Türkiye'de memorandumda ortaya konulan görüşlerin Almanya'da genel planda paylaşılan düşünceler olmadığının bilindiğini açıklamıştır.[5]

Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nda görevli Fabricius 7 Ağustos 1933'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporda, Tevfik Rüştü ile yaptığı görüşmeyi anlatmakta ve Tevfik Rüştü'nün bir kez daha Hugenberg Memorandumu'nu sert biçimde eleştirdiğini, Sovyetler Birliği'nin de memorandumdan son derece rahatsız ve tedirgin olduğunu vurgulayarak, Türkiye'nin kendi iktisat politikasının eleştirilmesi karşısında hiçbir biçimde sessiz kalamayacağını, benzer biçimde Almanya'ya karşı da sessiz kalamayacağını açıkladığını bildirmektedir.

[4] Nazif Ekzen; *1946-1958-1970 Devalüasyonları*, Ankara, 1980, s. 9.

[5] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band I, 2, (16. Mai bis 14. Oktober 1933), Göttingen, 1971. *ADAP*, "Almanya'nın Roma Büyükelçisi Hassell'den ADB'ye", Nr. 361, 13.7.1933, (8626/E 604 585-86, 1162). Ayrıca bkz. Krecker; *a.g.e.*, s. 22-23.

Tevfik Rüştü, memorandumun Türkiye'de yarattığı olumsuzlukların son zamanlarda giderildiğini de sözlerine eklemişti.[6]

Almanya Türkiye'ye ilk planda demiryolu malzemesi, maden tesisleri, tekstil gibi hafif sanayi için donanım, gemi ve askeri malzeme sevk ediyordu. Almanya'nın en ünlü çelik, elektrik ve kimya firmaları (Krupp, Otto Wolff, Ferrostahl, Vereinigte Stahl-Werke, Gutehoffnungshütte, Henschel und Sohn, Bergmann-Borsig, Siemens ve AEG) Türkiye ile iş yapıyorlardı. Almanya'nın Türkiye'ye sevk ettiği demir sac ve demir telin değeri 1925 yılında 342.000 Alman Markı (RM) iken, bu miktar 1938'de 3.325.000 Alman Markı (RM) oldu. Aynı yıllar için Türkiye'ye satılan demiryolu yapı malzemesinin değeri ise 2.909.000 ve 3.206.000 Alman Markı (RM) idi. Yine aynı yıllar için sevk edilen demir eşya 8.864.000 ve 24.328.000 Alman Markı (RM); buharlı lokomotif 1.023.000 ve 5.414.000 Alman Markı (RM); su taşıtı 19.000 ve 8.301.000 Alman Markı (RM); hava ve kara taşıtı 528.000 ve 6.313.000 Alman Markı (RM); mamul eşya ise 63.073.000 ve 141.864.000 Alman Markı (RM) değerinde idi. Demiryolu yapımı büyük ölçüde Dresdner Bank'ın öncülük ettiği Julius Berger Konsorsiyumu'nun elindeydi. Alman Hükümeti, söz konusu konsorsiyumun desteklediği projeye mali yönden 120 milyon Alman Markı (RM) güvence vermişti. Türkiye'nin Almanya'dan satın aldığı sanayi malzemesi ve makina değeri, 1937 yılında 59,2 milyon Alman Markı (RM) iken, 1938'de bu miktar 94,4 milyon Alman Markı'na (RM) yükselmişti. Türkiye ile iş ilişkileri en yakın Alman bankaları ise, Deutsche Bank ile Dresdner Bank'ın İstanbul Şubesi Deutsche Orient Bank idi.[7]

Krupp firmasından 3 Mayıs 1933 tarihinde, o sırada Cenevre'de bulunan Nadolny'e yazılan bir yazıda, Krupp ile Türk Hükümeti arasında Ankara'da imzalanan ve 21.250.000 Alman Markı (RM) değerinde olan demiryolu malzemesi sevkiyatına ilişkin antlaşma hakkında bilgi verilmektedir. Söz konusu antlaşma, bu değerde bir başka kredinin uzatılması hakkındaki mali antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren yürürlüğe girecekti. Antlaşmada, yıllık 4 milyon Alman Markı (RM) civarında bir meblağın peşin ödenmesine karşılık demiryolu malzemesi sevkiyatı öngörülmüş; yine antlaşma uyarınca özellikle ilk iki yılda 8 milyon Alman Markı (RM) tutarında müteharrik (hareketli) malzemenin sevkiyatı zorunlu tutulmuştu. Bu sayede Alman sanayii için çok değerli bir iş olanağı yaratılmış olmaktaydı. Yazıda, Alman sanayiinin bu başarısının, güçlü İngiliz, Fransız ve Çekoslovak rekabetine karşı olduğu özellikle vurgulanıyordu.[8]

Hamdi Arpag, 26 Mayıs 1934 tarihinde Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a güven mektubunu sunarken yaptığı konuşmada, Türkiye ile Almanya

[6] *ADAP*, "Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nda Görevli Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 394, 7.8.1933, (8636/E 604 937-41).

[7] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 22-25. Jaeschke; *Türkei*, s. 50.

[8] "Fried. Krupp Aktiengesellschaft Abteilung Ost (Fried. Krupp Firması Doğu Bölümü'nden) Nadolny'e", (Berlin, 8.5.1933, Nr. 3313), *AA*, Narklap Nadolny, Varia II.

arasındaki iktisadi ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmaya çalışacağını özellikle vurguladı.[9]

6 Ocak 1935 tarihinde, "Maliye Vekâleti ile Krupp Konsorsiyumu arasındaki konuşmalardan sonra Sümerbank ile bu konsorsiyumun mümessili arasındaki müzakereler de neticelenmiş ve bir protokole bağlanmıştır. Protokole göre, konsorsiyum demir sanayii için Sümerbank'a 9 milyon liralık bir kredi mektubu açmıştır. Bu anlaşma tesisatın Krupp konsorsiyumundan alınması kaydına tâbi değildir. Kredi, Krupp konsorsiyumunun banka tarafından kabul ve tatbik edilecek tesisat projelerine en müsait fiyat teklif ettiği takdirde kullanılacaktır. Banka, zamanında alâkadar diğer müesseselerden de fiyat teklifi isteyecektir. Aldığımız malûmata göre mütehassıs bir heyet demir sanayiinin kurulma yeri etrafında tetkikatlarına devam etmektedir. Yaz başlarında inşaata başlanacağı kuvvetle umulmaktadır".[10]

Diğer yandan, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 12 Nisan 1935 tarihli bir raporunda; Türk Hükümeti'nce de desteklenen kamuoyunun artık Alman dostluğundan yana değilmiş gibi göründüğü; basında da Almanya'ya karşı dostça olmayan görüşlere yer verildiği belirtilmektedir. Türkiye'de Alman sermayesine karşı olumsuz duygular beslenmekteydi. Türkiye'deki Alman sermayesinin her an devletleştirilebileceğine işaret edilen raporda, ağır vergiler konularak, bazı idari önlemlerle bunun başarılabileceğine dikkat çekilmekteydi. Ayrıca Türk Hükümeti devletleştirme hakkını kendinde görüyordu. Rapora göre, Türkiye'deki Alman sermaye grupları da rahat faaliyet gösterememekteydiler. Julius Berger firması halen davalıydı ve mahkemesi sürüyordu. Ankara ve Adana'daki Alman elektrik ve gaz firması (Ankara Elektrik Türk A.Ş. ile Adana Elektrik Türk A.Ş. "Türk E.L.G.") tarife saptamaları ve ağır vergi önlemleri ile pratikte iflasa sürüklenmişti. Firmanın iflasının ilânına pek az zaman kalmıştı. Aynı sorun madenler için de geçerliydi. Alman Dışişleri Bakanlığı, Alman Hükümeti'nin bu olumsuz tabloya doğrudan müdahale etmesi gerektiği görüşündeydi.[11]

[9] "Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag'ın Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a Güven Mektubunu Sunuş Töreni", Deutsches Nachrichtenbüro (DNB), (26.5.1934), *AA*, Abteilung III, Po 9, Türkei, Bd. 2.

[10] *AT*, Nr. 13, (İkincikânun 1935), s. 6.

[11] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Göttingen, 1975. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", Nr. 26, 12.4.1935, (5667/H 013 612-14).

1928 yılından sonra dokuz Alman yatırımı devletleştirildi. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 29.

Örneğin, Türk Hükümeti bir Alman firmasınca işletilen Ergani Bakır Madenleri'ni satın almak istemişti. "Akşam Alman-Türk kafilesi Doyçebank müdürü doktor Veygeld tarafından verilen ziyafette bulunduk. Doktor Veygeld'in ifadesine göre Almanlar Ergani madenini satmaya hazırdır. Bir buçuk milyon lira sarf etmişler. Bu esas tutularak mübayaa müzakeresine girmeye hazır olduklarını söyledi". Us; *a.g.e.*, s. 104.

Görüşmeler anlaşma ile sonuçlanmış ve maden hisselerinin Etibank'a satışına ilişkin antlaşma Deutsche Bank ile 30 Nisan 1936'da imzalanmıştır. *JK 6*, (30.4.1936), s. 24. *RG*, (20.6.1936), Sayı: 3335. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 23 ve dn. 37. Ayrıca bkz. "Doyçe Bank Elinde Bulunan Erga-

"1936 yılından itibaren Almanya'nın Türkiye üzerinde kurmaya çalıştığı iktisadi hegemonyanın siyasi sonuçları daha belirli bir mahiyet almıştı. Almanya iktisadi nüfuzu ile Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet münasebetlerini bozarak Türkiye'yi revizyonist gruba çekmeye çalışıyordu". [12]

"1936 yılının Haziran ayında Karabük'te kurulacak olan demir ve çelik işletmelerinin kurma hakkının Alman firması Krupp'a verileceği söylentileri dolaşırken İngiliz Brassert firmasına verilmesi, Türkiye'nin Alman iktisadi baskısını azaltmak için düşündüğü bir çare idi". [13]

Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın yapımı için İngiliz Brassert firmasıyla 23 Haziran 1936'da bir ön antlaşma ve 2 Eylül'de de bir protokol imzalandı. Kesin antlaşma 29 Eylül'de yapıldı. Diğer yandan da, Sümerbank ile Brassert arasında 1 Aralık'ta mali bir antlaşma imzalandı. İnönü, 3 Nisan 1937'de yanında İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine de olduğu halde, Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın temelini attı. [14]

Alman sanayii için bu tür olumsuz gelişmelere karşın, Alman Dışişleri Bakanlığı raporlarına göre, Almanya Türkiye'deki sanayi tesislerinin yüzde 80'ini Alman malzemesi kullanarak ve Alman uzmanların katkılarıyla kurmuştu. [15]

---

ni Bakırı Türk Anonim Şirketi Hisse Senetleri'nin Satın Alınmasına Dair Kanun", (Kanun No: 3034; Kanun Teklifinin Tevdii Tarihi: 25.5.1936; Kanun Teklifinin Müzakere Tarihi: 11.6.1936; Kanunun Kabul Tarihi: 11.6.1936).

Yasaya göre, Ergani Bakırı Türk Anonim Şirketi'nin Deutsche Bank ve Diskonto Gesellschaft elinde bulunan 1,5 milyon itibari değerindeki hisse senetlerinin 850.000 TL'ye kadar satın alınmasına ilişkin olarak Türk Hükümeti ile banka arasında antlaşma imzasına yetki verilmekteydi. Satın alınacak hisse senetleri ise Etibank'a devredilecekti.

Diğer yandan, Ergani Bakır Madeni'nin elektrik projesi Alman Augsburg-Nürnberg firmasına verilmişti. Yapılan antlaşmaya göre, yapımın 12 ayda tamamlanması gerekiyordu. Ancak Hamdi Arpag, firmanın, projeyi öngörülen sürede tamamlayamayacağını, en az 12 aylık, hatta 16 aylık bir gecikmenin söz konusu olabileceğini Türk Hükümeti'ne bildirdiğini öğrenmişti. Oysa Türk Hükümeti bu gecikme karşısında çok güç durumda kalmıştı, çünkü elektrik projesi tamamlanmadan, işletmenin hizmete açılması mümkün değildi. Bu gelişme üzerine Ankara, Alman Hükümeti'nden projenin zamanında tamamlanabilmesi için yardımcı olmasını ve aracılık etmesini rica etmiştir. *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10. Februar 1939). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Görevli Mackensen'in Raporu", Nr. 538, 23.9.1937, (395/212 602-603).

Ergani Bakır Madeni Ocakları 1 Nisan 1939'da işletmeye açıldı. *JK 6,* (1.4.1939), s. 72.

[12] *OTDP,* s. 120-121.

[13] *OTDP,* s. 121. Ayrıca bkz. Kroll; *a.g.e.,* s. 95-97. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 25.

[14] *JK 6,* (23.6.1936), (2.9.1936), (29.9.1936), (1.12.1936) ve (3.4.1937).

Antlaşmaya göre, 3,5 yılda 27 milyon TL. değerinde bir yatırım yapılacaktı. Kredi Türkiye tarafından sekiz yılda ve ilk planda maden ürünleri satılmak suretiyle ödenecekti. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 30.

[15] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 24.

1936 yılında Türkiye'nin Almanya'dan 45 milyon TL (1 TL = 1,98 Alman Markı (RM) olduğuna göre, 91 milyon Alman Markı (RM)) alacağı vardı. Türkiye bu alacağını tahsil edebilmek için Krupp'un Germania tezgâhlarına gemi sipariş etmek zorunda kaldı.[16] İktisat Vekili Celâl Bayar tarafından 17 Şubat 1937'de imzalanan ön antlaşma ile Krupp'a yedi gemi sipariş edildi. İmzalanan bir başka protokolle de yine Krupp'a dört gemi siparişi daha verildi.[17]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller'den 17 Şubat 1937 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda, Türkiye'nin Almanya'ya gemi sipariş etmek istemesi üzerine başlayan görüşmelerin başarı ile sonuçlandığı haber veriliyor. Raporda, İktisat Vekâleti ile Krupp ve Krupp'a ait tersanelerin temsilcileri arasında bir süredir devam eden, Türkiye'nin Almanya'ya yeni gemi siparişleri vermesine ilişkin görüşmelerin başarı ile sonuçlanmasının ardından, İktisat Vekâleti ile konuyla ilgili Alman girişimciler arasında birkaç gün önce bir antlaşma imzalandığı açıklanıyor. Antlaşmayla 681.000 İngiliz Sterlini değerinde 5.300 grostonluk VI tipinde üç ve 136.000 İngiliz Sterlini değerinde 2.300 grostonluk V3 tipinde bir büyük gemi ile toplam değerleri 80 ilâ 100.000 İngiliz Sterlini olan her biri 800 grostonluk iki Akay gemisi, İzmir Körfezi'nde çalıştırılmak üzere her biri 400 grostonluk iki küçük gemi Almanya'ya sipariş edilmişti. Böylece, 1936 yılında, İstanbul şehir hatlarında çalıştırılmak üzere yine Almanya'ya sipariş edilmiş olan ve toplam değerleri 660.000 İngiliz Sterlini tutan altı gemi ile birlikte yeni siparişler de göz önünde alındığında, yeni Türk ticaret gemisi filosunun hemen hemen tamamının Almanya'ya ısmarlandığı ortaya çıkıyordu. Bunun tek istisnası İngiliz Vickers and Armstrong firmasına sipariş edilen her biri 500 grostonluk iki küçük gemiydi. Almanya'ya verilen gemi siparişlerinin değeri 20 milyon Alman Markı (RM) civarındaydı. Ödeme koşullarına göre, Almanya'nın son gemileri teslim tarihi olan 1 Haziran 1939'da, tüm ödemeler tamamlanmış olacaktı. Keller, raporunda, Türkiye'nin Almanya'ya verdiği gemi siparişlerine ilişkin görüşmelerde ortaya çıkan sorunları da ayrıntılı biçimde ele almaktaydı. Almanya'nın ilk geminin teslim tarihi olarak iki yıl sonrasını öngörmesi, görüşmelerin uzamasına neden olmuştu. Türkiye Almanya tarafından öngörülen bu uzun sevk süresinden memnun kalmamış ve hiç olmazsa en azından bir geminin 1938-1939 kışında teslimini talep etmişti. Almanya da nihayet bu talebi olumlu karşılamış ve üç büyük geminin 1 Eylül 1938 tarihine dek, diğer gemilerin ise, en sonuncusu 1 Haziran 1939'da olmak üzere, bunu takip eden aylarda teslimini kabul etmişti. Almanya'nın sevkiyatta bir gecikmeye meydan vermesi durumunda, her hafta için binde dört civarında bir gecikme tazminatının antlaşmada öngörülmesi Türkiye tarafından söz konusu edilmişti. İktisat Vekâleti'nin üst düzey yöneticileri Keller'e, Vekâletin, üzerinde anlaşılan sevk tarihlerine uyulmaması durumunda, antlaşmaya yüksek oranda gecikme

[16] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 21.

[17] *AT*, Nr. 39, (Mart 1937), s. 6.

zammı cezası konulması konusu üzerinde uzun zaman tereddüt ettiğini haber vermişlerdi. Sonunda İktisat Vekâleti'nde, Alman yetkililerin üzerinde anlaşılan sevk tarihlerine kesinlikle uyacakları konusundaki görüş ağırlık kazanmış ve İktisat Vekâleti, yüksek oranda gecikme zammı cezası talebinden vazgeçmişti. Keller, eğer antlaşmada öngörülmüş düşük oranlı gecikme zammı cezasının Alman tersanelerini, sevkiyatı birkaç hafta geciktirme ve düşük tutulmuş gecikme zammı cezasına katlanmak hususunda tahrik ve teşvik ederse; böyle bir gelişmenin Türkiye üzerinde hiç kuşkusuz olağanüstü derecede olumsuz etkisi olacağını belirtmekteydi. Bu düşünce ile Keller, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın, Alman tersanelerinin halen üzerinde anlaşılan sevk tarihlerini gerçekten en küçük bir gecikmeye meydan vermeden gerçekleştirmeleri için elinden gelen çabayı göstermesini istiyordu. Hatta Keller, sevkiyatın üzerinde anlaşılan tarihlerden daha erken yapılmasının İktisat Vekâleti üzerinde de olumlu etkisi olacağı ve Almanya'ya yeni siparişler verilmesi için çok uygun bir temel yaratacağı görüşündeydi. Raporunun sonunda Keller, Türk deniz işletmesinde uzman olarak görevli Alman Dr. Leisleir-Kiep'in görüşmelerin başarı ile tamamlanmasındaki yardımından ve emeğinden söz etmektedir. [18]

Nafia Vekili Ali Çetinkaya 1937 yılının yaz aylarında Alman Hükümeti ile siyasi ve iktisadi konularda görüşmeler yapmak üzere Almanya'yı ziyaret etti. Ziyareti hakkında Deutsche Bergwerkszeitung'a bir demeç veren Çetinkaya, özellikle Türk-Alman iktisadi ilişkilerine verilen önemi vurguladı. Türkiye'nin demiryolu yapımına verdiği önemi ortaya koyan Çetinkaya, demiryollarının yapımında gerekli araçların sevkiyatını önemli ölçüde karşılayan ülkenin Almanya olduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin 1937-1938 yıllarında 16 milyon TL'lik yeni

[18] "Keller'den ADB'ye", ("Türkiye'den Almanya'ya Gemi Siparişine İlişkin Görüşmelerin Olumlu Sonuca Bağlanması ve Antlaşma İmzalanması Hakkında"), (4.2.1937 Tarih ve W III SE 814 Sayılı Yazıya İlişkin), (Ankara, 17.2.1937, Abschrift W III SE 1466, C. 107/37), *AA*, Ha Pol, Clodius-Türkei, Bd. 1. *JK 6*, (17.2.1937), s. 38.

Ankara gemisi 28 Nisan 1937'de Emden'de kızaktan indirildi. *JK 6*, (28.4.1937), s. 41.

23 Ekim 1937'de üç posta gemisi yapımı için Krupp ile antlaşma imzalandı. *JK 6*, (23.10.1937), s. 48.

Trak gemisi Krupp'un Kiel'deki Germania tezgâhlarında yapıldı. 15 Ocak 1938'de Rostock'da denize indirildi. *AT*, Nr. 52, (Nisan 1938), s. 59. 16 Mayıs 1938'de İstanbul'a geldi. *AT*, Nr. 54, (Haziran 1938), s. 6. 22 Mayıs'ta da Mudanya'ya ilk seferini yaptı. *JK 6*, (22.5.1938), s. 55.

Sus gemisi 12 Mart 1938'de Kiel'de denize indirildi. *JK 6*, (12.3.1938), s. 53. Sus, 9 Haziran 1938'de Kiel'de teslim alındı. *JK 6*, (9.6.1938), s. 56.

Tırhan 15 Ağustos 1938'de Rostock'da denize indirildi. *JK 6*, (15.8.1938), s. 61.

Etrüsk 7 Eylül 1938'de Kiel'e geldi ve 27 Eylül'de İskenderun'a doğru ilk seferine çıktı; 5 Ekim'de İskenderun limanına geldi. *JK 6*, (7.9.1938), s. 63. Marakaz 8 Eylül 1938'de Kiel'e geldi. *JK 6*, (8.9.1938), s. 63.

Kadeş 25 Ağustos 1939'da İstanbul'a vardı. *JK 6*, (25.8.1939), s. 82.

Türkiye'nin Almanya'dan satın aldığı söz konusu gemilerle ilgili olarak bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 71-77 ve s. 408-412.

lokomotif ve vagon satın alacağını, bunun önemli ölçüde Alman firmalarından gerçekleştirileceğini açıklamıştır. Çetinkaya, ayrıca Alman mühendislerin halen yapımı süren Türk limanlarında görev alacağından ümitli olduğunu da ifade etmiştir. 24 Temmuz'da Berlin'e gelen Çetinkaya, 2 Ağustos'ta bizzat Hitler tarafından da kabul edildi.[19]

Alman sanayii Türkiye'de kimya alanında da girişimlerde bulundu. IG-Farben firması, Türk Hükümeti'nin Kütahya civarında kurmayı planladığı kimya tesisleri için 1936-1938 yılları arasında Etibank ile bazı görüşmelerde bulundu. 1937 ilkbaharında İktisat Vekili Celâl Bayar ile görüşen IG-Farben Müdürü Krüger, Türkiye'de kimya sanayiinin kurulmasına katılmak istediklerini bir kez daha vurguladı. Ilgner başkanlığında 16 Şubat 1937'de İstanbul'da toplanan IG-Farben İstanbul Komisyonu, projenin İngiliz Brassert firmasına verilmesi tehlikesine dikkat çekti. Ayrıca komisyon toplantısında, IG-Farben'in Türkiye'de kurulması planlanan kimya sanayiine mali bakımdan katılmamasına, fakat bu alanda sadece tesis sevkiyatı yapmasına ve tesis kurmasına karar verildi. IG-Farben firmasının Pfeiffer başkanlığında bir heyeti İngiliz kredi antlaşmasından sonra Ankara ile İstanbul'u ziyaret etti. Görüşmeler sonunda 28 Haziran 1938'de Maliye Vekâleti ile IG-Farben arasında bir kredi antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, 45 milyon Alman Markı (RM) değerinde kredi veriliyordu ve kredinin süresi on yıldı. Ancak antlaşma teknik ve ücrete ilişkin koşullarda da anlaşma sağlandığı takdirde yürürlüğe girecekti. Alman Dışişleri Bakanlığı antlaşmayı onaylamıştı.[20]

1930'lu yılların sonunda Alman havacılık sanayii Türkiye'de İngiliz ve Amerikan şirketleriyle rekabete girdi.[21] Bu arada Türk Kuşu, Almanya'dan 10 adet eğitim uçağı satın aldı ve uçaklar 26 Nisan 1937 tarihinde Türkiye'ye teslim edildi.[22]

Clodius 4 Ekim 1938 tarihli bir raporunda, Türk Hükümeti'nin havacılık sanayiinde kullanılmak üzere uçuş malzemesini Almanya'dan, on yıl süreli ve 40 milyon Alman Markı (RM) değerinde bir kredi ile elde etmeyi amaçladığını ve Berlin'den bu konuda resmen yanıt istediğini bildirmektedir. Clodius, bu ta-

[19] "Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın Ziyareti Hakkında", Türkische Post, (İstanbul, 9.8.1937), *AA*, Pol VII, Po 2, Türkei. *JK 6*, (2.8.1937), s. 45.

Çetinkaya İsveç'i de ziyaret etti. *AT*, Nr. 45, (Eylül 1937), s. 49.

[20] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 23-25 ve 37-38. Bununla birlikte IG-Farben Türkiye'de bikromat tesisi kurmayı reddetti. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 24.

Clodius 29 Haziran 1938 tarihli raporunda, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın birkaç gün önce IG-Farben firmasına, Türkiye'ye 45 milyon Alman Markı (RM) değerinde uzun dönemli bir proje kredisi vermesinin mümkün olduğunu bildirdiğini haber veriyor. *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli, 1937-10. Februar 1939). *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 545, 29.6.1938, (96/107 691-696).

[21] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 26.

[22] *AT*, Nr. 41, (Mayıs 1937), s. 16.

lebin olumlu karşılanması gerektiğini, çünkü kredinin verilmesi halinde, Türkiye'deki havacılık sanayiinde Alman malzemesinin kesin üstünlük ve egemenlik kurabileceğini açıklıyordu. Hatta Clodius, Türkiye'ye 150 milyon Alman Markı (RM) değerinde bir kredi önerilmesini de talep ediyordu. Antlaşmanın içeriği ise görüşmeler yoluyla belirlenecekti. Alman havacılık sanayii de bu talebin kabulünü ve kredinin uzun dönemli ve düşük faizli olmasını savunmaktaydı.[23]

Türk-Alman Havacılık Antlaşması 1939 yılının Nisan ayında imza edildi. Böylece Türkiye ilk kez bir devletle bu tür bir antlaşma imzalamış oluyor ve Lufthansa Türkiye'nin hava trafiğinde bir tekel kuruyordu. Tasarıya göre uçuş hattı önceleri İstanbul'a kadar olacak, fakat sonradan Ankara ile Adana'yı da içine alacaktı. Öngörülen plan savaş nedeniyle gerçekleşemedi, fakat savaş yılları boyunca Almanya ile İstanbul arasında hava trafiği sürdü.[24]

2. Ticari Görüşmeler ve Ticaret Antlaşmaları

Fabricius 7 Ağustos 1933'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Tevfik Rüştü ile olan bir görüşmesini aktarmaktadır. Görüşme sırasında konuyu Türk-Alman Ticaret Antlaşması'na getiren Tevfik Rüştü, Fransa ile temel sorunlar çözüldükten sonra, bu ülke ile bir ticaret antlaşması imzalanacağını söylemişti. Tevfik Rüştü bu sırada halen devam etmekte olan görüşmelere karşın, bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalanmamış olmasının kendisini üzdüğünü, oysa bu antlaşmanın imzalanabileceğini anlatmıştı. Tevfik Rüştü, bir Türk-Fransız Ticaret Antlaşması'nın yanı sıra bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın da imzalanmasından memnunluk duyulacağını belirtirken; bu sayede iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde bir yakınlığın doğacağına dikkat çekmiş ve görüşmenin sonunda, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın imzalanması için Fabricius'tan Berlin'in dikkatini çekmesini, söz konusu antlaşmanın imzalanmasından duyulacak memnuniyeti bir kez daha vurgulayarak, önemle istemişti.

[23] *ADAP*, "Clodius'tan Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 554, 4.10.1938, (2725/532 805).

Clodius'un talebi kabul edildi ve Göring'in politik alandaki tereddüdüne karşın, antlaşma imzalandı. Antlaşma, Türkiye'ye 60 adet Messerschmidt-109 ile 8 adet Heinkel-111 avcı ve savaş uçağı sevkiyatını öngörüyordu. Ancak sevkiyat, savaştan sonrası için söz konusu olduğundan, hiçbir zaman gerçekleşmedi. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 26-27.

24 Aralık 1938 tarihi itibariyle Türkiye'nin kredi ile siparişlerine ilişkin borç listesi şöyleydi:

Almanya	: 32.099.622 TL.
İngiltere	: 860.622 TL.
Fransa	: 619.912 TL.
İtalya	: 453.342 TL.

Bkz. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 24/dn. 46.

[24] Kroll; *a.g.e.*, s. 105.

Fabricius, Türkiye'nin Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasına siyasi açıdan da önem verdiğini bildiriyordu.[25]

Türk Hükümeti'nin ısrarının derhal sonuç verdiği görülüyor: Türk-Alman Ticaret Antlaşması (ve ilgili protokoller) 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de imzalandı.[26].

Bu tarihten 1936 yılına dek Türk-Alman Ticaret Antlaşmaları eski ticaret antlaşması temel alınarak yapılmaya devam etti.[27]

[25] *ADAP,* Serie C: 1933-1937, Band I, 2, (16. Mai bis 14. Oktober 1933), Göttingen, 1971. *ADAP,* "Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde Görevli Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 394, A 1197, 7.8.1933, (8636/E 604 937-41).

Türk-Fransız Ticaret Antlaşması 27 Temmuz'da imzalandı. Belli ki, Türk Hükümeti, Almanya ile Fransa arasında, dış ticaret alanında da bir denge kurmak istiyordu.

[26] *JK 5,* (10.8.1933), s. 117.

[27] 27 Mayıs 1930 Tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması ("27 Mayıs 1930 Tarihli Ticaret Mukavelenamesine Müzeyyel İtilâf") 19 Nisan 1934'te 1 Mayıs 1935 tarihine dek altı ay daha uzatıldı. *AT,* Nr. 5, (Mayıs 1934), s. 76-77. *JK 5,* (19.4.1934), s. 126. Antlaşma 1 Kasım 1934-1 Mayıs 1935 tarihleri arasında geçerli olacaktı. Antlaşmanın yürürlüğe girmesi için iki ülke arasında 27 ve 31 Aralık 1934 tarihlerinde nota değişimi yapıldı. *JK 5,* (27.12.1934), s. 140. Antlaşma Türkiye tarafından 13 Aralık 1934 tarihinde kabul edilmişti.

Yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalanması amacıyla görüşmelere başlamak üzere Menemencioğlu başkanlığında bir Türk heyeti, Berlin'e gitmek üzere Ankara'dan 11 Mart 1935'te ayrıldı. *AT,* Nr. 16, (Nisan 1935), s. 7. Türk-Alman Ticaret Antlaşması görüşmeleri 12 Nisan'da tamamlandı. *AT,* Nr. 17, (Mayıs 1935), s. 95.

15 Nisan 1935 tarihinde Berlin'de imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması (ve ilgili protokoller) ile 26 Mayıs 1930 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın 1 Nisan 1935 tarihinden itibaren devam etmesi kararlaştırıldı. Antlaşma 30 Nisan 1936 tarihinden önce son bulmayacaktı, yani antlaşmanın süresi bu tarihe dek uzatılmış oluyordu. Eğer bu sürenin bitimine iki ay kala taraflarca fesh edilmezse, antlaşma süresiz olarak geçerli sayılmaya devam edilecekti. Antlaşmaya göre, Türkiye'den Almanya'ya ihracat serbest bırakılmakta; Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı ise kısmen serbest olmakta, kısmen de kontenjana tâbi tutulmaktaydı. *AT,* Nr. 18, (Haziran 1935), s. 197-198. *JK 6,* (15.4.1935), s. 5. *ADAP,* Serie C: 1933-1937, Band III, 2, (1. November 1934 bis 30. Maerz 1935), Göttingen, 1975. *ADAP,* "Kroll'un Raporu", Nr. 484, 7.2.1935, (8627/E 604 753-56). *ADAP,* Serie C: 1933-1937, Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Göttingen, 1975. *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", Nr. 26, 22.4.1935, (5667/H 013 612-14). Menemencioğlu ile beraberindeki heyet, antlaşmanın imzalanmasından sonra 20 Nisan'da Türkiye'ye döndü. *AT,* Nr. 17, (Mayıs 1935), s. 95. Antlaşma ile ilgili olarak bkz. "Türkiye İle Almanya Arasında 26 Mayıs 1930 Tarihli Ticaret Mukavelenamesine Müzeyyel İkinci İtilâf", (10.6.1935 Tarih ve 2775 Sayılı Kanun). *RG,* (17.6.1935), Sayı: 3030. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 16, s. 1376 (645). Ökçün; *a.g.e.,* s. 150.

Bu dönemde imzalanmış olan (ikinci derecede önemli) Türk-Alman Ticaret Antlaşmaları şöyledir:

"Türkiye-Almanya Ticaret ve Seyrisefain Muahedesine Bağlı (B) Listesinin 1934 Nisan Sonuna Kadar Tatbikine Devam Edilmesi Hakkında Akit ve İmza Edilen Mukavelenin Tasdiki Hakkında Kanun", (13.12.1934 Tarih ve 2610 Sayılı Kanun). *RG,* (22.12.1934), Sayı: 2886. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 16, s. 57 (35). Ökçün; *a.g.e.,* s. 150.

"Türk Merkez Bankası ile Reichbank Arasındaki Kliring Hesaplarında Yapılacak Muvazene Hakkında Protokol", (İmza Tarihi: 31.7.1937; Yürürlüğe Giriş Tarihi: 31.7.1937). Ökçün; *a.g.e.,* s. 150.

Kroll 7 Şubat 1935 tarihli bir raporunda, Berlin'e yeni atanan ve Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde ticari danışman olarak görev alan Avni Sakman ile 6 Şubat'ta bir görüşme yaptığını yazmaktadır. Görüşmede Türk-Alman ticari ilişkilerinin halen içinde bulunduğu durum söz konusu edilmişti. Türk Hükümeti Berlin Büyükelçiliği kanalı ile 17 Kasım 1934, 11 Aralık 1934 ve 16 Ocak 1935 tarihlerinde Alman Hükümeti'ne verdiği sözlü notalarda, Türkiye'nin Almanya'dan transit geçen ithalatına karşı Almanya'nın çeşitli güçlükler çıkardığını ve bu nedenle Türkiye'nin ithalatta zorluklarla karşılaştığını ifade etmişse de, Alman Hükümeti bu notalara bir yanıt vermemişti. Kroll, Avni Sakman ile birkaç yıl önce Ankara'da yapılan ticari görüşmeler sırasında tanıştığını, Sakman'ın ise o sırada İktisat Vekâleti'nin Ticaret Antlaşmaları Dairesi'nde görevli olduğunu ve Türk-Alman ticaret görüşmeleri sırasında Almanya'ya karşı her zaman anlayışlı ve yakın davrandığını haber vermektedir. Sakman, Almanya'nın halen geçerli ticaret antlaşmasını değiştirmek amacıyla belirli önerilerde bulunmaya hazırlandığını duyduğunu anlatarak, Kroll'dan, Almanya'nın bundan böyle Türk-Alman ticari ilişkilerinden neler beklediğini açıklamasını istemiştir. Sakman, gerçi ticaret bilançosunun son aylarda Almanya'nın aleyhine sonuçlanmasının Almanya'yı huzursuz kıldığını bilmekte ve bunu anlamaktaydı; ancak Türkiye'nin Almanya'ya ihracatının da büyük ölçüde mevsimlik olduğunu gözden uzak tutmamak gerekiyordu. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'den Almanya'ya ihracat Eylül-Şubat aylarında (yani mevsimlik olarak) düzenli ve sürekli olmaktaydı. Ancak Ocak ayı sonunda ya da en geç Şubat ayı ortasında (yani mevsim bittikten sonra) Türkiye'nin ihracatı azalmakta ve önemsiz bazı kalemlerde toplanmaktaydı. Bunun sonucunda da, Türk-Alman ticaret bilançosu yeniden Almanya lehine bir gelişme gösteriyordu. Sakman, tam bu sırada, yani Türkiye'nin ihracat mevsiminin sonunda, bazı döviz güçlüklerini gerekçe göstererek, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın Almanya tarafından ihlal edilmesinin nedeninin anlaşılamadığını bildirmişti. Sadece son on gün içinde, bu konuda kendisine iki düzine kadar olay aksetmişti. Gerçi Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede bu duruma dikkat çekmiş ve Alman Hükümeti'ni bu konuda ikaz etmişti; Sakman, Türk Hükümeti'nin de konuyla yakından ilgilendiğini ve Almanya'nın Türk ihracatına karşı çıkardığı güçlükleri kaldıracağını umduğunu açıklamıştı. Kroll, Türk-Alman ticaretinde son aylardaki gelişmenin memnuniyet verici olmadığını, ancak Almanya'nın Türk-Alman ticaretinde önemli gelişmeler beklediğini belirterek, son zamanlardaki olayların bu beklenti-

"31.1.1939 Tarihinde Berlin'de İmzalanan Südet Alman Manatıkı İle Türkiye Arasındaki Ticari Mübadelât ve Tediyatı Tanzime Mütedair Protokol", (İmza Tarihi: 31.1.1939), (12.6.1939 Tarih ve 3638 Sayılı Kanun). *RG,* (19.6.1939), Sayı: 4236. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 20, s. 1199. Ökçün; *a.g.e.,* s. 151. Ayrıca bkz. *JK 6,* (31.1.1939), s. 69 ve *RG,* Sayı: 4151. Diğer yandan, Türk-Alman Bankacılık Antlaşması 1935 yılının Nisan ayında imzalandı. *JK 6,* (19.4.1935), s. 6.

18 Eylül 1934, 4 Haziran 1935, 18 Haziran 1935, 12 Eylül 1935, 11 Eylül 1936 tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşmaları ile karşılaştırmak için bkz. *Keesing's Contemporary Archives,* Volume No. II, (1934-1937), (1934/1369 H; 1935/1674 D; 1935/1691 C; 1936/2255 C).

nin gerçekleşmesini engellemeyeceğini anlatmıştır. Almanya'da bir yıl önce yürülüğe giren yeni plan nedeniyle Almanya'nın ticaret politikasının değişmekte ve yeniden oluşmakta olduğuna dikkat çeken Kroll, Almanya'nın Türkiye ile olan ticaret antlaşmasını bu nedenle yeniden gözden geçirmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Yeni bir ticaret antlaşması ise, yeni Alman ticaret politikası doğrultusunda yapılacaktı; bu da tabii yeni görüşmelere neden ve konu olacaktı. Alman Hükümeti konuya ilişkin olarak şu sıralarda Hüsrev Gerede'ye önerilerini sunmaya hazırlanıyordu. Kroll, son zamanlarda bazı Türk ihraç ürünlerinin geri çevrildiğini de doğrulamış ve buna neden olarak da, Almanya'nın yeni ticaret politikası temelinde, geri çevrilen Türk ihraç mallarının artık yaşamsal önemde mal kategorisine girmediğini göstermiştir. Ancak Kroll, Türk-Alman Ticaret Antlaşması yürürlükte kaldığı sürece, Almanya'nın bu antlaşmaya uyacağını ifade ediyordu. Sakman, Alman önerilerinin mümkün olduğunca hızlı biçimde ortaya konulmasını talep etmiş ve Türk ihraç mallarından olan yumurta sorununu da söz konusu etmiştir. Sakman'ın Kroll ile görüşmesi kısa zaman sonra olumlu sonuçlar verdi. Alman Hükümeti 12 Şubat'ta Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne, Almanya'nın Türk-Alman ticaretinde meydana gelen aksamaları görüşmeye hazır olduğunu bildirdi ve Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın da 1 Mayıs'a dek hazır olmasını arzu ettiğini açıkladı.[28]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 12 Nisan 1935 tarihli bir raporunda, Türk-Alman Ticaret Antlaşması görüşmelerinin olumlu biçimde ilerlediğine ve anlaşma-

[28] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band III, 2, (1. November bis 30. Maerz 1935), Göttingen, 1973. *ADAP*, "Kroll'un Raporu", Nr. 484, 7.2.1935, (8627/E 604 753-56); "Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na Notalar", 17.11.1934, (5667/H 013 671-78); 11.12.1934, (8627/E 604 750); 16.1.1935, (8627/E 604 751); "Alman Hükümeti'nden Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne", 12.2.1935, (8627/E 604 757-59).

Türkiye'nin şikâyet notaları haklıydı; Alman Ekonomi Bakanlığı 18 Ocak 1935 tarihli ve II 01 680 (8627/E 604 764-65) sayılı yazı ile; döviz güçlükleri nedeniyle Türkiye'den ithalat için ayrılan aylık döviz miktarının sınırlandırılmasını istemişti.

Anlaşıldığına göre, bu sırada Almanya ithalatını azaltmaya karar vermişti ve izne bağlıyordu. Türkiye Almanya'nın yeni kararlarından bu nedenle şikâyetçi olmuştu. *AT*, Nr. 13, (İkincikânun 1935), s. 129. Bkz. H. Ocakoğlu; "Almanya İle Alım Satım Düzeni", *Yeni Asır*, (3.1.1935). *AT*, Nr. 13, (İkincikânun 1935), s. 129.

Rosenberg ile Fabricius 4 Ocak 1935'te İktisat Vekili Celâl Bayar'ı ziyaret ettiler; "Geç vakte kadar süren müzakereler 24 Eylül 1934 tarihli Alman döviz kararnamesinin doğurduğu vaziyetle alâkadardır. İki taraf mevcut Türk-Alman klering itilâfnamesi hüküm icaplarının tamamen mahfuz kalacağı noktasını teyit ederek dostane ayrılmışlardır". *AT*, Nr. 13, (İkincikânun 1935), s. 5.

Almanya Türkiye'den yumurta ithalatı kontenjanını da 6 Ocak 1934'te azaltmıştı. *AT*, Nr. 2, (Şubat 1934), s. 48. Oysa yumurta ithalatına ilişkin bir antlaşma 2 (3 ?) Haziran 1934'te Berlin'de Türk Ticaret Odası'nda imzalanmıştı. *AT*, Nr. 7, (Temmuz 1934), s. 58. *JK 5*, (2.6.1934), s. 128. Ancak bu antlaşmanın sorunu çözemediği ve Sakman'ın bu gelişmeyi de görüşmede söz konusu ettiği anlaşılıyor.

"Türkiye ile Almanya arasında bugün mevcut olan teşriki mesai sahası daha çok genişletilebilir. Ve bunun neticesinde her iki memleketin karşılıklı olarak istifade edeceği pek tabiidir". Asım Us; "Türkiye-Almanya İktisadi Münasebatı", *Kurun*, (13.5.1935). *AT*, Nr. 18, (Haziran 1935), s. 205-206.

nın birkaç gün içinde imzalanabileceğine ilişkin bilgi veriliyor. Raporda, görüşmeler sırasında Türk Hükümeti'nin Almanya'ya ihracatı artırmak için her çareye başvurduğunun ve iki ülke arasındaki ticaret dengesinin bozulmamasına çalıştığının görüldüğü belirtiliyordu. Türkiye'nin tüm ithalatının yüzde 40 oranında Almanya'dan olduğuna dikkat çekilen raporda, Almanya'nın bu avantajını kullanarak, taleplerini onaylatacağı görüşü savunulmaktaydı. Nitekim Almanya'da Türk Ticaret Odası'nda görevli Mümtaz Fazlı Bey, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir görevliye, bu durumdan Numan Menemencioğlu'na söz edilmesini, onun da konuyu Başvekile götüreceğini, soruna bu suretle bir çözüm yolu bulacağını açıklamıştı.[29]

1936 yılında Almanya, savaş sanayiinde hayati önemi olan hammaddeler için Türkiye'ye 45 milyon TL (1 TL = 1,98 Alman Markı (RM) olduğundan, Clodius 91 milyon Alman Markı (RM) olarak hesap etmektedir) ödemişti.[30]

Aynı yıl Türk-Alman dış ticareti, 198 milyon Alman Markı (RM) değerindeydi.[31]

Türk-Alman Ticaret Antlaşması görüşmeleri 7 Nisan-19 Mayıs 1936 tarihleri arasında kısmen Ankara'da ve kısmen de Berlin'de yapıldı.[32]

Keller ve Alman Maliye Bakanı Wucher, 13 Nisan'da Menemencioğlu ile bir görüşme yaptılar. Menemencioğlu bu görüşmede, Almanya'nın Türkiye'ye olan ihracatının son yıllarda yükseldiğine, diğer ülkelere ise azaldığına dikkat çektikten sonra, bu azalmanın özellikle dış ticaretin serbest dövizle düzenlendiği ülkelerde olduğunu belirtmiştir. Menemencioğlu, Türkiye'nin artık serbest dövizle mal alıp satabilecek duruma geldiğini, ancak halen içinde bulunulan dış ticaret uygulamasının (yani takas sisteminin) Türkiye'nin gerek ekonomik gerekse politik manevra yeteğini daraltığını söylemiş ve Almanya'nın Türkiye'de ekonomik alanda son derece güçlenmiş olduğuna işaret etmiştir. Türkiye, dış ticaretinde serbest dövizle alış veriş yapmak istemekteydi. Ancak Almanya'nın

[29] *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Göttingen, 1975. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", Nr. 26, 12.4.1935, (5667/H 013 612-14).

[30] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 21/dn. 30.

[31] *JK 6*, (31.12.1936), s. 36.

[32] *JK 6*, (7.4.1936), s. 23.

Keller 25 Mart tarihli telgrafında (Nr. 41, 25.3.1936, 5667/H 01), Alman Ekonomi Heyeti'nin başkanı olarak Alman Maliye Bakanı Wucher'i önermiş ve Alman Ekonomi Heyeti'nin de 12 Nisan'da Ankara'da olmasını istemişti. Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nun 1 Nisan tarihli telgrafında (Nr. 3, 1.4.1936, 5667/H 013 583) ise, Alman Ekonomi Heyeti'nin Ankara'ya gelmek üzere 6 Nisan'da yola çıkacağı açıklanmaktaydı. *ADAP*, Serie C: 1933-1937, Band V, 1, (5. Maerz bis 25. Mai 1936), Göttingen, 1977. *ADAP*, "Keller ve Alman Maliye Bakanı Wucher'den ADB'ye", Nr. 287, 20.4.1936, (5667/H 013 553-63).

Türk-Alman Ticaret Antlaşması görüşmeleri için Müller başkanlığındaki Alman Ekonomi Heyeti 7 Nisan'da Ankara'ya geldi. *AT*, Nr. 29, (Mayıs 1936), s. 2 ve 31-32.

Türkiye'nin serbest dövizle ticaret talebini kesinlikle kabul etmediği, hatta bu konuda tartışmaya dahi yanaşmadığı anlaşılıyor. Menemencioğlu Alman Merkez Bankası Başkanı Schacht ile de aynı konuyu görüşmek istediğini belirtmişti. Oysa Alman Ekonomi Heyeti, Almanya'nın serbest dövizle ticaret yapmasının sadece ekonomik bakımdan değil, fakat politik bakımdan da önemli olduğuna dikkat çekiyordu. Çünkü serbest dövizle ticaret uygulaması Almanya'nın üçüncü ülkelerle olan ticari ilişkilerini temelden değiştirebilecekti.[33]

Keller ve Wucher ertesi gün, 14 Nisan'da Menemencioğlu ile bir görüşme daha yaptılar. Menemencioğlu, Türk Hükümeti'nin, Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin hızlı gelişimi karşısında, ilişkilerin daha fazla gelişmesi ya da daralması konusunda bir karara varmak zorunda olduğunu, bu kararın artık gündeme geldiğini söylemiştir. Menemencioğlu bu karara göre, ya Türk-Alman dış ticaretinin daralacağını ya da Almanya'nın Türkiye'ye ihracatını artırması gerekeceğini açıklamıştır. Menemencioğlu ikinci görüşü kendisinin temsil ettiğini belirtmekten de kaçınmamıştı. Menemencioğlu'na göre, Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı artmalıydı. Almanya, Türkiye'nin ihracatının belirli bir kısmına karşılık döviz ödediği takdirde, Türk Hükümeti ikinci öneriyi kabule eğilim duyuyordu. Menemencioğlu, Almanya'nın Türkiye'nin ihracatının yüzde 15 oranındaki bir kısmı için döviz ödemesini talep etmiştir. Ancak Almanya, serbest dövizle ticaret esasına hiç yanaşmıyor ve bu konuyu tartışmaktan dahi çekiniyordu. Menemencioğlu, 10 Mayıs'ta Berlin'de Schacht ile bu konuyu da görüşeceğini vurgulamıştır.[34]

1936 yılında Almanya'nın Türkiye'nin genel ithalatı içindeki payı yüzde 45 ve ihracatı içindeki payı ise yüzde 51'di.[35] Bu durum Türk Hükümetini'nin dikkatini çekmiş ve Ankara, Türkiye'nin Alman pazarına bağımlı kalmaması ve Türk ekonomisinin de Alman nüfuzu altına girmemesi için girişimlerde bulunmaya başlamıştı.

"Memleketimizle Almanya arasında geniş iktisadi münasebetlerin kurulmasına ve inkişafına müsait sahalar vardır. Almanya, döviz sarfetmeye muhtaç ol-

[33] *ADAP,* "Keller ve Alman Maliye Bakanı Wucher'den ADB'ye", Nr. 287, 20.4.1936, (5667/H 013 553-63).

Menemencioğlu 27 Nisan 1936'da Berlin'de Alman Merkez Bankası Başkanı Schacht ile yaptığı görüşmede, Türk-Alman dış ticaretinin serbest döviz esasına göre düzenlenmesi yolundaki Türk Hükümeti'nin talebini yeniden vurgulamıştır. *ADAP,* "Keller ve Alman Maliye Bakanı Wucher'den ADB'ye", Nr. 287, 20.4.1936, (5667/H 013 553-63).

[34] *ADAP,* "Keller ve Alman Maliye Bakanı Wucher'den ADB'ye", Nr. 287, 20.4.1936, (5667/H 013 553-63). Türk-Alman Ticaret Antlaşması için bkz. "26 Mayıs 1930 Tarihli Türkiye-Almanya Arasındaki Ticaret Mukavelenamesine Üçüncü Muzayyel İtilâf", (Antlaşmanın İmza Tarihi: 19.5.1936), (20.1.1939 Tarih ve 3569 Sayılı Kanun). *RG,* (30.1.1939), Sayı: 4124. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 20, s. 193. Ökçün; *a.g.e.,* s. 150. Türk-Fransız Ticaret Antlaşması 15 Haziran 1937'de imzalanmıştır. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 32.

[35] *JK 6,* (31.12.1936), s. 36.

madan ham eşya ihtiyacını karşılamak ister. Memleketimiz de bir takım mamul eşyaya muhtaçtır ki, bunları döviz harcamadan satın almakta elbette menfaat görür.

"Bu karşılıklı menfaat, iki tarafın biribirinin devamlı müşterisi olması için çok iyi bir temeldir. Alman milletinin istihlâk kudreti karşısında bizim bütün istihsallerimiz büyük bir yekûn tutmaz. Buna mukabil bir de medeni teçhizatımızı ikmal için sanayi memleketlerinden pek çok eşya tedariki ihtiyacındayız.

"Yalnız şurası var ki, karşılıklı iktisadi münasebetlerin devamlı surette inkişaf edebilmesi için iki tarafın da tamamile hoşnut olmasına ihtiyaç vardır. Bizim Almanya ile münasebetlerimiz, bir kısım ihracat eşyasının belki de dünya piyasasından... pahalı satılmasını mucip oluyor. Bundan mahdut bir kısım müstahsiller ve mutarassıtlar memnun olabilir. Fakat memleket hesabına hoşnutsuzluğu mucip olan bir takım sebepler vardır ki, Almanya ile münasebetlerimizin ahenkli bir surette inkişafı için bunlara mutlaka çare bulunmasına ihtiyaç vardır (...)

"Almanya ile takas esası üzerinde münasebette bulunan memleketleri düşündüren başlıca noktalar şunlardır:

1) Bazı eşyanın dünya piyasasından pahalı fiyatlarla satılması, memleketin eski mahreçlerini kaybetmesine sebep olmaktadır.

2) Hakikatte fiyat pahalılığı zahiridir. Çünkü Alman ithalat eşyasının gerek hükümet mübayaalarındaki ve gerek piyasa satışlarındaki yüksek fiyatları, bir kısım ihracat eşyasındaki fiyat farkından defalarla fazla bir yekûn tutar. Halbuki... herşeye dövizle müşteri bulmağa imkân vardır.

3) Almanya rakipsiz ithalat eşyasına zam suretile hakikatte çok ucuza elde ettiği ham eşyasını bizzat kullanacak yerde, bir kısmını döviz ödeyen memleketlere kendi hesabına gönderiyor. Memlekete zaten girecek bir kısım döviz böylece Almanya'ya girmiş oluyor.

4) Almanya'nın mübayaaları daha geniş ölçüde yapıldığı için Almanya'da para birikiyor. Bu para ancak mefruc bir kıymeti olan mark şeklinde faizsiz olarak Almanya'da duruyor.

5) İhracat için kısmen elde edilecek fazla bedele mukabil ithalatı Almanya'dan dünya piyasa fiyatlarından ne kadar fazlaya alındığı ölçülemediği için halkta devamlı bir emniyetsizlik ve tereddüt duygusu mevcut kalıyor.

6) Almanya, kolayca dövizle satabileceği eşyasını kleringle satmakta naz ediyor ve tereddüt gösteriyor (...)

"Almanya da vaziyeti bir taraflı olarak görmüyorsa ve bizimle olan münasebetlerinin devamlı surette inkişafını istiyorsa, bu ihtiyacı elbette kendisi de du-

yacaktır. Çünkü muvazeneli ve devamlı inkişaflar... ancak iki tarafı tamamile hoşnut eden ve tereddütlere yer bırakmayan münasebetlerdir". [36]

"Hükümetimiz, Almanlarla olan kliring anlaşmasına bugünkü şekilde devam edemeyeceğini Alman Hükümetine bildirmiştir. İki hükümetin iktisadi münasebetlerini yeni esaslara göre tanzim etmek için yeniden müzakerelere girişmek icap edecektir.

"Hükümetin bu tedbiri çok yerindedir. Almanya ile olan münasebetlerimizde inkişaf eden bazı mahzurlar memlekette ciddi endişeler uyandırmaya başlamıştı. Geçen sene 95 milyonluk ihracatımızın 56 milyonu Almanya'ya gitmişti. Bu miktarı, Almanya bizzat istihlâk etmiyordu. ... bizim mallarımız peşin para ve döviz mukabilinde eski müşterilerimize satılıyordu. Böylece biz eski müşterilerimizle temasımızı kaybediyor ve gitgide bir tek menbaa bağlanıyorduk.

"Almanlar, bütün stoklarımızı aldıkları için biz Almanya'dan aynı süratle mal alamıyorduk. Orada 20 milyon Türk Lirası faizsiz olarak birikmiştir.

"Mahdut bazı mallarımızı piyasada yüksek fiyata satıyorduk. Görünüşe göre, bir dereceye kadar, müstahsil ve daha fazla mutavassıtlar istifade ediyordu. Fakat buna mukabil eski müşterilerimizi kaybettikten sonra aradaki farkı Alman ithalat mallarına yüksek fiyatlar ödeyerek, yine kendimiz fazlasıyla ödüyorduk. Bilhassa, bir kısım hükümet mübayaalarında karşımızda kliring esası üzerine yalnız Alman firmalarını görüyorduk. Bu firmalar aynı merkezden aldıkları emirlerle anlaştıkları için fiyatlar rekabetsiz ve ölçüsüz bir surette takarrür ediyordu (...)

"Türk ve Alman iktisadi sistemleri arasında biribirini itham eden sahalar vardır. Almanya ile iktisadi münasebetlerimizin inkişafını elbette isteriz. Fakat bu inkişaf diğer memleketlerle olan münasebetlerimizin ve iktisadi istiklâlimizin zararına olmamalı ve memleket Almanya'nın temin ettiği menfaatlerin karşılığını tam bir surette anladığına emniyet edebilmelidir". [37]

"Türkiye ile Almanya'nın biribirlerinin müşterisi sıfatı ile iki taraf için de faydalı ve geniş iktisadi münasebetler kurmaları ve bunları mütemadiyen inkişaf ettirmeleri mümkündür. Fakat Almanlar yeni Türkiye'nin ruhunu bir türlü anlamıyorlar. Ya iktisat işine siyaset karıştırmağa çalışıyorlar, yahut da karşılıklı bir iktisadi emniyetin verebileceği neticeleri muvakkat menfaatlere tercih ediyorlar". [38]

[36] Ahmet Emin Yalman; "Almanya İle İktisadi Münasebetlerimiz", *Tan,* (20 İkincikânun 1937). *AT,* Nr. 38, (Şubat 1937), s. 48-49.

[37] Ahmet Emin Yalman; *Vatan,* (24 İkincikânun 1937). *AT,* Nr. 38, (Şubat 1937), s. 49.

[38] Ahmet Emin Yalman; "Kırıcı Bir Siyaset", *Tan,* (27.2.1937). *AT,* Nr. 39, (Mart 1937), s. 70.

Yalman, bu durumun tüm Balkan ülkeleri için geçerli olduğuna dikkat çekiyordu.

"İktisadi istiklâlden en küçük bir fedakârlığın ve bu istiklâli tehdit edebilecek en uzak bir tehlikenin siyasi istiklâli de tehdit edebileceğini tamamile idrak etmektedir (...)

"Memleketin normal sahada ellerini bağlamak ve hareket serbestisini yabancı bir memleket lehine kayıtlar altına almak istidadı gösteren her nevi münasebetler hakkında memlekette tam bir uyanıklık vardır (...)

"İktisadi istiklâl prensibinin tatbikatında bir kısım vatandaşların muvakkat bir zaman için zarar görmesi de lâzım gelse, iktisadi istiklâl ve pürüzsüz ve devamlı bir inkişaf lehine bu zararı sonuna kadar göze almakta hükümetimiz ve milletimiz bir saniye için bile tereddüt etmezler (...) Ancak münasebetin iki taraf için de hayırlı ve faydalı olması, devamlı olmasına, istikbal için emniyet telkin etmesine, vakit vakit sarsıntı ve buhran geçirmek ihtimallerinden ari bulunmasına bağlıdır (...) Böyle olmayınca, bugün misalini gördüğümüz gibi, iki taraf için zararlı sarsıntılar başgösterir ve kurulu bir münasebetten ticaret âleminin bekleyeceği ittirak ve intizam kaybolur. Geçirdiğimiz tecrübe devresi bizi kat'iyyen memnun bırakmamıştır. Münasebatın yeni esaslara göre yeni baştan kurulması mutlaka lâzımdır. Bunu yaparken, her iki taraf, serbest bir alış verişten başka bir şey aramadıklarına ve biribirlerine karşı tahakküm ve tazyik icra edecek bir mevkide olmadıklarına tamamile müdrik bulunmalıdırlar (...) Almanlar da bilmeli ve idrak etmelidir ki, Türkiye'yi iktisadi mukadderatına tam hâkimiyet esasından en küçük bir fedakârlığa sevk edebilecek bir kuvvet yoktur. Muhtelif tazyik vasıtaları Alman iktisadi siyaseti lehine olarak başka memleketlerde müessir olmuş olabilirler. Fakat Türkiye'de tazyik, tahakküm veya telkin ve propaganda rolile böyle bir neticeye varabilmek imkânını her yabancı millet hatırdan çıkarmalıdır (..) Almanya ile iktisadi münasebetlerimizde yeni temeller kurarken, satışlarımızın normal dünya fiyatlarına uygun olabilmesine dikkat etmeliyiz (...) Almanya'dan... eşya aynı kalite için dünyanın her yerinde mevcut fiyatlardan fazlasına tedarik edilmemelidir".[39]

Görüldüğü gibi, Türk Hükümeti'nin, Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın kapladığı geniş alandan duyduğu kaygı ve kuşku, Türk basınında da kendini belli ediyordu.

İktisat Vekili Celâl Bayar 27 Mayıs 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bütçe konuşmasında, Almanya ile ticarette sıkışıklık olduğunu, konuya ilişkin görüşmelerin 3 Temmuz'da Berlin'de başlayacağını açıklamış ve

[39] Ahmet Emin Yalman; "Devamlı İktisadi Münasebetler", *Tan*, (24.3.1937). *AT*, Nr. 40, (Nisan 1937), s. 88-89.

Keller'in 4 Mart'ta İktisat Vekili Celâl Bayar ile görüşmesinden birkaç gün sonra, 22 Mart'ta Alman Büyükelçiliği, Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı yasakladığı yolunda Türk basınında çıkan haberleri tekzip etmiştir. *AT*, Nr. 40, (Nisan 1937), s. 2 ve 65.

Türkiye'nin toplam ithalatının yüzde 90 oranında takasa dayandığını ifade etmiştir.[40]

Ticaret Vekili Cezmi Erçin ise bu durumu şöyle anlatıyordu:

"1938 senesinde 145 milyon Lira etrafında olan ihracatımızın 119 milyon Lirasını kliringli memleketlerle ihracat teşkil eder ki, umumi ihracatımıza nazaran nispeti yüzde 82,2'dir (...) İthalatımıza gelince... Umumi ithalatın yüzde 82,4'ü teşkil eder".[41]

Erçin, "serbest döviz ile münasebata" hız verilmesinin esas amaç olduğunu da belirtiyordu.

6 Temmuz 1937'de Berlin'de başlayan Türk-Alman ticaret görüşmeleri,[42] olumlu biçimde sonuçlandı. 30 Ağustos 1937 tarihinde de 15 Eylül 1937-31 Ağustos 1938 tarihleri arasında geçerli olacak olan Türk-Alman Ticaret Antlaşması Berlin'de imzalandı.[43]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius, 30 Haziran 1938'de başlayacak olan Türk-Alman ekonomi görüşmelerinin hemen öncesinde bu konuda kaleme aldığı raporda, önce görüşmelerin nasıl ve hangi koşullarda başladığını açıklamaktadır. Alman Hükümeti Türk Hükümeti'nden, Avusturya'nın Almanya ile birleşmesinden sonra, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinde ortaya çıkan sorunları görüşmek ve çözmek üzere 13 Mart'tan hemen sonra Berlin'e bir ekonomi heyeti yollamasını talep etmişti. Ancak Türk Hükümeti Alman Hükümeti'nin bu talebine karşılık bir başka talepte bulunmuştu. Ankara, görüşmelerde aynı zamanda Almanya ile Türkiye arasındaki 30 Ağustos 1937 tarihli Ticaret Antlaşması'nın, 1 Eylül 1938-31 Ağustos 1939 tarihleri arasında, yani bir yıl süreyle uzatılmasının da ele alınmasını istemişti. Almanya'nın Ankara'nın bu talebini kabul etmesi üzerine görüşmelere başlanması ilke olarak kabul edilmişti. Ankara'nın görüşmelere Numan Menemencioğlu'nu yollaması da, ayrıca Berlin tarafından son derece anlamlı ve önemli bir atama

[40] *AT,* Nr. 42, (Haziran 1937), s. 147-150.

[41] *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,* d. 6, i. f, c. 4, (38. İnikat), (8.7.1939). Koçak; *a.g.e.,* s. 111/dn. 103.

[42] *JK 6,* (6.7.1937), s. 44.

[43] *JK 6,* (30.8.1937), s. 46. *RG,* Sayı: 3741 ve 4124. *AT,* antlaşmanın 9 Eylül'de imzalandığını belirtiyor. *AT,* Nr. 46, (Birinciteşrin 1937), s. 39 ve 239-240. Antlaşma 19 Mayıs 1936 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın yerine geçiyordu. İki devlet arasında 1938 yılının Mayıs ayına dek yeni bir anlaşma olduğu takdirde, antlaşma bir yıl daha uzatılabilecekti. *AT,* Nr. 46, (Birinciteşrin 1937), s. 39 ve 239-240. Bkz. "Türkiye İle Almanya Arasında Ticari Mübadelâta ve Tediyata Müteallik Anlaşma", (Antlaşmanın İmza Tarihi: 30.8.1937: Yürürlüğe Giriş Tarihi: 15.9.1937), (20.1.1939 Tarih ve 3570 Sayılı Kanun). *RG,* (30.1.1939), Sayı: 4124. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 20, s. 226. Ökçün; *a.g.e.,* s. 151.

28 Şubat 1938'de Almanya'da Türk Ticaret Odası'nın 10. Yılı kutlandı. *JK 6,* (28.2.1938), s. 52. Oda'nın 1938 yılında Başkanı Avni Sakman'dı.

olarak değerlendirilmişti. Aslında Avusturya ile Türkiye arasındaki dış ticarete ilişkin sorunların çözümü basitti, çünkü her iki ülke arasında kapsamlı bir mal alış verişi olmadığı gibi, yine arada ticarete ilişkin bir genel antlaşma da yoktu. Avusturya'nın Türkiye'ye ihracatı 1937 yılında 7,1 milyon Schilling, ithalatı ise 12,1 milyon Schilling değerinde olmuştu. Türkiye için önem taşıyan asıl sorun, Avusturya'ya satılan tütünlerin Almanya tarafından da aynı miktarda alımına ilişkin Berlin'in güvence vermesiydi ki, Almanya bu tür bir güvenceyi özel bir güçlük olmadan verebilecekti. Clodius'a göre, görüşmelerin asıl önemli kısmını Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın bir yıl süreyle uzatılmasına ilişkin sorunlar oluşturacaktı. Clodius raporunda, Türk-Alman dış ticaretini de çözümlüyor. Raporda, Türk-Alman dış ticaretindeki hızlı gelişmenin yanı sıra, özellikle 1937 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında yapılan ticari görüşmelerde, Türk-Alman dış ticaretinde Almanya aleyhine ve Türkiye lehine 91 milyon Alman Markı (RM) değerinde bir farktan kaynaklanan bazı güçlüklerin ortaya çıktığı anımsatılmaktaydı. Takas işlemlerindeki bu tıkanmanın tüm mal alış verişini, yani dış ticareti tehdit ettiğini vurgulayan Clodius, bu nedenle, Almanya'nın Türk Hükümeti'ne 1937 yılında Türkiye'nin Almanya'dan herhangi bir sınırlamaya tâbi olmaksızın serbestçe ithalat yapmasını önerdiğini ve bu arada aynı yıl Almanya'nın Türkiye'den ithalatının bir önceki yıla oranla yüzde 60 oranında azaldığını belirtiyordu. Bu durum Almanya'nın Türkiye ile olan dış ticaretini olumlu yönde etkilemişti. 1 Eylül 1937-31 Mart 1938 tarihleri arasında Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı 90 milyon Alman Markı (RM) ve Türkiye'den ithalatı da 45 milyon Alman Markı (RM) olmuştu. Oysa 1936-1937 döneminin aynı aylarında (yani toplam olarak yedi aylık bir dönemde) bu rakamlar tam tersineydi, yani Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı 45 milyon Alman Markı (RM) ve Türkiye'den ithalatı ise 90 milyon Alman Markı (RM) idi. Dolayısıyla yeni antlaşmayla dış ticaret bilançosu artık Almanya'nın lehine kapanır olmuştu. Böylece uzun zamandan beri sürekli olarak Türkiye lehine kapanan dış ticaret bilançosu sorunu Almanya açısından çözülmüş olmaktaydı. Ancak yeni durum Ankara'da hoşnutsuzluk yaratmıştı. Ankara, Clodius'a göre, Türk-Alman dış ticaretinde Türkiye'nin aleyhine bozulan dengeyi yeniden kurmak üzere harekete geçecek ve mevcut antlaşmanın yeniden düzenlenmesini mutlaka isteyecekti. Clodius, Türk Ticaret Heyeti'ne başkan olarak, Berlin tarafından her zaman sempatik olarak nitelenen, Numan Menemencioğlu'nun atanmasına yeniden dikkat çekmekte ve bu görevlendirmenin, Almanya için sevindirici olduğunu vurgulamaktaydı. Clodius raporunda, görüşmeler sırasında Almanya'nın Türkiye'ye ihracatının yüzde 75 oranında azaltılabileceğini söz konusu ediyordu.[44]

[44] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), (Baden-Baden). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 545, 29.6.1938, (96/107 691-696).

Türk-Alman Ticaret Antlaşması görüşmeleri için Menemencioğlu başkanlığındaki Türk heyeti 24 Haziran 1938 tarihinde Ankara'dan ayrılmıştır. *AT,* Nr. 55, (Temmuz 1938), s. 94 ve 103.

Clodius, Türk-Alman ekonomi görüşmeleri başladıktan sonra 4 Temmuz'da Menemencioğlu ile görüştü. Menemencioğlu Clodius'a, Berlin'e Türk-Alman dış ticaretini genişletmek için geldiğini belirtirken, Türkiye'de, Almanya ile dış ticareti sınırlamanın ülkenin lehine olacağını düşünen etkili kişilerin var olduğunu söylemiştir. Nitekim Türkiye'nin dövize ihtiyacı vardı; Almanya ise, Türk malları için son derece düşük fiyatlar ödemekteydi. Oysa Türkiye tam aksine, Alman mallarına, yüzde 20-30 hatta yüzde 40 oranında daha yüksek fiyat ödüyordu; oysa Türkiye bu malları Mihver karşıtı ülkelerden, yani Batı ülkelerinden, çok daha ucuza alma olanağına sahipti. Bununla birlikte Menemencioğlu, hem Türk ve hem de Alman tarafını tatmin eden ve Türk-Alman dış ticaretini genişleten bir antlaşma yapılabileceği kanısındaydı. Bunun için Menemencioğlu, Almanya'nın Türkiye'den ithal edeceği mallar için yeterli fiyat ve kur garantisi vermesini talep etmişti. Clodius, Menemencioğlu'nun, Türkiye'nin Almanya'ya yapacağı ihracatın her türlü sınırlamanın dışında tutulması yolundaki önerisine karşı çekingen bir tutum almış ve bunun son derece önemli bir konu olduğunu belirterek, ayrıntılı biçimde görüşülmesini istemiştir. Clodius Alman Dışişleri Bakanlığı'nın da aynı görüşte olduğunu yazmaktadır. Diğer yandan, Menemencioğlu'nun iddialarına karşılık olarak Clodius, son yıllarda Almanya'nın Türkiye'nin taleplerini mümkün olduğunca karşılamaya çaba harcadığını, Türk tarım ürünleri için yüzde 12 ve bazı durumlarda ise pamuk için yüzde 40'ın üzerinde bir fiyat farkı ödediğini savunmuştur. Ayrıca Almanya, Türkiye'nin kendisine diğer ülkelere oranla daha pahalı mal satması için sağlam gerekçeleri olmadığı kanısındaydı. Menemencioğlu'nun sözünü ettiği, kur garantisi verilmesi konusunda da Berlin isteksizdi. Clodius, yıllar önce imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'na göre, Almanya'nın Türkiye'ye 28 milyon Alman Markı'na (RM) dek kur garantisi verdiğini, ancak bunun söz konusu antlaşmanın son bir kalıntısı olduğunu ve artık Berlin'in hiçbir ülkeye bu tür bir kur garantisi vermediğini söylemiştir. Ayrıca Clodius, zaten Türk Hükümeti'nin geçmişteki görüşmelerde, söz konusu kur garantisinin 31 Ağustos 1938'de süresi bitecek olan, ancak halen geçerli olan Türk-Alman Ticaret Antlaşması ile ortadan kalkacağını açıkladığını; hatta Türk Hükümeti'nin aynı açıklamayı 1937 yılının Kasım ayında Almanya'nın Ankara Büyükelçisine resmen yinelediğini anımsatmıştır. Türkiye'ye tanınan kur garantisi Almanya açısından sorunlar yaratıyordu. Almanya ile ilişkileri bulunan diğer ülkeler de Türkiye'ye tanınan bu ayrıcalıktan yararlanmak istiyorlardı, ancak talepleri Almanya tarafından reddedilmekteydi. Clodius raporunda, Türk Hükümeti ile görüşmeler sırasında gerekirse 25 milyon Alman Markı'na (RM) dek kur garantisi verilebileceğini, ancak bu meblağın daha fazla yükselmesinin söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Oysa Menemencioğlu, kur garantisi sorununun görüşmelerin sonucunu tayin edeceğini savunmuştu. Clodius, Menemencioğlu ile olan görüşmeleri sırasında, Türkiye'ye verilen İngiliz kredisini de[45] gündeme getirerek; Berlin'in Türki-

[45] Bkz. *Keesing's Contemporary Archives,* Volume No: III: (1937-1940), (1938/3117 C) ve (1938/3297 C; 3084 A; 3106 A).

ye'nin diğer ülkelerle ekonomik ilişkiler kurmasına karşı olmadığını, ancak Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin zedelenmesine ve Almanya'nın Türkiye pazarında başka güçlerce ikinci plana itilmesine de kayıtsız kalamayacağını vurgulamıştır. Almanya, Türk mallarının sevkiyatında ve teslîminde, İngiltere'den daha kötü bir konumda olmak istemiyordu. Menemencioğlu, İngiliz kredisinden söz ederken, Türkiye'deki bazı çevrelerin Türkiye'nin Almanya'ya olan tek yanlı iktisadi bağımlılığına karşı çıktıklarını, bu çevrelerin Almanya ile iktisadi ilişkilerin yanı sıra, Almanya'nın yanında Avrupa'nın diğer büyük sanayi devletleri, yani İngiltere ve Fransa ile de yakın ekonomik ilişkiler oluşturulmasına çalıştıklarını açıklamıştır. Fakat Menemencioğlu'na göre bu tutum dahi hiçbir zaman Almanya'dan kesin bir iktisadi kopuş amacına yönelik değildi ve bu anlama da alınmamalıydı. Clodius raporunda, Menemencioğlu'nun gerçekten söylediği gibi, Berlin'e Türk-Alman dış ticaretini geliştirmek için geldiğini kişisel görüşü olarak yazmaktadır. Clodius, Türkiye'nin sanayi ve yatırım malı ihtiyacının çok fazla olması nedeniyle, İngiltere ile olan antlaşmasından sonra dahi, Almanya'nın Türkiye'ye yeterli satış olanağı bulacağını bildiriyordu. Ayrıca Menemencioğlu, Almanya'nın Türk pazarında İngiliz rekabeti nedeniyle bir zarara uğramaması için çaba harcayacağını da belirtmişti. Clodius, tüm sorunların özel bir güçlük olmaksızın görüşmeler sonunda çözüleceği kanısındaydı.[46]

Clodius hemen ertesi gün, 6 Temmuz'da aynı konuda yazdığı ikinci raporda, Menemencioğlu'nun görüşmelerin ana temasını, Türkiye'den Almanya'ya tam anlamıyla serbest bırakılmış ihracat sorununun Berlin tarafından kabulü olarak gördüğünü, bu konudaki talep olumlu biçimde karşılanmadığı takdirde, Türkiye'nin görüşmeleri başarılı saymayacağını belirttiğini haber vermektedir. Türkiye'nin Almanya'ya ihracatının tamamen serbest hale gelmesinin söz konusu olmasa dahi, bazı istisnai kurallara bağlanarak, sınırlı bir şekilde uygulanabileceğini savunan Clodius, bu türden bir formülün başka hiçbir ülkeye uygulanmadığını da belirtmektedir. Clodius'a göre, görüşmelerde Almanya'nın temel amacı, İngiltere'nin Türkiye'deki ve tüm Güneydoğu ülkelerindeki ekonomik faaliyetlerine ve ilerlemesine karşı bir engel oluşturabilmekti. Bu nedenle Almanya, Türkiye'nin taleplerini tamamen ya da büyük ölçüde karşılayabilecek bir anlaşma formülü bulmak zorundaydı. Türkiye'den Almanya'ya serbest ihracatın, dış ticaret dengesini yeniden Türkiye lehine ve Almanya aleyhine bozacağını anımsatan Clodius, bu nedenle, Türkiye'nin önerisinin kabul edilmesi halinde, Ankara'dan, Almanya'ya serbest Türk ihracatının dış ticaret dengesini ye-

---

"Londra'da 27 Mayıs 1938 Tarihinde İngiltere Hükümeti İle İmza Edilen Müzeyyel Kliring Anlaşması ve Teslihat Kredi Anlaşması İle Exports Credits Guarantee Department İle İmzalanan 10 Milyon Sterlinlik Kredi Anlaşması", (Antlaşmanın İmza Tarihi: 27.5.1938), (28.6.1938 Tarih ve 3525 Sayılı Kanun). *RG,* (15.7.1938), Sayı: 3960. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 19, s. 1618. Ökçün; *a.g.e.,* s. 377.

[46] *ADAP,* "Clodius'un Raporu", Nr. 546, 5.7.1938, (96/107 717-721). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 21.

niden Almanya'nın aleyhine çevirmeyeceğine ilişkin güvence alınması gerektiğini vurguluyordu. Ayrıca Türkiye Almanya'ya, Almanya'nın birinci planda ilgilendiği Türk ihraç mallarını belirli bir miktarda ve yine uygun fiyatlarla satacağına ilişkin de güvence vermeliydi. Diğer yandan Almanya, İngiltere'nin Türkiye'deki ekonomik faaliyetlerinin kendisi aleyhine sonuç doğurmayacağı konusunda da Ankara'nın güvence vermesini arzu ediyordu. Clodius, ancak bu koşulların kabulü halinde, Türkiye'nin serbest ihracat formülünü ve önerisini kabul edeceğini açıklamaktaydı. Yine bu önerilerin kabulü halinde, Almanya Türkiye'nin istediği fiyat garantisini de, bazı istisnalar dışında, kabul etmeye hazırdı. Clodius, Almanya'nın kur garantisi sorununda Türkiye'nin önerilerini sürekli reddetmeye devam edemeyeceğine dikkat çekiyor ve Menemencioğlu'nun Türk-Alman dış ticaretini genişletmek amacını eğer Berlin de paylaşıyorsa, bu takdirde bu konuda gerekli düzenlemelerin yapılmasını istiyordu. Almanya'ya serbest ihracat sorununun uygun biçimde düzenlenebileceğine işaret eden Clodius, kur garantisi sorununda da, eskiden olduğu gibi, yine 28 milyon Alman Markı (RM) değerinde bir garantinin kabul edilmesi gerektiği görüşündeydi. Nihayet antlaşma yapılması bu talebin kabulüne bağlıydı. Clodius, Menemencioğlu'nun Türk-Alman ekonomik ilişkilerini geliştirmek konusundaki samimi çabalarının Berlin tarafından paylaşılması gerektiği kanısındaydı. Raporda, Menemencioğlu'nun 6 Temmuz'da Alman Ekonomi Bakanı Funk ile de bir görüşme yaptığı ve bu görüşmenin ticaret antlaşması görüşmeleri üzerinde etkili olabileceği söz konusu ediliyordu.[47]

Türk-Alman Ticaret Antlaşması 26 Temmuz 1938'de Berlin'de imzalandı. Antlaşmaya göre, tüm Türk ihraç malları Almanya'ya kontenjan sınırlaması olmaksızın girecekti. Yani Türkiye antlaşmayı arzu ettiği biçimde düzenlemiş oluyordu. Yeni ticaret antlaşması 31 Ağustos 1939 tarihine dek geçerliydi. Menemencioğlu, bu tür ticaret antlaşmalarının Batılı devletlerin artan etkinliğine karşı bir denge oluşturacağını ifade ediyordu: "Türkiye, ... bu tür antlaşmaları ... siyasal nedenler ile de hoş karşılamakta" idi.[48]

[47] *ADAP,* "Clodius'un Raporu", Nr. 547, 6.7.1938, (2725/532 785-787).

Menemencioğlu 11 Temmuz'da Berlin'den Münih'e gitmiş ve burada Hitler ile bir görüşme yapmıştır. *AT,* Nr. 56, (Ağustos 1938), s. 51.

[48] Koçak; *a.g.e.,* s. 116/dn. 122. *JK 6,* (25.7.1938), s. 61.

"Türkiye İle Almanya Arasında Ticari Mübadelelere Ait Anlaşma", (Antlaşmanın İmza Tarihi: 25.7.1938; Yürürlüğe Giriş Tarihi: 15.8.1938), (18.1.1939 Tarih ve 3564 Sayılı Kanun). *RG,* (25.1.1939), Sayı: 4120. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 20, s. 179. Ökçün; *a.g.e.,* s. 151.

"Avusturya'nın Almanya Tarafından İlhakı Üzerine Almanya İle İmza Edilen Ticari Mübadelelere ve Tediyata Müteallik Protokol", (İmza Tarihi: 25.7.1938), (18.1.1939 Tarih ve 3564 Sayılı Kanun). *RG,* (25.1.1939), Sayı: 4120. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 20, s. 182. Ökçün; *a.g.e.,* s. 151.

AT, antlaşmanın 26 Temmuz'da imzalandığını belirtiyor. *AT,* Nr. 56, (Ağustos 1938), s. 54.

Menemencioğlu Ankara'ya dönüşünde, antlaşmaya ilişkin bilgi vermek için Başvekil Celâl Bayar ile de görüştü. *AT,* Nr. 56, (Ağustos 1938), s. 14.

Menemencioğlu 28 Temmuz'da İstanbul'a geldi ve verdiği demeçte; Türkiye'nin 1936 yılında Almanya'dan 60 milyon TL alacağı kaldığını, Almanya'nın bu borca karşılık Türkiye'ye mal ihraç edemediğini, Türkiye'ye ihracatın azaldığını, 1937 yılında Berlin'e giden Türk heyetinin Türk ihraç mallarının kontenjana bağlanmasını kabul ettiğini ve dolayısıyla Türkiye'nin Almanya'ya ihracatının büyük ölçüde azaldığını, ancak bu son antlaşma ile artık Türk ihraç mallarının yeniden serbestçe Almanya'ya girebileceğini açıkladı.[49]

30 Haziran-25 Temmuz tarihleri arasında yapılan Türk-Alman ekonomik görüşmelerine ilişkin olarak 8 Ağustos'ta bir rapor hazırlayan Clodius, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın, Türkiye-Avusturya ticaretini de kapsayan biçimde genişletilerek, Türkiye'nin talebi üzerine bir yıl süre ile, 31 Ağustos 1939 tarihine dek uzatıldığını anımsatıyor. Raporda, Türkiye'nin mümkün olduğunca geniş kapsamlı bir antlaşma yapmak için büyük çaba harcadığı yeniden vurgulanıyordu. Clodius, 1938 yılında Almanya'nın Türkiye'den ithalatının 1937 yılına göre yüzde 60 oranında azaldığını, çünkü 1937 yılının yaz aylarında dış ticaret bilançosunda Türkiye lehine 91 milyon Alman Markı (RM) fark olduğunu ve Almanya açısından bu açığın ihracat yolu ile kapatılmasının olanaksız olduğunu belirtmekteydi. Türkiye'nin Almanya'ya ihracatının kısılması ve Almanya'nın Türkiye'ye ihracatının artması sayesinde 1938 yılının Haziran ayına dek iki ülke arasındaki dış ticaret dengesi yeniden sağlanabilmişti. Görüşmeler sırasında Türkiye her iki tarafa da tüm sınırlama ve kısıtlamalardan arındırılmış serbest ihracat olanağı tanınmasını istemiş ve bu öneri Almanya tarafından da kabul edilmişti. Çünkü Almanya'nın Türkiye'den ithal ettiği ürünler içindeki hayati öneme sahip malların fazlalığı, bu önerinin Almanya'nın lehine olduğunu göstermişti. Bu durumda yeni antlaşma süresince iki tarafın da ihracatı bir kısıntıya tâbi olmayacak, sadece ülkelerin geçerli ithalat koşullarına bağlı olacaktı. Türkiye'nin talep ettiği kur garantisi –ki, 1937 yılında söz konusu kur garantisi 14 milyon TL (28 milyon Alman Markı (RM)) ile sınırlandırılmıştı– konusunda görüşmeler Almanya açısından başarılı sonuç vermiş ve bu konudaki garanti miktarı 13 milyon TL'ye –yaklaşık olarak 26 milyon Alman Markı'na (RM)– düşürülmüştü. Artık Almanya bu sayede üçüncü ülkelere karşı ticari görüşmelerinde daha rahat davranabilecek ve kendisinden kur garantisi talep edecek olan diğer ülkelere karşı, temelde hiçbir ülkeye kur garantisi verilmediğini, Türkiye'ye tanınan kur garantisinin de eski antlaşmalardan doğduğunu ve tedricen tasfiye edilmekte olduğunu savunabilecekti. Clodius, Türk-İngiliz Kredi Antlaşması karşılığında, Ankara'nın Londra'ya kredinin ödenmesi için hammadde sevkiyatı garantisi verdiğinin bilindiğini; bu nedenle Almanya'nın görüşmeler sırasında, Türkiye'den, ekonomik alanda İngiltere'den daha kötü bir konumda kalmayacağı konusunda güvence talebinde bulunduğunu bildirmektedir. Türkiye, önce kesin yükümlülük altına girmekten kaçınmak istemiş ve İngiltere ile

[49] *AT*, Nr. 56, (Ağustos 1938), s. 54 ve 59-60.

yapılan antlaşmanın nihayet bir kredi antlaşması olduğunu ve genel nitelikte bir ticaret antlaşması ile ilgisi bulunmadığını savunmuşsa da; sonunda Almanya'ya yeni antlaşma süresi içinde en azından 1937 yılındaki kadar (ona eşit miktarda ve oranda) maden hammaddesi ile buğday sevkiyatında bulunmayı kabul etmiştir. Menemencioğlu ayrıca sözlü olarak, Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği hammaddelerin ve gıda maddelerinin oran olarak daha da yükselmesi konusunda Berlin ile aynı görüşte olduğunu bildirmiştir; kendisi Ankara'ya döndüğünde yeni antlaşma süresi içinde, Türkiye'den Almanya'ya krom sevkiyatının —ki, 1937 yılında Almanya'ya 65.000 ton krom sevk edilmişti— yüz bin tona çıkarılması için çaba harcayacağını söylemiştir. Menemencioğlu ayrıca, Türk-İngiliz Kredi Antlaşması'nın hiçbir biçimde Türk-Alman dış ticaretini sınırlamayı amaçladığını da savunmuştur. Türkiye, Berlin ile bu tür benzer bir antlaşma imzalamayı siyasi nedenlerle de özellikle istemekteydi. Raporda, Türkiye'nin görüşmeler sırasında Türk-Alman ekonomik ilişkilerini geliştirmek için yoğun çaba harcadığı ve Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ilişkilerini geliştirmeye bugün de, gelecekte de özel bir önem ve değer verdiği belirtilmekteydi. Clodius, yeni ticaret antlaşmasının İngiltere'nin Türkiye'deki ekonomik alandaki ilerlemesini engelleyeceğini, güçleştireceğini ve Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik konumunu ise, Türk-İngiliz Kredi Antlaşması'na karşın sağlamlaştıracağını vurguluyordu.[50]

Türkiye'nin Batı ittifakı yolunda önemli adımlar atması karşısında Almanya'nın tepkisi ekonomik ilişkilerde sertleşme şeklinde oldu.

Alman Dışişleri Bakanlığı, önce Türkiye ile tüm ticari ilişkileri kesmeyi düşündüyse de, krom ithalatı nedeniyle bu görüşten vazgeçti. Gerçi Türkiye, Almanya'nın çok önemli bir ticaret ortağı olarak, olası bir ticari kesintiden dolaysız zarar görürdü, fakat Almanya da kroma ihtiyaç duymaktaydı. Türkiye'nin Almanya'ya sattığı krom değeri 1925 yılında 5.000 Alman Markı (RM) iken, 1929'da 35.000 Alman Markı (RM), 1937'de 3.437.000 Alman Markı (RM) ve 1938'de 3.048.000 Alman Markı (RM) olmuştu. Bu son değer, Türkiye'nin Almanya'nın krom ihtiyacını yüzde 52 oranında karşıladığı anlamına geliyordu. 1939 yılında ise bu oran yüzde 60'ın üzerine çıktı. 1939'da Türkiye Almanya'ya 115.000 ton civarında krom ihraç etti.[51]

[50] *ADAP,* "Clodius'un Raporu", Nr. 549, 8.8.1938, (2725/532 791-795). "Clodius'un 30 Haziran - 25 Temmuz 1938 Tarihlerinde Berlin'de Yapılan Türk-Alman Ekonomi Görüşmelerine İlişkin Raporu", (Berlin, 8.8.1938, Nr. W III 6033, D 532791-532795); *AA,* Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1. *OTDP,* s. 122-123.

(Türk-Alman Kredi Antlaşması'na ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir).

[51] Koçak; *a.g.e.,* s. 116. Krecker; *a.g.e.,* s. 41-44. Jaeschke; *Türkei,* s. 56. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 22. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 492.

Krecker ise, daha farklı olarak, Almanya'nın krom ihtiyacının 1936 ve 1937 yıllarında yarısının, 1938 yılında ise üçte birinin Türkiye'den karşılandığını belirtiyor. Krecker; *a.g.e.,* s. 42.

Türk-Alman dış ticareti konusunda üzerinde önemle durulması gereken bir diğer önemli nokta da, Türkiye'nin Almanya'ya 1938 yılında ihraç ettiği malların yaklaşık yüzde 30 oranında, savaş sanayii için hayati önemde hammaddelerden oluşmasıydı. Bu mallar, başta krom olmak üzere kereste, deri hammaddeleri, gıda maddeleri, yün, moher, pamuk idi. 1939 yılının ilk sekiz ayında bu oran yüzde 35'e (yüzde 30-38 arasında) yaklaşmıştı. Dünya krom üretiminin yüzde 17'sini karşılayan Türkiye'nin elinde, savaş sanayii için çok gerekli ve önemli bir maden bulunmaktaydı.[52]

Kroll, 18 Nisan 1939 tarihli raporunda, Türkiye'nin İngiliz blokuna katılmasını engelleyen önemli faktörlerden birinin de, Almanya'nın ekonomik etkisi olduğunu vurguluyordu.[53]

Clodius, 10 Mayıs tarihinde Türkiye'ye karşı alınabilecek ekonomik önlemler hakkında hazırladığı raporda, Türk-Alman ekonomik görüşmelerine değinmekte ve Türkiye'den ithal edilen mallar arasında sadece kromu hayati önemde bir madde olarak belirtmektedir. Clodius, Türk-Alman ticari ilişkilerinde meydana gelebilecek bir daralmanın Ankara'yı Berlin'den çok daha fazla sarsacağını ve bunun sonucunun Türk ekonomisi için çok ağır olacağını vurguluyordu. Çünkü Almanya, krom dışarıda tutulacak olursa, Türkiye'den ithal ettiği tüm malları diğer ülkelerden sağlama imkânına sahipti. Buna karşılık Türkiye kendi ihraç ürünlerini Almanya'nın dışında üçüncü ülkelere çok zor satabilecekti. Ayrıca Türkiye'nin bu nedenle silahlanma programı da aksayacaktı. Böyle bir durumda, Ankara'nın Berlin'den boşalacak yeri Londra'nın doldurması için girişimde bulunacağına işaret eden Clodius, Londra'nın da Türkiye'yi Almanya'nın pazarı olmaktan kurtarmak isteyeceğini vurgulamaktaydı. Ancak bu sırada Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatının kesintiye uğratılması yeterli bir önlemdi ve yeni bir ticaret antlaşması imzalanması için yapılacak görüşmelerde Berlin'in konuyu sürüncemede bırakmasını mümkün kılacaktı.[54]

Türk ve Alman Hükümetleri 1939 yılının Mayıs ayı içinde Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın bir yıl daha uzatılıp uzatılmayacağına karar vereceklerdi. Antlaşmanın uzaması için karşılıklı bildirim yeterli görülmüştü. Bu konuda yapılacak görüşmeler için Menemencioğlu ile Clodius Ankara'ya gelmişlerdi. Ancak konuya ilişkin olarak Alman Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan bir raporda,

---

Glasneck'e göre ise, Krupp Türkiye'nin krom üretiminin yarısını satın alıyordu. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 22/dn. 34.

Türkiye'nin krom üretimi 1926'da 7.000 ton, 1933'te 75.000 ton ve 1937'de de 193.000 tondu. Jaeschke; *Türkei*, s. 45.

[52] Koçak; *a.g.e.*, s. 116/dn. 123. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 22.

[53] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 226, 18.4.1939, (2767/535 861-63).

[54] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25).

politik koşulların tarafların biraraya gelerek görüşmelere başlamaları için uygun olmadığına dikkat çekiliyordu. Antlaşmanın kısa bir süre daha uzatılması, ancak politik durumda olumlu yönde bir gelişme olduğu takdirde, mümkün olabilecekti. Ancak bu durumda hükümetler arası görüşmelere Eylül ayında Ankara'da başlanması söz konusuydu[55].

24 Mayıs'ta ise Alman Hükümeti, 31 Ağustos'ta sona erecek olan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın uzatılması yolundaki Türk-Alman görüşmelerinin kesilmesini kararlaştırdı[56].

Clodius 30 Mayıs tarihli raporunda, iktisadi alanda Türkiye'ye karşı alınacak önlemleri söz konusu ediyor. Clodius, bu sırada Berlin'de bulunan Papen'e, Türkiye'ye ticari eşya sevkiyatının normal olarak devam etmesini önermişti. Clodius Türkiye'nin, Almanya için en fazla önem taşıyan ihraç mallarını yılın son aylarında sevk ettiğini anımsatmaktaydı. 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın 31 Ağustos 1939 tarihinde sona ereceğini de anımsatan Clodius, antlaşmaya göre, Mayıs ayında her iki tarafın antlaşmayı bir yıl daha uzatıp uzatmama kararı vereceklerine dikkat çekiyordu. Ankara ile Berlin arasında uzun zamandır süren görüşmeler sonunda, halen geçerli antlaşmanın uzatılması hakkında Haziran ayı başında Ankara'da iki ülke heyetlerinin görüşmelere başlaması kararlaştırılmıştı. Ancak Clodius'a göre, Berlin, Türk Hükümeti'ne bu aşamada görüşmelere başlamanın anlamlı olmayacağını ve amaçsız kalacağını bildirmeliydi. Clodius, Berlin'in halen geçerli olan antlaşmayı değiştirmeksizin ya da sadece bazı küçük ve önemsiz değişikliklerle uzatıp uzatmayacağı konusunda Türk Hükümeti'nin sonbahar aylarına dek bilinmezlik içinde kalacağını haber vermekteydi. Antlaşmanın 31 Ağustos'ta sona ermesinden itibaren, eğer antlaşma yenilenmezse, Türkiye ile Almanya arasında mal alış verişi için bir temel kalmayacaktı. Bu da, pratikte iki ülke arasında her türlü ticaretin kesilmesi anlamına gelecekti. Ancak bu konuda kesin bir karara varmak için Clodius, Berlin açısından daha iki ya da üç ay zaman olduğunu vurguluyordu.[57]

Almanya'nın ekonomik alandaki bu tür tehditleri Türkiye tarafından yanıtsız bırakılmadı. Ankara da kendi elindeki önemli kozları gündeme getirdi.

[55] *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25).

Menemencioğlu 15 Şubat'ta Berlin'den Ankara'ya dönmüştür. *AT,* Nr. 63, (Şubat 1939), s. 3.

[56] Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 24 Mayıs 1939'da hazırlanan raporda, Türkiye'ye ticaret eşyası sevkiyatına değiniliyor ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın onayı olmaksızın yeni bir ticaret antlaşması imzalanmayacağına dikkat çekiliyordu. *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 45.

[57] *ADAP,* "Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28).

Clodius, bu koşullarda, Papen'in Türk Hükümeti ile görüşmelerde bulunması için görevlendirilmesini Berlin'e tavsiye etmektedir.

Weizsaecker 5 Haziran'da Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Almanya'ya krom ihracatını durdurduğu yolundaki haberlerin doğruluk derecesini sordu. Arpag, bu soruya verdiği yanıtta, konunun ayrıntılarını bilmediğini bildirmekle yetindi.[58]

Menemencioğlu Haziran ayının ilk haftasında Papen'e, Türkiye'nin krom sevkiyatında kısıntıya gideceğini ifade etti.[59]

Clodius 24 Haziran'da kaleme aldığı raporda, Arpag'ın kendisini sık sık, hatta günde dört, beş kez arayarak görüşmek istediğini, kendisinin ise bu talebe ancak Weizsaecker'in onayı ile nihayet olumlu yanıt verdiğini anlatmaktadır. Bununla birlikte, Arpag'ın rahatsızlığı nedeniyle, görüşme 23 Haziran'da ancak dolaylı biçimde gerçekleşebilmişti. Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden bir görevli ile görüşen Clodius, görüşme sırasında savaş malzemesi sevkiyatının durdurulmasından ve Türk-Alman iktisadi görüşmelerinin başlamamasından doğan sorunların gündeme geldiğini açıklamaktadır. Türk temsilci, Arpag'ın Clodius'a yaptığı birçok ziyaretin ve Büyükelçiliğin şimdiye dek verdiği üç notanın yanıtsız kaldığından şikâyet etmişti. Büyükelçilik birçok kez telefon etmesine karşın, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan bir yanıt elde edememişti. Türk tarafı sevkiyat sorunu üzerinde önemle duruyordu. Türkiye, Türk-Alman ekonomik görüşmelerinin derhal başlamasını talep etmekte; Clodius ise, antlaşmanın 31 Ağustos'a dek devam edeceğinden hareketle, henüz görüşmelere başlamak için zaman olduğunu belirtmekteydi. Böylece Almanya'nın bu konuda aceleci olmadığını da belli ediyordu. Alman Hükümeti görüşmelere ne zaman başlanabileceği konusunda henüz bir karara varmamıştı. Clodius, Türk temsilciden Almanya'nın halen görüşmelerin ertelenmesi gerektiği görüşünde olduğunu Türk Hükümeti'ne haber vermesini istemiştir. Clodius, Türkiye'nin krom ihracatında son zamanlarda bazı gerekçelerle kısıntıya gitme amacında olduğu yolundaki haberlerin Berlin'de şaşkınlık yarattığına işaret etmiştir. Türk temsilci ise, bu konuda Almanya'nın şikâyetinin bir yanlış anlamadan ileri geldiğini belirtmiş ve şimdi ihracatın artık yeniden ve tamamen serbest olduğunu vurgulamıştır.[60]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl 7 Ağustos'ta kaleme aldığı raporda, Türkiye'nin Almanya'ya karşı almış olduğu politik

[58] *ADAP*, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 472, 5.6.1939, (1593/384 291-92). Krecker; *a.g.e.*, s. 42.

[59] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38). Krecker; *a.g.e.*, s. 42. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 495.

[60] *ADAP*, "Clodius'un Raporu", Nr. 565, 24.6.1939, (1593/384 314-15).

Gerçekten de Ribbentrop'un talimatı ile, Türk Hükümeti'nin soruları ve şikâyetleri Alman Hükümeti'nce sürüncemede bırakılıyordu.

Saraçoğlu ise 8 Temmuz'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı açıklamada şöyle diyordu: "Almanya ile ilk günlerde bir tereddüt ve bir kararsızlık belirdi. Fakat yavaş yavaş, bu tereddüt zail oldu ve işler normal yola girmeye başladı. Bugün bir tek iş müstesna iki tarafın da birbirlerinden bir şikâyeti yoktur. Bu tek işin de yakın âtide müsbet olarak halledileceğini ümid ediyorum". *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, d. 6, i.f., c. 4, (38. İnikat), (8.7.1939).

yönün, ekonomik alanda hangi ölçülerde yanıtlanması gerektiği sorusunun ayrıntılı biçimde incelenmesi sonucunda, Türkiye ile ekonomik ilişkilerde bazı sınırlamalara gidilmesi gerektiği sonucuna vardığını açıklamaktadır. Halen 31 Ağustos'a dek yürürlükte olan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'na göre devam eden dış ticaret, son yıllarda hızla gelişmişti. 1933 yılından beri yaklaşık olarak dört kat artmış ve halen karşılıklı olarak yılda 150 milyon Alman Markı'nın (RM) üzerine çıkmıştı. Aslında dış ticaretin daha da genişletilmesi için her iki tarafın da görüşleri olumluydu. Wiehl raporunda, Türk-Alman dış ticaretini de çözümlüyor ve Almanya'nın Türkiye'den ithalatını üç grupta değerlendiriyordu. Buna göre, birinci grupta, —ki, tüm ithalatın yüzde 29'unu kapsamaktaydı— 32,6 milyon Alman Markı (RM) değerinde ve Almanya için son derece hayati önemde hammaddeler yer almaktaydı. İkinci grupta, yine önemli fakat gerektiğinde başka ülkelerden de sağlanabilecek mallar bulunmaktaydı. Bu malların toplam ithalat içinde yeri yüzde 43 oranında olup, değeri 48,9 milyon Alman Markı (RM) idi. Bu değerin 23 milyon Alman Markı'nı (RM) tütün oluşturmaktaydı. Üçüncü grupta ise, önemsiz ithalat malları vardı. Bu grubun tüm ithalat içindeki payı yüzde 28 oranında olup, değeri de 32,1 milyon Alman Markı (RM) idi. Birinci grup ithal malları arasında krom, yem, tahta, deri ve tekstil hammaddeleri ile özellikle de yün, moher ve pamuk bulunuyordu. Almanya'nın bu grup mallarla ilgili ithalatında 1938 yılına oranla 1939 yılında yükselme görülmüştü. Bu grup malın Türkiye'nin Almanya'ya toplam ihracatındaki oranı ise, yaklaşık olarak yüzde 30-35 idi. Ancak bu grup içinde yer alan hammaddelerin içinde, savaş sanayii için son derece gerekli olan krom en önemli sırada bulunuyordu. Ayrıca son Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra Almanya'nın Türkiye'den ithalatı yaklaşık olarak iki kat artmıştı. Bu da, bu konuda Almanya'nın tüm ihtiyacının yarısından fazlasının Türkiye'den karşılandığı anlamına geliyordu. Wiehl'e göre, Türkiye'den hammadde sevkiyatının kesilmesi halinde, Almanya ağır zarara uğrayacak ve Alman ekonomisi bu duruma tahammül edemeyecekti. Diğer yandan, ikinci ve üçüncü grup ithal mallar için aynı durum söz konusu değildi. Bu grup ithalatta bir kesintinin Almanya'ya pek bir zararı olmayacaktı. Almanya'nın Türkiye'den toplam ithalatının yaklaşık yüzde 70'i, Almanya için hayati önemde olmayan mallardı. Ancak, diğer yandan, Türkiye için Almanya en büyük pazar durumundaydı; ihracatının yüzde 50'den fazlasını Almanya'ya yapmaktaydı. Bu açıdan, Alman pazarının kaybı Türkiye için çok güç bir durum yaratacaktı. Üstelik Almanya Türk ihraç mallarına dünya piyasa fiyatlarının üzerinde ödemede bulunuyordu; bu da Türkiye açısından Alman pazarını büsbütün değerli kılmaktaydı. Wiehl raporunda, gerçi Türkiye'nin yeni siyasi müttefiklerinin (İngiltere ile Fransa'nın) Alman pazarından doğan kaybı bir süre için alım destekleri, kredi ve borç uygulamaları ile kapatabileceğini, fakat bu uygulamanın doğal ekonomik temelden çok uzak kalacağından, sürekli olmasının mümkün olamayacağını belirtmekteydi. Bu nedenle Wiehl, Ankara'nın gerçek çıkarının, halen süren, fakat süresinin bitimine artık neredeyse birkaç gün kalan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın

uzatılması doğrultusunda olduğunu savunuyordu. Türkiye, genel olarak Türk-Alman dış ticaretinin artmasından yanaydı. Berlin ise, öncelikle Almanya için hayati önemde olan hammadde sevkiyatının devamını, daha sonra da Türk ihracatının karşılanmasını istiyordu. Wiehl raporunda iktisadi ilişkilerle siyasi ilişkiler arasındaki yakın bağa da dikkat çekmektedir. Wiehl, Papen'in, Türkiye'nin politik rotasının Türk-Alman ekonomik ilişkilerini de yakından etkilediğini ve bu ilişkilere zarar verdiğini belirttiğini haber vermekteydi. Papen, Wiehl'in raporunda sözü edilen üçüncü grupta yer alan Türk ihraç mallarının alımında sınırlamaya gidilmesini, fakat bu sınırlamanın da bir tokat gibi vurucu olmamasına dikkat edilmesini; diğer yandan da, Türk ihraç mallarına otomatik olarak yüksek fiyat verme politikasına artık bir son verilmesini talep etmekteydi. Önlemlerin dozu iyi ayarlanmalıydı, çünkü Almanya'nın Türkiye'ye karşı ekonomik alanda alacağı sert önlemler, sadece Almanya'nın düşmanlarına yarayacak ve Türkiye'nin bu nedenle Alman karşıtı grupta yer almasına neden olacaktı. Aynı zamanda İngiltere'nin Balkanlar'da —Almanya'nın Balkanlar'da ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinde iktisadi ve siyasi talepleri olduğu yolunda— Alman karşıtı propagandasına da vesile verilmiş olacaktı. Papen, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın uzatılmasını ve savaş malzemesi sevkiyatı ile ilgili sorunun da bir antlaşma ile çözümünü tavsiye ediyordu. Alman Ekonomi Bakanlığı da Papen'in tavsiyelerine katılmıştı. Türkiye'nin politik tutumundaki değişimin ekonomik alanda da getireceği sancılar göz önüne alınıyordu. Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin sınırlandırılmasını önerenlerin, Alman çıkarlarını da göz önüne almaları gerektiği anımsatılmakta, ekonomik alanda ilişkilerin kesilmesinin Türkiye'yi İngiltere'nin yanına iteceği görüşü doğrulanmaktaydı. Alman Ekonomi Bakanlığı da, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın uzatılmasını ve Türkiye'den hammadde ithalatının, özellikle de krom ithalatının kesilmemesini tavsiye ediyordu. Bununla birlikte, yine Alman Ekonomi Bakanlığı, Türkiye'nin antlaşmalardan doğan garanti ve cezalı ödeme taleplerinden vazgeçmesi için önlem alınmasını da istemekteydi. Türk-Alman Ticaret Anlaşması'nın yenilenmesi ya da uzatılması konusunda Alman Ekonomi Bakanlığı, derhal görüşmelere başlanılmasını, ancak Alman görüşlerinin sunulmamasını, önce Türk görüşlerinin ortaya çıkmasının beklenilmesini tavsiye etmekteydi. Wiehl, Almanya'nın Türkiye'nin sağladığı kromdan vazgeçemeyeceğini, Türkiye'den krom sevkiyatının kesilmesi durumunda, Almanya'nın konumunun zayıflayacağını belirtiyordu. Ayrıca raporda, eğer Almanya Türkiye'ye askeri malzeme sevkine devam etmez, kredi antlaşmasını onaylamaz ve aynı zamanda da Almanya için hayati önemi olmayan Türk ihraç mallarına geniş bir kısıtlama uygularsa, bu takdirde Türkiye'nin de Almanya'ya artık hammadde sevk etmesinin beklenemeyeceği vurgulanıyordu. Wiehl de, halen içinde bulunulan döviz sıkıntısını göz önünde bulundurarak, Almanya'nın sevk yükümlülüklerine uymamaktan doğan mali yükümlülüklerinin ortadan kaldırılması için, Türkiye ile bir anlaşmaya varılmasını zorunlu görmekteydi. Wiehl, savaş malzemesi sevkiyatı sorunlarının tatmin edici bir biçimde çözülmesi koşulu ile, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın uza-

tılmasını öneriyordu. Bununla birlikte, Wiehl raporunda, Almanya için hiçbir biçimde hayati önemde olmadığını bildirdiği Türk ihraç mallarının üçüncü grubu için bir sınırlama getirilmesinin olanaklı olduğuna dikkat çekmekteydi. Ancak Wiehl'e göre, Türkiye'den hammadde ithalatı, bu nedenle kesilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmamalıydı[61].

Almanya'nın askeri ve ekonomik baskısına karşılık, Almanya'ya krom ihracı azaltıldı ve yavaşlatıldı.[62]

Menemencioğlu 19 Ağustos'ta Kroll ile görüştü. Bu görüşmede Menemencioğlu, savaş malzemesi sevkiyatının durdurulmasına karşılık, krom sevkiyatının durdurulabileceğini bildirdi. Kroll ise, Almanya'nın krom söz konusu olmadan, ticaret antlaşmasını uzatmayacağını ifade etti. Görüşme sonunda, bu konudaki Alman önerilerinin görüşmelere temel oluşturmasında anlaşmaya varıldı. Kroll, Alman önerilerini yazılı olarak iletecekti.[63]

Saraçoğlu Papen ile yaptığı görüşmede, ekonomik sorunların çözümünü amaçlayan —Türk Hükümeti'ne resmen iletilmiş bulunan— 21 Ağustos tarihli Alman önerilerinin ültimatom niteliğinde olduğunu ve bu nedenle Türk Hükümeti'nin bu önerileri reddetmek zorunda kaldığını açıkladı. Türk Hükümeti'nin özel kişilerle yapılan antlaşmaları fesh etme yetkisi yoktu. Diğer yandan, Türkiye tarım ürünleri ihracatının gereğinde Almanya dışındaki diğer ülkelere yapılması için çaba harcamaya hazırdı. Papen, Türk Hükümeti'nin Türk-Alman ekonomik ilişkilerini düzenlemek, bu amaçla Almanya ile anlaşmak ve bu sayede mevcut iktisadi güçlüklerden kurtulmak istediği biçiminde bir izlenim edindiğini yazmaktadır. Bu uzlaşma için Türkiye, Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın dört hafta içinde uzatılmasını şart koşmuştu. Saraçoğlu, Alman Hükümeti'nin derhal karar vermesini istiyordu.[64]

Papen 28 Ağustos'ta Hariciye Vekâleti'ne yazdığı yazıda, 24 Ağustos'ta Saraçoğlu ile yapılan görüşme temelinde, Alman Hükümeti'nin Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nı 30 Eylül 1939 tarihine dek, yani bir ay süreyle uzatmayı kabul ettiğini ve Türk Hükümeti'ne bunu önerdiğini açıklamaktadır. Ancak Türk Hükümeti Almanya'nın bu önerisini reddetmiştir.[65]

Türk-Alman Ticaret Antlaşması 31 Ağustos 1939 tarihinde yenilenmediği ve uzatılmadığı için sona erdi.[66]

[61] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 20 ve 45.

[62] Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 45-48. Kroll; *a.g.e.*, s. 114-115. Önder; *a.g.e.*, s. 39 ve 104-105. Koçak; *a.g.e.*, s. 116-117.

[63] *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), (Baden-Baden). *ADAP*, "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 141, 20.8.1939, (96/107 949).

[64] *ADAP*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 247, 24.8.1939, (96/107 951-52).

[65] *ADAP*, "Papen'den Hariciye Vekâleti'ne", Nr. 406, 28.8.1939, (8342/E 590 163-64) (Aslı Fransızcadır); "Papen'in Raporu", Nr. 288, 12.9.1939, (8342/E 590 159).

[66] *JK 6*, (31.8.1939), s. 82.

Savaşın başladığı gün, 1 Eylül'de Türkiye ile Almanya arasında ticaret tamamen durdu.

3. Alman Ekonomi Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı Schacht'ın Türkiye'yi Ziyareti

Alman Ekonomi Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı Dr. Hjalmar Schacht, Türk-Alman iktisadi ilişkilerinin halen içinde bulunduğu durum ve geleceği konusunda görüşmelerde bulunmak ve T.C. Merkez Bankası Başkanı'nın Berlin'i ziyaretine karşılık vermek üzere 14-19 Kasım 1936 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etti.[67]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller 19 Kasım'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı telgrafta; Schacht'ın aynı sabah Tahran'a hareket etmek üzere Ankara'dan ayrıldığını ve ziyaretin gayet tatminkâr geçtiğini bildirmektedir. Schacht özellikle Atatürk ve İnönü ile genel politik sorunlara ilişkin ayrıntılı görüşme yapmaktan memnun kalmıştı. Ayrıca ziyaret sırasında Schacht önde gelen Türk yetkililerle halen sürüncemede kalan ekonomik sorunları görüşme ve tartışma fırsatı da bulmuştu. Bu sırada her iki tarafın da iktisadi ilişkilerin sürmesini ve hatta mümkün olduğu ölçüde geliştirilmesini istediği saptanmıştı. Schacht, Türkiye'nin ihracatının Almanya tarafından kısmen döviz olarak ödenmesi konusunu kesinlikle kabul etmemiş ve bu konuyu gündem dışı bırakmıştı.

[67] *JK 6,* (18.11.1936), s. 33. Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte,* s. 492.

Schacht 14 Kasım'da İstanbul'a geldi. 16 Kasım'da Ankara'ya gelen Schacht, aynı gün İktisat Vekili Celâl Bayar, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, T.C. Merkez Bankası Müdürü Selâhattin Alman ile görüştü. Aynı gün verilen bir davete, Aras'ın yanında Maliye Vekili Fuat Ağralı, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan, İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik Kurdoğlu, Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile Merkez Bankası Müdürü Alman da katıldı. Schacht 17 Kasım'da Ziraat Bankası'nı, İş Bankası'nı, Sümerbank'ı, Atatürk Orman Çiftliği ile Ziraat Enstitüsü'nü ziyaret etti. Aynı gün Alman Büyükelçiliği'nde verilen bir davete ise, Aras, Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Dahiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Bayar, Tarhan ve Menemencioğlu katıldı. 18 Kasım'da Schacht Çubuk Barajı'nı, Ankara Kalesi'ni, İsmet İnönü Kız Enstitüsü'nü ve Halkevi'ni gezdi; Numan Menemencioğlu ile bir görüşme yaptı. Schacht, aynı gün Atatürk, Aras ve Bayar ile de görüştü. Atatürk ile görüşmesi sırasında Schacht Atatürk'e, Hitler'in bir resmini hediye etti; Atatürk de Schacht'a kendi resmini verdi. Schacht ayın 19'unda Tahran'a gitmek üzere Ankara'dan ayrıldı. *AT,* Nr. 36, (Birincikânun 1936), s. 61-63.

Hjalmar Schacht anılarında Ankara ziyaretine de yer veriyor. Atatürk tarafından derhal kabul edilmemesinin nedeninin, Cumhurbaşkanının grip nedeniyle hasta olmasından kaynaklandığına değinen Schacht; bu arada bir akşam yemeği davetine Başvekil İnönü'nün de katıldığını yazmaktadır. Ziyaretin üçüncü günü Atatürk, hasta olmasına karşın, Schacht'ı kabul etmiştir. Görüşmede Aras da tercüman olarak bulunmuştur. Hjalmar Schacht, *76 Jahre Meines Lebens,* Bad Wörishofen, 1953, s. 418-420.

Schacht'ın Ankara'dan sonra Tahran'a gitmesi, Schacht'ın bu gezisinin anlamını daha açık olarak ortaya koyuyor. Schacht, 1936 yılında Belgrad, Atina, Sofya ve Budapeşte'yi ziyaret etmiş ve söz konusu başkentlerde de ekonomik görüşmelerde bulunmuştu. Bu açıdan bakıldığında, Schacht'ın Türkiye ziyaretinin bu çerçevede, yani Almanya'nın Balkanlar ve Yakın Doğu'ya yönelik ekonomik amaçları açısından değerlendirilmesi gerektiği kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Ayrıca şimdiye kadar devam eden geniş ölçüdeki Alman teslimatının sürmesini de Türkiye'nin muadil ve mukabil orandaki sevkiyatına bağlı olduğunu vurgulamıştı. Schacht, ayrıca bir iyi niyet gösterisi olarak, Türkiye'nin bir yıl içinde Almanya'dan 300.000 ton kömür alma talebini kabul etmişti.[68] Schacht, bir diğer iyi niyet girişimi olarak da, Türkiye'nin Almanya'dan satın almayı talep ettiği gemilere ilişkin olarak Türkiye'nin ortaya koyduğu satış önerilerini Almanya'nın kabule hazır olduğunu açıklamıştı.[69] Schacht'ın bu iyi niyet girişimlerine karşılık, Türk Hükümeti Schacht'a, Karabük projesine ilişkin kesin kararın henüz verilmediğine ve Alman önerisinin de özenle incelenmekte olduğuna ilişkin güvence vermişti.[70]

Aslında Schacht'ın ziyaretinin ardında siyasal amaçlar da vardı. Schacht, "Türk devlet adamlarına Almanya'nın (yeni) dış politikası hakkında açıklamalarda bulundu".[71]

4. Türk-Alman Kredi Antlaşması

İngiltere'nin 1938 yılı Mayıs ayında Türkiye'ye açtığı kredi[72] Almanya'nın tepkisine yol açtı.

Clodius 29 Haziran 1938 tarihli raporunda, Türk Hükümeti'nin talebi halinde, Türkiye'ye 50-80 milyon Alman Markı (RM) değerinde uzun dönemli bir mal kredisi açılabileceğini yazmaktadır. Alman Hükümeti'ne hayli yakın önde

[68] "Keller'den ADB'ye", (Ankara, 19.11.1936, E 045106-045107), *AA*, Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1.

[69] "Keller'den ADB'ye", (Ankara, 19.11.1936, E 045106-045107), *AA*, Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1.

[70] "Keller'den ADB'ye", (Ankara, 19.11.1936, E 045106-045107), *AA*, Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1. Schacht, ziyareti sırasında Karabük için Almanya'nın talebini vurguladı ve yineledi. Fakat Schacht'a göre, Almanya bu konuda geç kalmıştı ve Türk Hükümeti İngiliz firması için karar vermişti. Kroll; *a.g.e.*, s. 97. Ayrıca bkz. s. 97-100.

Jivkova; "1936 Kasımının ortalarında Schacht'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret, İngiliz Brassert firmasıyla sözleşme imzalanması üzerine Almanya'nın uğradığı başarısızlığın etkisini azaltmayı amaçlıyordu" demektedir. Jivkova; *a.g.e.*, s. 124.

[71] Kroll; *a.g.e.*, s. 100.

Jivkova, Schacht'ın ziyaretinin başarısı konusunda şu yorumda bulunuyor: "... Schacht'ın ziyareti, Almanya'ya umduğu başarıyı sağlamadı". Jivkova; *a.g.e.*, s. 124.

Kroll ise, herhangi bir temele dayanmaksızın ziyaretin başarılı olduğunu iddia etmektedir. Kroll; *a.g.e.*, s. 97-100.

[72] Koçak; *a.g.e.*, s. 115-116/dn. 122.

16 milyon İngiliz Sterlini tutarındaki kredinin 10 milyon İngiliz Sterlinlik olan bölümü, sanayiye makina sağlamak, stratejik yol ve demiryolları, liman tesisleri yapmak, maden kuruluşlarını donatmak ve işletmek için öngörülüyordu. Diğer 6 milyon İngiliz Sterlini ile Türkiye, küçük deniz tekneleri, torpidolar, denizaltılar, silahlı sürat motorları gibi savaş araçları ve kıyı savunma topları satın alacaktı. Jivkova; *a.g.e.*, s. 145. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 36. Antlaşmaya göre, İngiliz firmalarının sağlayacağı mallara ve yatırımlara karşılık Türkiye yılda yüzde 6 faizle 8 yıl vadeli borçlanıyordu. Kredi, İngiliz Hükümeti'nin garantisi altındaydı. Jivkova; *a.g.e.*, s. 145.

gelen Alman bankalarının güvenilir ve inandırıcı bazı sondajlarına göre, Menemencioğlu Berlin'den kredi talebinde bulunabilecekti. Clodius, Türkiye'den bu tür bir kredi önerisi gelmesi halinde, Almanya'nın, her ne kadar Türkiye çok daha yüksek meblağlara varan kredi olanakları düşünmekteyse de, bu öneriyi ancak yukarıda belirtilen rakamlar arasında karşılayabileceğini belirtmekteydi. Papen, Menemencioğlu'nun Berlin'e sadece ekonomik görüşmeler için gelmediğini, fakat aynı zamanda Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın önde gelen yöneticileriyle Türkiye ile Almanya arasındaki genel siyasi ilişkiler konusunda da görüşmeler yapmak istediğini haber veriyordu. Nitekim Clodius da görüşmelerin politik önemine dikkat çekiyordu. Buna neden olarak da, İngiltere'nin son zamanlarda Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik alandaki etkisini azaltmak için harcadığı çabaları göstermekteydi. Almanya için Türkiye ile şimdiye kadar olduğundan ve halen içinde bulunulandan daha sıkı ve yakın ekonomik bağlar kurmak önem taşıyordu. Halen Türk dış ticaretinde Almanya'nın payı yüzde 40 ilâ 50 arasında değişmekteydi. Fakat bu oran sabit değildi. Türk-Alman dış ticaretinin genişlemesi her durumda, Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla bağımlı hale gelmesi ile sonuçlanacaktı. Clodius, İngiltere'nin Türkiye'ye verdiği ve sanayi malları ile askeri malzeme alımında kullanılacak olan 16 milyon İngiliz Sterlini değerindeki kredinin, Türk ekonomisinin tamamen İngiltere'ye bağımlı hale gelmesi anlamına gelmeyeceğine dikkat çekiyordu. Ankara, İngiliz kredisinin Türkiye'nin Almanya'ya olan iktisadi bağımlılığını azaltmak açısından önem taşıdığı görüşündeydi. Ayrıca Ankara, bu sayede kredi alabileceği ülkeleri birbirlerine karşı oynayabilmek, onları rekabete sokma fırsatı yaratmak ve bu fırsattan kendi lehine yararlanmak istiyordu. Ancak İngiliz kredisinin Türkiye'nin kredi ihtiyacını tamamen karşılaması mümkün değildi. Clodius, Türkiye üzerindeki güçlü Alman iktisadi etkisinin, nihayet politik bakımdan da Almanya'nın amacına ulaşma olanağını artıracağına işaret etmekteydi.[73]

Menemencioğlu 30 Haziran-25 Temmuz 1938 tarihleri arasında Berlin'de süren Türk-Alman ekonomik görüşmeleri sırasında Clodius'a, Türkiye'nin

---

Türk-İngiliz Kredi Antlaşması için 14 ve 15 Kasım 1938 tarihinde nota değişimi yapıldı. *JK 6,* (14.11.1938), s. 65. *RG,* Sayı: 4527. Kredi antlaşmasına ilişkin onay belgelerinin değişimi ise 17 Mayıs 1939'da yapıldı. *JK 6,* (17.5.1939), s. 75.

"Türkiye'ye açılan İngiliz kredisi ve diğer Güneydoğu Avrupa ülkelerine de yardım edilmesi yolunda hararetli tartışma ve öneriler, faşist Almanya yönetici çevreleri arasında güçlü bir hoşnutsuzluk tepkisi yarattı. Almanya bunları kendisine karşı yöneltilmiş eylemler olarak değerlendiriyordu". Jivkova; *a.g.e.,* s. 147. Ayrıca bkz. *OTDP,* s. 122.

"Almanya, söz konusu kredilere, Türkiye'de ve Balkan yarımadasında Alman etkisini azaltma, faşist devletleri ekonomik ve politik bakımdan 'kuşatma' aracı gözüyle bakıyordu". Jivkova; *a.g.e.,* s. 148.

[73] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939). *ADAP,* "Clodius'un Raporu", Nr. 545, 29.6.1938, (96/107 691-696).

Türk-İngiliz Kredi Antlaşması'na benzer bir kredi antlaşmasını Almanya ile de imzalamaktan politik nedenlerle memnun kalacağını ve Almanya'dan kredi almaya hazır olduğunu açıkladı.[74]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl 15 Eylül'de Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne yolladığı raporda, Menemencioğlu'nun 26 Temmuz'da Clodius'a sözünü ettiği Türkiye'nin kredi talebini yanıtladı. Wiehl raporunda, Alman Hükümeti'nin Türkiye'ye ancak belirli koşullar altında kredi vermeye hazır olduğunu bildirmekteydi. Buna göre, Alman bankalarının oluşturduğu bir konsorsiyum on yıllık bir süre ile Türkiye'ye 150 milyon Alman Markı (RM) değerinde bir kredi vermeyi Alman Hükümeti'ne önermişti. Ancak Alman ihracatçıları kredinin Alman Hükümeti'nin güvencesi altında olmasını talep etmişlerdi. Kredinin faizi ise görüşmelerle belirlenecekti. Almanya, kredinin daha önceden saptanmış (kimya sanayii tesisleri, liman yapımı gibi) bazı büyük yatırımlarda kullanılmasını talep etmekteydi. Ayrıca söz konusu kredi, Boğazlar'ın tahkimatı gibi, askeri malzeme sevkiyatını da kapsayabilecekti. Kredinin geri ödenmesi takas yöntemi ile de olabilecekti. Ancak bu konuda bir güçlükle karşılaşılırsa ya da ticaret antlaşması yürürlükten kalkarsa, Türkiye kredinin geri ödeneceği konusunda mutlaka güvence vermeliydi. Wiehl, kredi görüşmelerinin Türk heyeti Berlin'e gelmeden önce başlaması gerektiğini, öngörüşmelere hemen başlanılmasını, bunun için de Alman Ekonomi Bakanı Funk'un Türkiye ziyaretinin iyi bir fırsat olacağını yazmaktadır. Berlin, Türk-Alman Kredi Antlaşması görüşmelerinin kesinlikle gizli kalmasını da istiyordu.[75]

Wiehl'in bu talimatı üzerine, Alman Hükümeti'nin önerisi Menemencioğlu'na iletilmiş olmalıdır; çünkü Menemencioğlu konuyu Başvekil Celâl Bayar ile de görüşmüştür. Menemencioğlu, Türk Hükümeti'nin Alman önerilerini ilke olarak kabul ettiğini açıklamıştır.

Wiehl 23 Eylül'de Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne yazdığı raporda, Alman Ekonomi Bakanı Funk'un Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın imzalanmasına çok büyük değer ve önem verdiğini, bu konuda başlayan görüşmelerin kendisi Ankara'da iken tamamlanmasını ve ziyareti sırasında kredi antlaşmasının imzalanmasını istediğini belirtmektedir. Wiehl, görüşmelere başlanmasını ve görüşmelerde ilerleme sağlanmasını talep ediyordu. Almanya kredi faizinin yüzde 5,5 olmasını önermekteydi. Wiehl, bu tür antlaşmalarda Almanya'nın her zaman yüzde 6 faiz talep ettiğinin Ankara'ya anımsatılmasını da istemekte-

[74] *ADAP*, "Clodius'un Raporu", Nr. 549, 8.8.1938, (2725/532 791-795). Jivkova; *a.g.e.*, s. 159/dn. 112. Oysa Menemencioğlu, Clodius ile 4 Temmuz tarihli görüşmesinde Almanya'dan bir kredi talebinde bulunmamıştı. *ADAP*, "Clodius'un Raporu", Nr. 546, 5.7.1938, (96/107 717-721). Ackermann; a.g.m., *Hitler, Deutschland und die Maechte*, s. 493.

[75] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 552, 15.9.1938, (2725/532 799-800). Jivkova; *a.g.e.*, s. 159/dn. 112.

dir. Ancak Berlin, İngiltere'nin verdiği kredi faizi koşullarına da uymaya hazırdı. Daha düşük faizin ise ancak Alman Hükümeti'nin Alman ihracatçılara kesin olarak güvence vermesiyle mümkün olabileceği raporda açıklanmaktadır.[76]

Kısa bir süre sonra Kroll Menemencioğlu ile görüşmesinde bu konuyu gündeme getirerek; Türk-İngiliz Kredi Antlaşması'nın siyasal ilişkilerden sonra Türkiye'nin ekonomik alandaki tarafsızlığını da terk ettiği anlamına gelip gelmediğini sormuştur. Menemencioğlu, bu soruyu, bir Alman kredisi için de görüşmelere hazır oldukları biçiminde yanıtlayınca, kısa bir süre sonra iki ülke arasında kredi görüşmelerine başlanmıştır. Görüşmeler uzun sürmüş ve ancak aradan uzun zaman geçtikten sonra ilerleme sağlanabilmiştir.[77]

Diğer yandan, Menemencioğlu K-Hugessen'e Almanya'nın Türkiye üzerindeki ekonomik baskısından şikâyet ediyordu. Menemencioğlu'na göre, Türkiye Batı ile daha yakın ticari ilişkiler kurmalıydı.[78]

Oysa Türk basınında Alman-İngiliz kredi rekabeti Türkiye açısından şöyle değerlendirilmekteydi:

"İngiliz Hükümeti memleketimize onaltı milyon sterlinlik krediyi açtığı sıralarda bazı gazeteler bu hâdise üzerinde yanlış tefsirlerde bulunmuşlardı. İngiltere ile Türkiye arasında yapılan mali anlaşmanın Türk-Alman iktisadi ve ticari münasebetleri zararına olduğunu söylemişlerdi".[79]

Yunus Nadi, "...Alman kudretinin artması daha ziyade garp memleketlerini korkutuyor" diye yazıyordu.[80]

Zekeriya Sertel Tan gazetesinde; "... bir devletin siyasi amaçları, ticari ve iktisadi münasebetleri üzerinde zannedildiği kadar müessir değildir (...) Almanlarla olan iktisadi münasebetlerimiz İngilizlerle iş yapmamıza mâni olmadığı gibi, İngilizlerle yaptığımız iktisadi anlaşmalar Almanların açmak istedikleri krediden istifadeye bir engel teşkil etmez" demekteydi.[81]

[76] *ADAP*, "Wiehl'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 553, 23.9.1938, (2725/532 802-803).

[77] Krecker; *a.g.e.*, s. 24. Önder; *a.g.e.*, s. 15.

Kroll, bu görüşme sırasında, bir Alman kredisinin söz konusu olabileceğine işaret etmiştir. Kroll, aylar süren kredi antlaşması görüşmelerinin gizli tutulduğunu yazıyor. Kroll; *a.g.e.*, s. 102-106.

[78] Koçak; *a.g.e.*, s. 116/dn. 123. Önder; *a.g.e.*, s. 103-104.

[79] Asım Us; "Türk-Alman İktisadi Münasebetlerinde İnkişaflar", *Kurun*, (10 İlkteşrin 1938). *AT*, Nr. 59, (Birinciteşrin 1938), s. 74.

[80] Yunus Nadi; "Etrafında Fazla Telâş Gösterilen Bir Mesele", *Cumhuriyet*, (21 İlkteşrin 1938). *AT*, Nr. 59, (Birinciteşrin 1938), s. 78.

Gerçekten de İngiltere ve Fransa, Alman kredisinden tedirgin olmuşlardı. *AT*, Nr. 59, (Birinciteşrin 1938), s. 81-89. Ancak Sovyetler Birliği de aynı tedirginliği paylaşıyordu. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın; "Sovyet Gazetesinin Türkiye Hakkında Yanlış Mütalaası", *Yeni Sabah*, (30 İlkteşrin 1938). *AT*, Nr. 59, (İlkteşrin 1938), s. 90-91.

[81] Zekeriya Sertel; "Almanya İle 150 Milyonluk Kredi Antlaşması", *Tan*, (11.5.1939). *AT*, Nr. 66, (Mayıs 1939), s. 212.

Yine Yunus Nadi; "Londra kredisinin akdini takip eden günlerde şurada görülebilen bazı yanlış telâkkilerin ne kadar yersiz olduğu şimdiden sabit olmuş sayılmalıdır" diye yazıyordu.[82]

Alman Ekonomi Bakanı Funk'un Ankara'yı Ziyareti

Alman Ekonomi Bakanı Funk, Alman Maliye Bakanı Schwerin von Krosigk'e 2 Eylül'de yazdığı mektupta, Fransız Dışişleri Bakanının planlanmış olan Ankara ziyaretinden önce Almanya'nın Türkiye'ye kredi önermesini istedi. Tıpkı İngiliz kredisi gibi, Fransız kredisi de (ki, 16 milyon İngiliz Sterlini değerinde bir kredi idi), Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik etkisini azaltmayı amaçlıyordu. İngiltere ile Fransa'nın bu ekonomik atılımı, bu iki devletin Orta Doğu'daki Alman karşıtı ekonomik faaliyetlerini de yansıtıyordu. Funk'a göre, Almanya Fransa'dan önce Türkiye'ye mutlaka kredi önermeliydi.[83] Ancak Fransız Dışişleri Bakanının söz konusu ziyareti gerçekleşmeyecektir.

Alman Ekonomi Bakanı Funk 5 Ekim 1938'de İstanbul'a, 6 Ekim'de ise Ankara'ya geldi ve aynı gün Aras ve Bayar ile bir görüşme yaptı.[84]

İktisat Vekili Şakir Kesebir 6 Ekim'de şöyle diyordu:

"... hükümetimin en hâr arzusu ve milletlerin ümidi, başka memleketlerle ekonomik işbirliklerinin bir ihazat ve itimatsızlık menbaı ve bu münasebetlerle bir niza ve siyasi ihtilâf tohumu haline gelmesine meydan vermek değil, bilâkis bunları milletlere sulh, refah ve saadet getirmeyi hizmet ettirmektir".[85]

Funk ise 9 Ekim'de yaptığı konuşmada şöyle demekteydi:

"Akdedilecek olan kredi mukavelesi sayesinde Türkiye'de büyük ve ehemmiyetli sınaî ve askerî tesisat vücuda getirmek mümkün olacak ve bu suretle istihsalât ve münakalât... artacaktır".[86]

Funk'un Ankara'yı ziyareti Almanya'nın Yakın Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki temel ekonomik çıkarlarını sağlamlaştıran bir öneme sahipti.

"Funk'un ziyaretinin Münih Antlaşması'ndan hemen sonra olması elbette bir basit rastlantı sayılamazdı. Almanya Münih Antlaşması ile kazandığı siyasi başarıyı, ekonomik başarı ile tamamlamak amacını taşıyordu. Funk Türkiye'yi

[82] Yunus Nadi; "150 Milyon Markhk Alman Kredisi", *Cumhuriyet,* (9 İlkteşrin 1938). *AT,* Nr. 59, (Birinciteşrin 1938), s. 72.

[83] *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 552, 15.9.1938, (2725/532 799-800). Jivkova; *a.g.e.,* s. 148 ve 159/dn. 112.

[84] *AT,* Nr. 59, (İlkteşrin 1938), s. 2 ve 58-60.

Funk, 18 Eylül'de Berlin'den ayrıldıktan sonra, önce 30 Eylül'de Belgrad'a gelmişti. *JK 6,* (6.10.1938), s. 63. Ayrıca bkz. Kroll; *a.g.e.,* s. 103-104.

[85] *AT,* Nr. 59, (İlkteşrin 1938), s. 67.

[86] *AT,* Nr. 59, (İlkteşrin 1938), s. 69.

de kapsayan Balkan devletleri gezisinde, Almanya'nın bu amacına ulaşması için çaba harcadı. Esas itibariyle, bu gezi Schacht'ın 1936 yılında yaptığı ziyaretin bir anlamda devamı sayılabilirdi".[87]

Kredi antlaşması görüşmelerinin sonuna yaklaşıldığı bir sırada, Funk'un ziyareti vesilesi ile görüşmelerde çözülememiş küçük pürüzler de halledildi ve böylece gizli sürmüş görüşmeler sonuca ulaştı. Funk, 150 milyon Alman Markı (RM) –16 milyon İngiliz Sterlini– değerinde kredi önermişti.[88]

Almanya tarafından Türkiye'ye verilecek kredi hakkında yayınlanan resmi tebliğde şöyle deniliyordu:

"Son günler zarfında Türkiye İktisat Vekili ile Alman İktisat Nazırı arasında yapılan konuşmalar neticesinde Almanya tarafından Türkiye'ye verilecek 150 milyon Rayşmarlık krediye ait esaslar tesbit edilmiştir. Bu kredi sınai ve askeri siparişler ile nâzım ve sair işlere müteallik komansler bedellerinin tediyesinde istimal edilecektir. Böyle bir anlaşmanın tatbiki için icabeden müteferri hükümleri müteakiben iki hükümet anlaşarak tesbit edeceklerdir".[89]

Menemencioğlu 22 Ekim 1938'de Türk-Alman Kredi Antlaşması için Berlin'e gitti.[90] Zaten daha 6 Ekim'de 150 milyon Alman Markı (RM) değerindeki Türk-Alman Kredi Antlaşması için ön anlaşma imzalanmıştı.[91]

Keller 11 Ekim 1938'de kaleme aldığı raporda, Funk'un Türkiye ziyaretinin özellikle politik önemini ve anlamını vurgulamaktadır. Keller'e göre, Almanya'nın Münih Antlaşması'ndaki başarısından sonra Türkiye'deki somut başarısı kredi antlaşmasının imzalanması olmuştu. Nitekim gerek Türk basını gerekse Türk yöneticiler ziyarete özel bir önem vermişler ve iki ülke arasındaki yakın ekonomik işbirliğini övmüşlerdi. Keller, Funk'un kabulünde gösterilen yakınlığın, kredi antlaşmasının imzalanmasının; diğer yandan Türk-Sovyet ilişkilerinde halen gözle görülen ve devam eden uzaklaşmanın, Türkiye'nin tek taraflı olarak İngiltere'ye bağlanmayacağını gösterdiğini belirtiyordu. Keller, Funk'un başarısını da övmekteydi.[92]

Ribbentrop 8 Haziran 1939'da Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmede, Funk'un ziyaretinin Türk-Alman ilişkilerinin dostane olması konusunda Ber-

[87] Jivkova; *a.g.e.*, s. 158-159.

[88] Jivkova; *a.g.e.*, s. 159-162. Kroll; *a.g.e.*, s. 101-103. *OTDP*, s. 122-123. Koçak; *a.g.e.*, s. 115/dn. 122 ve 116. *Keesing's Contemporary Archives*, Volume No: III: (1937-1940), (1938/3280 D).

[89] *AT*, Nr. 59, (İlkteşrin 1938), s. 67.

[90] *AT*, Nr. 59, (İlkteşrin 1938), s. 21.

[91] *JK 6*, (6.10.1938), s. 63.

[92] *ADAP*, "Keller'den ADB'ye", Nr. 555, 11.10.1938, (2725/532 806).

lin'in iyi niyetini gösterdiğini belirtmiştir. Arpag ise, Funk'un ziyaretinin politik bir yönünün olmadığına dikkat çekmiştir.[93]

Türk-Alman Kredi Antlaşması 16 Ocak 1939 tarihinde Berlin'de imzalandı.[94]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde görevli Moraht 20 Ocak 1939 tarihli raporunda, 16 Ocak'ta Menemencioğlu ile Clodius arasında imzalanan Türk-Alman Kredi Antlaşması'na ilişkin bilgi vermektedir. 150 milyon Alman Markı (RM) değerinde sanayi malı kredi karşılığında Almanya'dan alınacaktı. Kredi süresi on yıl olup, faizi yüzde 5 idi. Türkiye'nin kredi karşılığı sanayi malı siparişleri ise 31 Aralık 1941 tarihine dek sevk edilmek zorundaydı. Kredinin geri ödenmesi Türk-Alman Ticaret Antlaşması'na göre olacaktı. Mal sevkiyatı ise deniz yolu ile ve Alman gemileri ile yapılacaktı. Kredi antlaşması, iki ülke arasında yapılacak bir nota değişimi ile yürürlüğe girecekti. Antlaşmanın kısa zamanda yürürlüğe girmesi için iki ülke de yasal gerekleri derhal yerine getirmek amacındaydılar.[95]

Türkiye, kredi antlaşmasının yürürlüğe girmesi için gerekli olan nota değişimi konusunda ileri bir adım attı ve kredi antlaşması 9 Mayıs'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylandı.[96]

Oysa Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 24 Mayıs'ta hazırlanan bir raporda, kredi antlaşmasının yürürlüğe girmesinin politik açıdan olanaksız olduğu vurgulanıyordu.[97]

[93] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP,* "Ribbentrop İle Hamdi Arpag Arasında 8 Haziran 1939 Tarihinde Yapılan Görüşme Hakkında İmzasız Rapor", Nr. 496, 8.6.1939, (F 6/0346-52).

[94] *JK 6,* (16.1.1939), s. 68. *OTDP,* s. 122-123. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.,* s. 38. Krecker; *a.g.e.,* s. 43. Önder; *a.g.e.,* s. 15 ve 37.

"Türkiye İle Almanya Arasında Kredi Antlaşması", (Antlaşmanın İmza Tarihi: 16.1.1939), (8.5.1939 Tarih ve 3600 Sayılı Kanun). *RG,* (12.5.1939), Sayı: 4206. *Düstur,* (3. Tertip), Cilt: 20, s. 556. Ökçün; *a.g.e.,* s. 342.

Atatürk, İngiliz ve Alman kredilerini şöyle yorumluyordu: "Bu kredi anlaşmalarını memleketimizin mali itibarına karşı gösterilen ciddi emniyetin ve harici siyasetimizdeki dürüst hareketin bir tecellisi olarak telâkki etmek lâzım gelir". *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* s. 413.

[95] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Moraht'ın Raporu", Nr. 557, 20.1.1939, (96/107 753-754). Berlin, İngiliz kredisinin etkisini azaltmak için önlemler almaya çalıştı: "Alman kredisinin İngiliz kredisine bakarak Türkiye için daha elverişli ve daha uygun koşullarla verildiğini belirtmek gerekir". Jivkova; *a.g.e.,* s. 160.

[96] *AT,* Nr. 66, (Mayıs 1939), s. 206-207.

[97] *ADAP,* Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), (Baden-Baden). *ADAP,* "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Tarihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25). Ayrıca bkz. Koçak; *a.g.e.,* s. 115.

Gerçekten de Alman Hükümeti, Mayıs ayında Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın geçerli hale gelmesi için gerekli olan nota değişimini artık amaçsız bulduğunu açıkladı. Ankara ise, bu açıklamayı bir süre yanıtsız bıraktı.

Hamdi Arpag, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile ilgili olarak Clodius ile bir görüşme yaptı. Clodius, bu görüşme sırasında Arpag'ın sorusu üzerine, görüşmeler için Ankara'ya bir Alman heyeti yollanmasının şu an için mümkün görülmediğini ve ayrıca kendisinin de böyle bir heyetin yollanmaması görüşünde olduğunu bildirdi.[98]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl 7 Ağustos tarihli raporunda, Türkiye'nin 16 Ocak 1939 tarihli Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın yürürlüğe girmesini istediğini haber vermektedir. Kredi antlaşmasına göre, 60 milyon Alman Markı (RM) değerinde askeri malzeme ve 90 milyon Alman Markı (RM) değerinde sanayiye yönelik malzeme sevkiyatı mümkün olacaktı. Kredi karşılığında ödeme, Almanya'ya mal ihracı ile gerçekleştirilecekti. Türk parlamentosunca Mayıs ayında kabul edilen kredi antlaşmasının yürürlüğe girmesi için Almanya'nın kararı bekleniyordu. Kredi antlaşmasının yürürlüğe girmesi de, Türk-Alman dış ticaretinin genişletilmesi anlamına gelecekti. Alman sanayi malları Türkiye'ye, bu ülkenin hammadde sevkiyatına karşılık sevk edilmekteydi. Oysa İngiltere ile olan antlaşmadan sonra Türkiye'nin bu yükümlülüğü sürdürüp sürdürmeyeceği konusu henüz belirsizdi. Wiehl, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın kesinlikle onaylanmaması gerektiği görüşündeydi.[99]

5. Dış Ticaret

Türk-Alman dış ticareti bu dönemde olağanüstü derecede gelişti. Nitekim aşağıdaki rakamlar da bunu doğrulamaktadır.

TABLO 1 : 1933-1937 Yıllarında Türk-Alman Dış Ticareti[100]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre Almanya İçin Sonuç (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre Türkiye İçin Sonuç (Milyon TL)
1933	− 1,6	− 0,8
1934	−16,6	+ 5,0
1935	−26,1	+ 3,7
1936	−39,1	+ 18,3
1937	+13,3	+ 2,3

[98] *ADAP*, "Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28). Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 45. Diğer yandan, iki Alman sanayi kuruluşu ortak olarak 10 milyon Alman Markı (RM) değerinde bir kredi vermek için Türk Hükümeti ile anlaşmışlardı. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35).

[99] *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35).

Siyasi ve askeri gelişmeler karşısında, Alman kredisi hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir.

[100] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 67.

Tablodan anlaşılacağı gibi; bu dönemde de Türk-Alman dış ticareti her iki ülkenin istatistiklerine göre farklı sonuçlar vermektedir.

TABLO 2 : 1933-1937 Yıllarında Türk-Alman Genel Ticareti[101]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon TL)
1933	74,2	74,7	37,3
1934	118,4	127,1	63,8
1935	160,7	147,7	74,7
1936	197,9	201,4	101,8
1937	208,9	197,1	98,5

Tablo 2'ye göre; Türk-Alman dış ticareti dönem boyunca istikrarlı ve düzenli bir gelişme içinde olmuştur.

TABLO 3 : 1933-1939 Yıllarında Türkiye'nin Almanya'ya İhracatı[102]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon TL)
1933	37,9	18,2
1934	67,5	34,4
1935	93,4	39,2
1936	118,5	60,0
1937	97,8	50,4
1938	116,0[103]	
1939	122,16[104]	

[101] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 68 ve 74.

[102] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 76 ve 78. Krecker; *a.g.e.*, s. 23. *ADAP*, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), (Baden-Baden), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939). *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 545, 29.6.1938, (96/107 691-696).

[103] Jaeschke; *Türkei*, s. 50.

[104] Önder; *a.g.e.*, s. 15.

TABLO 4 : Alman İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'ya İhracatı[105]

Yıllar	Miktar (Ton)	Değer (RM)
1933	78.306	483,54
1934	225.346	299,41
1935	297.013	310,33
1936	283.879	417,50
1937	326.863	299,41

TABLO 5 : Türk İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'ya İhracatı[106]

Yıllar	Miktar (Ton)	Değer (RM)
1933	84.303	216,16
1934	284.627	120,89
1935	248.878	157,15
1936	328.032	183,04
1937	300.125	167,97

Tablo 3-5'e göre; Türkiye'nin Almanya'ya ihracatı 1937 yılındaki düşüş hariç tutulacak olursa, her zaman düzenli, istikrarlı ve sürekli biçimde artmıştır.

TABLO 6 : 1933-1939 Yıllarında Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı[107]

Yıllar	Alman İstatistiklerine Göre (Milyon RM)	Türk İstatistiklerine Göre (Milyon TL)
1933	36,3	19,0
1934	50,9	29,3
1935	67,3	35,5
1936	79,4	41,7
1937	111,1	48,2
1938	151,4[108]	
1939	151,4[109]	

[105] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 79.

[106] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 80.

[107] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 74 ve 78. Jaeschke; *Türkei*, s. 50. *ADAP*, "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 545, 29.6.1938, (96/107 691-696).

[108] Krecker; *a.g.e.*, s. 23.

[109] Önder; *a.g.e.*, s. 15.

TABLO 7 : Alman İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı[110]

Yıllar	Miktar (Ton)	Değer (RM)
1933	61.841	587,39
1934	123.135	413,36
1935	209.120	321,95
1936	176.487	450,10
1037	231.481	413,36

TABLO 8 : Türk İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı[111]

Yıllar	Miktar (Ton)	Değer (TL)
1933	64.309	296,19
1934	131.493	223,20
1935	206.229	173,63
1936	185.825	224,63
1937	175.803	273,83

Tablo 6-8'e göre; Türkiye'nin Almanya'dan ithalatı her zaman düzenli ve sürekli biçimde artmıştır.

TABLO 9 : 1933-1939 Yılları Arasında Türkiye'nin Ülkelere Göre İhracatı (Türk İstatistiklerine Göre (%)[112]

Ülkeler/Yıllar	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Almanya	20	40	43	52	39	44	37
Fransa	6	3	3	3	4	3	4
İtalya	13	11	10	4	5	10	10
İngiltere	9	6	5	5	7	3	6
Sovyetler Birliği	5	4	4	3	5	4	3
ABD	10	10	10	11	14	12	14

[110] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 80.

[111] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 80.

[112] Yahya Sezai Tezel; *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara, 1982, s. 149. Jaeschke; *Türkei*, s. 48-49. Önder; *a.g.e.*, s. 15.

TABLO 10 : Türkiye'nin Toplam İhracatında Almanya'nın Payı (Türk İstatistiklerine Göre) (%)[113]

Yıllar	%
1933	19,0
1934	37,3
1935	40,9
1936	51,0
1937	36,8

Tablo 9-10'a göre; genel olarak bakıldığında, Türkiye'nin toplam ihracatında Almanya, 1937 yılı hariç tutulacak olursa, her zaman sürekli biçimde genişleyen bir yer tutmuştur. Almanya, bu dönemde, hiç istisnasız, Türk ihraç mallarının en önemli müşterisidir. Almanya'nın Türkiye'nin ihracatında kapladığı oran, diğer ülkelerle kıyas kabul etmeyecek kadar geniştir.

TABLO 11 : 1933-1939 Yılları Arasında Türkiye'nin Ülkelere Göre İthalatı (Türk İstatistiklerine Göre) (%)[114]

Ülkeler/Yıllar	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Almanya	27	36	43	48	44	48	51
Fransa	7	7	5	3	1	1	2
İtalya	11	9	6	2	5	5	8
İngiltere	13	10	10	7	6	11	6
Sovyetler Birliği	5	5	5	5	6	4	3
ABD	3	4	7	10	15	10	10

[113] Torgay; *a.g.m., 10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 78.

Glasneck 1938 yılı için yüzde 45,6 oranını veriyor. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 22. Krecker aynı yıl için yüzde 39,7 oranını gösteriyor. Krecker; *a.g.e.*, s. 23. G. Jaeschke ise aynı yıl için yüzde 43 oranını gösterirken, bu oranın Türk istatistiklerine göre yüzde 52,2 olduğunu belirtiyor. *JK 6*, (30.12.1938), s. 67. Jaeschke, Türkiye'nin Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'dan ithalatının 1937 yılında yüzde 42,9 ve 1938 yılında da yüzde 47,6 oranında olduğunu açıklıyor. *JK 6*, (30.12.1938), s. 67. Neumark ise, 1936, 1937 ve 1938 yılları için sırası ile yüzde 45, yüzde 36,5 ve yüzde 43 oranlarını gösteriyor. F. Neumark, "Der Türkischke Aussenhandel im Jahre 1938", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 1, (1939). Jaeschke, 1939 yılının Haziran ve Temmuz aylarında, yani Türk-Alman dış ticaretinin tamamen kesilmesine çok az bir zaman kala, Türkiye'nin ihracatında Alman payının yüzde 51 olduğunu belirtiyor. *JK 6*, (31.7.1939), s. 81. Neumark, 1938 yılı içinde Türkiye'nin ihracatında Almanya'nın payının yüzde 47 ve 1939 yılı içinde de yüzde 42 olduğunu bildiriyor. Neumark, "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 2.

[114] Tezel; *a.g.e.*, s. 149. Jaeschke; *Türkei*, s. 48-49. Önder; *a.g.e.*, s. 15.

TABLO 12 : Türkiye'nin Toplam İthalatında Almanya'nın Payı (Türk İstatistiklerine Göre) (%)[115]

Yıllar	%
1933	25,5
1934	33,8
1935	40,0
1936	45,1
1937	42,2

Tablo 11-12'ye göre; Türkiye'nin toplam ithalatında, genel olarak bakıldığında, Almanya'nın payı, 1937 yılı hariç tutulacak olursa, her zaman sürekli biçimde genişleyen bir yer tutmuştur. Türkiye, ithalatını çok büyük ölçüde Almanya'dan yapmaktadır. Almanya'nın Türkiye'nin ithalatında kapladığı oran, diğer ülkelerle kıyas kabul etmeyecek kadar geniştir.

Bu rakamlar, Almanya'nın Türkiye'nin ithalatında ve ihracatında yaklaşık olarak yarıya yakın bir oranda yer aldığını göstermektedir.

TABLO 13 : Almanya'nın Toplam İhracatında Türkiye'nin Oranı (Alman İstatistiklerine Göre) (%)[116]

Yıllar	%
1933	0,7
1934	1,2
1935	1,6
1936	1,7
1937	1,8
1938	2,9[117]

Glasneck, 1938 yılı için yüzde 49,4 oranını veriyor. Glasneck, Kircheisen; *a.g.e.*, s. 22. Krecker, aynı yıl için yüzde 45 oranını gösteriyor. Krecker; *a.g.e.*, s. 23. G. Jaeschke ise aynı yıl için yüzde 47 oranını gösterirken, bu oranın Türk istatistiklerine göre yüzde 53,8 olduğunu belirtiyor. *JK 6*, (30.12.1938), s. 67.

Neumark bu oranın 1937 yılında yüzde 42 ve 1938 yılında da yüzde 47 olduğunu bildiriyor. 1938 yılında Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'nın Türkiye'nin toplam ithalatındaki oranı yüzde 46,3'tür. 1939 yılında bu oran, Neumark'a göre, yüzde 51,4 olmuştur. Neumark; a.g.m., *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 1, (1939). Jaeschke, 1939 yılının Haziran ve Temmuz aylarında, Türkiye'nin ithalatında Almanya'nın payının yüzde 55 olduğunu belirtiyor. *JK 6*, (31.7.1939), s. 81.

[115] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 78.

[116] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 76. Krecker; *a.g.e.*, s. 23.

[117] Jaeschke; *Türkei*, s. 48.

TABLO 14 : Almanya'nın Toplam İthalatında Türkiye'nin Oranı (Alman İstatistiklerine Göre) (%)[118]

Yıllar	%
1933	0,9
1934	1,5
1935	2,2
1936	2,8
1937	1,8
1938	2,8[119] ve
1938	2,6[120]

Görüldüğü gibi, Türkiye Almanya'nın toplam ihracatında ve ithalatında, bu dönemde de, hiçbir biçimde önemli bir yer tutmamaktadır.

[118] Torgay; a.g.m., *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası*, s. 76.

[119] Jaeschke; *Türkei*, s. 48.

[120] Krecker; *a.g.e.*, s. 23.

SONUÇ

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Türk-Alman ilişkilerini iki ana bölüme ayırarak incelemek anlamlı bir yaklaşım tarzıdır.

Krecker, *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg* adlı kitabında, bu dönemde Türk-Alman ilişkilerinin genel niteliğinin kutuplaşmadan uzak olduğunu, iki ülke arasında ne büyük bir yakınlıktan, ne de ilişkilerde bir kopukluktan söz edilebileceğini belirtiyor. Krecker'e göre, ekonomik ilişkiler dışındaki ilişkiler ise, önemli değildir ve bir içerikten de yoksundur.

Weimar Cumhuriyeti döneminde Türk-Alman ilişkileri genel olarak çatışmadan uzak ve yer yer de hayli yakındır. Bu dönemde siyasal ilişkilerde özellikle vurgulanmaya ihtiyaç gösteren bir anlaşmazlık konusu yoktur. Tam aksine; iki ülke arasında dış politikada belirli benzerlikler, yakınlıklar ve paralellikler vardır. Diplomatik ilişkiler en kısa zamanda yeniden kurulmuş ve belirli bir yakınlaşma gözle görülür hale gelmiştir. Almanya Ankara'nın başkent ilân edilmesine karşı —diğer Batılı büyük devletlerin aksine— olumlu bir tavır almış ve bu konuda Türk Hükümeti'ne diplomatik alanda destek vermekten de kaçınmamıştır. Yine bu dönemde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Almanya arasında uyumlu olmasına çalışılan bir birliktelikten söz etmek mümkündür. Ancak bu uyumlu birliktelik zaman zaman dozu yükselmeyen çatışmalara da sahne olmaktadır. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi sorununda Almanya Türkiye'nin Cemiyete üye olmasını desteklerken, Sovyetler Birliği Türkiye'nin Cemiyet'in dışında kalmasını tercih etmiştir. Ancak Almanya bu gibi hassas konularda belirgin bir tutum almaktan kaçınmaya çaba harcamaktadır. Türk dış politikasının en önemli sorunlarından olan Musul sorununda ise Almanya, Türkiye'ye karşı İngiltere'nin yanında tavır almaktan özenle kaçınmış ve bu konuda Türkiye ile İngiltere arasında dengeli bir politika izlemeye gayret etmiştir. Yine İtalya'nın Türkiye üzerindeki tehditlerine ve baskılarına karşı Berlin Türkiye'yi tedirgin edebilecek her türlü görüntü ve hareketten uzak durmak istemiştir. Dönemin siyasal ilişkileri çatışmalardan tamamen uzaktır. Ancak kültürel ilişkilerdeki yakınlığın derecesi daha yüksektir. Türkiye'de görev alan Alman uzmanlar ile Almanya'ya gönderilen Türk görevliler ve öğrenciler bu dönemdeki kültürel ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Askeri ilişkilerde de önemli bir yakınlık vardır. Türk ordusunda görevli Alman subaylar ile Almanya'da eğitim gören Türk subaylar ve askeri öğrenciler, bu ilişkinin bir boyutunu oluştururken; bir diğer önemli boyutunu da, Türk savunma sanayiine yönelik Alman yatırımları ile Almanya'dan savaş malzemesi alımı oluşturmaktadır. Ekonomik ilişkiler de yakın-

dır ve Türk-Alman ilişkilerinin en önemli alanını oluşturmaktadır. Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatında Almanya'nın artan payı ile Junkers'in ve Lufthansa'nın girişimleri bu dönemde özellikle dikkat çekicidir. Ayrıca bu sırada Türkiye'deki demiryolu yatırımlarına yönelik Alman demiryolu malzemesi sevkiyatı da önem taşımaktadır.

Nazi dönemindeki ilişkiler için daha farklı bir değerlendirme yapmak zorunludur. Siyasal ilişkilerde, öncelikle her iki ülkenin dış politika hedef ve yöntemlerinde önemli farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Yine bu dönemde Türkiye'nin İngiltere ile olan ilişkileri, Türk-Alman ilişkilerini doğrudan etkileyen önemli bir faktör haline gelmektedir. Nazi iktidarının başlangıcında, Almanya'ya karşı Türkiye'de bir tereddüt ve kuşku havası doğması için çok zaman geçmemiştir. Almanya'nın Türkiye'ye siyasal ve diplomatik alanda önem vermemesi, Berlin'in Ankara'nın bu sıradaki en önemli dış politika girişimi olan Balkan Paktı'na karşı olan olumsuz tutumu, bu durumu pekiştirmiştir. Türkiye, Almanya'nın Versay Antlaşması'ndan kurtulma çabalarını (Almanya'nın yeniden silahlanmasını ve zorunlu askerlik sistemini kurmasını; Ren bölgesini askerileştirmesini) nispeten ılımlı bir tutumla karşılamıştır. Bu girişimlere karşı doğrudan olumsuz bir tutum içine girmemiştir. Habeşistan'ın İtalya tarafından işgali ve bu işgale Almanya'nın desteği, Türk-Alman ilişkilerindeki soğukluğu artıran bir etken olmuştur. Montrö Antlaşması'na karşı Almanya'nın olumsuz tutumu da yine bu tabloya eklenmelidir. Esas itibariyle Münih Antlaşması'na kadar olan dönem Türk-Alman ilişkileri için nispeten uzak ve soğuk bir dönemdir. Ancak şiddetli gerginlikler ve çatışmalar bu sırada görülmemiştir. Almanya'nın tüm Almanları tek bir devletin çatısı altında toplama amacına yönelik coğrafi genişleme taleplerine karşı Türkiye somut bir tepki göstermemiştir. Bu tür girişimler Türkiye tarafından bir ölçüde hoşgörüyle karşılanmıştır. Ancak Münih Antlaşması'ndan sonraki siyasal ve askeri gelişmeler, bu durumu hızla değiştirmiştir. Prag'ın işgali ve Çekoslovakya'nın Alman işgaline girmesi, Almanya'nın Romanya'ya zorla kabul ettirdiği ticaret antlaşması ve (belirleyici önemdeki) İtalya'nın Arnavutluk işgali, Türk-Alman ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. O zamana kadar ilişkilerde devam eden soğukluk, yerini şiddetli çatışmalara ve anlaşmazlıklara bırakmıştır. Bu tarihten sonra Türkiye'nin Mihver devletlerinin ortak tehdidi karşısında, kendisine Batı ittifakı içinde yer arama çabaları, bu çabanın somut göstergesi olan Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu, Türk-Alman ilişkilerini, savaştan hemen önce önemli ve çözülmesi çok güç, nerede ise olanaksız sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde kültürel ilişkiler de yakındır; Türkiye'de görev alan Alman uzmanlar ve Almanya'da eğitim gören Türk görevliler ile Türk öğrenciler, kültürel ilişkilerin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Ancak bu dönemde kültürel ilişkilerde yeni bir alan göze çarpmaktadır. Alman propagandası, özel olarak Nazi propagandasına dönüşmüştür. Askeri ilişkilerdeki yakınlık da sürmüştür. Türk ordusunda görevli Alman subaylar ve Almanya'ya eğitim için gönderilen Türk subaylar bu

ilişkinin bir boyutunu oluştururken; diğer bir boyutunu da Almanya'dan alınan askeri malzemeler oluşturmaktadır. Bu dönemde de ekonomik ilişkiler en önemli ve özellikle vurgulanması gereken alandır. Nazi Almanyası Türkiye'de ekonomik hegemonya kurmayı amaçlamış ve tüm girişimlerini bu amaca uygun biçimde planlamıştır. Türkiye'nin dış ticaretinde, ihracatında ve ithalatında Almanya'nın payı yaklaşık olarak yarı yarıya olmuştur. Türkiye ekonomik alanda büyük ölçüde Almanya'ya bağımlı hale gelmiştir. Gerçi Ankara bu durumun, yani Türkiye'nin büyük ölçüde Almanya'nın ekonomik nüfuzu altına girmesinin, ülkenin dış politika çizgisini de etkileyeceğinin farkındadır ve böyle bir ihtimale karşı önlem almak istemektedir. Fakat dönemin dünya ticaret konjonktürü bu yönde alınmak istenen önlemlerin uygulanmasına olanak tanımamıştır. Yine bu dönemde Schacht'ın ziyareti ile Türk-Alman Kredi Antlaşması ve Funk'un ziyareti, ekonomik ilişkilerin bir başka önemli boyutunu oluşturmaktadır. Nazi iktidarı döneminde, Almanya'nın siyasal, kültürel, askeri ve ekonomik amacı, Türkiye'yi her bakımdan Almanya'ya bağımlı bir ülke haline getirmektir.

Genel olarak bakıldığında, Türk-Alman ilişkilerinin en önemli alanının ekonomik ilişkiler olduğu kendiliğinden görülüyor. Bu saptama her iki dönem için de geçerlidir. Kültürel ve askeri ilişkilerde, yine her iki dönemde de bir yakınlık vardır. Siyasal ilişkilerde ise, iki dönem birbirinden farklıdır. Weimar Cumhuriyeti döneminde siyasal ilişkiler, genel olarak sorundan uzakken; Nazi dönemindeki siyasal ilişkiler daha hassas bir durum göstermektedir. Bununla birlikte, genel olarak bakıldığında, her ne kadar sorundan uzak olmasa da, 1938 yılına dek bu alanda özel olarak vurgulanmaya değer şiddetli çatışmalar ve anlaşmazlıklar görülmemektedir. Mevcut anlaşmazlıkların, önemli birer sorun olarak ortaya çıkması ve şiddetli anlaşmazlıklara neden olan yeni sorunların oluşması 1938 yılından sonradır ve savaşa az bir zaman kala ilişkilerin en düşük seviyeye indiği kabul edilebilir.

1923-1945 yılları arasındaki dönemde Türk-Alman ilişkileri genel çizgileri ile değerlendirildiğinde; öyle sanıyorum ki, Türk-Alman ilişkilerinin Türk dış politikası içinde önemli ve belirleyici olduğu dönem II. Dünya Savaşı yıllarıdır.

KAYNAKÇA

A. BELGELER

1) Yayınlanmamış Belgeler:

(Yayınlanmamış belgelerin kaynağı; *Auswaertiges Amt,* (Alman Dışişleri Bakanlığı *(AA)* Bonn) ile *Bundesarchiv*'dir *(BA)).*

"İsveç'in İstanbul Elçiliği'nde Görevli Alman Diplomat Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Freiherr von Maltzan'a", (Berlin, 7.11.1923, St. S. Pol., 8.11.1923), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1.

"Almanya'nın Stockholm Elçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (24.11.1923 Tarih ve 258 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Stockholm, 6.12.1923, Nr. B. 2331, L 016274), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın Bükreş Elçisi Dr. Hans Freytag'a", (Berlin, 5.1.1924, e.o. III E 30/24, L 016287-016291), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Alman Devlet Başkanı Ebert'in Freytag'a Yetki Verilmesine İlişkin Vekâletnamesi", (Berlin, 12.1.1924), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", ("Türkiye"), (Berlin, 2.2.1924, L 016309), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Freytag'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Ankara, 3.3.1924, Nr. 6 v. 3/3, L 016340), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (İstanbul, 2.5.1924, B.R. No.52, L 016396), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Maltzan'dan Wallenberg'e", (22 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Berlin, 7(8).5.1924, L 016779), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Cumhurbaşkanına Güven Mektubunun Sunulması"), (16 Haziran Tarihli Ankara Kaynaklı Numarasız Telgrafa Ek), (İstanbul, 20.6.1924, B.J. Nr. 38, L 016784-016787), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde İnşaat Dairesi Başkanı Listmann'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Gezi Raporu"), (1927), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 975.

"Almanya'nın Ankara Elçiliği'nde Elçi Holstein'den Nadolny'e", (Ankara, 10.2.1924), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 974.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Tarafından Ankara'da Alman Elçilik Binasının Ziyaret Edilmesi"), (10.2.1924 Tarihli ve J. Nr. B 186 Numaralı Habere Ek), (J. Nr. B 189), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa'nın Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a Güven Mektubunu Sunuşu ve Karşılıklı Konuşmalar", *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanı Stresemann'a", (Berlin, 28.2.1925), *AA,* Protokol VII, 12, Bd. 3, Tod Eberts.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Devlet Başkanı Hindenburg'un Göreve Başlamasına İlişkin Haberin Takdimi"), (İstanbul-Tarabya, 16.9.1925, A 1433), *AA,* Protokol VII, 12, Bd. 2, Amtstritt Hindenburgs.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türkiye'nin Avrupalılaşması"), (İstanbul-Tarabya, 6.8.1925, A 1477), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 2.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'u Ziyareti"), (25 Haziran Tarihli ve A 1207 Numaralı Habere Ek), (İstanbul-Tarabya, 7.7.1927, J. Nr. A 1294), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 10-1, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nca Hazırlanmış İmzasız Rapor", ("Türk Hariciyе Vekili Tevfik Rüştü Bey'in Ziyareti"), (Berlin, L 235710-235711, 47-48), *BA,* Reichskanzlei R 43 II/1499.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Alman Başbakanı'na", (Berlin, 18.4.1929, L 235709), *BA,* Reichskanzlei R 43 II/1499.

"Alman Dışişleri Bakanı Stresemann İle Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Arasındaki 22 Nisan 1929 Tarihli Görüşme Hakkında Elçilik Sekreteri Pfeiffer'in Raporu", (Berlin, 22.4.1929, 189-194, E 174867-174872), *AA,* Büro St 5, Türkei, Bd. 2.

"Tevfik Rüştü'den Alman Başbakanı Hermann Müller'e", (3.10.1929), *AA,* Büro St S, Türkei, Bd. 2, 68/3.

"Kemaleddin Sami Paşa'dan Schubert'e", (Berlin, 8.10.1929, 8878/108), *AA,* Protokol VII, 105 a, Bd. 5, Tod Stresemanns.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 4.11.1924), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Kemaleddin Sami Paşa'ya", (Berlin, 24.12.1924, Zu III O 1015-1063), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'ne", (8.2.1926 Tarih ve A 333 Sayılı Yazı), (Berlin, 27.1(2).1926, III o 332), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 727.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 30.10.1926), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Almanya'nın (eski) İstanbul Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Dr. Lüscher'in Türk Hizmetinden Ayrılması Hakkında"), (İstanbul-Tarabya, 4.10.1927, A 1941), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 29.7.1929, 8455/75), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

"Alman Savunma Bakanlığı'ndan Alman Dışişleri Bakanlı'na", (Berlin, 28.8.1929, Nr. 155.8.29 T. 3. III), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Dr. Ziemke'nin Raporu", ("Türkiye'de Alman Uzmanlar"), (Berlin, 11.6.1930), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Prof. Dr. F. Falke'den Nadolny'e", (Leipzig, 12.12.1932), *AA,* Narklap Nadolny, Varia II.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 17.5.1931, 1993/55), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

"Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Görevli Almanların İkametgâhları", *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 731.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 4.5.1933, 1966-38), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 15.10.1931, 2069/116), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 14.11.1931, 2707/132), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 2.11.1933, 2510-22), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

"Prusya İçişleri Bakanlığı'ndan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (8.11.1933 Tarih ve III o 4012 Sayılı Yazıya Yanıt), (Berlin, 28.11.1933, II C I 106 Nr. 75 III/33), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 6, Bd. 1.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Yeni Türkçe-Almanca Sözlük"), (Ankara, 21.11.1931, B 920/31), *AA,* Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden (Benndorf'tan) Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Ankara, 2.7.1927), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 485.

"Alman Kültür Bakanlığı", (Elyazısı Rapor, Nr. 609/194), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 485.

"Ankara'da Alman Sanatı", (31.1.1928), *AA,* Botschaft Ankara, Bd. 485.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", (Berlin, 16.11.1934, Nr. III 4329), *AA,* Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

"Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'ndan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (İstanbul, 8.6.1932, Nr. KC 128/32), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 3.8.1932, 996/86, U a 7215), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 5.7.1926), *BA,* Reichskanzlei R 43 II/1499.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Askeri Teknikerlerinin Eğitim Amacı İle Almanya'ya Seyahatleri"), (10.7.1924 Tarih ve J. Nr. 102 Numaralı Rapora İlişkin), (İstanbul, 31.7.1924, J. Nr. B. 175), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Eski Yazı Başvuru ve Almanca Çevirisi), (Berlin, Haziran 1927, 4309/38, E 692293-692294), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Eski Yazı Başvuru ve Almanca Çevirisi), (Berlin, 15.10.1928, III o 5496/2, 6763/106), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 11, Nr. 4, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne", (III 5496/2 Sayılı Yazı Karşılığı), (Berlin, 22.10.1928), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 11, Nr. 4, Bd. 1.

"Alman Savunma Bakanlığı'ndan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 31.7.1929, T.T. Nr. 346/6.29 T 3 III, 4050), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 1.

"Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Emden Kruvazörünün İstanbul Ziyareti"), (30 Ağustos 1928 Tarih ve II F 2630 Sayılı Genelgeye İlişkin), (İstanbul, 26.2.1929, Nr. KA 160/29), *AA,* II F-M Berichte Emden, Bd. 1.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Milli Müdafa Vekâleti 29 Adet Büssing Motorlu Kara Vasıtası Satın Alıyor"), (2.10.1930 Tarih ve J. Nr. 1922 Numaralı Habere İlişkin), (Ankara, 27.10.1930, E 692336), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", (Berlin, 13.7.1925, III o 1760, L 015688-015690), *AA,* Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Tarihsiz ve İmzasız Raporu", (E 174918-174922, 14-18), *AA,* Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

"Türkische Post", Nr. 128, (6.10.1926), *AA,* Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

"Kayseri'de Türk Uçak Fabrikası", *AA,* Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 1, Bd. 1.

"Lufthansa'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (16 Ağustos 1930 Tarihli Antlaşma Metninin Almanca Çevirisi), (Berlin, 5.11.1930, II F 4086), *AA,* II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

AA, Abteilung III, Türkei, Luftschiffahrt 2, Bd. 1.

"Alman Ulaştırma Bakanlığı'ından Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Viyana-İstanbul Alman Posta Uçuş Hattına İlişkin"), (Berlin, 3.5.1930, L. 4. 1004/30, II F 1536 30), *AA,* II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

"PTT Genel Müdürlüğü'nden Alman Posta Bakanlığı'na", (Ankara, 29.5.1930, II F 1600), *AA,* II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

"Lufthansa'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 5.11.1930, II F 4086), *AA,* II F, Luft, Luftlinien Konstantinopel, Bd. 2.

AA, Ha Pol, Wiehl, Türkei.

"Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'den Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Rudolf Nadolny'e", (T.C. Hariciye Vekâleti Hususi Kalem), (Ankara, Kasım 1933), *AA,* Narklap Nadolny, Varia II.

"Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa'nın 19 Nisan 1934 Tarihli Cenaze Törenine İlişkin Program", *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2.

"Hamdi Arpag'ın Alman Devlet Başkanı Hindenburg'a 26 Mayıs 1934 Tarihinde Güven Mektubunu Sunuş Törenindeki Konuşması", Deutsches Nachrichtenbüro (DNB), (26.5.1934), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 9, Bd. 2.

"Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'den Alman Dışişleri Bakanı Neurath'a", (2.8.1934), *AA,* Protokol VII, 17, Bd. 1, Ableben Hindenburgs.

"Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'den Hindenburg'un Oğluna", (2.8.1934) (Abschrift Prot. 97 VII 17), *AA,* Protokol VII, 17, Bd. 1, Ableben Hindenburgs.

"Atatürk'ün Ölümü", Deutsches Nachrictenbüro (DNB), Zweite Mittags-Ausgabe, 5. Jahrgang, Berlin, 10.11.1938, Nr. 1836, *BA,* Reichskanzlei R 43 II/1498 b.

BA, Reichskanzlei R 43 II/1498 b.

"Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'ndan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("İtfaiye Uzmanlığı"), (24.10.1932 Tarih ve III o 3489/32 Sayılı Yazıya İlişkin), (İstanbul, 9.5.1933, KA 375/33/IV), *AA,* Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Rosenberg'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk İktisat Vekâleti İçin Uzmanlar"), (1.11.1934 Tarih ve III o 4082 Sayılı Genelge Üzerine), (An-

kara, 4.12.1934, A 1952/34, III o 4656-84), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Rosenberg'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (4 Mart Tarihli ve I K 6906-82 Sayılı Genelge Üzerine"), (Ankara, 2.5.1935, Nr. 77), *AA*, Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

"Rosenberg'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Prof. Hindemith'in Türkiye'deki Çalışmaları"), (4 Mayıs 1935 Tarihli ve 48 Sayılı Genelgeye İlişkin), (Ankara, 8.5.1935, A 848/35, III o 268), *AA*, Abteilung III, Türkei, Kunst und Wissenschaft 1, Bd. 1.

"Saechsische Bergakademie (Freiberg) Rektörü'nün Yazısı", (Freiberg, 2.4.1936, III o 449/16), *AA*, Abteilung III, Türkei Junge Verwaltung 10, Bd. 1.

"Ankara Hukuk Fakültesi Öğrencilerinin 7-16 Şubat 1938 Tarihleri Arasında Almanya'ya Yaptıkları Gezi Programı", ("Türk Hukukçularının Öğrenim Gezisi"), (Aka Chbg., R 0386-9.2.1938), (Kult. U. 00785 38), *AA*, Botschaft Ankara, Bd. 729.

"Alman Savunma Bakanlığı'ndan Kuzey Denizi'ndeki Alman Deniz Karargâhı Komutanlığı'na", ("Türk Denizaltılarında Görevlendirme Hakkında"; "Gizli Karargâh Konusu"), (15.11.1934 Tarih ve M I 1911 Sayı İle 9.4.1935 Tarih ve M I 588 Sayılı Yazılara İlişkin), (Berlin, 15.4.1935, Mar. B. Nr. M I 135/35 G. Kdos. 183 (185)), *BA*, (Militaerarchiv), Bestand: RM 20/870.

"Alman Savunma Bakanlığı'ndan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Berlin, 25.4.1935), (Mar. B. Nr. M I 588/35 geh.), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 14, Bd. 2.

"Alman Deniz Kuvvetleri'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (25.4.1935 Tarih ve o.d.m. 588 II M I Sayılı Yazıya İlişkin), (Berlin, 18.6.1935, B. Nr. M I 1208/35), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 14, Bd. 2.

"Alman Deniz Kuvvetleri'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (18.6.1935 Tarih ve Ob.d.M. 1208 M I Sayılı Yazıya İlişkin), (Berlin, 11.7.1935, B. Nr. M I 1408 II geh., III o 3073-35), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 14, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Yarbay Jodl İle Rohde'nin Türk Ordusunu Ziyaret Amacıyla Ankara'ya Seyahatleri"), (24.10.1934 Tarih ve 147 Sayılı Yazıya İlişkin), (Ankara, 15.11.1934, A 1930/34, III o 4447), *AA*, Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Yarbay Jodl İle Rohde'nin Türk Ordusunu Ziyaret Amacıyla Ankara'ya Seyahatleri"), (24.10.1934 Tarih ve 147 Sayılı Yazıya İlişkin), (Ankara, 15.11.1934, A 1930/34, III o 4447)'ye Ek: ("Yarbay Jodl ve

Rohde'nin Ziyaret ve Gezi Programı"), (Ankara, 15.11.1934, A 1930/34, T.C. Hariciye Vekâleti), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

"La Turquie", (14.11.1934), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 2.

"T.C Berlin Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Şifahi Takrir-Acele), (Berlin, 27.4.1936, 27-43, III o 2091), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 3.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne", (Berlin, 20.5.1936, III o 2379), *AA,* Abteilung III, Türkei, Po 13, Bd. 3.

"Fried. Krupp Aktiengesellschaft Abteilung Ost (Fried. Krupp Firması Doğu Bölümü'nden) Nadolny'e", (Berlin, 8.5.1933, Nr. 3313), *AA,* Narklap Nadolny, Varia III.

"Keller'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türkiye'den Almanya'ya Gemi Siparişine İlişkin Görüşmelerin Olumlu Sonuca Bağlanması ve Antlaşma İmzalanması Hakkında"), (4.2.1937 Tarih ve W III SE 814 Sayılı Yazıya İlişkin), (Ankara, 17.2.1937, Abschrift W III SE 1466, C. 107/37), *AA,* Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1.

"Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın Ziyareti Hakkında", Türkische Post, (İstanbul, 9.8.1937), *AA,* Pol VII, Po 2, Türkei.

"Clodius'un 30 Haziran - 25 Temmuz 1938 Tarihlerinde Berlin'de Yapılan Türk-Alman Ekonomi Görüşmelerine İlişkin Raporu", (Berlin, 8.8.1938, Nr. W III 6033, D 532791-532795), *AA,* Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1.

"Keller'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Ankara, 19.11.1936, E 045106-045107), *AA,* Ha Pol, Clodius, Türkei, Bd. 1.

2) Yayınlanmış Belgeler:

Akten Zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv Auswaertigen Amts, Serie B: 1925-1933, Band I, 1, (Dezember 1925 bis Juli 1926), (Deutschlands Beziehungen zu Frankreich, Grossbritannien, Belgien sowie Deutsche Entwaffnung, Reparationen, Völkerbund und Internationale Abrüstung), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1966.

Akten ..., Band I, 2, (August bis Dezember 1926), (Deutschlands Beziehungen zu Frankreich, Grossbritannien, Belgien sowie Deutsche Entwaffnung, Reparationen, Völkerbund und Internationale Abrüstung), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1968.

Akten ..., Band II, 1, (Dezember 1925 bis Juni 1926), (Deutschlands Beziehungen zu Sowyet-Union, zu Polen, Danzig und den Baltischen Staaten), Vandenhoeck und Ruprecth, Göttingen, 1967.

Akten ..., Band II, 2, (Juni bis Dezember 1926), (Deutschlands Beziehungen zu Sowyet-Union, zu Polen, Danzig und den Baltischen Staaten), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1967.

Akten ..., Band III, (Dezember 1925 bis Dezember 1926), (Deutschlands Beziehungen zu Süd-und Südost Europa, Skandinavien, den Niederlanden

und zu den Aussereuropaeischen Staaten), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1968.

Akten ..., Band IV, (1. Januar bis 16. Maerz 1927), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1970.

Akten ..., Band V, (17. Maerz bis 30. Juni 1927), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1972.

Akten ..., Band VI, (1. Juli bis 30. September 1927), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1974.

Akten ..., Band VII, (1. Oktober bis 31. Dezember 1927), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1974.

Akten ..., Band VIII, (1. Januar bis 30. April 1928), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1976.

Akten ..., Band IX, (1. Mai bis 30. August 1928), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1976.

Akten ..., Band X, (1. September bis 31. Dezember 1928), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1977.

Akten ..., Band XI, (1. Januar bis 31. Mai 1929), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978.

Akten ..., Band XII, (1. Juni bis 2. September 1929), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978.

Akten ..., Band XIII, (3. September bis 31. Dezember 1929), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1979.

Akten ..., Band XIV, (1. Januar bis 30. April 1930), Vandenhoeck und Ruprecht, 1980.

Akten ..., Band XV, (1. Mai bis 30. September 1930), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1980.

Akten ..., Serie C: 1933-1937, (Das Dritte Reich: Die Ersten Jahre), Band I, 1, (30. Januar bis 15. Mai 1933), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1971.

Akten ..., Band I, 2, (16. Mai bis 14. Oktober 1933), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1971.

Akten ..., Band II, 1, (14. Oktober 1933 bis 31. Januar 1934), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1974.

Akten ..., Band II, 2, (1. Februar bis 13. Juni 1934), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1973.

Akten ..., Band III, 1, (14. Juni bis 31. Oktober 1934), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1973.

Akten ..., Band III, 2, (1. November 1934 bis 30. Maerz 1935), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1973.

Akten ..., Band IV, 1, (1. April bis 13. September 1935), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1975.

Akten ..., Band IV, 2, (14. September 1935 bis 4. Maerz 1936), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1975.

Akten ..., Band V, 1, (5. Maerz bis 25. Mai 1936), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1977.

Akten ..., Band V, 2, (26. Mai bis 31. Oktober 1936), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1977.

Akten ..., Band VI, 1, (1. November 1936 bis 15. Maerz 1937), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1981.

Akten ..., Band VI, 2, (16. Maerz bis 14. November 1937), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1981.

Akten ..., Serie D: 1937-1945, Band I, (Von Neurath zu Ribbentrop), (September 1937-September 1938), MCML Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Akten ..., Band II, (Deutschland und die Tschechoslowakei), (1937-1938), MCML Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Akten ..., Band III, (Deutschland und der Spanische Bürgerkrieg), (1936-1939), MCMLI Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Akten ..., Band IV, (Die Nachwirkungen von München), (Oktober 1938-Maerz 1939), MCMLI Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Akten ..., Band V, (Polen, Südost Europa, Latein Amerika, Klein-und Mittelstaaten), (Juni 1937-Maerz 1939), MCMLIII Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Akten ..., Band VI, (Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch), (Maerz bis August 1939), MCMLVI Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Akten ..., Band VII, (Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch), (9. August bis 3. September 1939), MCMLVI Imprimerie Nationale, Baden-Baden.

Keesing's Contemporary Archives, Weekly Diary of World Events, Volume No: I, (1931-1934).

Keesing's ..., Volume No: II, (1934-1937).

Keesing's ..., Volume No: III, (1937-1940).

B. KİTAPLAR

ALLARDT, HELMUT; *Politik vor und hinter den Kulissen,* Erfahrungen eines Diplomaten zwischen Ost und West, Econ Verlag, Düsseldorf, Wien, 1979.

Almanya da Türk Ticaret Odası, Fevkalade Neşriyat Serisi, Nr. 1. R. Boll Kitap Tabı ve Neşriyat Müessesesi Limitet Şirketi, Berlin, 1933.

ARMAOĞLU, FAHİR; *Siyasi Tarih (1789-1960),* (2. Baskı), SBF Yayınları, Ankara, 1973.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge), 1923-1938, Cilt: II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (1906-1938), (toplayan: Nimet Arsan), (3. Baskı), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1981.

Atatürk in deutscher Sicht (Herausgegeber: Deutsche Welle), DW-Dokumente, Köln, 1982.

Atatürk Zamanında Türk-Alman İlişkileri (1924-1938), Ankara.

Biographisches Handbuch der Deutschsprachigen Emigration nach 1933, (International Biographical Dictionary of Central European Emigres 1933-1945), (herausgegeben von: Institut für Zeitgeschichte München und der von der Research Foundation for Jewish Immigration Ins., New York), (unter der Gesamtleitung von Werner Röder und Helbert A. Strauss), Band I, Politik-Wirtschaft-Öffentliches Leben, K.G. Saur, München, New York, London, Paris, 1980.

Der Deutsch-Türkische Niederlassungsvertrag und der Deutsch-Türkische Handelsvertrag, (herausgegeben von der "Türkische Post"), Verlag von Ritgen und Co., Druckerei Phoenix, Konstantinopel, Galata, 1928.

Deutsche-Türkische Vereinigung, Mitteilungen, 1. Jahr, Nr. 1, Maerz 1918.

Die Medizinische Beziehungen zwischen Deutschland und der Türkei, Verhandlungen des am 18. und 19. Oktober 1976 in İstanbul abgehaltenen Symposiums, (herausgegeben von Heinz Goerke und Arslan Terzioğlu), Schriftenreihe der Münchener Vereinigung für Geschichte der Medizin e.v., München, 1978.

Die Neue Türkei, Süddeutsche Monatshefte, 33. Jahrgang, Heft 9, Juni 1936.

ERER, TEKİN; *Basında Kavgalar,* Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1965.

ERER, TEKİN; *Yasakçılar,* Istanbul, 1965.

ERKİN, FERİDUN CEMAL; *Dışişlerinde 34 Yıl,* Anılar-Yorumlar, (Cilt: 1), TTK Yayınları, Ankara, 1980.

EYCK, ERİCK: *Geschichte der Weimarer Republik,* Vom Zusammenbruch des Kaisertums bis zur Wahl Hindenburgs 1918-1925, Erster Band, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich und Stuttgart, 1954.

EYCK, ERİCK; *Geschichte der Weimarer Republik,* Von der Konferenz von Locarno bis zu Hitlers Machtübernahme 1925-1933, Zweiter Band, 3. Auflage, Erlenbach-Zürich und Stuttgart, 1962.

GLASNECK, JOHANNES; *Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges,* Wissenschaftliche Beitraege der Martin-Luther-Universitaet Halle-Wittenberg, 1966/12 (C 2), Halle (Saale), 1966.

GLASNECK, JOHANNES; KİRCHEİSEN, INGE, *Türkei und Afghanistan,* Brennpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg, (herausgegeben von Prof. Dr. Heinz Tillmann), Schriftreihe des Instituts für Allgemeine Geschichte an der Martin-Luther-Universitaet Halle-Wittenberg, Band 3, VEB De-

utscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968. (Kitabın "Die Türkei im deutsch-angloamerikanische Spannungsfeld" adını taşıyan ilk bölümü J. Glasneck tarafından yazılmıştır. J. Glasneck'in yukarıda adı geçen iki kitabı tek kitap olarak Türkçe olarak yayınlanmıştır: J. Glasneck; *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası,* Çeviren: Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara).

GÖKMAN, MUZAFFER; *50 Yılın Tutanağı,* Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

HARTMANN, HANS W.: *Die Auswaertige Politik der Türkei 1923-1940,* Verlag A.G. Gebr. Leemann und Co., Zürich, 1941.

HİRSCH, ERNST E; *Hâtıralarım,* Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi, (Çeviren: Fatma Suphi, Ünal Tekinalp, Nuşin Ayiter), Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985. (Kitabın Almanca aslı: Aus der Kaisers Zeiten durch Weimarer Republik in das Land Atatürks. Eine unzeitgemaesse Autobiographie, Schweitzer Verlag, München, 1982).

HÜBER, REİNHARD; *Yeni Türkiye,* Avrupa'ya Giden Yol, (Türkçeye Çeviren: Dr. Osman Zeki Torgay), Andree Kitabevi, Prag, 1943.

JACOBSEN, HANS-ADOLF; *National-Sozialistische Aussenpolitik 1933-1938,* Alfred Metzner Verlag, Frankfurt am Main, Berlin, 1968.

JAESCHKE, GOTTHARD; *Die Türkei seit dem Weltriege. Geschichtskalender 1918-1928,* (Erich Pritsch ile birlikte), (Die Welt des Islams, 10, 1929), Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, Berlin, 1929. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi (I)* 1918-1923, Çeviren: Niyazi Recep Aksu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1939; *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi (II)* 29.X.1923-1.I.1930, Çeviren: Niyazi Recep Aksu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1941; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,* Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922, Çeviren: Nimet Arsan, TTK Yayınları, Ankara, 1970; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi II,* Mudanya Mütarekesinden 1923 Sonuna Kadar, Çeviren: Nimet Arsan, TTK Yayınları, Ankara, 1973).

JAESCHKE, GOTTHARD; *Die Türkei seit dem Weltkriege II. Türkicher Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918-1928,* (Die Welt des Islams, 12/1-2, 1930), Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, Berlin, 1930.

JAESCHKE, GOTTHARD; *Die Türkei seit dem Weltkriege III. Geschichtskalender für 1930,* (Die Welt des Islams, 12/4, 1930-1931), Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, Berlin, 1931.

JAESCHKE, GOTTHARD; *Die Türkei in den Jahren 1935-1941,* Geschichtskalender, Otto Harrassowitz. Leipzig, 1943. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *Türkiye Kronolojisi (1938-1945),* Çeviren: Gülayşe Koçak, TTK Yayınları, Ankara, 1990).

JAESCHKE, GOTTHARD; *Türkei,* Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1941.

JİVKOVA, LUDMİLA; *İngiliz-Türk İlişkileri,* 1933-1939, (Çeviren: F. Muharrem, F. Erdinç), Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1978.

KARAOSMANOĞLU, YAKUP KADRİ; *Zoraki Diplomat,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

KOCABAŞOĞLU, UYGUR; *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna,* (TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri), SBF Yayınları, Ankara, 1980.

KOÇAK, CEMİL; *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945),* Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

KRAL, AUGUST RİTTER VON; *Das Land Kemâl Atatürks,* Der Werdegang der Modernen Türkei, Wilhelm Braumüller Universitaets-Verlags-Buchhandlung, Wien, Leipzig, 1935.

KRECKER, LOTHAR; *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg,* Frankfurter Wissenschaftliche Beitraege, Kulturwissenschaftliche Reihe Band 12, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1964.

KROLL, HANS; *Lebenserinnerungen eines Botschafters,* Kiepenheuer und Witsch Verlag, Köln, Berlin, 1967.

KÜRKÇÜOĞLU, ÖMER; *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926),* SBF Yayınları, Ankara, 1978.

KÖKSAL, BİLGE ALOBA-İLKİN, A. RÂSİH; *Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973),* Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., 1973.

LORİNGHOVEN, AREL FREİHERRN VON FRENTAGH; *Deutschlands Aussenpolitik 1933-1940,* Verlagsanstat Otto Stollberg, Berlin, 1941.

MELZİG, HERBERT; *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra,* Ankara, 1940.

MERAY, SEHA L., OLCAY, OSMAN; *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri,* (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler), SBF Yayınları, Ankara, 1977.

NADOLNY, RUDOLF; *Mein Beitrag,* Limes Verlag, Wiesbaden, 1955.

NEUMARK, FRİTZ; *Zuflucht am Bosporus,* Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953, Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Main, 1980. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *Boğaziçine Sığınanlar,* Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953, Çeviren: Şefik Alp Bahadır, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1982).

10 Yıl Almanya da Türk Ticaret Odası - 10 Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland, (Çıkaran: Almanya'da Türk Ticaret Odası, Berlin), Buchdruckerei Adolf Uebe, Fevkalade Neşriyat No. 2, Berlin, 1938.

Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1973), Cilt: 1, (4. Baskı), SBF Yayınları, Ankara, 1977.

ÖKÇÜN, A. GÜNDÜZ, ÖKÇÜN, AHMET R.; *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973),* SBF Yayınları, Ankara, 1974.

ÖKÇÜN, A. GÜNDÜZ; *A Guide to Turkish Treaties (1920-1964),* SBF Yayınları, Ankara, 1966.

ÖKÇÜN, A. GÜNDÜZ; *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye,* SBF Yayınları, Ankara, 1971.

Republique Turque, Ministire des Affaires Etrangeres; *Convention d'etablissement et Convention Commerciale Entre la Republique Turque et le Reich Allemand,* İmp. Ebuzzia, Constantinople, 1927.

ROEDENBECK, GEORG; *Das Türkische Reich-* ein Brennpunkt politischen Geschehens, Berlin, 1939.

RÖPKE, WİLHELM; *Briefe,* (1934-1966), (Der Innere Kompass), (herausgegeben von Eva Röpke), Euegen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich, 1976.

SANDERS, LİMAN VON; *Türkiye'de 5 Yıl,* Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

SCHACHT, HJALMAR; *76 Jahre Meines Lebens,* Kindler und Schiermeyer Verlag, Bad Wörishofen, 1953.

SERİN, NECDET; *Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası,* SBF Yayınları, Ankara, 1975.

SOYSAL, İSMAİL; *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920-1945),* Cilt: 1, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

ŞEHSUVAROĞLU, BEDİ; *Atatürk'ün Sağlık Hayatı,* Hür Yayınları, İstanbul, 1981.

ŞİMŞİR, BİLAL N.; *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923),* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

TEKELİ, İLHAN-İLKİN, SELİM; *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu,* Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi, No. 3, ODTÜ, Ankara, 1982.

TEKELİ, İLHAN- İLKİN, SELİM; *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,* Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi No. 2, ODTÜ, Ankara, 1977.

TEKELİ, İLHAN-İLKİN, SELİM; *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası,* Ankara, 1981.

TEKELİ, İLHAN-ORTAYLI, İLBER; *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi,* (Birinci Kitap), (Editör: Ergun Türkcan), Belediyecilik Araştırma Projesi, Türk İdareciler Derneği, Bilimsel Araştırma Dizisi 2, Ankara, 1978.

TEZEL, YAHYA SEZAİ; *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),* Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti; *Türkiye İle Almanya Arasında 26 Mayıs 1930 Tarihli Ticaret Mukavelenamesine Müzeyyel İkinci İtilâf,* Hariciye Vekâleti Matbaası.

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti; *Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Hukukî ve Ticarî Mevaddı Adliyeye Müteallik Münasabatı Mütakabileye Dair Mukavelename.*

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti; *Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Konsolosluk Mukavelenamesi.*

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti; *Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında İadei Mücrimin Muahedesi.*

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti; *Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Hükümeti Arasında Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi.*

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934),* Ankara, 1973.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, *Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935-1939),* Ankara, 1973.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, *İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946),* Ankara, 1973.

Türkische Jugend in Deutschland, Bericht der Deutsch-Türkischen Vereinigung, Jahresbericht der Schülerabteilung der Deutsch-Türkischen Vereinigung, Russach, 1918.

Uš, Asım; *Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950),* Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, İstanbul, 1966.

Ünal, Hasan; *İttihat ve Terakki Liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri,* (1918-1922), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; *Türkiye'de Üç Devir,* Cilt: 2, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; *Anıların İzinde,* (Birinci Kitap), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; *Anıların İzinde,* (İkinci Kitap), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

Widmann, Horst; *Exil und Bildungshilfe,* Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933, Mit einer Biobibliographie der emigrierten Hochschullehrer im Anhang, Helbert Lang, Bern, Peter Lang, Frankfurt/M., Liebefeld/Bern (Schweiz), 1973. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *Atatürk Üniversite Reformu,* Çeviren: Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları Özel Seri 3, İstanbul, 1981.)

C. MAKALELER

ACKERMANN, JOSEF; "Der Begehrte Mann am Bosporus: Europaeische Interessenkollisionen in der Türkei (1938-1941)", *Hitler, Deutschland und die Maechte,* Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches, (herausgegeber: Manfred Funke), Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, Seminar für Politische Wissenschaft an der Universitaet Bonn, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

"Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözüyle Başkent Ankara", (Çeviren: Gülayşe Koçak), *Tarih ve Toplum,* Sayı: 42, (Haziran 1987).

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözü İle Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı", (Çeviren: Gülayşe Koçak), *Tarih ve Toplum,* Sayı:40, (Nisan 1987).

"Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Atatürk'ün 1927 Yılında İstanbul'a Yaptığı İlk Ziyarete İlişkin Raporu", (Çeviren: Gülayşe Koçak), *Tarih ve Toplum,* Sayı: 39, (Mart 1987).

BARTHEL, G.; "Die Wirtschaftspolitik der türkischen Bourgeoisie seit dem Tode Atatürk's, insbesondere unter der Regierung Menderes", *Beitraege zur Entwicklung der Balkanzivilisation,* (Zum I. Internationalen Kongress), Sofya, 1966.

Berlin Türk Talebe Cemiyeti; "Almanya'da Türk Talebesi", *Illustrierte Zeitung,* (Yeni Türkiye 1923-1933), C. 181, Numara: 4624, Leipzig, 1933.

BRELL, WALTER G.; "Die Aussenpolitik der Türkei", *Die Neue Türkei,* Süddeutsche Monatshefte, 33. Jahrgang, Heft 9, Juni 1936.

DUMONT, F.F. SCHMİDT; "Almanya ve Türkiye İktisat ve Ticareti", *Illustrierte Zeitung,* (Yeni Türkiye 1923-1933), C. 181, Numara: 4624, Leipzig, 1933.

GÖNLÜBOL, MEHMET, KÜRKÇÜOĞLU, ÖMER; "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt: 1, Sayı: 2, (Mart 1985).

GROSS, HERMANN; "Die Deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen", *Die Türkei in Europa,* Beitraege zum IV. Internationalen Südosteuropa Kongress, (Ankara, 13-18.8.1979), (herausgegeben von Klaus-Detlev Grothusen), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1979.

GROTHUSEN, KLAUS-DETLEV; "Zuflucht bei Kemal Atatürk-Die Deutsche Emigration in die Türkei 1933-1945", *Atatürk in deutscher Sicht,* Köln, 1982.

GROTHUSEN, KLAUS-DETLEV; "1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü. Kemal Atatürk Döneminde Alman-Türk İlişkileri", *Belleten,* Cilt: XLV/2, Sayı: 180, (Ekim 1981).

JACOBSEN, HANS-ADOLF; "Zur Struktur der NS-Aussenpolitik 1933-1945", *Hitler, Deutschland und die Maechte,* Materialen zur Aussenpolitik des Drit-

ten Reiches, (herausgegeber: Manfred Funke), Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, Seminar für Politische Wissenschaft an der Universitaet Bonn, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

JAESCHKE, GOTTHARD; "Die Türkei seit dem Weltkriege IV. Geschichtskalender für 1931-1932", *Die Welt des Islams,* 15/1-2, 1933.

JAESCHKE, GOTTHARD; "Die Türkei in den Jahren 1933 und 1934. Geschichtskalender", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen bzw. der Auslandhochschule an der Universitaet Berlin,* Abt. II, XXXVIII, 1935.

JAESCHKE, GOTTHARD; "Alexandrette und Hatay", *Die Welt des Islams,* Band: 22, 1940.

KOÇAK, CEMİL; "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 40, (Nisan 1987).

KOÇAK, CEMİL; "Türkiye'de Bir Alman Subayı. Nazi Almanya'sının Ankara Ataşemiliteri (1936-1944) General H. Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde İle Bir Konuşma", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 5, (Mayıs 1984).

NADOLNY, RUDOLF; "Türk-Alman Münasebetleri", *Illustrierte Zeitung,* (Yeni Türkiye 1923-1933), Cilt: 181, Numara: 4624, Leipzig, 1933.

NADOLNY, RUDOLF; "Zehn Jahre Türkischer Aussenpolitik", *Europaeische Revue, Die Moderne Türkei,* XII. Jahrgang, Heft 6 b, Juni 1936 (b), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin.

NADOLNY, RUDOLF; "Die Türkische Innenpolitik Unter Atatürk", *Atatürk in deutscher Sicht.* Kölh, 1982.

NADOLNY, RUDOLF; "Die Türkische Innenpolitik", *Die Neue Türkei,* Süddeutsche Monatshefte, 33. Jahrgang, Heft 9, Juni 1936.

NEDDEN, WİLHELM TER; "Almanya-Türkiye Ticaret Münasebetleri", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası,* Berlin, 1938.

NEUMARK, FRANZ: "Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1938", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* Cilt: 1, 1939.

NEUMARK, FRANZ; "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* Cilt: 2.

NEUMARK, FRİTZ; "Zuflucht am Bosporus", *Atatürk in deutscher Sicht,* Köln, 1982.

OLSHAUSEN, KLAUS; "Die Deutsche Balkanpolitik 1940-1941", *Hitler, Deutschland und die Maechte,* Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches, (herausgegeber: Manfred Funke), Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, Seminar für Politische Wissenschaft an der Universitaet Bonn, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

REUTER, ERNST; "Türkei im Brennpunkt", *Atatürk in deutscher Sicht,* Köln, 1982.

SAKMAN, AVNİ; "Almanya'da Türk Ticaret Odasının 10 Yılı", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası,* Berlin, 1938.

SAKMAN, AVNİ; "Zehn Jahre Türkischer Aussenhandel", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası,* Berlin, 1938.

SCHRÖDER, JOSEF; "Die Beziehungen der Achenmaechte zur Arabischen Welt", *Hitler, Deutschland und die Maechte,* Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches, (herausgegeber: Manfred Funke), Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, Seminar für Politische Wissenschaft an der Universitaet Bonn, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

"Son 10 Yıl İçinde Türkiye-Avusturya Ticareti", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası,* Berlin, 1938.

SOYSAL, İSMAİL; "Balkan Paktı (1934-1941)", *Ord.Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan,* TTK Yayınları, Ankara, 1985.

SOYSAL, İSMAİL; "Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1980)", *Prof.Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan,* SBF Yayınları, Ankara, 1981.

SOYSAL, İSMAİL; "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)", *Belleten,* Atatürk Özel Sayısı, Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981).

SOYSAL, İSMAİL; "Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt: 2, Sayı: 4, (Kasım 1985).

SOYSAL, İSMAİL; "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Belleten,* Cilt: XLVI, Sayı: 182, (Nisan 1982).

TAYLAN, MÜMTAZ FAZLI; "Deutsch-Türkische Handelsbeziehungen", Europaeische Revue, *Die Moderne Türkei,* XII. Jahrgang, Heft 6 b, Juni 1936 (b), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin.

TEZEL, YAHYA SEZAİ; "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,* (Sempozyum; Tebliğler-Tartışmalar), (14-16 Ocak 1977, İstanbul), İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi (İTİA) Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

TORGAY, OSMAN ZEKİ; "Son 10 Yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticareti", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası,* Berlin, 1938.

TORGAY, OSMAN ZEKİ; "Almanya'nın Son 10 Yıl İçinde Harici Ticareti", *10 Yıl. Almanya da Türk Ticaret Odası,* Berlin, 1938.

DİZİN

Abdullah Bey, (Üstteğmen), 48.
Abdurrahim, 47.
Ada Vasfi, (Teğmen), 48.
Adana Elektrik T.A.Ş, (Türk E.L.G.), 57, 204.
Adapazarı Madenleri İşletme T.A.Ş, 57.
Adıvar, Dr, Adnan, (Hariciye Vekâleti'nin İstanbul'daki Temsilcisi), 5-7, 9, 14.
A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi, 57, 62, 203.
Afganistan, 33, 73, 78, 98, 124, 125, 127.
Afrika, 158.
Ağralı, Fuat, (Maliye Vekili), 231.
Ahmet İzzet Paşa, (Sadrazam), 2.
Ahmet Nuri, (Üstteğmen), 48.
Aktay, Ali Haydar, (Türkiye'nin Belgrad Büyükelçisi; Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi), 148, 170.
Alemannia, (İstanbul'daki Alman Klubü), 59, 177.
Ali Fuat Paşa, (General), (Ayrıca bkz. Cebesoy, Ali Fuat), 3.
Ali Sami, 47.
Alman Askeri Heyeti, (Kara ve Deniz), 45-47, 187.
Alman Bankalar Konsorsiyumu, 60.
Alman Donanma Heyeti, 189.
Alman Ekonomi Heyeti, 213, 214.
Alman Gençlik Terbiyesi Dairesi, 178.
Alman Hastahanesi, (İstanbul), 38.
Alman - İtalyan İttifak Antlaşması, (Ayrıca bkz. Çelik Pakt), 157.
Alman Kitap ve Gazete Sergisi, 183.
Alman Komünist Partisi, 104.
Alman Okulları, (İstanbul ve Ankara), 38, 180, 181.
Alman - Romen Ticaret Antlaşması, 151, 162, 163.
Alman, Selâhattin, (Merkez Bankası Müdürü), 231.
Alman Silah Dairesi, (Waffenamt), 51-54.
Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı, 168, 169.
Alman Tarım Heyeti, 178.
Altay, Fahrettin, (General; Ordu Müfettişi), 170.
Amerika Birleşik Devletleri, 20, 35, 65, 66, 75, 119, 127, 208.
Ankara Elektrik T.A.Ş, 57, 204.
Ankara Havagazı T.A.Ş, 57.
Ankara Ziraat Yüksek Okulu, 178.
Anschluss, 30, 31, 36, 126, 127.
Antant Devletleri, 8.
Arap (Devletleri), 16, 156, 172, 173.
Arap Milliyetçiliği, 172.
Aras, Tevfik Rüştü, (Hariciye Vekili; Türkiye'nin Londra Büyükelçisi), 18-25, 27, 31-36, 49, 71, 99, 101, 102, 104-112, 115-118, 120, 126-129, 132, 139, 141, 144, 181, 186, 188, 202, 203, 209, 231, 236.
Arıkan, Saffet, (Maarif Vekili), 178.
Armstrong and Vickers, (İngiliz Şirketi), 55.
Arnavutluk, 35, 135, 138, 139-144, 146-149, 151-153, 155, 162, 163, 248.
Arpag, Mehmed Hamdi, (Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi), 100, 101, 106, 112 127, 128, 136, 137, 139, 157, 158, 161-163, 178, 189, 190, 192, 194, 203-205, 227, 237-239.
Arslan ve Eskihisar Müttehit Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi, 56.
Astro-Türk Limited : Tütün Komisyon Şirketi, 57.
Asya Ligi, 22.
Atatürk, Mustafa Kemal, (Ayrıca bkz. Mustafa Kemal Paşa), 99, 100, 101, 105, 116, 126, 131, 133, 143, 178, 231, 238.
Atay, Falih Rıfkı, 108, 126, 140.
Atılay, (Denizaltı), 195-198.
Augsburg - Nürnberg, (Alman Şirketi), 205.
Auslandsorganization, (AO/Yabancı Ülkeler Organizasyonu), 177.
Austurya, 30, 34, 36, 82, 98, 126, 127, 132, 139, 218, 219, 243, 244.
Avusturya'nın Almanya Tarafından İlhakı Üzerine Almanya İle İmza Edilen Ticarî Mübadelelere ve Tediyata Müteallik Protokol, 222.
Avusturya - Macaristan İmparatorluğu, 158.
Bağdat Demiryolu, 58, 61, 64, 65.
Balkan Birliği, 27.
Balkan Paktı, 24, 33, 106-108, 111, 112, 128, 129, 135, 137, 138, 148-151, 153, 157, 163-167, 169, 248.
Bamberg, (Krupp Müdürü), 59.

Batıray, (Denizaltı), 195, 197.
Bauer, (Tümgeneral), 47.
Bayar, Celâl, (İktisat Vekili; Başvekil), 181, 206, 208, 212, 217, 222, 231, 234, 236.
Baydur, Hüseyin Ragıp, (Türkiye'nin Roma Büyükelçisi), 150, 158, 161.
Belçika, 63.
Belge, Burhan, 108, 111, 126, 183.
Benes, (Çekoslovakya Cumhurbaşkanı), 31.
Benndorf, (Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde Görevli Alman Diplomat), 43.
Bergmann-Borsig, (Alman Şirketi), 203.
Berkan, (Üstteğmen), 187.
Berlin Türk Talebe Cemiyeti, (Berlin Türk Öğrenci Derneği; Türkischer Studenten - Verein Berlin; Berlin Türkiye Türk Talebesi Cemiyeti; Berlin Türk Talebe Birliği), 43, 181.
Berlin Türk Talebe Birliği, 181.
Berlin Türkiye Türk Talebesi Cemiyeti, 181.
Bernstorff, Grafen, (Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda Alman Delegasyonu Başkanı), 22, 23, 32, 34.
Berntroff, Kont Johann von, (Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi), 1.
Birgen, Muhittin, 164.
"Bitumuls" Asfalt Limited Şirketi, 58.
Blomberg, 189.
Blücher, Wipert von, 11.
Boğazlar Sorunu, 27, 97, 98, 110-115, 117, 118, 121-123, 129, 140, 145, 161, 162.
Bornova Ziraat Mektebi, (İzmir), 183.
Brassert, (İngiliz Şirketi), 205, 208.
Brezilya, 20, 22, 23.
Brix, Prof. M., (Alman Mimar), 44.
Brockdorff-Rantzau, Graf von, (Almanya'nın Moskova Büyükelçisi), 18, 21.
Brown, Thomas, 52-54, 78.
Bulgardağı Madenleri T.A.Ş, 57.
Bulgaristan, 24, 34, 35, 73, 80, 81, 106, 107, 113, 135, 140, 142, 146, 148, 150, 151, 153, 165, 166, 170, 195, 200, 231.
Burghard, Paul, (Deutsche Bank İstanbul Müdürü), 180.
Burhan Bey, (Ayrıca bkz. Burhan Belge), 108.
Bürman, (Alman Uzman), 47.
Büssing, (Alman Şirketi), 55.
Casa d'Italia, 179.
Cebesoy, Ali Fuat, (Nafia Vekili), 139, 159, 167.
Cemal Paşa, 2, 3.
Cengiz, (Üstteğmen), 187.
Cenubi Anadolu Madenleri T.A.Ş, 57.
Cevdet Bey, (Topçu Yüzbaşı), 48.
Chamberlain, Austen, (İngiliz Dışişleri Bakanı), 14.
Christiansen, (Ankara Ziraat Yüksek Okulu Rektörü; Alman Tarım Heyeti Üyesi), 178.
Christoph und Ummach, (Alman Şirketi), 15.
Ciano, (İtalyan Dışişleri Bakanı), 117, 120, 121, 128, 145, 147, 149, 150-154, 156-158, 161.
Clodius, (Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı), 192-195, 197, 208, 209, 213, 218-227, 232-234, 238, 239.
Comedie Française, 176.
Cretziano, 146.
Crewe, (Lord), (İngiltere'nin Paris'teki Temsilcisi), 14.
Cumhuriyet Halk Fırkası, 29.
Çakmak, Fevzi, (Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi), 54, 75, 186.
Çekoslovakya, 31, 82, 98, 106, 125, 132-135, 138, 141, 156, 162, 189, 190, 203, 243, 244, 248.
Çelik Pakt, (Bkz. Alman - İtalyan İttifak Antlaşması), 157.
Çetinkaya, Ali, (Nafia Vekili), 207, 208.
Çiçerin, (Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı), 20, 21, 27, 28.
Çin, 73.
Danatbank, 60.
Danimarka, 125.
Dau, (Deniz Üstteğmen), 184, 185.
Dâver, Abidin, 183.
Deniz Harp Okulu, (Heybeliada/İstanbul), 49, 50.
Deniz Lisesi, (İstanbul), 187.
Deutsche Ausflugsverein, 177.
Dautsche Bank, 45, 58, 59, 61, 62, 65, 201, 203-205.
Deutsche Bergwerkzeitung, 207,
Deutsche Orient Bank, (Dresdner Bank'ın İstanbul Şubesi), 45, 58-60, 71, 203.
Deutsche Orient-Verein, 201.
Deutsche Werke, (Alman Şirketi), 192, 194.
Deutsche Akademische Austauschdienst EV, 182.
Dieckhoff, Hans, (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Görevli Alman Diplomat; Genel Müdür), 113, 114, 184.
Diskonto Gesellschaft, 205.
Ditten, Wülfing von, (Tümamiral), 47, 189.
Dobruca Sorunu, 150.
Dönitz, (Deniz Yarbay), 185.
Dördüncü Balkan Konferansı, 107.

Draganoff, (Bulgaristan Temsilcisi), 150.
Dresdner Bank, 60, 196, 203.
Ebert, Friedrich, (Alman Devlet Başkanı), 7, 8, 15.
Ebert, Carl, (Alman Uzman), 176.
Edgar Quinet, (Kruvazör), 50.
Egli, Prof. Dr., (Alman Mimar), 44.
Ekonomi Konferansı, (Cenevre), 35.
Elektrik - Radyo T.A.Ş, (Siemens), 57.
Emanullah Han, 33.
Emden, (Alman Savaş Gemisi), 47-50.
Enver Paşa, 2, 3.
Erçin, Cezmi, (Ticaret Vekili), 218.
Erden, Ali Fuat, (General), 187.
Ergani Bakır Madenleri, 204, 205.
Ergani Bakırı T.A.Ş, 57, 204, 205.
Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir, (General), 48, 54.
Erkin, Behiç, (Nafia Vekili), 59.
Erkin, (Denizaltı), 189.
Erkin, Feridun Cemal, (Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde Maslahatgüzar), 100.
Ermeni, 184.
Eryavuz, İhsan, (Topçu), (Bahriye Vekili), 17.
Esmer, Ahmet Şükrü, 183.
Etibank, 204, 205, 208.
Etrüsk, (Gemi), 207.
Fabricius, (Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nda Görevli Alman Diplomat; Almanya'nın Budapeşte Büyükelçisi; Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi), 101-104, 106, 107, 157, 165, 166, 202, 209, 210, 212.
Fahri Bey, (Donanma Komutanı), 49.
Faik Sim, 47.
Falke, Prof. Dr., Friedrich, (Leipzig Üniversitesi Ziraat Enstitüsü Müdürü; Ankara Ziraat Yüksek Okulu Rektörü), 41, 174, 175.
Falke, Prof. Dr., Friedrich, (Leipzig Üniversitesi Ziraat Enstitüsü Müdürü; Ankara Ziraat Yüksek Okulu Rektörü), 41, 174, 175,
Falkenheim, (General), 2.
Fascio, (İtalyan Faşist Partisi), 178.
Ferrostahl, (Alman Şirketi), 59, 203.
Feyzi Bey, (Süvari Yüzbaşı), 48.
Field, (Amiral), 50.
Filbert, (Büssing Şirketinin Temsilcisi), 55.
Filistin, 155.
Finlandiya, 125.
Fransa, 5-7, 14, 19-22, 24, 25, 34, 38, 46, 47, 50, 51, 54, 56, 65, 67, 70, 74, 75, 77, 98, 102, 106, 111, 113, 115, 127-131, 136, 140-142, 144, 146, 156, 167, 169, 171, 172, 176, 181, 190, 203, 209, 221, 228, 235, 236.
Fransız Askeri Heyeti, 45-47.
Fransız Kredisi, 236.
Freytag, Dr. Hans, (Almanya'nın Bükreş Elçisi; Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde Görevli Diplomat), 7-10, 14.
Funk, (Alman Ekonomi Bakanı), 222, 234, 236-238, 249.
Gafencu, (Romanya Dışişleri Bakanı), 140, 145, 157, 163-166.
Galli, (İtalyan Büyükelçisi), 119.
Gassner, Prof. Gustav, (Alman Uzman), 174, 175.
Gaus, (Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk Dairesi'nde Görevli Alman Diplomat; Alman Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi Yöneticisi), 122, 124, 190.
Gazi Terbiye Enstitüsü, 178.
Gerede, Hüsrev, (Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi), 170, 211, 212.
Germania, (Krupp'un Kiel'deki Gemi Tezgâhları), 192, 197, 206, 207.
Goldschmidt, Jakob, (Dresdner Bank Müdürü), 58.
Goltz Paşa, (General), 2.
Göbbels, (Alman Propaganda Bakanı), 126, 139, 183, 184.
Göben, (Alman Savaş Gemisi), 50.
Gölcük Askeri Limanı, 191, 199.
Göring, 100, 188, 191, 209.
Grahl, Prof., 52.
Gross, R., (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi Auslandsorganisation (AO/Yabancı Ülkeler Organizasyonu) İstanbul Yöneticisi), 177.
Guckes, H., (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi Auslandsorganisation (AO/Yabancı Ülkeler Organizasyonu) İstanbul Mahalli Yöneticisi), 179.
Gutehoffnungshütte, (Alman Şirketi), 59, 191, 203.
Gündüz, Asım, (General; Erkânı Harbiyei Umumiye İkinci Reisi), 139, 170, 186.
Güzel Sanatlar Akademisi, (İstanbul), 176.
Haas, (Alman Diplomat), 54, 65, 66, 70, 73, 74.
Habeşistan, 105, 111-113, 116, 118, 120, 148, 248.
Hakkı Murad, (Teğmen), 48.
Hakkı Paşa, 3.
Halifax, (İngiliz Dışişleri Bakanı), 137, 138, 144, 145.
Hamburg Kruvazörü, (Alman Savaş Gemisi), 46.
Hans Sachsenberg Danışma Heyeti, 69.
Hassell, (Almanya'nın Roma Büyükelçisi), 101,

102, 202.
Hatay Sorunu, 33, 97, 98, 129-131, 146, 172, 173, 178.
Hatay Alanı, 134, 156, 162.
Hayreddin Sami, 47, 48.
Henderson, 14.
Henschel und Sohn, (Alman Şirketi), 59, 60, 203.
Heuser, (Alman Lisesi'nde Görevli Alman Öğretmen), 43.
Hıristiyan, 16, 173.
Hindemith, Prof. Paul, 175.
Hindenburg, (Alman Devlet Başkanı'nın Oğlu; Miralay), 101.
Hindenburg, (Alman Devlet Başkanı), 15, 16, 18, 34, 49, 100, 203, 204.
Hindistan, 73, 78, 155.
Hitler, Adolf, 10, 11, 97-104, 111, 128, 131, 134, 135, 139, 140, 143, 144, 146, 157-160, 162, 168-171, 183, 191-194, 196, 199, 200, 208, 222, 231.
Hitler Gençlik Teşkilâtı, 178, 183.
Hoesch, (Almanya'nın Paris Büyükelçisi), 27.
Hofmann, Prof., (Alman Mimar), 44.
Hollanda, 65, 66, 88.
Holstein, (Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Görevli Alman Diplomat), 9, 11, 15, 18, 183.
Holzmeister, Prof. Clemens, (Alman Mimar), 44.
Horn, Doç. Dr. Karl Julius, (Alman Uzman), 39.
Hugenberg Memorandumu, 102, 202.
Hüsnü Bey, (Berlin Talebe Müfettişi), 48.
IG-Farben, (Alman Şirketi), 208.
Ilgner, (IG-Farben İstanbul Komisyonu Başkanı), 208.
"Industria" Türk Limited Şirketi, 58.
Irak, 24, 74, 76-78, 127, 156, 172, 173, 174.
İadei Mücrimin (Suçluların İadesi) Antlaşması 2, 34.
İbrahim Tali Bey, 3.
İhsan Ali, 47.
İhsan Bey, (Teğmen), 48.
İhsan Bey, 42.
İngiliz Kredisi, 220, 221, 232, 233.
İngiltere, 5-7, 13, 14, 19-21, 23-28, 32, 50, 51, 54, 56, 65, 66, 73, 88, 97-99, 111-115, 117, 118, 127, 128, 131, 136-138, 140-153, 155-165, 167-170, 172, 176, 181, 190, 192, 196, 201-203, 205, 208, 221-225, 228, 229, 232, 235, 238, 247.
İnönü, İsmet, 5, 11-14, 16, 33, 49, 50, 52, 54, 58, 67, 68, 72, 84, 103, 105-107, 112, 116, 131-133, 146, 147, 159, 160, 169-172, 174, 181, 183, 186, 188, 194, 195, 197, 198, 205, 231.
İran, 16, 22, 33, 62, 73-78, 124, 125, 127, 156, 231.
İslâm, 16.
İsmet İnönü Kız Enstitüsü, 231.
İspanya, 20, 22, 23.
İspanya İç Savaşı, 118, 189.
İsveç, 125.
İsviçre, 63.
İtalya, 6, 7, 22, 26-28, 31-36, 65, 66, 88-90, 98, 102, 104, 105, 111-121, 124, 125, 127, 129, 134, 135, 137, 138-142, 145-158, 160-162, 165, 166, 169-173, 189, 190, 247.
İtalyan Faşist Partisi, (Fascio), 179.
İzmir Erkek Lisesi, 183.
İzmir Gazi İlkokulu, 183.
Jansen Planı, 44.
Jansen, Prof. Herman, (Alman Mimar), 44.
Japonya, 117-119, 124, 125.
Jenke, (Alman Diplomat), 75.
Julius Berger Konsorsiyumu, 203.
Julius Berger Tiefbau, (Alman Şirketi), 59, 62, 63, 66, 191, 204.
Junkers, (Alman Şirketi), 51, 52, 66-78, 248.
Kadeş, (Gemi), 207.
Kampf, Prof. Arthur, (Alman Ressam), 43.
Karabük Demir - Çelik Fabrikası, 205, 232.
Karadeniz Antlaşması (Paktı), 133.
Karahan, (Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi), 175.
Kaya, Şükrü, (Dahiliye Vekili; Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri), 78, 112, 188, 231.
Kayseri Uçak Fabrikası, 66-73, 78.
Kâzım Paşa, (General), 46, 72.
Keitel, 193, 199.
Keller, (Almanya'nın Ankara Büyükelçisi), 105, 106, 110-120, 129, 132, 133, 181, 187-189, 206, 207, 213, 214, 217, 231, 232, 237.
Kemal Bey, (Ordu Mebusu), 72.
Kemaleddin Sami Paşa, (Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi), 15, 18, 26, 27, 29-31, 33-36, 39, 54, 55, 63, 68, 70, 74, 75, 77, 78, 100.
Kemalizm, 28.
Kesebir, Şakir, (İktisat Vekili), 236.
Keşfiyet ve İnşaat T.A.Ş, 57.
Kızıl Ordu, 103.
Kisskalt, Prof. Dr., (Alman Uzman), 40.
Kleviç, (Asker Uzman), 47.
Kliring Sistemi, 199-202, 213-218, 220.

Knatchbull-Hugessen, (Ingiltere'nin Ankara Büyükelçisi), 137, 138, 140, 141, 172, 181, 235.
Knorrbremse, (Alman Şirketi), 59-61.
Konservatuvar, (Ankara), 175.
Königsberg Fuarı, 184.
Kraus, Prof. Dr. Friedrich, 29.
Krestinski, (Sovyetler Birliği'nin Berlin Büyükelçisi), 20, 21.
Krohne, (Alman Ulaştırma Bakanı), 69, 70.
Kroll, Hans, (Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde Görevli Diplomat), 112, 130-142, 146, 149, 156, 168, 172, 173, 177-179, 200, 211, 212, 225, 230, 235.
Krosigk, Schwerin von, (Alman Maliye Bakanı), 236.
Krupp, (Alman Şirketi), 59, 60, 189-192, 194-196, 198, 203, 205, 206, 207, 225.
Krupp Konsorsiyumu, 59, 204.
Krüger, (IG-Farben Müdürü), 208.
Kurdoğlu, Faik, (İktisat Vekâleti'nde Müsteşar), 231.
Küçük Antant, 34, 106, 107.
Latife Hanım, 12.
Leisleir-Kiep, Dr., (Alman Uzman), 207.
Linke-Hofmann-Dusch Werke, (Alman Şirketi), 59, 60.
List, (Korgeneral), 131.
Listmann, (Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde İnşaat Dairesi Başkanı), 14.
Litvanya, 132.
Litvinov, (Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı), 103.
Lokarno Antlaşması, 35, 110.
Londra Antlaşması, 102.
Londra'da Yirmiyedi Mayıs 1938 Tarihinde İngiltere İle İmza Edilen Müzeyyel Kliring Antlaşması ve Teslihat Kredi Antlaşması İle Exports Credits Guarantee Department İle İmzalanan 10 Milyon Sterlinlik Kredi Antlaşması, 221.
Loraine, Sir P., (İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi), 205.
Lozan Barış Antlaşması, 1, 5-8, 19, 23, 33, 84, 85, 97, 108, 110, 112, 113, 117, 118, 120, 122, 123.
Ludwig, Emil, (Alman Tarihçi), 43.
Lufthansa, 72-83, 209, 248.
Lüscher, Dr. Hermann, (Alman Uzman), 39.
Maadin, Sanayi ve Ticaret (Masat) T.A.Ş, 57.
Macaristan, 34, 36, 82, 129, 200, 231.
Mackensen, (Almanya'nın Roma Büyükelçisi), 143, 145, 147, 149, 150, 189, 190, 205.
Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, 176.
Mahmud Bey, (Siirt Mebusu), 100, 102.
Makedonya Sorunu, 31.
Maltzan, Freiherr von, (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar), 5, 10.
Mangenez T.A.Ş, 57.
Mantey, von, (Albay), 47.
Markoviç, Cincar, (Yugoslavya Dışişleri Bakanı),148, 157.
Marwitz, (Almanya'nın Danimarka'daki Deniz Ataşesi), 197.
Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg, (Alman Şirketi), 59, 60.
Massigli, (Fransa'nın Ankara Büyükelçisi), 136, 173.
Mathes, (Deniz Üstteğmen), 185.
Mecidiye, (Kruvazör), 49.
Memel Bölgesi, 132.
Menemencioğlu, Numan, (Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri), 110, 112, 113, 121-124, 128-137, 139, 141, 146, 149, 150-152, 156, 157, 159, 160, 163-165, 167, 168, 190, 210, 213, 214, 218, 219, 220-224, 226, 227, 230, 231, 233-235, 237, 238.
Merkez Bankası, 83, 231.
Mesut, Zeki, 109,
Meves, (Reederei Müdürü; Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi Auslandsorganisation (AO/Yabancı Ülkeler Organizasyonu) İstanbul Mahalli Grup Yöneticisi; Deutsche Levantelinie İstanbul Müdürü; Deutsche Orient-Reederei Şirketi'nin Önde Gelen Kişisi), 177, 179, 180.
Meyer, (Almanya'nın Tahran Büyükelçiliği'nde Müşavir), 73.
Mihver Devletleri, 135, 138, 139, 142, 143, 146, 147, 151, 152, 154-156, 158, 161, 163-165, 169, 248.
Milletler Cemiyeti, 18-25, 33-35, 101, 105, 109-111, 113, 116, 118, 119, 247.
Mittelberger, (General), 185.
Modern Alman Sanatı ve Alman Tezyin Sanatları Sergisi, 183.
Molotov, (Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı), 168, 171.
Moltke, (Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Müsteşar), 18, 19, 25, 69.
Mondros Mütarekesi, 1, 2, 8, 11, 38.
Montrö Antlaşması, 116-124, 129, 140, 145, 161, 162, 248.
Montrö Konferansı, 113-117.
Moraht, (Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Diplomat), 238.
Muhtar Bey, 3.
Mukbil Bey, (Güzel Sanatlar Akademisi (İstan-

bul) Müdür Yardımcısı), 176.
Mundhenke, Heinz, (Türkische Post'un Genel Yayın Müdürü), 45.
Musa Dağı'nda 40 Gün, 184.
Mussolini, 26, 32, 34, 102, 103, 142, 144, 145, 147, 148, 158, 161.
Mustafa Kemal Paşa, (Ayrıca bkz. Mustafa Kemal Atatürk), 2, 3, 5, 9, 12, 13, 15-17, 28, 29, 33, 43, 49, 50, 72, 100-104.
Mustafa Şükrü, 47.
Musul, 155, 172.
Musul Sorunu, 5, 23-28, 247.
Mühl, Max, (Alman Uzman), 39.
Müller, (Alman Ekonomi Heyeti Başkanı), 213.
Müller, Friedrich Wilhelm, 58.
Müller, Herman, (Alman Başbakanı), 36.
Müller, Karl, (Alman Uzman), 83, 84.
Müller, (Saechsische Bergakademie (Madencilik Akademisi/Freiberg) Genel Müdürü), 175, 176.
Müller, (Üstteğmen), 47.
Mümtaz Fazlı Bey, (Almanya'da Türk Ticaret Odası'nda Görevli), 213.
Münih Antlaşması, 127, 132, 135, 236, 237, 248.
Münir Bey, (Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri), 12.
Nabersberg, (Alman Gençlik Örgütü İkinci Başkanı), 178.
Nadi, Yunus, 126, 172, 235, 236.
Nadir, Nadi, 140.
Nadolny, Anny, 11.
Nadolny, Rudolf, (Almanya'nın Stockholm Elçisi; Almanya'nın Ankara Büyükelçisi), 6, 10-17, 19, 20, 22, 24-26, 28-30, 32, 34, 36, 38, 40, 41, 44-56, 58-65, 67, 70-72, 76, 83-86, 99, 103, 203.
Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, 100, 103, 104, 177-179, 183.
Neu Bau-Gesellschaft Wayyo und Freytag AG, (Alman Şirketi), 180.
Neumann, Fritz, (Alman Uzman), 39.
Neumark, Fritz, 99, 179.
Neurath, (Alman Dışişleri Bakanı), 100-102, 104, 105, 107-109, 113, 114, 117, 121, 131.
Nicolai, (Birinci Dünya Savaşı'nda Alman Askeri Gizli Servisi'nin Başkanı; General), 185.
Norman, (Üstteğmen), 187.
Norveç, 125.
Notgemeinschaft Deutscher Wissenschaftler im Ausland, 174.
Numann Makineleri Satış Türk Limited Şirketi, 57, 58.
Nuri Bey, 3.
Nyon Konferansı, 113.
Ocakoğlu, Hakkı, 212.
Oğuzoğlu, Prof. Dr. Cahit, 182.
Oldenburg, (Alman Uzman), 40, 41.
Oldenburg Alman Tarım Heyeti, 40, 41.
Oniki Ada, 26, 148.
Oppenheim, (Baron), 52.
Osmanlı Bankası, 65.
Osmanlı Devleti, 1, 2, 84, 129, 194, 195.
Otto Wolf, 59, 203.
Otuzbir Ocak 1939 Tarihinde Berlin'de İmzalanan Südet Alman Manatıkı İle Türkiye Arasındaki Ticari Mübadelât ve Tediyatı Tanzime Mütedair Protokol, 211.
Ömer İskender Bey, (Binbaşı), 48.
Ömer Kadri Bey, (Binbaşı), 48.
Özer, (Üstteğmen), 187.
Özerkılıç, (Üstteğmen), 187.
Öztrak, Faik, (Dahiliye Vekili), 159.
Padel, (İsveç'in İstanbul Büyükelçiliği'nde Görevli Alman Diplomat; Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Görevli Alman Diplomat), 5, 10.
Papen, Franz von, (Almanya'nın Ankara Büyükelçisi), 108, 137, 139, 140, 143-157, 159-167, 169-174, 181, 185, 190, 191, 194, 195, 197, 198, 226, 227, 229, 230.
Paris Antlaşması, 64.
Peker, Recep, (Milli Müdafaa Vekili; Nafia Vekili), 52, 59, 71, 72, 78.
Pfeiffer, (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Elçilik Sekreteri), 34, 53.
Pfeiffer, (IG-Farben Firması Heyeti Başkanı), 208.
Philipp Holzmann (AG) und Co., (Alman Şirketi), 68, 191.
Piyade Atış Okulu, (İstanbul), 187.
Polonya, 35, 98, 119, 124, 125, 138, 159, 160, 169-171.
Porth, Johannes, (İstanbul Alman Okulu Birinci Başkanı; Dresdner Bank'ın İstanbul Şubesi ve Deutsche Orient Bank'ın İstanbul Şubesi Müdürü), 180.
Porten, Dr., (Alman Uzman), 174.
Posth, (Deutsche Orient Bank'ın İstanbul Şubesi Müdürü), 45.
Potemkin, 144, 146, 152, 153, 167.
Queen Elizabeth, (İngiliz Savaş Gemisi), 50.
Rahmi Bey, (Yüzbaşı), 48.
Rahn, Dr., (Alman Uzman), 174.

Rapollo Antlaşması, 17.
Recai Bey, (Ordu Mebusu), 72.
Refik Bey, (Konya Mebubu), 72.
Remzi Hüseyin, 47.
Rhein-Metall, (Alman Şirketi), 53.
Rıfat Bey, (Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi), 1, 2.
Ribbentrop, (Alman Dışişleri Bakanı), 121, 122, 124, 127, 128-130, 134, 136, 137, 139, 140, 143, 145, 146, 150-163, 168, 190, 192, 193, 196, 227, 233, 237.
Richthofen, Freiherr von, (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar), 30, 46, 53-55, 62, 63, 70, 71, 73.
Reiner, (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin Auslandsorganisation (AO/Yabancı Ülkeler Organizasyonu) İstanbul Mahalli Grup Yöneticisi), 177.
Ripken, (Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi'nde Görevli Alman Diplomat), 191-193, 225, 238.
Riyaseticumhur Orkestrası, (Ankara), 175.
Roehm, 103.
Rohde, (Yarbay), 186-188.
Romanya, 34, 62, 106, 107, 111, 113, 120, 127, 134, 136-138, 140, 142, 145, 146, 148, 150, 153, 155, 157, 163, 165-167, 171, 189, 195, 200, 248.
Rosenberg, Prof. Dr. Ernest von, 29.
Rosenberg, Frederic Hans von, (Almanya'nın Ankara Büyükelçisi), 99, 105, 107, 109, 126, 127, 174, 175, 177, 183, 186, 212.
Rost, von, (Yarbay), 131.
Röpke, (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Diplomat), 24, 54, 76.
Rumelin, (Almanya'nın Sofya Büyükelçiliği'nde Görevli Alman Diplomat), 107.
Sachsenberg, Hans, (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin Auslandsorganisation (AO/Yabancı Ülkeler Organizasyonu) Türkiye Yöneticisi), 177.
Sachsenberg, (Lufthansa Müdürü), 72, 76, 77.
Sâdâbât Paktı, 127.
Sadak, Necmeddin, 139.
Saechsische Bergakademie, (Madencilik Akademisi/Freiberg), 175, 176.
Safa, Peyami, 126.
Sakman, Avni, (Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde Ticari Danışman; İktisat Vekâleti Ticaret Antlaşmaları Dairesi'nde Görevli Bürokrat; Almanya'da Türk Ticaret Odası Başkanı), 211, 212, 218.
Saldıray, (Denizaltı), 192, 195.
Salih Bey, (Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi), 18, 21.
Sanders, Liman von, (General), 2.
Saraçoğlu, Şükrü, (Maliye Vekili; Hariciye Vekili), 83, 84, 114, 132, 136, 137, 140, 141, 143-145, 147-149, 152, 154, 158-161, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 181, 194, 195, 227, 230, 231.
Savaş Malzemesi İhraç Derneği, 188.
Saydam, Dr. Refik, (Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili), 29, 138, 139, 148, 149.
Schacht, Hjalmar, (Alman Maliye Bakanı; Reichsbank (Alman Merkez Bankası) Başkanı), 65, 83, 84, 214, 231, 232, 237, 249.
Scheller, Dr., (Alman Uzman), 39.
Schichau, 59.
Schiller, Ernst, (Neue Bau-Gesellschaft Wayyo und Freytag AG'nin Yüksek Mühendisi), 180.
Schirack, Baldur von, (Alman Gençlik Terbiyesi Dairesi Başkanı), 178.
Schmid, (Alman Uzman), 39.
Schmidt-Falby, (Mühendis Üstteğmen), 184, 185.
Schubert, (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar), 18-23, 26-28, 30, 31, 35, 36, 63.
Schubert, (Üstteğmen), 47.
Schulenburg, Graf von, (Almanya'ın Tahran Büyükelçisi; Almanya'nın Moskova Büyükelçisi), 73, 170, 171.
Schumacher, Dr., (Saechsische Bergakademie (Madencilik Akademisi/Freiberg) Jeoloji Enstitüsü Başkanı), 175, 176.
Schwab, (Alman Uzman), 83.
Silahsızlanma Komisyonu, (Cenevre), 32.
Silahsızlanma Konferansı, (Cenevre), 10, 21-24, 32, 35, 99, 109.
Serbest Cumhuriyet Fırkası, 60.
Serpuş, 16.
Sertel, Sabiha Zekeriya, 126, 164.
Sertel, Zekeriya, 235.
Sevr Barış Antlaşması, 1, 108, 127.
Seymen, Numan Tahir, (Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçiliği'nde Görevli Diplomat), 1.
Siemens-Bau-Union, (Alman Şirketi), 191.
Siemens, (Alman Şirketi), 56, 62, 203.
Skoda, 190, 192-196, 198.
Sovyet Kitap ve Slayt Sergisi, 183.
Sovyetler Birliği, 10, 17-26, 28, 35, 36, 62, 65, 66, 73, 74, 101, 102, 104-106, 110, 113-119, 124-133, 139, 140, 142-146, 148, 149,

153-155, 158, 161, 167, 168, 170, 171, 175, 176, 182, 183, 188, 189, 202, 205, 235, 237, 247.
Spetzler, (Alman Uzman), 39.
Stalin, 168, 171.
Stelzer, (Almanya'nın Bükreş Temsilcisi), 146.
Stresemann, (Alman Dışişleri Bakanı), 15, 32-36, 69, 70, 76.
Sturmabteilung (SA), 193, 104.
Suriç, Jakob, (Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi), 18, 19, 25, 102, 103.
Suriye, 33, 34, 142, 155, 173.
Sus, (Gemi), 207.
Südetler Bölgesi, 132, 133, 135.
Sümerbank, 204, 205, 231.
Süreyya Bey, (İzmit Mebusu), 72.
Şapka İnkılâbı, 16, 17.
Şeyh Sait Ayaklanması, 16.
Tahsin Mustafa, 47.
Talât Paşa, 2, 3.
Tarhan, Ali Râna, (Gümrük ve İnhisarlar Vekili), 231.
Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi, 69, 71, 72.
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 13.
Terentiev, (Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi), 132, 171.
Ter-Nedden, Dr. Wilhelm, (Almanya ve Prusya İktisat Bakanlığı'nda Görevli), 86.
Teutonia, (İstanbul'daki Alman Klubü), 50, 177, 179.
Tevfik Abud Bey, 2.
Tevfik Bey (Paşa), (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri; Türkiye'nin Moskova eski Büyükelçisi; Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda Türk Delegasyonu İkinci Başkanı), 32, 34, 35, 51, 53, 54, 67.
Tevfik Kâmil Bey, (Hariciye Vekâleti Müsteşarı), 9, 12.
Tevfik Paşa Heyeti, 53.
Thedsen, (Deniz Binbaşı Kaptan Mühendis), 185.
Thorak, Prof. Josef, (Alman Heykeltraş), 43.
Tırhan, (Gemi), 207.
Tilea, (Romanya'nın Londra Temsilcisi), 137.
Tomtasch, 69, 71, 72.
Topçu Atış Mektebi, (İstanbul), 187.
Torgay, Osman Zeki, (Almanya'da Türk Ticaret Odası'nın Genel Sekreteri), 87.
Trak, (Gemi), 207.
Türk-Alman Bağcılık Limited Şirketi, 58.
Türk-Alman Bankacılık Antlaşması, 211.
Türk-Alman Dış Ticareti, 86-96, 199-245.
Türk-Alman Dostluk Antlaşması, (Türkiye İle Almanya Arasında Mün'akit Muhadenet Muahedenamesi), 6, 9, 47, 84.
Türk-Alman Ekonomi Görüşmeleri, 123.
Türk-Alman Hakem ve Uzlaşma Antlaşması, 32, 35.
Türk-Alman Havacılık Antlaşması, 209.
Türk-Alman Konsolosluk Antlaşması, (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Hukukî ve Ticarî Mevadd-ı Adliyeye Müteallik Münasebat-ı Mütemabiliyeye Dair Mukavelename), 37.
Türk-Alman Kredi Antlaşması, 199, 224, 232, 234, 236-239, 249.
Türk-Alman Saldırmazlık Paktı, 156.
Türk-Alman Tarafsızlık Antlaşması, 129, 130, 173.
Türk-Alman Teşebbüsat-ı İktisadiye A.Ş, 57.
Türk-Alman Ticaret Antlaşması, 8, 85, 86, 197, 198, 209-213, 218-220, 222, 223, 225, 226, 228-230, 238.
Türk-Alman Ticaret ve Seyrisefain Muahedesi, 86.
Türk-Alman Turizm Komitesi, 183.
Türk-Alman Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Hakem ve Uzlaşma Muahedenamesi ve Nihai Protokol), 37.
Türk Azınlık Bölgeleri, 125.
Türk Basın Heyeti, 183.
Türk Devrimi, 16.
Türk-Fransız Dostluk Antlaşması, 129-131.
Türk-Fransız İttifak Antlaşması, 136.
Türk-Fransız Kredi Antlaşması, 236.
Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu, 163-166, 173, 248.
Türk-Fransız Ticaret Antlaşması, 209, 210, 214.
Türk Hava Akademisi, 188.
Türk Hava Kuvvetleri, 188.
Türk-İngiliz Kredi Antlaşması, 220, 221, 223, 224, 232-235.
Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu, 153, 154, 156, 157, 164, 191, 248.
Türk-İngiliz Ticaret Antlaşmaları, 211.
Türk-İtalyan Antlaşması, 31.
Türk-İtalyan Tarafsızlık Antlaşması, 32.
Türk Kuşu, 208.
Türk-Macar Dostluk Antlaşması, 9.
Türk Merkez Bankası İle Reichsbank Arasındaki Kliring Hesaplarında Yapılacak Muvazene Hakkında Protokol, 210.
Türk-Sovyet Antlaşması, 125.

Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, 17, 25, 171.
Türk Tatarları, 179.
Türk Ticaret Heyeti, 219.
Türk Ticaret Odası, 56.
Türk-Yunan Muhtelit Mübadele Komisyonu, 26.
Türkische Post, 43, 44, 72, 177.
Türkiye İle Almanya Arasında Kredi Antlaşması, 238.
Türkiye-Almanya Arasında Ticari Mübadelâta ve Tediyata Müteallik Antlaşma, 218.
Türkiye İle Almanya Arasında Ticari Mübadelelere Ait Antlaşma, 222.
Türkiye İle Almanya Arasında 26 Mayıs 1930 Tarihli Ticaret Mukavelesine Müzeyyel İkinci İtilâf, 210.
Türkiye-Almanya Ticaret ve Seyrisefain Muahedesine Bağlı (B) Listesinin 1934 Nisan Sonuna Kadar Tatbikine Devam Edilmesi Hakkında Akit ve İmza Edilen Mukavelenin Tasdiki Hakkında Kanun, 210.
Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Mün'akit İkamet Mukavelenamesi (Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Hükümeti Arasında İkametgâh ve Ticaret Mukavelenamesi), 36.
Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında Konsolosluk Mukavelenamesi ve Eki, 37.
Türkiye Cumhuriyeti İle Almanya Devleti Arasında İade-i Mücrimin Muahedesi, 38.
Türkmen, (Yarbay; Türk Askeri Ataşesi), 168.
Union Française, 179.
Us, Asım, 183, 212, 235.
Ülgen, (Üstteğmen), 187.
Üstündağ, Muhiddin, (İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı), 183.
Valentiner, Max, (Deniz Binbaşı), 184, 185.
Vereinigte Stahlwerke, (Alman Şirketi), 59, 203.
Versay Barış Antlaşması, 1, 5, 6, 17, 45, 97, 108, 109, 127, 132, 172, 248.
Vickers and Armstrong, (İngiliz Şirketi), 190, 206.
Voight-Ruscheweight, (Üstteğmen), 47.
Yalçın, Hüseyin Cahit, 139, 140, 164, 235.
Yalman, Ahmet Emin, 126, 216, 217.
Yargıtay Başkanı, 17, 79, 80.
Yavuz, (Savaş Gemisi), 50.
Yeni Düzen, 134.
Yeşilköy Havaalanı, 79.
Yıldıray, (Denizaltı), 195, 196, 198.
Yıldız Harp Akademisi, (İstanbul), 45-47, 50, 186-188.
Yirmialtı Mayıs 1930 Tarihli Türkiye-Almanya Arasındaki Ticaret Mukavelenamesine Üçüncü Müzeyyel İtilâf, 214.
Yirmiyedi Mayıs 1930 Tarihli Ticaret Mukavelenamesine Müzeyyel İtilâf, 210.
Yugoslavya, 24, 31, 35, 81, 106, 107, 120, 127, 153, 155, 157, 165, 200, 231.
Yunanistan, 24, 26, 27, 33, 35, 102, 106, 107, 120, 127, 141, 142, 144, 145, 150, 151, 155, 157, 165, 166, 171, 200, 231.
Wahl, (Mühendis Üstteğmen), 185.
Wallenberg, (İsveç'in İstanbul Elçisi), 6, 7, 9-11.
Wayss und Freytag, (Alman Şirketi), 44.
Widmann, Horst, 41.
Wegmann-Kassel, 60.
Weidtmann, (İstanbul'daki Teutonia Klubünün Başkanı; Deutsche Bank'ın İstanbul Müdürü), 177.
Weigelt, (Deutsche Bank Genel Müdürü), 45, 201, 204.
Weimar Cumhuriyeti, 5, 247, 249.
Weinmeyer, (Alman Uzman), 174.
Weizsaecker, 120-124, 133, 136, 139, 142-145, 147, 148, 153, 154, 156-158, 163-165, 171, 173, 181, 188, 190-192, 194, 196, 198, 199, 227.
Wesemann, Gustav, (Alman Uzman), 40.
Westinghouse, 60.
Wiehl, (Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dairesi Yöneticisi), 176, 191, 195-198, 205, 227-230, 234, 236, 239.
Wild, (Alman Uzman), 44.
Woermann, 113, 118, 122, 123, 130, 137, 138, 150, 166, 170, 171, 173.
Wolf, Otto, 52.
Wollf-Metternich, Graf, (Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi), 10.
Wucher, (Alman Maliye Bakanı), 213, 214.
Zeki, Memduh, (Irak'ın Ankara Büyükelçiliği'nde Görevli Diplomat), 173.
Ziemke, Dr., (Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar), 39-41, 53, 64, 65, 70, 74, 75.
Ziraat Enstitüsü, 231.